

श्रीगणेशाय नमः ।

संस्कारदीपकः ।

सर्वस्फूर्तिविधातारं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्वाभीष्टप्रदातारं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥
पर्वतीयेन पन्तेन नित्यानन्देन धीमता ।
क्रियते बालबोधार्थमेव संस्कारदीपकः ॥
तत्रादौ सर्वकर्मसाधारणी रुद्रकल्पद्रुमोक्ता परिभाषा सङ्घे-
पेण निरूप्यते ॥

१। तत्र शुचिन्वं तावदधिकारिविशेषणम् ।

सदा कुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपि शुचिर्नरः ।

इति टोडरानन्दे सप्तर्षिस्मृतेः ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ।

इति प्रयोगपारिजाते भृगूक्तेश्च ।

२। शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । आख्यातानामर्थतुवता श-
क्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तदभावे अन्येन करणीयम् ।
पाण्ड्यायात् । (पू. मी. ६।३।१) माधवीये बौधायनोऽपि—

यथाकथंचिन्नित्यानि शक्तवस्थानुरूपतः ।

येनकेनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् इति ॥

यथाकथंचित्— केनचिद्वेन हीनानीत्यर्थः । येनकेनापि—
स्वतः परतो वेत्यर्थः। नित्यानीति नैमित्तिकप्रारब्धकाम्ययोरुपल-
क्षणम् । नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायात् । समाप्तेः शास्त्रता-
त्पर्याविषयत्वेन प्रारब्धं काम्यमपि नित्यायते इति पाण्ड्यायात् ।

(पू. मी. ६।२।३) आरम्भाक्षियमो दांपश्चासमाप्तौ स्यात्
सामान्यादर्शनाच्चेति कात्यायनमूत्राच्च । (अ० १ क० ४)

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः—

इतित्वनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवे न दोषः

अत्यन्तरोगयुक्तेऽङ्गे राजघोरभयादिषु ।

गुर्वग्निर्देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक् ॥

इति माधवीशोक्तेः । अत्र नित्यपदेन न प्रारब्धकाम्य-
ग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणेनैव सिद्धौ आतिदेशिकनित्यग्र-
हणे मानाभावात् ।

३।उपवासोऽप्यधिकारिविशेषणम् ।

स्नानं संध्या तर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंसंध्याहुतीर्विना ॥

इति चाराहात् ।

जलस्यापि नरश्रेष्ठ प्राशनाद्भेषजादृते ।

नित्यक्रिया निवर्तेत काम्यनैमित्तिकैः सह ॥

इति कालिकापुराणाच्च ।

इक्षुरापः पयो मूलं फलं ताम्बूलमौषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कुर्वीत स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति स्मृत्यर्थसारदिषु इक्ष्वादिपरिगणनं चाशक्तविषयम् ।

४।स्नानमप्यधिकारितावच्छेदकम् ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

इति हेमाद्रौ प्राचेतसोक्तेः । पवित्रपदेन मन्त्रा उच्य-
न्ते । मन्त्रः पवित्रमुच्यते इति निरुक्तात् ।

। ५। कृतपातःसंध्योपासनत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः ।

कामक्रोधविहीनश्च पाखण्डस्पर्शवर्जितः ॥

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते ।

इति दानहेमाद्रौ वाराहोक्तेश्च । कर्माङ्गस्नाने विशेषो

माकण्डेयपुराणे-

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापिवा ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ॥ इति ।

तत्रादौ श्मश्रुकर्म, ततः शिरःस्नानम् । अन्यथा अशुचि-

त्वापत्त्या पुनः स्नानापत्तेः । तच्च स्नानं मङ्गलकृत्यादौ तिला-

मलकादिना उद्धृत्य अभ्यङ्गपूर्वकं वा कार्पम् । आद्यं तु रुद्र-

कारिकायां परशुरामेणोक्तम्—

ततः स्वगृहमागत्य मङ्गलस्नानमाचरेत् ।

सर्वोपधिगन्धचूर्णयुक्तैः कृष्णतिलामलैः ॥

उद्धर्त्याङ्गानि तैलेन चम्पकादिसुगन्धिना ।

तैलेन मङ्गलस्नानं कुर्वीत ब्राह्मणैः सह ॥ इति ।

अत्र सर्वशब्दस्य ओपधिगन्धचूर्णशब्देन कर्मधारयः ।

सर्वगन्धास्तु भदनरत्ने-

कुङ्कुमागरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनं तथा ।

जातीफलमिति प्रोक्ताः सर्वगन्धाः सदा बुधैरिति ॥

ब्राह्मणैः सहेत्यत्र—

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।

इत्यत्र गर्दभ्या भारवाहकत्वे पुत्राणामिव ब्राह्मणानां सा-

हित्यमात्रमेव न पुनस्तेषां स्नाने कर्तृत्वम् । अन्त्यं तु निर्णय-
सिन्धौ कात्यायनेनोक्तम्,

माङ्गल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वोत्सवेषु च ।
स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नात्प्राक् तदिष्यते इति ॥

घृहघ्नारदीये,

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् इति ।

अशक्तौ तु अशिरस्कमपि स्नानम् ।

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इति आह्निकप्रकाशे जाबालवचनात् ।

६ अहतयोरधरीयोत्तरीययोः परिधानमपि अधिकारि-
तानच्छदेकम् ॥

अधीते कारुधीते च परिदध्यान्न वाससी ।

अहते तु परीदध्यात् सर्वकर्मणि संयतः ॥

इति हेमाद्रौ चाराहोक्तः । “अहतं वासो धौतं वा अ-
मौत्रेण आच्छादयीत” इति पारस्करगृह्योक्तेश्च । अमौत्रे-
ण-अरजकेनेत्यर्थः । अहतलक्षणमुक्तं- स्मृतिरन्नावल्याम्-

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनमिति ॥

ईषद्धौतम् अरजकादिना सकृद्धौतमिति नागदेवाह्निके
व्याख्यातम् । कश्चपेन तु अन्यथोक्तम्-

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ।

शस्तं तद् माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

अत्रैव व्यवस्था-विवाहादिमङ्गलकर्मसु यन्त्रनिर्मुक्तमेवाह-
तम् । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालमिति वदता तत्रैव ताव-
त्कालं तस्य शस्तत्वाभिधानात् । अन्यत्र यज्ञादौ त्वीषद्धौतमि-

ति । नच यज्ञादिकमपि माङ्गलियमवेत्याशङ्कनीयम् । विवाहो-
त्सवादेरैहिकमुखदस्याभ्युदयदस्य च माङ्गलिकत्वात् । यज्ञादेस्तु
धर्मरूपादृष्टफलदत्वेन माङ्गलिकत्वाभावात् । अनन्तयाज्ञिकैर-
प्येवमेव व्याख्यातं “सौमम्” इत्यादिशूत्रे । (कात्या० ७।२)
हेमाद्रौ वृद्धमनुः,

स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपथिता ।

न तु नेजरुधौतेन नोपभुक्तेन वा फचित् ॥

नेजको रजकः । आह्निकप्रकाशे भारते—

ईषद्धौतं शिवा धौतं पूर्वगुर्धौतमेव च ।

अधौतवस्त्रसंस्पृष्टं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

घतष्टेमाद्रौ-

प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रमारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

सग्रेव मार्कण्डेयः-

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु, देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥

अन्यथ लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ।

योगिपाज्ञयल्क्यः,

अभावे धौतवस्त्रस्य शानसौमारिषानि च ।

शुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

कुतपो नेपालप्रम्वरः । आपस्तम्बः-

आर्द्रवासास्तु यः शुर्षाद् जपहोममनिग्रदान् ।

सर्वं तद्राससं रिषाद् यदिर्जानु च यत्कृतम् ॥

यज्जले शुष्करस्येण स्पष्टे धौतवासाता ।

जपो होमस्वधा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

सप्तवाताहतमपि शुष्कम् । अग्निदग्धे सच्छिद्रे स्यूते च
वाससी न परिधेये ।

न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।

मृषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद् विचक्षणः ॥

इति महाभारतात् । यौधायनः-

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं कर्म हव्यकव्येष्वथो हविरिति ॥

भवेदिति शेषः । आचारादर्शं नरासिंहपुराणे—

न रक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।

मलाक्तं च सदा हीनं वर्जयेदम्बरं बुध इति ॥

उल्वणं—व्यक्तम् । एतच्च रक्तविशेषणं, तेनात्यन्तरक्तमित्य-

र्थः । उल्वणमञ्जलमिति केचित् । व्याघ्रपादः—

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितम् ।

जीर्णं नीलं सन्धितं च पारक्यं मैथुने धृतम् ॥

छिन्नाग्रमपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः । इति ।

अयं च निषेधः सति संभवे बोध्यः । अत एवाह गौतमः—

सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्, न रक्तमुल्वणम् अ-

न्यधृतं वा वासो विभृयादिति । नीलं तु सर्वथा निषिद्धमेव ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । नीलीरक्तमपि पटादिवस्त्रं न

निषिद्धम् ।

कम्बले पटवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥

इति आचारचिन्तामणावुक्तेः । व्याघ्रपादः—

नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम् ।
तत्सर्वमसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भोगमकल्पयत् ॥ इति ।

शातातपः—

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विधातुं देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

अध्याम्बरपदमुत्तरीयपरम् । तथा च ।

सव्यादंसात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृतं चाम्बरं यस्येत्यथे इति
परिभाषाप्रकाशे मित्रमिश्रः । सव्यांसे उत्तरीयाधारणे
कत्र्यादौ तद्धारणेऽपि एकवस्त्रत्वमेवेति भावः ।

संग्रहे—

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कच्छैः परिज्ञेयो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥

आदौ कच्छस्तथा नीवी नाभिमध्ये च वामसी ।

नीवी दक्षिणतः स्थाप्या एतन्निकच्छलक्षणम् ॥

कटिवेष्ट्यं तु यद्वस्त्रं पुरीषं येन वा कृतम् ।

भूत्रमधुनकृद्वस्त्रं धर्मकार्ये विवर्जयेत् इति ॥

दानहेमाद्रौ त्रिलोकगौतमः—

स्नाने दाने जपे हामे देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

वधनीपान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि ॥

तत्रैव याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् वहिः कक्षा निबद्धा चासुरी मता ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया मयव्रतः ॥

वहिः कक्षा—वह्निर्निर्गता करोत्यर्थः । कक्षा पश्चादक्षलम् ।

मान्तद्वयमित्यन्ये ।

७। उपवीतित्वं बद्धशिखित्वञ्चाधिकारिविशेषणम् ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति छन्दोगपारिशिष्टे कात्यायनवचनात् । अनेन हि दधिखादिरादिवत् उपवीतित्वस्य वद्धशिखित्वस्य च क्रतुपुरुषोभयार्थत्वमवगम्यते । तेन विशिखेन व्युपवीतिना च कर्मणि क्रियमाणे कर्मणोऽपि वैगुण्यं भवति । एवं सति क्रतुपुरुषोभयार्थापचारमद्युक्तं प्रायश्चित्तद्वयमत्र बोध्यम् ।

उपवीतं द्विधा, नवसूत्रं संस्थानविशेषश्च । तत्रायं शूद्रस्य नेत्युक्तं मिताक्षरायाम् । अन्त्यं तु शूद्रस्यापि भवति । उपवीतिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मशेषत्वेन शूद्रस्याप्यदृष्टार्थं कर्मणि उपवीतित्वावश्यम्भावात् उपवीतादि उत्तरीयवस्त्रेणापीं पारिजातकल्पतरुः ।

न शिखी नोपवीती स्यात् नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ।

इति पाद्म चचनं तु असच्छूद्रपरम्, अकर्मकालपरम्, नवसूत्रपरं वा । संस्थानविशेषोपवीतादिस्वरूपं तु मन्वादितां धोद्धव्यम् । नवसूत्रात्मकोपवीतस्य कण्ठादुत्तारणनिषेधं प्रक्षालनार्थं शास्त्राविशेषेण तदपवादं चाह भृशुः—

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतरुम् ।

नोद्धरेद्य ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

सकृदुत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

तैत्तिरीयाः कठाः कण्वाः चरका वाजसनेयिनः ॥

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ।

घट्टचाः सामगाथैव ये चान्ये यजुःशासिनः ॥

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरर्हन्ति संस्क्रियामिति ।

पुनः संस्क्रियां— मन्त्रेणोपवीतान्तरधारणमेव ॥

अभ्यङ्गे चोदधिस्लाने मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युरै क्षालनं द्विजाः ॥

इत्येतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्था । एतेन नित्य-
स्नानविधौ विहितयज्ञोपवीतप्रक्षालनविषया उक्तव्यवस्थेति
गोपीनाथशैवायुक्तं परास्तम् । त्रिदशामित्रः—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते इति ॥

यद्यपि तृतीयोपवीतधारणम् उत्तरीयकार्ये विधानात् उ-
त्तरीयमन्त्रेण प्रतिभाति तथापि मन्त्रेणैव स्मृतं कर्म कतेव्यमि-
स्यभिधानात् प्रकृते च मन्त्रेणोपवीतधारणस्यैव स्मरणीयत्वा-
त् उपवीतमन्त्रेणैव युक्तम् ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे इत्येतावतैव अनुकल्पत्वे सिद्धे वस्त्रा-
भावे इत्युक्तिः उत्तरीयाभावे एव अनुकल्पत्वार्था । तेन तृतीये
धृते उत्तरीयलाभे तदपि धार्यमिति केचित् ।

तन्नेत्यन्ये । एरूपैव कदाचिदनुकल्पत्वे प्राधान्ये च
विरोधात् ।

वृद्धास्त्वाहुः—उत्तरीयस्य सर्वकर्मार्थत्वात् प्रतिकर्मधारणा-
नुपपत्ते तद् उपवीतवत् सर्वार्थं सकृदेव धार्यम् । एवं तृतीयोप-
वीतमपि । तदङ्गीकारेण कर्मविशेषारम्भोत्तरं मुख्योत्तरीयलाभे-
ऽपि न तद्ग्रहणं पौष्टन्यायात् (पू.मी. ६।३।१७) । कर्मानारम्भे तु
तृतीयसत्त्वेऽपि मुख्यग्रहणं पौष्टन्यायात् (पू.मी. ६।३।१६) । न च

१ उपवीत येन प्रकारेण धार्येत तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

२ प्रतिनिधिना प्रवृत्ते यागे न मुख्योपादानम अनर्थकत्वात् इति
अधस्तनांशराधिकरणे ।

३ मुख्यस्य ग्रीह्यादेरभावेन प्रतिनिधिना नीजारादिना यागर्थं
प्रवृत्तं दैवाद् ग्रीह्यादिलाभे मुख्येनैव याग कुर्यात् इति हि तन्नोक्तम् ।

तृतीयत्यागापत्तिः। सर्वार्थत्वेन धृतत्वात् । उत्तरीयस्य च सर्वदा सत्त्वासंभवात् इति । शिष्टाचारोऽप्येवम् । उत्तरीयवस्त्राभावे तु पारस्करगृह्ये—“एकं चेत् पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयेतेति । एकवस्त्रत्वेन उत्तरार्द्धस्योत्तरीयत्वेनोपादाने तु यशसामेत्युत्तरीयमन्त्रः प्रवर्तते एव क्रियान्तरत्वात् ।

शिखाबन्धस्तु दक्षिणपार्श्वार्द्धौ माध्यन्दिनादिभिः कार्यः । मध्ये तु बह्वृचाथैव निबन्धीयुः शिखां ततः ।

माध्यन्दिनाथ ये विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात् ॥

वामपार्श्वे निबन्धीयुर्ये विप्राः सामगायिनः ।

इति चतुर्विंशतिमतवचनात् । शूद्रस्य तु “ अनियताः केशवेपाः ” इति वसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः । स च सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्थित इति । सर्वेषां शिरसि यत्र कुत्रचित्केशसत्त्वे तत्रैव शिखाबन्धः । खल्वाटत्वेन सर्वथा केशाभावे विशेष उक्तः काठकगृह्ये- अथ चेत्प्रमादान्न शिखा स्यात् तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थियुतां दक्षिणकर्णे निदध्यात् इति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकाले बन्धः—

मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतस्नानं विना क्वचित् ।

स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशो न कारयेत् ॥

इति बृहद्वासिष्ठोक्तेः । न च पूर्वार्द्धे प्रेतस्नानाभिन्नस्नानएव मुक्तकेशत्वनिषेध इति वाच्यम् । उत्तरार्द्धे स्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूप्यापत्तेः । उत्तरार्धे एव सर्वत्र मुक्तकेशत्वनिषेधे वाक्यभेदापत्तेः । पूर्वार्द्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च प्रेतस्नानपर्युदासार्थं पूर्वार्द्धमिति वाच्यम् । आद्यपादवैयर्थ्यापातात् । तेन उत्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्मसु मुक्तकेशत्वं निषिध्यते ।

विष्णुपुराणे —

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

सर्वं कर्म प्रकर्तव्यम् अन्यथा विफलं भवेदिति ॥

कुशोपरि निविष्टेनेति कुशासनोपादानं कर्माहसिनोप-

लक्षणम् । आसनान्याह श्राद्धकाशिकायां-

शमीकाप्पर्षशलाश्र कदम्बो वारणस्तथा ।

पश्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथेति ॥

श्राद्धे देवार्चनइति दैवपित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

ऽमन्त्रेण पवित्रधारणं चाधिकारितावच्छेदकम् ॥

मन्त्रेण धारयेद्विप्रः पवित्रं सर्वकर्मसु ।

मन्त्रं विना धृतं यत्तु पवित्रमफलं भवेत् ॥

पवित्रवन्त इत्यादिमन्त्रद्वितयमस्य तु—

इति प्रयोगपारिजातोक्तेः । हेमाद्रावधिः-

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते ॥

ब्रह्मयज्ञे जेपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते इति ॥

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ गारुडे-

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखायां संप्रवेशयेत् ।

वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥

वैष्णवो मार्गः- पश्चाद् भागः । ब्रह्मग्रन्थिमत्पवित्रलक्षण-

मपि तत्रैवोक्तं-

संत्यज्य वैष्णवे मार्गे ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

तद् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः इति ।

पवित्रकर्तुरभिमुखमदेशो ब्रह्ममार्गः । सर्वसाधारणपवित्र-
लक्षणं तु-

अनन्तर्गभिणं सामं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ज्ञेयम् । द्विदलम्- अखण्ड-
कपत्रात्मकमिति केचित् । पत्रद्वयात्मकमित्यन्ये । तद्विचारस्तु
अग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

१। आचमनं चाधिकारितावच्छेदकम् । तदुक्तं मार्कण्डेयेन-
देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् ।

कुर्वति सम्यगाचम्य प्रयतोऽपि सदा द्विजः इति ॥

आचान्तस्य प्रयतस्यापि कर्मरम्भप्रयुक्तमाचमनमनेनोक्तं
भवति । आचमनप्रकारश्च आचारादर्शादितोऽवगन्तव्यः ॥

१०। कृतमाणायामत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

माणानायम्य कुर्वति सर्वकर्माणि संयतः ।

माणायामैस्त्रिभिः पूतः तत ओंकारमर्हति ॥

इति धृद्धमनूक्तेः । माणायामलक्षणं तु छन्दोगपरिशि-
ष्टे कात्यायनेनाभिहितं-

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा इति ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः माणायामः स उच्यते इति ॥

मुक्तिफलत्वादव्ययाः । एताः-सप्तव्याहृतयः । एतां-गा-
यत्रीम् । अनेन-शिरसा सह । तथा एभिर्दशभिः-प्रणवैः

सह । आयतमाणो-निरुद्धमाणः । त्रिर्जपेदिति अयमेकः
प्राणायामः ।

शाटपायनः-दानयज्ञतपःस्वाध्यायअपध्यानसंध्योपास-
नप्राणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणत्रह्यारम्भादीनि प्रणव-
मुच्चार्य प्रवर्तयेदिति । अतश्च मन्त्रमात्रोच्चारणे आदावोकारः
कार्य इति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्ये । केचित्तु प्रवर्तयेदिति
वननान् पारम्भेणैव युक्तः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः-

नोक्तुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।

अन्येषां च विकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ इति ।

अस्यार्थः-“गोभिलगृह्यप्रसिद्धपडाहुतिविंशत्याहुतिमन्त्रे-
षु प्रतिमन्त्रम् आदौ न ओंकारमयोगं क्वचिदपि कुर्यात् किन्तु
प्रथममेव । अन्येषां जपाद्यर्थानां रुद्राध्यायादीनां मध्ये अप्राय-
त्ये सति आचमनादिना कालेन ओंकारेण सह व्यवधाने जाते
न आचमनानन्तरं पठ्यमानस्य मन्त्रस्य आदावोकारमयोगः
कर्तव्यः । होममन्त्रेष्वेवं व्यवधाने ओंकारः कर्तव्य एव” इति
नारायणवृत्तिकृता प्रतिपादितः । अतएव शाखान्तरीया न
कुर्वन्तीत्याहुः ।

पारस्करगृह्यभाष्ये हरिहरस्तु अन्येषां चाविकृष्टा-
नामिति पाठं पृत्वा अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमना-
दिना चेति व्याख्यातवान् । स च त्रिमात्रः प्रयोक्तव्यः ।

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः ।

इति ऋद्धन्तस्त्वे न्यस्योक्तेः । ओषित्यधिकृत्य तथैवा-
पस्तम्योक्तेश्च । अस्य पृथग्विधित्वात् मन्त्रेण सह नु सन्धिः ।
पृथग्विधानेन मह सन्धिर्न भवतीत्युपपादितं “त्विपिमान्”

इत्यादिकातीयमूत्रे (अ. ३। क. ३) कर्कोपाध्यायैः । अध्याहारस्य तु लौकिकत्वात् मन्त्रेण सह सन्ध्यभाव इत्यपि प्रतिपादितं “ पशुपूर्वं समनाक्ति ” इत्यधिकृत्य “ सन्तइति प्रतिमन्त्रम् ” इति कातीयसूत्रे (अ. ६। क. ४) कर्कोपाध्यायैः ।

दानहेमाद्रौ मदनरत्ने च याज्ञवल्क्यः—

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैवच ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यात् यजनाध्ययनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेदिति ॥

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेवच ॥

एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद् भवेदिति ।

एकैकस्य ऋषेः—एकैकस्य मन्त्रस्येत्यर्थः ।

देवतायाश्च सामुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः ।

आधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

येन यहपिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इय चाकृतेः ।

आत्मा सञ्छादितो देवैर्मृत्योर्भातेस्तु वै पुरा ॥

आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ॥

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेवच ॥

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।

तैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥

प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।

एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ॥

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथेति ।

सर्वानुक्रमसूत्रे (अ. १।) कात्यायनोऽपि—“ऋषिदेवत-
च्छन्दांसि अनुक्रमिष्याम” इति प्रकृत्याह—“एतान्यविदित्वा यो-
ऽधीतेऽनुस्ते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं
यातयामं भवति अयान्तरा इवर्गं वा ऽऽपश्यते स्थाणु वृच्छति
प्रमीयते वा पापीयान् भवति, अथ जिज्ञायंतानि योऽधीते तस्य
वीर्यवत्, अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति, जपित्या हुत्वे-
ष्ट्या तत्फलेन युज्यते ” इति । अत्र ऋषिच्छन्दो देवता इत्ये-
वं क्रमः स्वीकार्यः ।

आर्षं छन्दश्च देवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

इति वाक्ये वेदितव्यमिति विधिस्थानीयतव्यप्रत्ययश्रवणा-
त् । अत्र हि ऋष्यादिज्ञानार्थः कर्तव्यतया विधीयते । तस्मिंश्च
विधीयमाने पाठानुपूर्व्या अत्रगम्यमानः क्रमोऽपि तदाश्रितो
विधीयते । क्रमान्तरपरिग्रहे विनिगमनाविरहात् । यत्तु कात्या-
यनेन “ऋषिदेवतच्छन्दांसि” इति सर्वानुक्रमसूत्रे क्रम उक्तः, स
न ज्ञानार्थत्वेन, किन्तु अनुक्रमिष्याम इत्युक्तेरनुक्रमार्थत्वेन । वे-
दितव्यमिति वत् अत्र ऋष्यादिज्ञानकर्तव्यतानोधकसाक्षाद्बिध्य-
श्रवणात् । बल्लभकल्पयोर्मध्ये बल्लभविधेर्बलीयस्त्वाच्च । अत-
एव योगिषाज्ञाथलक्षणेनापि “प्रजापतेर्मुखोत्पन्नाः” इत्यादिना
प्रणवव्याहृत्यादिमन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदेवता इति क्रमणत्र आ-

र्पादिकमभिहितम् । गृह्यगङ्गाधरपद्धतौ अपीत्यमेवोक्तम् ।
आचारादर्शं योगियाज्ञवल्क्यः सन्ध्यामधिकृत्य अघम-
र्षणसूक्तस्य आपोहिष्ठेति सूक्तस्य द्रुपदायाश्च ऋष्यादिकम-
भिधायह—

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमः ।

सन्ध्यामुपासयेद्यद्वत् यथावत्तन्निबोधतेति ॥

अत्र च सन्ध्याग्रहणं विहितऋष्यादिज्ञानकर्ममात्रोपल-
क्षणम् । पूर्वोक्तकात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यादिवचनैरुवाक्यतया
तथैवावगमात् ।

अत्र केचिदाहुः—सर्वेषामेव मन्त्राणाम् आदौ ऋष्यादीनि
स्मृत्वा ततः सन्ध्याप्रयोगः इति । तन्नातीवयुक्तम् । एवं हि
अद्भूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मन्त्राणामानन्तर्यं
न्यायागतं बाध्येत । ओंकारस्य सप्तव्याहृतीनां गायत्र्याः शि-
रसश्च ऋष्यादीनि स्थलान्तरे योगियाज्ञवल्क्येनाभिहितानीति
कथं न तत्पूर्वभावः । किञ्च अघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादेः प्रथमम-
भिधानात् तदेव प्रथमं स्यात् । तस्मात् ज्ञात्वेति प्रयोगात्
बहिर्ज्ञानं प्रयोगकालसौकर्यार्थम् । अथवा ज्ञात्वोपासयेदिति
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन तत्तन्मन्त्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्म-
न्त्रस्य प्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमित्यर्थः सिद्ध्यति । अयमेव पक्षो
बहुसंमतः । प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां च मिलितानामेव प्रा-
णायामे विनियोगात् तेषां च मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा
प्राणायामः कार्यः । अन्यत्रापि यत्रैकस्यां क्रियायाम् अनेकम-
न्त्राणां विनियोगः तत्राप्येवमेव । यथा रुद्रजपरुद्राभिवेकादौ ।
एवं पञ्चविधं योगमितिब्राह्मणान्तर्मात्रेण पञ्चविधत्वं प्रकारा-

“आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च”

इत्यादिनानास्थानेषु चतुर्णामेवाभिधानात् । “एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणाम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन “अथ विज्ञायैतानि योऽधीते” इत्यादिना कात्यायनेन च ऋष्यादिज्ञानस्यैव अङ्गत्वाभिधानात् अर्थज्ञानवत् तज्ज्ञानमेवाङ्गं न तु ऋष्याद्युच्चारणम् । मानाभावात् । असम्बद्धव्यवायापत्तेश्चेत्युक्तमाचारादर्शं आचारचिन्तामणौ च । प्रयोगकालिकार्थस्मरणस्य अध्ययनजन्यबोधाहितसंस्काराधीनत्वात् प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणे कारणविशेषमनपेक्ष्यैव मन्त्रार्थस्मरणसंभवाद्युक्ता तत्रान्यानपेक्षता, ऋष्यादिस्मरणस्य तु मन्त्रोच्चारणमात्रेण प्रयोगकालेऽसंभवात् ऋष्यादिबोधकं वाक्यमेव तत्स्मारकत्वेनाश्रयणीयम् । एवं च तदभिव्यक्त्यर्थमुच्चारणमावश्यकमेव । बहूनां संपदायोऽप्येवमेवेति परे । इदं च ऋष्यादिज्ञानं यत्र मन्त्रे प्रामाणिकं ततः प्राक् प्रयोगे एव कर्तव्यम् ।

एतच्च ऋष्यादिज्ञानं वैकल्पिकम् । एतान्यविदित्वेत्युपक्रम्य तस्य ब्रह्म निर्वाच्यं यातयामं भवतीत्युक्तत्वात् । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदित्युक्तेश्च । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चित् जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते इत्युक्तेश्चेति दर्शपूर्णमासपद्धतौ तट्टीकायां च वैद्यनाथमिश्राः । प्राच्यग्रन्थे तु अध्ययनाध्यापनान्तर्जलजपेषु नियमोऽन्यत्र पुरुषार्थता न कर्मवैगुण्यमिति ।

रुचिदस्यापवादः कृष्णभट्टीये,

न च स्मरेदपि छन्दः श्राद्धे वैतानिके मत्ते इति ।

११। नारायणनतिधाधिकारिविशेषणम् ।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं धरेण्यं धरदं विभुम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥

इति चामनपुराणोक्तेः । नारायणग्रहणं गणेशोमामहे-
श्वराद्युपलक्षणम् । कारयेदिति स्वार्थे णिच् ।

१२। कृतसंकल्पत्वमप्याधिकारितावच्छेदकम् ।

संकल्प्य विधिवत्कुर्यात् स्नानदानव्रतादिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥ इति दक्षोक्तेः ।

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

फलं चास्याल्पकं तस्य धर्मस्यार्धक्षयो भवेत् ॥

इति भविष्योक्तेश्च । सङ्कल्पशब्देन अमुकफलार्थमिदं
कर्म करिष्ये इत्याकारक मानसं कर्मोच्यते । तदुक्तं भट्टाचा-
र्यैः, सङ्कल्पः कर्म मानसमिति । तत्र विशेषमाह देवलः-

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् इति ॥

असौ च सङ्कल्पः केवलमदृष्टार्थ एव, नानुसंधानरूपदृष्ट-
फलार्थः । अनुसन्धानोत्तरमेव तस्य कर्तव्यत्वेन तस्य तत्फ-
लत्वानुपपत्तेः । मासपक्षतिथ्यादयः प्रयोगाधिकरणभूताः सर्वेऽपि ।
यत्तु अनेकदिनसाध्ये कर्मणि आद्यदिने सङ्कल्पकालिकीं ति-
थिमधिकरणत्वेनोल्लिख्य ज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये इत्यादिवाक्यं
प्रयुञ्जते यायजूकाः, तत्तु पदानामन्वयायोगात् नादर्थव्यमिति
शान्तिमयूखे नीलकण्ठभट्टाः ।

यदपि केचित्-तेन रूपेण प्रयोगाद्गनया विहितानामेव मा-

सादीनामुल्लेख इति । तदपि न । अविहितमासादिके आधाना-
दौ मासपक्षतिथीनां ज्योतिष्टोमे एकादशीग्रतादौ च मासपक्ष-
योहल्लेखाभावप्रसङ्गात् । अतो ज्योतिष्टोमादौ एकादश्यादि-
घूर्णिमान्तानामुल्लेखः । एवमन्यत्रापीति दिक् ।

अत्र केचिदाहुः—ग्रहणादिरूपनिमित्तस्य मासपक्षतिथीनां
प्रयागादेश्च देशविशेषमात्रस्योल्लेखः कार्यो न तु व्यापकानामुत्त-
रायणमध्यदेशादीनामिति ।

अपरेत्वाहुः—

प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

इति मात्स्यवाक्यात् यथा प्रयागादितीर्थविशेषस्या-
ङ्गत्वम्, एवम्—

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः—

इत्यादिवाक्येन आर्यावर्तादिसामान्यस्याप्यङ्गत्वावगमात्,
निमित्तानां च सर्वशः इति सर्वपदस्वारस्याच्च सर्वनिमित्तानामु-
ल्लेखः कार्यः । नचानेनैव सिद्धे मासपक्षतिथीनामित्यनर्थकमिति
वाच्यम् । विधिस्पृष्टानां कार्तिकमाघादीनामुल्लेखसिद्धावपि तदस्पृ-
ष्टसाधारणमासाद्युल्लेखप्राप्त्यर्थत्वात् । तेन व्यापकानां व्याप्यानां
च सर्वेषामुल्लेखः कार्य इति । संकल्पे च मुख्यचान्द्रमासातिरिक्त-
गौणमासप्रयुक्तकर्मस्वपि विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादेः तद्दक्षरे कृष्णा
देश्चान्द्रमासस्यैवोल्लेखो न तु गौणानामित्युक्तं कालतत्त्वविचे-
चने । कर्माङ्गतिथ्यन्यतिथेः संकल्पकालसत्त्वे तु सङ्कल्पकाल-
वर्तमानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वेन रूपेणाधिकरणतया लिल्लेख्य
सङ्कल्पः कार्यः । सङ्कल्पवाक्यं तु हेमाद्रौ श्राद्धखण्डे
प्रदर्शितम् ॥

ॐ इह पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजा-

पतिक्षेत्रे विशेषक्षेत्रे चेत् अमुकक्षेत्रे अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादि-
देशं समनुकीर्त्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे श्वेतवाराहकल्पे वै-
वस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्य-
भिधाय वर्तमानसंवत्सरायनर्तुमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकर-
णरौद्रादिकालनामानि सप्तम्यन्तानि कीर्तयेत् । स्मार्तानि
रौद्रादिकालनामानि तु- फालमाघवे पुराणे दर्शितानि
ततएव ज्ञेयानि । कुमारिकाखण्डस्यैव वर्णधर्मव्यवस्थाधिकरणत्वं
सिद्धान्तशिरोमणौ-

ऐन्द्रं कशेरुशकलं किल ताम्रपर्णं—

मन्यद् गभस्मिदतश्च कुमारिकाख्यम् ।

नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं

गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥

वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये

शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे । इति ।

एवं देशकालाधिकरणतया समनुकीर्त्य अमुकफा-

ममुककर्म करिष्ये इति संकल्पयेत् । तत्र कौशित्- मातृपूजादीनां
प्रयोगबहिर्भूताङ्गत्वं वदद्भिः दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वार-
म्भणीयया यक्ष्ये इति वाजपेयेन यक्ष्यमाणो बृहस्पतिसवेन
यक्ष्ये इतिसंकल्पवत् करिष्यमाणामुककर्माङ्गत्वेन मातृपूजादीनि
करिष्ये इत्येवं मातृपूजादीनां संकल्प उक्तः ।

अन्यैस्तु प्रधानप्रयोगान्तःपातिगुणत्वं वदद्भिः अमुककर्म
करिष्ये तदङ्गत्वेन मातृपूजादीनि करिष्ये इत्येवं प्रधानसंकल्पो-
त्तरमेव एषां संकल्प उक्तः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजितेति ॥

ऐन्द्री- पूर्वा । सौम्या- उदीची । अपराजिता- ऐशानी ।

तिष्ठन्नासीनः महो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न ग्रहेण न तिष्ठतेति ॥ प्र-

हो- नम्रः ।

श्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायान्ते कात्यायनः- रौद्रं राक्षस-
मामुरम् आभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृ-
शेदप इति । अत्र चशब्दात् तद्देवत्यं कर्म कृत्वेति कर्कोपाध्या-
यादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकारा व्याख्यातवन्तः । तद्देवत्यं-
रुद्रादिदेवत्यम् । छन्दोगपारिशिष्टे च कात्यायनः-

पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मभे अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जारमूपकस्पर्शे आकुष्टे क्रोधसंभवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

अनुद्रवणमुच्चारणम् । आत्मात्मभो हृदयस्पर्शः। अवेक्षणम-

पि तस्यैव । अत्र मन्त्रोच्चारणात्मात्मभावेक्षणानि यज्ञादौ

विहितान्पेव ग्राह्याणि न लौकिकानि । अन्तरङ्गत्वेन

तन्निषेधस्यैवोचितत्वात् । प्रहासे--महति हासे न स्मि-

तमात्रे । मार्जारस्पर्शो मार्जारकृत एव । स्वयंकृते तु स्नान-

स्योक्तत्वाद् इत्युक्त्याचारादर्शं । आकुष्टे- परुषभाषणे । क्रो-

धसंभवे-मानसिककोपे । अपः स्पृशेदित्यनेन अपां स्पर्शनमेव

विवक्षितं न त्वाचमनमिति भर्तृयज्ञपितृभूतिकर्कोपाध्या-

यथासुदेवगर्गश्रीअनन्तदेवयाज्ञिकादयः सर्वे कल्पसूत्र-
भाष्यकारा व्याख्यातवन्तः संप्रदायादयः पद्धतिकाराश्च । अ-
पां स्पर्शनमाचमनमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । अत्र सर्वेषु
वाक्येषु अपः स्पृशेदिति पाठात् अपः स्पर्शो जलस्पर्श एव
याज्ञिकसंप्रदायाविरुद्धः । येषु तूपस्पृशेदिति पाठः तत्र तूपस्पर्-
शनमाचमनमित्युक्तमाचारादर्शं । आपस्तम्भः, स्वप्ने
क्षवयौ सिद्धाणिकाऽश्रुवालम्भे लोहितस्य केशानाम् अग्नेर्गवांब्रा-
ह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा ऽमेध्यंचौपस्पृश्य अप्रयतं
च मनुष्यं नीवीं च परिधाय अप उपस्पृशेदिति । क्षवयुः- -क्षु-
तम् । मिद्धाणिका नासामलम् । अश्रु-नेत्रजलम् । उपस्पर्-
शोऽत्राचमनम् ।

हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणे-

क्षुतादौ सम्यगाचामेत् स्पृशेद्वाऽऽर्द्रवणादिकम् ।

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वालाभे ततः परम् ।

न विद्यमाने पूर्वस्मिन् उत्तरप्राप्तिरिष्यते इति ॥

तत्रैव वसिष्ठः-

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वतेषु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

पराशरः-

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुश्चरवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

मदनरत्ने धीधायनः—

कर्मयुक्तो नरो नाभेरधःस्पर्शं विवर्जयेदिति ।

स्कन्दपुराणे—

पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।

पुण्यकर्मणि तेषां वै संनिधिर्नेष्यते क्वचित् ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मथा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति ॥

यथा छन्दोगादिभिः स्वशाखायामनुक्तमपि यजुर्वेदशाखासु

विहितमग्निहोत्रादिकर्म अविरोद्धत्वादनुष्ठीयते, यद्वा स्वशाखोक्त-

स्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा यदाविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य-

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु मास्यं विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकगृह्यान्तरे मन्त्राभिधानं तद् धर्मज्ञैः

कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वात् न पारक्यमिति त-

दपि स्वशाखोक्तादधिकं ह्यनुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इति-

मन्त्रज्ञादि । यत्तु गृह्यपरिशिष्टे—

बह्वर्षं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति,

तत् साधारणानां परोक्तानां च नावश्यकमनुष्ठानमित्येव-

म्परम् । न तु स्वगृहोक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति । अन्यथा गृह-
स्थानुक्तानां साधारणानाम् उपदेशानर्थक्यपत्तेः । शाखान्तरा-
धिकरणविरोधाच्च । (पू. मी. २ । ४ । २)

तत्रैव—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात्कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेदिति ॥

प्रवृत्तं-मारब्धं कर्म । अन्यथा- क्रमान्यत्वेन । कुर्यात्-तत्र
यस्मात्पदार्यादारभ्य यत्कर्म अन्यथा जातं तत एवारभ्य पु-
नर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यात् । यथा गन्धोत्सर्गगन्धदानयोः क्रमा-
न्यत्वेनानुष्ठाने अन्यथाकरणकाले ज्ञातयोः तत एवारभ्य पुन-
रनुष्ठानम् । तत्रैव,

समाप्ते यदि जानीयात् मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः इति ॥

समाप्ते अन्यथाकृते अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्या-
न्यथाकरणं जातं तमेव यथोक्तप्रकारेण पुनः कुर्यात् न तत
आरभ्य सर्वकर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानम् अविलम्बे सुकरत्वे
च कर्तव्ये । यत्र तु विलम्बो दुष्करत्वं वा तत्र विष्णुस्मरणमेव
नावृत्तिः । यथा कृतोत्सर्गस्यान्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरन्नान्त
रोपादानेनोत्सर्गे । अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसदृत्वबाधापत्ते
इत्युक्तं नारायणशृत्तौ । तत्रैव—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नच तत्क्रियेति ॥

यत्र प्रधानस्य कर्मणो दानादेरकरणम् उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
शुद्धः तत पुनरनुष्ठानसहितं कर्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य तुत्सर्गस्या-

करणे कृतस्य प्रधानस्य नाद्येत्तिः । नापि तावदङ्गमीत्रकरणम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम्—

अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु धत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । एवं समाप्ते प्रयोगे
अकरणज्ञानेऽपि एतदेव समाधानमिति ।

अन्ये तु तदङ्गस्य साङ्गप्रधानाङ्गस्य उपवीतित्वादेः अक-

रणे न साङ्गप्रधानस्याद्येत्तिः, नाप्युपवीतित्वादेः करणं,

किन्तु तत्समाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥

अथ होमेतिकर्तव्यता ।

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥१॥ परिसंमुखो-
पलिप्योल्लिख्योद्घृत्याभ्युक्ष्यांमिमुपसमाधाद्य दक्षिणं
तो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्धवदासाद्य
पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्धवत्प्रोक्ष्य निरुप्या-
ज्यमधिष्ठित्य पर्यमिकुर्यात् ॥ २ ॥ सुवं प्रतप्य समृ-
ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुदा-
स्योत्पूर्यार्धक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववद् उपेयमनान्कुशांना-
दाय समिधोऽभ्याधाद्य पर्युक्ष्य जुष्टयात् ॥ ४ ॥ एष
एव विधिर्यत्रकचिद्धोमः ॥ ५ ॥

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥

अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरं यतः श्रौतानि कर्माणि वि-
हितानि स्मार्तानि तु विधेयानि अतो हेतोः गृह्ये आवसथ्येऽश्रौ-
ये स्थालीपाकास्तेषां कर्म अनुष्ठानं, वक्ष्यते इति शेषः । तत्रा-
दौ विवाहादिसर्वकर्मणां प्रायः होमयुक्तत्वात् होमेतिकर्तव्यता
प्रथमकण्डिकेयीच्यते । तत्र विवाहादिसर्वकर्मसु यजमान एव

कर्ता नाम्प ऋत्विक् । श्रौते अध्वर्योरिव स्मार्ते सर्ववेदसाधारणे
 कर्मणि तस्यानुक्तत्वात् । ग्रहयज्ञादौ तु घरणाम्नानादस्ति ऋ-
 त्विजां कर्तृत्वमिति वक्ष्यते । अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्ष-
 लितपाणिपादः स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियस्त्रि-
 यवृक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान्वा त्रीन्कुशान्दस्वा प्राङ्मुख
 उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यङ्गुलमण्डलं परिच्छि-
 ख्य, तत्र-

परिसमुह्य ॥ २ ॥

त्रिभिर्दभैः पांसूनपसार्य । परिसमूहनं च सामर्थ्यात्पां-
 स्वपसारणयोग्यैर्दभैर्दिभिर्यावत्पांस्वपसारणं भवति तावत्कार्य-
 र्थम् । “प्राञ्च्युदग्वा”(१।७) इति कात्यायनपरिभाषातः
 प्राक्संस्थमुदवसंस्थं वा कार्यम् । एवमुपलेपनादिकमपि । अ-
 भिगृह्ये—

कृमिकीटपतङ्गाद्या भ्रमन्ति वसुधातले ।

तेषां संरक्षणार्थाय कुर्यात्परिसमूहनम् ॥

उपलिप्य ॥ ३ ॥

उपलेपनं भूमेरुद्धर्तनम् । तच्च गोमयेन । स्थण्डिलं गोमयेनो-
 पलिप्य मण्डलं चतुरश्रं वा, अग्निं निर्मध्याभिमुखं प्रणयेत् इति
 मैत्रायणीयगृह्यात् ।

पुरा इन्द्रेण वज्रेण हतो वृत्रो महासुरः ।

मेदसा व्यापिता भूमिस्तदर्थमुपलेपनम् ॥

इदं च धारत्रयं भवतीति हरिहरः ।

उल्लिख्य ॥ ४ ॥

उल्लेखनं रेखाकरणम् । तच्च स्फयेन, तदभावे सुवेण ।

सादिरं स्फयं प्रकरण्याथ तिस्रो रेखाश्च पञ्च वा ।

स्थण्डिलोल्लेखनं कुर्यात्स्त्रुवेण च कुशेन च ॥

इति वासनाभाष्यधृतवचनात् । चतुर्थपादे चद्वयं वाऽर्थे ।
रेखाश्च उदक्संस्थाः प्राक्संस्था वा स्थण्डिलायामपरिमिताः प्रा-
गग्रा उदगग्रा वा तिस्रः पञ्च वा कार्याः ।

तिस्रः पञ्चाथवा रेखा न भिद्यन्ते कदाचन ।

रेखा येन विभिद्यन्ते तमाहुर्व्रक्षयातकम् ॥

इति वचनात् ।

उद्धृत्य ॥ ५ ॥

उद्धरणं च रेखातः पांसूनामुद्धरणम् । तच्च उल्लेखनक्रमेण
अनामिकाङ्गुष्ठेन कर्तव्यमिति सांप्रदायिकाः ॥

विचरन्ति पिशाचा ये आकाशस्थाः सुखासनाः ।

तेभ्यः संरक्षणार्थाय उद्धृतं चैव कारयेत् ॥ णिञ् स्वार्थे ।

अभ्युक्ष्य ॥ ६ ॥

अभ्युक्षणं सेचनम् । तच्चाग्निः ।

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु समुद्रेषु सरित्सु च ।

सर्वतथाप आदाय अभ्युक्षेच्च पुनः पुनः ॥

इति वचनात् । तच्च न्युञ्जेन हस्तेन कार्यम् ।

उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

तिरश्चाऽवोक्षणं प्रोक्तं नीचेनाभ्युक्षणं स्मृतम् ॥

इति वर्धमानधृतपरिशिष्टवचनात् । दैवे परिसमूहना-
दि त्रिस्रिः पित्र्ये सकृदिति कर्कः । तथाचोक्तं वायुपुराणे-
कण्ठनं पेपणं चैव तथैवोल्लेखनाक्रिया ।

सकृदेव पितृणां स्याद्देवतानां त्रिरुच्यते इति ॥

परिसमूहनादयः पञ्चापि भूशुद्धयर्था इति केचित् । अ-
ग्न्यर्था इति परे । तस्माच्च यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्याः ॥

अग्निमुपसमाधाय ॥ ७ ॥

कर्मसाधनभूतमग्निमात्माभिमुखं स्थापयेत् । अभिमुखमग्निं
प्रणययन्तीति गोभिलसूत्रात् । स्थापत्तं च ताम्रादिना ।

पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे वाऽथ नूतने ॥

इति मेरुतन्त्रवचनात् ।

दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ॥ ८ ॥

उपस्थितत्वात्स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण
आसनं वारणादियाज्ञियकाष्ठनिर्मितं पीठम् आस्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा
तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे
पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्नोरुत्तरतः प्राङ्मुख आसीनः अनुलेपन-
पुष्पमालावस्त्रालंकारादिभिः संपूज्य “अमुककर्माहं करिष्ये तत्र
अमुकगोत्र अमुकशर्मन् त्वं ब्रह्मा भव” इति वृत्वा “भवामि”
इत्युक्तवन्तमुपवेश्य । ब्रह्मवरणात्पूर्वमाचार्यवरणं कर्तव्यम् ।

यजमानः शुचिः स्नातः श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ।

पादशौचार्यवस्त्राद्यैराचार्यादीन्समर्चयेत् ॥

इति वासिष्ठवचनेन वरणे आचार्यपूर्वकत्वप्रतीतेः । यत्र
स्वयमेव कर्म करोति तत्र नाचार्यवरणस्यापेक्षेति बोध्यम् ॥

ब्रह्मासनइतिव्यपदेशानुपपत्त्या तत्र ब्रह्मोपवेशनम् । हिर-
ण्यकेशिगृह्ये, “ब्रह्मा, यज्ञोपवीतं कृत्वा अप आचम्य अ-
परेणाग्निं दक्षिणाऽतिक्रम्य ब्रह्मासनात्तृणं निरस्य अप उपस्पृश्य
अग्निमभिमुख उपविशति” इति सर्वसाधारणेतिकर्तव्यतासु स्पष्टं
ब्रह्मोपवेशनस्योक्तत्वात् । अग्निगृह्ये—

ब्रह्माचार्यमणीतानाम् आसनं च त्रिभिः कुशैः ।

१. अस्य उपयेदयेत्यत्रान्वयः ।

न द्वाभ्यां नैकदर्भेण ऋषयो बहवो विदुः ॥

उत्तरे सर्वपात्राणि उत्तरे सर्वदेवताः ।

उत्तरे ऽपां प्रणयनं किमर्थं ब्रह्म दक्षिणे ॥

यमो वैवस्वतो राजा वसते दक्षिणा दिशि ।

तस्मात् संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति दक्षिणे ॥

प्रत्यक्षब्रह्मणोऽभावे पश्चाशत्कुशैर्ब्रह्मा कर्तव्य इत्यत्र मान-
मुक्तं विधानपारिजाते छन्दोगपरिशिष्टे-

पश्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः । इति ।

प्रणीय ॥ ९ ॥

अप इति शेषः । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयं कल्प-
यित्वा वारणं द्वादशङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं
चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्भृतपात्रस्योदकेन पूरयित्वा
दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निषाय आलभ्य

१. दर्शपूर्णमासयोः गार्हपत्यस्योत्तरतः उदपात्रं निधाय भूत-
स्त्वेति मन्त्रेण आलभ्य ब्रह्मणोऽनुमतिं गृहीत्वा आहवनीयस्योत्तरतः
कस्त्वेति मन्त्रेण निधानं दृश्यते । स्मार्ते कर्मणितु "एष विधिरेव नतु
मन्त्रा अत्र प्रयुज्यन्ते" इत्यर्थकेन "एष एव विधिः" इति सूत्रशेषेण
मन्त्रप्रयोगनिषेधात् अप्रणयनादिषु तत्रत्येतिकर्तव्यताऽभ्यनुष्ठा-
यते । तथाच तत्र गार्हपत्यस्य आहवनीयापेक्षया पश्चिमदिक्स्थ-
त्वात् आहवनीयस्य च तदपेक्षया पूर्वदिक्स्थत्वात् उदपात्रस्य प-
श्चिमासननिधानपूर्वकस्य पूर्वासननिधानस्योपलब्धेः स्मार्ते कर्म-
ण्यपि पूर्वपश्चिमासनद्वयकल्पनापूर्वकं पश्चिमासने निधायालभ्य
पूर्वासने निदध्यादिति लभ्यते । ब्रह्ममुखावलोकनमपि तत्रत्योम्-
प्रणयेत्याकारकानुमतिग्रहणस्थानीयम् । दर्भैराच्छादनं यद्यपि

पूर्वासने स्थापयित्वा ।

प्रणीतापात्रलक्षणं यज्ञपार्श्वे—

चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।

ऽयङ्गुलं तु भवेत्खातं विस्तारे चतुरङ्गुलम् ॥

विक्रतमपाः श्लक्ष्णास्त्वग्विलाश्चमसाः स्मृताः ।

अन्येभ्यो वापि फार्षाः स्पुस्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

चतुरङ्गुलं भवेत् खातमिति हरिहरसंमतः पाठः ।

मध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रे प्रणीतापूरणं भवेत् ।

नो भूमौ नैव हस्तेच न फाष्टोपरिसंस्थिते ॥

उदकं पूरयेत्तत्र आकाशवति संस्थिते ।

आकाशवल्लक्षणमग्निगृह्ये—

मध्यमा तर्जनीयुक्ता अङ्गुष्ठेन समन्विता ।

आकाशसहिताऽऽख्याता प्रणीतापूरणं भवेत् ॥

परिस्तीर्य ॥ १० ॥

परिस्तरणं च कुशैः अग्नेः समन्तात् आच्छादनम् । उक्तं च फातीयश्रौतसूत्रे—तृणैरग्निं परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथममिति (२।३)। तृणशब्देन वह्निंरुच्यते । वह्निःशब्देन कुशा एवोच्यन्ते । कौशं वह्निरितिकात्यापनेनैव परिभाषणात् (१।३)। तच्च “आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्” इति परिभाषासूत्र (१।७) बोधितमादक्षिण्यानुग्रहाय ईशानकोणादारभ्य उत्तरपर्यन्तं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः

फातीयश्रौतसूत्रे नोपलभ्यते तथापि “उत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधाति” इति हिरण्यकेशिगृह्ये उक्तेः फातीयदर्शपूर्णमासपद्धतिकारैः देवयाक्षिकादिभिः पारक्यस्य दर्भैराच्छादनस्य स्वीकृतत्वाच्च स्मार्ते कर्मण्यपि तदनुष्ठेयमेव । एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रणीयेत्यस्य व्याख्यानम् अग्नेरुत्तरत इत्यारभ्य स्थापयित्वेत्यन्तं कृतम् इति बोध्यम् ।

कर्तव्यम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदग्रैः, दक्षिणत उत्तरतश्च माग्नैः ।
तदाहापस्तम्बः—उदग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीपरिस्वृणाति,
उदग्र्याः पश्चात्पुरस्ताच्चेति । स्मृत्यन्तरे—

यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च इति ॥

अग्निगृह्ये—वह्नितस्तु परित्यज्य द्वादशाङ्गुलतो बहिः ।

परिस्तरणदर्भास्तु षोडश द्वादशापिवा इति ॥

अर्थवदासाद्य ॥ ११ ॥

यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् हृद्वं प्रा-
क्संस्थानुदग्रान् अग्रेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । आसादनं च
विनियोगक्रमेण ।

छन्दोगपरिशिष्टे—प्राञ्चप्राञ्चमुदगग्रेरुदग्रं समीपतः ।

तत्तथा ऽऽसादयेत्पान्रं यद्यथा विनियुज्यते इति ॥

विशिष्टो नियोगो विनियोगः मुख्यप्रयोग इति यावत् ।

तथाच यत्कार्यार्थं यत्पान्रमुपादीयते तत्कार्यक्रमेण तस्या-
सादनम् ।

कारिकायां—पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पान्रासादनमग्निः ।

उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ॥

प्राग्विलान्युदगग्राणि प्राक्संस्थान्यग्निः यदि ।

प्रागग्रोदग्विलान्यग्नेरुदक्संस्थानि चैव हि इति ॥

अग्निगृह्ये, आसादयति पान्राणि प्रदेशे वरके बुधः ।

अङ्गुलित्रिममाणेन पान्रात्पान्रान्तरस्थितिः ॥ इति ।

दर्भास्त्रयः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपान्रमुत्तमम् ।

आज्यस्थाली चरुस्थाली संपागोपयमौ कुशौ ॥

पालाशयः समिधस्तिम्बः स्रुव आज्यं गवेधुकाः ।

तण्डुलाः पूर्णपात्रं च दक्षिणा च वरोऽथवा इति कारिकायाम् ।
विपुलस्यानासम्भवे तु-

मात्रं माञ्चमुदगग्नेरुदग्रं समीपतः ।

इति कात्यायनपरिशिष्टात्तथा कार्यमिति देव्याशिकाः ।

प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलयितस्वातं कम-
लमुकुलाकृति भवतीति हरिहरादयः । अन्यमते—

वैकङ्कतं पाणिपात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते ।

हंसमुखमसेकं च त्वग्विलं चतुरङ्गुलम् ॥

आज्यस्थौली प्रकर्तव्या तीजसद्रव्यसम्भवा ।

महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाश्याहुतीषु च—

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । तत्प्रमाणं या-
दाच्छिकम् ।

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्री ददाऽनतिवृहन्मुखी ।

मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशास्यते ॥

कुलालचक्रानिपट्टं मृन्मयं द्वासुरं भवेत् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् ॥

औदुम्बरं ताम्रम् । समिल्लक्षणम्—

ब्रह्मपुराणे—पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

वेतसौदुम्बरो विल्वश्चन्दनं सरलस्तया ॥

शालश्च देवदारुश्च खादिरथेति याज्ञिकाः ।

मरिचिः—विशीर्णा विदला ह्रस्वा चक्राः ससुषिरीः कुशाः ।

दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

गृह्यसङ्ग्रहे—भाग्राः समिधो देवास्ताश्च काम्येष्वपादिताः ।

शान्त्यर्थेषु सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसनाः ॥

परिशिष्टान्तरे—समित्प्रवित्रं घेदश्च त्रयं प्रादेशसंमितम् ।

इधमश्च द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ सुवल्क्षणं-
कात्यायनः—अरविमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करइति ।
स च खादिरः । खादिरः सुवः इति कात्यायनसूत्रा-
त् (१।३) । स्फयश्चेत्युत्तरसूत्रात् स्फयोऽपि खादिरः । स च
“अस्याकृतिः” इति सूत्रात् (१।३) खड्गाकृतिः । पुरश्चर्या-
र्णवे वायवीयसंहितायां—

सुवसुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससैसकौ ।
यज्ञदारुमयी वाऽपि तान्त्रिकौ शिल्पिसंमतौ ॥
तत्रैव वसिष्ठसंहितायां—

पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे सुक्सुवौ मतौ ।
निदध्याद्वाऽश्वत्थपत्रे संक्षिप्ते होमकर्माणि ॥
आज्यं च सति सम्भवे गव्यम् ।

तदभावे माहिपाद्यपि । नित्ये सामान्यतः प्रतिनिधिः
स्यात् (१।४) इति सूत्रात् । मण्डनश्च—

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिपम् ।
आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलमपीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जतिलसम्भवम् ।
तदभावेऽतसीस्नेहः कौमुम्भः सर्पपोद्भवः ॥

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।
तदभावे यववीहिश्यामाकान्यतमोद्भवः ॥ इति ।

प्रतिनिध्युपादानेऽपि मुख्यशब्देनैव तदुपादानम् ।
घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावरुम् ।

संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दे विधीयते ॥
इति यज्ञपाश्र्वपरिशिष्टवचनात् । शब्देऽविप्रचिरिति सूत्रा-

(१।४) । चरुश्चेद् व्रीहितण्डुलाः । पूर्णपात्रं परार्घ्यम् अपरा-

र्यं वा । पदपञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्ध्वम् । तदुक्तं—
 पञ्चपाश्वे-अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥

बहुभोक्ता यः पुरुषस्तदाहारपरिमितम् अपरार्ध्वम् । द-
 क्षिणा यथाशक्तिहिरण्यादिद्रव्यम् । वरो वा “गौर्ब्राह्मणस्य वर”
 इत्याद्युक्तः ।

पवित्रे कृत्वा ॥ १२ ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह कात्यायनः—कुशौ समावमशी-
 र्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति इति । शाङ्खायनः—कुशतरुणे
 अविपमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशमात्रं मापयित्वा कु-
 शैश्छिनत्तीति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—अमन्तर्गर्भिणं साम्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् इति ॥

नन्वेतावद्विशेषणयुक्तस्य कुशपत्रद्वयस्य पवित्रपदा-
 र्थताऽस्माद्बचनबलाच्छ्रभ्यते, तत्र च द्विवचनविभक्त्यर्थाद्वित्वा-
 न्वयात्पत्रचतुष्टयं लभ्यते । तथाचाचारविरोधः इति चेत्, मैवम् ।
 प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुतइत्यत्र पवित्रपदस्य शक्यैकदेशपत्रमात्रप-
 रत्वात् । मुख्यपरत्वे हि सूत्रे प्रादेशमात्रे इति विशेषणं व्यर्थं
 स्यात् । विशिष्टार्थशक्तपवित्रपदादेव तल्लाभसंभवात् । पूर्वोक्तं
 पवित्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेन—

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेवतु—

इत्युक्तेश्च पवित्रे कुरुते इत्यादौ पत्रचतुष्टयविनियोगशङ्का न
 कार्या । परिशिष्टस्य सूत्रतात्पर्योन्नायकत्वात् । अत एव आचा-
 रोपष्टब्धं पवित्रमन्तरा कृत्वेति गृह्यसंग्रहवचनमपि संगच्छते ।
 स्पष्टचेद शुभकर्मनिर्णये सुरारिमिश्रकृते गोभिलगृह्य-

व्याख्याने । वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशे परशुराम-
कारिकायां चायमर्थः स्फुटः । दृश्यतेचान्यत्र श्रुतावपि एवंतात्पर्येण
द्विवचनम्, यथा “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाष्टू” इत्यादौ ऋतुत्व-
स्य मासद्वयपर्याप्तत्वेऽपि ऋतु इति द्विवचनम् । भागद्वयतात्पर्येण
द्विवचनोपपादनं चायुक्तम् । तथासति श्राद्धादौ द्विवचनाभावेन
एकपत्रात्मकपवित्रग्रहणापत्तौ सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधापत्ते-
रित्यलम् । -

प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासंनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण ह-
स्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीपु
निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा त-
दुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्यं । अत्र मूलं का-
त्यायनश्रौतसूत्रम् (२।३) । तथाहि “हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा
ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्वइति, ताः स्थानं तयोः, सव्ये कृत्वा
दक्षिणेनोदिद्भयति देवीराप इति, प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रो-
क्षणम्” इति ॥

अर्थवत्प्रोक्ष्य ॥ १४ ॥

प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रो-
क्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेण एकैकशः उत्तानहस्तेन दैवतीर्थेन
प्रोक्ष्य । प्रणीताग्नयोर्मध्ये प्रोक्षणीपात्रं निदध्यात् । तथाचोक्तम्-
अग्निगृह्ये-निदध्यात्प्रोक्षणीपात्रं सपवित्रमसंचरे ।
यदन्तरं प्रणीताग्न्योरसंचरस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

निरुप्याज्यम् ॥ १५ ॥

आसादितमाज्यम् अग्नेः पश्चान्निदितायामाज्यस्थाल्यां प्र-

क्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्त-
ण्डुलान् प्रक्षिप्य । तण्डुलनिर्वापश्च “पवित्रान्तर्हिते अप आ-
नीय तण्डुलानोप्य मेक्षणेन पर्यावर्तयन् तण्डुलं श्रपयति” इति
मैत्रगृह्योक्तप्रकारेण कार्यः ॥

अधिश्रित्य ॥ १६ ॥

अधिश्रयणमग्नौ स्थापनम् । आज्यचर्वोर्युगप्रदधिश्रयणम् ।
दर्शपूर्णमासयोस्तथा दृष्टत्वात् । तत्राज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति । त-
दुत्तरतश्च स्वयं चरुम् । आचार्यसत्त्वे आचार्यः ॥

पर्यग्निकुर्वात् ॥ १७ ॥

एवलदुल्मुकम् अर्धश्रितमाज्यं चरुं वा परितः भ्रमयेत् ॥
स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद-
ध्यात् ॥ १८ ॥

दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राश्चमधोमुखं तापयित्वा स-
व्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैः मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैरध-
स्तादग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं संमृज्य, प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः
पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् । संमार्जनप्रकारश्च कात्याय-
नेनोक्तः—वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् संमार्ष्टि “अनिशित” इति, विपर्य-
स्य वहिः मूलैः प्राङ्मुक्त्रम्येति । अग्न्यार्थः— वेदः ग्रथितकुशमु-
ष्टिविशेषः । तदग्रैः अन्तरतः मुखनदेशे प्राक्संस्थं संमार्ष्टि सम्प-
क्म्कारेण तत्संलग्नरजःपातो यथा स्यात्तथा मार्जनं करोति ।
विपर्यासः प्रागित्यस्य, प्रत्यगित्यर्थः । वहिः बाह्यतः मूलैः वे-
दमूलैः इति । स्वार्ते वेदामावेन संमार्गार्थं कुशा एवोपादी-
यन्ते । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

कात्यायनः—

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गो जुहपता—

इति । तेषां कुशानाम् अग्नौ प्रक्षेप इत्याश्वलायन-
कारिककार आह—

तान्कुशान् कृतसम्मार्गान् प्रोष्याग्नौ प्रहरेदिति ।

युक्तं चैतत् । श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अभ्युक्षणं च प्रणी-
तोदकेन । यावद्दुदक्षकार्यार्थं प्रणीतानामुपादानात् । पुनः प्र-
तप्य स्रुवस्य निधानमाज्यस्य दक्षिणतः । दर्शपूर्णमासयोस्त्वे-
था दृष्टत्वात् । आत्मनो दक्षिणतो निधानमिति पदार्थकारिः

पुनः प्रतप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत्

आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशान्तरे-

इति कारिकावचनात् । तौ स्रुस्रुवी ॥

आज्यमुद्गास्य ॥ १९ ॥

आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्रेरुत्तरतः स्थापयि-
त्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्यो-
त्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्य-
स्योत्तरतो निधाय । एवमन्यहविःसखे उद्गासनम् । अधिश्रि-
तानां पूर्वेण उद्गासितानां पश्चिमतः हविष उद्गास्य आनयनम्
इति याज्ञिकसंप्रदायात् । उद्गासनम्—उच्चारणम् । तच्च उत्तर-
तः । तथाच कात्यायनसूत्रम्—उत्तरत उद्गासयति हविश्चे-
ति (३।४) । पश्चिमतो निधानं च श्रौते हविरासादनस्य तथा
दृष्टत्वात् अत्रापि तथैव कार्यम् इति सम्प्रदायः ॥

उत्पूय ॥ २० ॥

आज्यं पवित्राभ्याम् उत्क्षिप्य इति हरिहरादयः ॥
आश्वलायनसूत्रादौ तु उत्पवने प्रकारविशेष उपीदष्टः ।

अवेक्ष्य ॥ २१ ॥

। अवलोकयाज्यम् । अवलोकनमपद्रव्यनिरसनार्थम् ।

प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

श्रौतवत्, अर्थात् पवित्राभ्यामुत्पूय तासु पवित्रनिधानम् ।
“ताः स्थानं तयोः” इति पूर्वोक्तसूत्रात् । चशब्दात् आज्यस्यापि
पूर्ववदेव पवित्राभ्यामुत्पवनम् । प्रोक्षणीसंस्कारोऽयं कारिष्यमा-
णाग्निपर्युक्षणार्थः ॥

उपयमनकुशानादाय ॥ २३ ॥

उपयमनकुशाः उपग्रहार्थाः कुशास्तान् दक्षिणहस्तेनादाय
सव्ये निधाय ॥

समिधोऽभ्यांघाय ॥ २४ ॥

तिष्ठन् तिस्रः समिधः अग्नौ प्रक्षिप्य । तिष्ठन् समिध आद-
धातीति श्रुतेः । तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्ये इति कात्यायन-
सूत्राच्च । समिधां च भागग्राणां प्रक्षेपणम् ॥

भागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।

शान्त्यर्थेषु सवलकार्द्राः विपरीता जिघांसनाः ॥ इति गृह्य-
संग्रहपरिशिष्टात् ।

पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ २५ ॥

पर्युक्षणम् अग्नेः ईशानाशुत्तरपर्यन्तं दक्षिणचुलुकगृहीतेन प्रो-
क्षण्युदकेन परिपेचनम् । उत्पवनरूपप्रोक्षणीसंस्कारस्योत्तरकार्या-
र्थत्वात् । ततः पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् । तथाच परशु-
रामकारिकायां-

पर्युक्ष्याग्निं प्रणीतासु निक्षिपेत्तत् पवित्रकम् । इति ।

एवं बह्वेः कुशकण्ठीं कृत्वा आचारादिहोमं कृत्वा ।
संस्त्रधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्नयोर्मध्ये निदध्यात् । एत-
च्चाज्यहोमे, आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु पात्रान्तरे शेषप्रक्षेपः ।

प्रोक्षणीषु त्यजेच्छेषं संस्रवं तु स्रुवाहुतेः ।

हस्ताहुतेर्हविर्यस्य सं तत्तस्य प्रकल्पयेत् ॥

इति परशुरामकारिकावचनात् । संस्रवधारणं च—“पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषमाशनम्” इति कात्यायनेन श्रौतसूत्रे षष्ठाध्याये (कं. १०) विहितम् । पाकयज्ञेषु स्मार्तहोमेषु पक्षादिकर्मसु होमार्थम् अवत्तस्य गृहीतस्य आज्यादेः सर्वस्य होमो न कर्तव्यः, प्रतिहोमं किञ्चित् परिशेषणीयम् । हुत्वा साङ्गं पाकयज्ञं समाप्य तस्य शेषस्य माशनं भक्षणं कर्तव्यमिति तदर्थः । तत्माशनं च बर्हिर्होमानन्तरम् । बर्हिर्हुत्वा प्राशनातीत्युत्तरद्वितीयकण्डिकासूत्रात् । प्राशनान्ते आचमनम् । प्राशनस्याचमनविधिनिमित्तत्वात् । प्राशनाकरणे अनुकल्पतया विहितमवघ्राणं कर्तव्यम् ॥

एष एव विधियत्र काचिद्धोमः ॥ २६ ॥

यत्रकचन स्मार्ते लौकिके वा अयं विधिरेव न तु मन्त्राः । अतः परिसमूहनादिः पर्युक्षणान्तः कर्मकलापः अमन्त्रक एवानुष्ठेयः । एतेन समित्प्रक्षेपणं समिधाम्निमित्यादिमन्त्रैः क्रियमाणमनार्पमेव ।

देवीपुराणेतु परिसमूहनादिषु मत्येकं मन्त्रा उक्ताः—
 यद्देवादेवहेडनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोके इत्युपलेपनम् । त्वां वृत्रे ध्विन्द्रसत्पतिमिति उल्लेखनम् । व्रजंगच्छेत्युद्धरणम् । देवस्य-
 त्वेत्यभ्युक्षणम् । अग्निर्मूर्धेत्यग्न्युपसमाधानम् । समिधाम्निन्दुव-
 स्यतेति समिदाधानम् । मयिशृङ्गामीत्यग्नेः संधुक्षणम् । हिरण्यगर्भे-
 ति ब्रह्मासनम् । आपोदिष्टेति मणीतास्थापनम् । कयानश्चित्रेति
 मणीतापूरणम् । पवित्रेस्थोर्वृष्णव्याविति पवित्रकरणम् । इपत्वेति
 आउपनिर्वापः । घ्रातारमिन्द्रमिति स्रुवमतपनम् । सवितुर्वः
 मसव इत्युत्पवनम् । धूरसीति पर्युक्षणमिति ॥

अनयोश्च पक्षयोर्व्यवस्था संहिताप्रदीपे-समन्त्रकरण-
पक्षो देवीपुराणोक्तशान्तिकस्थालीपाकपरः । तदन्ते एव तस्य
पाठात् । स्मार्तकर्ममात्रपरत्वे “एष एव विधिर्यत्रकचिद्वोम”इति-
सूत्रविरोधापत्तेः ॥

विवाहहोमप्रसङ्गेन सर्वहोमसाधारणीं परिभाषामाह-
कात्यायनः—

अन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः स-
र्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्च एतान्नित्यंश्मर्यत्र ॥

अन्वारम्भश्च स्मार्ते ब्रह्मकर्तृकः । अत्र यजमानस्य कर्मकर्तृ-
त्वेन अन्वारम्भकर्तृत्वासम्भवात् । श्रौतेतु “दानवाचनान्वा-
रम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्”इति सूत्रेण(का.१।१०)
यजमानकर्तृकोऽन्वारम्भः अध्वर्योः । पत्रीकर्तृकोऽपि नात्र ।
(बल्लभो वा कथित्) “कर्मणि पुरुषाणाम्” (१।७) इति का-
त्यायनपरिभाषया बल्लभऋत्विजामेव कर्मकर्तृत्वबोधनात् ।
ऋत्विक्चात्र ब्रह्मैव वृत्त इति तत्कर्तृक एवान्वारम्भ इति ।
नच ब्रह्मणो वृत्तत्वात् सर्वकर्मकर्तृत्वमस्तु अन्वारम्भक-
र्तृत्वं च यजमानस्यैवास्तु इति वाच्यम् । ब्रह्मवर-
णात्पूर्वं विहितेषु परिसमूहनादिषु यजमानस्य कर्तृत्वे सिद्धे
प्रणयनादीनामपि तत्कर्तृकत्वस्य ल्यवन्तप्रयोगैर्वाच्यत्वात् । त-
स्मात् ब्रह्मण एवान्वारम्भे कर्तृत्वमिति सिद्धम् । पाकयज्ञेषु स्वयं
होता भवतीति गोभिलगृह्याद्य होमकर्तृत्वं यजमानस्यैव ।
अन्वारम्भश्च दक्षिणहस्तेन दक्षिणे वाही कार्यः, तत्रापि कुशेन
कार्यः निगमपरिशिष्टादिति गदाधरः । आधारादि स्विष्टकृद-
न्तमन्वारब्धो जुहुयात् ।

जान्वाच्य दक्षिणं, होम्यं क्षुवेण जुहुयाद्विः ।

इति परशुरामकारिकायामुक्तेः दक्षिणजानु भूमौ पाताये-
त्वा होमः कार्यः ।

आधारसंज्ञके द्वे आहुती । तत्र पूर्वाधारः प्राजापत्यः
उत्तराधार ऐन्द्रः । मनसा पूर्वाधारः । आज्यभागौ अग्निदैवत्य
सोमदैवत्यौ । “आग्नेयमुत्तरपूर्वार्धे दक्षिणपूर्वार्धे सम्यं समिद्धतमे
वा” इति (श्रौ० ३।३) कात्यायनात्तथा कार्यौ । सर्वत्र अन्ते
स्वाहाकारः कार्यः । “स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय” इति कात्या-
यनसूत्रात् (श्रौ० १।२) । स्वाहाकारप्राप्तौ तदेकवाक्यत्वाय चतु-
र्थ्यन्तं देवतापदमुच्चार्य स्वाहान्तेन होमः कार्यः । तथा च शा-
ह्लाघनगृह्यम्—अनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतासु अमुष्मै स्वाहेति
जुहुयादिति । हिरण्यकोशिगृह्यं च—सर्वदर्विहोमानामेष कल्पो
मन्त्रान्ते स्वाहाकारो ऽमन्त्रास्वमुष्मै स्वाहेति यथादैवतमिति ।
संहिताया स्याहान्तत्वेन पठिते मन्त्रे तु द्वितीयं स्वाहाकारं न
कुर्यात् ।

नसोऽन्ते न नमो दद्यात् द्विठान्ते द्विठमेव च ।

पूजायामाहुतौ चैव सर्वत्रायं विधिः शिवे ॥ इति ।

पुरश्चर्यार्णवे मन्त्रप्रकाशवचनात् । शिवे इति सम्बोधनम् ।

द्विठः स्वाहाकार इति साम्प्रदायिका इत्यपि तत्रोक्तम् ॥

सर्वे होमाः समिद्धेऽनौ कार्याः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

कात्यायनः—योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयात्री च दरिद्रश्चापि जायते ॥

तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकी तथा ॥

अग्निधमने विशेषश्च तत्रैव—

जुहृषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पास्यदविभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यजनादिना ॥

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येपोऽध्यजायत इति ।

मुखेन धमनं कलौ न भवतीत्याहतुः माधवपृथ्वीच

न्द्रोदयौ—

ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनं तथेति ।

अत्र न भवतीत्यनुवर्तते । यत्तु वंशादिं व्यवधाय धमनमा
चरन्ति तन्मुखविप्लुदूपतनशङ्कया । एवं प्रजापतये स्वाहोति
पूर्वाधारो भवतीति पद्धतयः । त्यागश्च इदं प्रजापतये न ममे-
त्येवं कार्यः । स च पत्नीयजमानाभ्यामुभाभ्यामपि कार्यः ।

उभयोः स्वामित्वाविशेषात् । मण्डनस्तु उक्तं प्रकारमुक्त्वा-
यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात्पत्नी तमनुमन्यते ।

अधिकारे च वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ॥

संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।

असंनिधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

उन्मादे प्रसवे चतौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।

उभावप्यसमर्थौ चेत् नियुक्तः कश्चन त्यजेत् इति ॥

होमश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कृत्वैव कार्यः । तदुक्तं दे-
व्याज्ञिकभाष्ये कारिकायाम्—(श्रौ० २।५)

आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते ।

प्रयोग इदमिन्द्राय न ममेति यथार्थतः ॥

अवत्तं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसाऽपिच ।

१ पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः इति शुभकर्मनिर्णये पाठः । अत्र न कु-
र्यादिति पाठे व्यजननिषेधो मायूरव्यजनपरः । पक्षकेण भवेद् व्या-
धिरितिषचनान्तरसवादात् । -

ततश्च प्राक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः ॥

अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥

यत्किञ्चिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकम् ।

अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति इति ॥

अनेककर्तृकहोमे तु त्यागस्य विभिन्नकर्तृकत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रत्याहुतित्यागासंभवात् होमोपक्रमकालएव यष्टव्या देवताः स्मृत्वा यजनीयद्रव्यं च मनसि निधाय इदं यथादैवतमस्तु न ममेत्येवं त्यागः कार्य इति वृद्धाः ।

अत्र वदन्ति “जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्” (पू० मी० ४।२।१२) इति जैमिनिस्त्रयात् होमे त्यागस्याङ्गत्वात् सकृत् तन्त्रेण त्यागे सर्वहोमसिद्धेः शतलक्षादिहोमे सकृदेव आदौ तन्त्रेण त्यागो न प्रत्याहुति । तेन अनेककर्तृकहोमे प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादिति वृद्धोक्तिरपि हेत्वाभास एव । अतएव सर्वतोमुखे विशारचतुष्के अनेककर्तृकप्रयाजेषु प्राजापत्यसान्नाय्यादौ च अग्रये अग्निभ्यो वा एतानि त्यजामि इति कपर्दिस्वाम्यण्डपिलयाज्ञिकाद्यैः ऋत्विक्कर्तृके सकृदेव त्याग उक्तः । स्वकर्तृकहोमे तु मन्त्रेण देवतां स्मृत्वा प्रक्षेपात्पूर्वं प्रक्षेपकाले वा त्यागो ऽवृत्तानवृत्ते द्रव्ये निर्दिश्य कार्यो न तदूर्ध्वमित्युक्तं घातिकादौ । (पू० मी० ३।४।१९)

स च इन्द्रायेदं न ममेत्येवंरूपः इति केचिदाहुः ।

इदमिन्द्राय न ममेति कात्यायनस्याः । “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्” इति (पू० श्री० ४।२।१२) जैमिनिस्त्रये “यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग” इति (श्री० १।२) कात्यायनस्त्रये च तथैव क्रमनिर्देशादिति ।

न च इदमिति द्रव्यस्य न ममेति त्यागस्य च मध्ये बहिरङ्गा
देवतया व्यवधानं न युक्तमिति वाच्यम्। ईदृशस्यैव क्रमस्य जै-
मिनिकात्याघनाभ्यां निर्दिष्टत्वेन देवताव्यवधानस्यादुष्टत्वात्।

द्विविधोऽपि त्यागोऽयुक्त एव क्रियापदाभावात् । तिङ्-
सुवन्तचयो वाक्यमिति कोशात्—

भावनैव च वाक्यार्थः सकारकाविशेषणा ।

इति वाक्याच्च आख्याताभावे वाक्यस्यासाधुत्वेन प्रयोगा-
नर्हत्वात् । तेन इदमिन्द्राय त्यजामीत्येव त्यागः कपर्द्यादिसं-
मतः सर्वत्र युक्त इत्यपि केचित् ।

क्रियापदमध्याहृत्यैव तत्र वाक्ये साधुत्वं संपादनीयम् ।
न ममेति च स्वत्वनिवृत्तेः स्पष्टीकरणार्थं प्रयोक्तव्यमेव । दे-
वयाज्ञिकभाष्ये “प्रयोग इदमिन्द्राय न मम” इति कारि-
कया तथैव बोधनात् । दानचन्द्रिकायामपि दानोत्तरं न
ममेति कीर्तयेदित्युक्तम् । तस्मात् दत्तकादिस्थले उभयसाधार-
णस्वरत्नस्थाप्यङ्गीकारात् अत्रापि स्वत्वानिवृत्तिशङ्का माभूत्
इति दाने त्यागे च तत्कीर्तनमावश्यकम् । इत्थं च इदमिन्द्राय न
ममेति प्रयोगः सापुरेवेति संप्रदायः ।

केचित्तु यत्र याग उपदिश्यते तत्र होमस्य प्रक्षेपात्मकस्य
तदङ्गत्वात् यागस्य च त्यागरूपत्वात् प्रधान्यात् त्यागाङ्गत्व-
मेव मन्त्राणामिति “मन्त्रान्तैः कर्मादिः सांनिपात्य” इति
सूत्रात् (१।३) मन्त्रान्ते त्यागः, तदन्ते च प्रतिपत्तिरूपः प्र-
क्षेपः । यत्र तु होम उपदिश्यते तत्र त्यागस्य तदङ्गत्वात् मन्त्राणां
होमाङ्गत्वमेवेति मन्त्रान्ते प्रधानभूत, प्रक्षेपात्मको होमः, तदन्ते
च तदङ्गभूतस्त्यागः । अत एव कर्मकौस्तुभ्यां—

स्वाहावसाने जुहुयात्स्वाहया सह वा हविः ।

त्यागान्ते नुवते केचिद् द्रव्यप्रक्षेपणं नुयाः ॥

इति उक्तम् । विष्णुधर्मच—

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन्वै मन्त्रदेवताम्—इत्युक्तम् ।

परशुरामकारिकायां च —

स्वाहान्ते जुहुयाद्धोता स्वाहया सह वा हविः ।

त्यागान्ते युवते केचित् द्रव्यमक्षेपणं बुधाः ॥

वपद्रुकृते जुहुयात् त्यक्ते वपद्रुकारेण वा सह ।

इति श्रुतिविकल्पेन स्वेच्छया जुहुयाद्धविः ॥

इत्युक्तम् । यद्यप्यत्र सर्वत्र ऐच्छिकविकल्प एव प्रतीयते

तथापि अष्टदोषग्रस्तस्य तस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् व्यव-

वस्थेव युक्ता । साच पूर्वोक्तरीत्या संभवत्येव । विवाहादिस्मार्-

तकर्मसु सर्वत्र होमस्यैवोपदेशात् प्रक्षेपान्ते एव त्यागः समु-

चितः प्रक्षेपकाले वा । न तु त्यागोत्तरं प्रक्षेपः । अनेककर्तृ-

कहोमे तु प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वाद्देवताभिध्यानकाले एव

सकृत्त्रैणैव त्यागः कार्यः ।

अतएव हरिहरादिपद्धतिषु सर्वत्र प्रक्षेपं निर्दिश्य त्यागो-

च्छेखो दृश्यते । ध्वनितं चंद्रं भाट्टदीपिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे “यत्र प्रक्षेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको

द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते स यागपदार्थः, प्रक्षेपप्रधानकः उक्त

विधस्त्यागो होमपदार्थः” इति वदता खण्डदेवेन इत्याहुः ।

भूर्भुवःस्वरिति तिस्रो महाध्याहृतयः अग्निवायुसूर्यदेवत्याः

क्रमेणेति । सर्वप्रायश्चित्तमिति “त्वन्नो अग्ने” इत्यादिमन्त्रकर-

णकपञ्चहोमानां संज्ञा । इदं च क्रात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चविं-

शाध्याये स्पष्टम् (कं० १) । प्रजापतिदेवताको होमः प्रजापत्यशब्दे-

नोच्यते । स्विष्टकृच्छब्देन स्विष्टकृद्देवत्यो होम उच्यते । अयं च

होमः "उत्तरार्धादवद्याति उत्तरार्धे जुहोति" इति स्विष्टकृतं प्रकृत्य श्रुतेः तथा कार्यः । असंसृष्टामाहुतिभिरिति कात्यायनसूत्रात् (श्रौ० ३।३) तथैव होतव्यः । "प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यघेदाज्याद्धविः" इति सूत्रात् (श्रु० १।५) यत्राज्याति रिक्तं हविरस्ति तत्र महाव्याहृतिहोमात् पूर्वमनुष्ठेयः । होमश्च—
उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥

इत्युक्तप्रकारेण कार्यः । सर्वकर्मसु होमान्ते पवित्रेण मार्जनम्, अग्नौ पवित्रत्यागः, परिस्तरणार्थवर्हिर्होमः, प्रणी-
ताविमोकः प्रत्यक्-एते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्य-
कर्मसु न भवन्ति । परन्तु पद्धतिकाराणां सम्मतत्वादनुष्ठीय-
न्ते । तत्र अग्नौ पवित्रत्यागः स्वाहेति मन्त्रेण । मन्त्रानदिशे
स्वाहाकारविधानात् । प्रजापतिश्च देवता । अतः प्रजापतये न
ममेति त्यागः । वर्हिर्होमेऽपि प्रजापतिर्देवता ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । होमे द्रव्यानुक्तौ आज्यं द्र-
व्यं ग्राह्यं, मन्त्रानुक्तौ प्रजापतिदेवताको मन्त्रः, देवताया अनुक्तौ
प्रजापतिर्देवता -इति तस्यार्थः । प्रजापतिदेवताको मन्त्रश्च म-
हाव्याहृतिमन्त्रः, स च समस्तव्याहृतित्रयात्मकः । अतएव—

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चोद्देशे मन्त्रैः कर्म समाचरेत् ॥

भूरादयो व्याहृतयो वेदेभ्यो निःसृताः पुरा ।

महत्त्वं व्याहृतित्वं च प्राप्तास्तेनैव कर्मणा ॥

ओंकारजननात्तासां महत्त्वं प्रतिभाष्यते ।

व्याप्त्या च व्याहृतित्वं च तेन त्रैविद्यतां ययुः ॥

इति वचनान्तरमपि सङ्गच्छते । प्रणीताविमोकानन्तरं ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तदाह शुभकर्मनिर्णये—

कात्यायनः—ब्रह्मणे दाक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ।
कर्मन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेदिति ॥

इदं च होतृभिन्नब्रह्मणः । यद्येक एव (यजमानः) होतृत्वं ब्रह्मत्वं च करोति तदाऽऽह तत्रैव कात्यायनः—

विदध्याद्दौत्रमन्यश्चेदाक्षिणार्धहरो भवेत् ।

स्वयश्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ।

अन्यः—शिष्यादिः । एतच्चाशक्तविषयम् । अन्यस्मै—

अर्थात्पुरोहिताय । तदाह कात्यायन एव—

कुर्त्स्वजमधीयानं संनिकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत्सदा दित्सन् य इच्छेदात्मनो हितमिति ॥

पुरोहितस्य चाध्ययनशालित्वात् संनिकृष्टत्वात्कर्मोपदेशकत्वेन गुरुत्वाच्चेति ।

कात्यायनस्तत्रैव—

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यात् एष दानाविधिः स्मृतः ॥

संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यद्दाति तमुल्लङ्घ्य ततः स्तेपेन युज्यते ॥

यस्य त्वेकष्टहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विभे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तममिमुत्सृज्य न हि भस्मनि ह्यते इति ॥

पूर्णपात्रदाने विशेषः पुरश्चर्यार्णवे मेरुतन्त्रे—

द्वानिंशत्पलमानेन निर्मितं ताम्रपात्रकम् ।

तद्गुलैस्तत्समापूर्य सहिरण्यं सदक्षिणम् ॥

दद्याद्विमाय तच्चुष्ट्यै पूर्णपात्रमितीरितम् ।

पात्रानादेशे—

कात्यायन.छन्दोगप०

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्तिपस्तु स्तुचा चात्र न ह्यते इति ॥

अत्र अनादेशे द्रवद्रव्ये तदतिरिक्ते वा स्तुचा होमो न कार्य इति चतुर्थपादार्यः । स्तुवश्च चतुरङ्गुलं त्यक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्यः । तथाच—

मत्स्यपुराणे—मूले हानिकरं प्रोक्तं पथ्ये शोककरं तथा ।

अग्रे व्याधिकरं प्रोक्तं स्तुवं धारयते कथम् ॥

कनिष्ठाङ्गुलिमानेन चतुर्विंशतिकाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलं परित्यज्य अग्रे चैव द्विरष्टकम् ॥

चतुरङ्गुलं च तन्मध्ये धारयेच्छङ्खमुद्रया ॥

हीयते यजमानो वै स्तुवमूलस्य दर्शनात् ।

तस्मात्संज्ञोपयेन्मूलं होमकाले स्तुवस्य तु इति ॥

द्विरष्टकं—षोडश । आहुतिद्रव्यपरिमाणं च कात्यायनः—

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वापुरिका वसादिना चेत् स्तुवमात्रपुरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्यते हविः स्वङ्गारिणि स्वाचिर्षिं तच्च पावके ॥ इति ।

दैवं तीर्थमङ्गुल्यग्रं—तथाच याज्ञवल्क्यः—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति ॥

मध्ये आग्नेयम् इति पञ्चमं तीर्थं हारीतेनोक्तं तस्य वि-
नियोगः प्रतिग्रहे—प्रतिग्रहमाग्नेयेन गृह्णीयादिति ।

अविष्ये—आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुवेणाधोमुखेन च ।

हुवेत् तिलाद्याहुतीथ देवो नोचानपाणिना ॥ इति ।

होमकाले होमक्रियावद्भिर्भूतशब्दाभिलापो न कार्यः । तथाच—

मनुः—स्नातथ वरुणस्तेजो जुहतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

सुज्ञानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेन्निषु इति ॥

होमावसरे वह्नेर्जिह्वादिकं ध्येयम् । तदुक्तम्—

गृह्यसंङ्ग्रहे—सप्तजिह्वा भवन्त्येता हुताशनमुखोद्गताः ।

याभिर्हव्यं सदाऽश्नन्ति हुतं सम्यक् द्विजोत्तमैः ॥

पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ।

सप्तजिह्वाप्रमाणं तु प्रादेशं परिकीर्तितम् ॥

प्रमाणं चतुरस्रं च वर्तुलं मुखमण्डलम् ।

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता ॥

सुवर्णा पद्मरागा च सप्तैताः परिकीर्तिताः ।

कराली राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा ॥

श्वेता नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा ।

महालोहितां गन्धर्वाः सुवर्णा च यमास्तथा ॥

पद्मरागां तथा देवाः ख्याता जिह्वा हुताशने ।

तस्यां तु होमयेन्नित्यं सुसमिद्धे हुताशने ॥

एताथोक्ताः समासेन ज्ञातव्यास्तु द्विजोत्तमैः इति ।

करालीमित्यादौ द्वितीया तृतीयापे । राक्षसाश्नन्तीत्यत्र

संधिरार्पः ।

परशुरामकारिकायां तु—

हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा तदनु सुप्रभा ।

बहुरूपाऽतिरिक्ता च वह्निजिह्वाश्च सप्तच ॥

इति सप्तजिह्वा उक्ताः । जिह्वानां स्थानादिकं तत्र स्पष्टम् ।

ततः पूर्णाहुतिहोमः । तत्र शौनकः-

अथ पूर्णाहुतिं दद्यात् गन्धपुष्पफलान्विताम् ।

साक्षतामूर्ध्वकायश्च समपाच्छक्रदिङ्मुखः ॥

ऊर्ध्वकायः-तिष्ठन् । समपात्-समपादः ।

अग्निपुराणे-मूर्धानंदिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया ।

दद्यादुत्थाय पूर्णां तु नोपविश्य कदाचन ॥ इति ।

एतेन परिभाषावलादासीनेन होमोऽयं कार्य इति परा-

स्तम् । सकलदेशीयाचारविरोधाच्च । परशुरामकारिकायां तु-

केचिदुत्थाय कुर्वन्ति कात्यायनमतं न ततत् ।

तस्मादध्वर्युणा कार्या पूर्णाऽऽसीनेन सर्वथा ॥ इत्युक्तम् ।

कात्यायनः-

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गां दद्यात् यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥

गोभिलीये-पूर्णाहुतिं च मूर्धानन्दिवइत्यभिषातयेदि-

ति । घायवीयसंहितायां-

ततो होमावाशिष्टेन घृतेनापूर्य वै स्रुचम् ।

निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्रुवेणाधोमुखेन । ताम् ॥

सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाञ्जलिनोत्थितः ।

वौपढन्तेन जुहुयात् धारां जवसमन्विताम् इति ॥

ततो वसुभ्यः स्वाहेति अविच्छिन्नां घृतधारां दद्यात् ।

तदुक्तं शृणुसद्ब्रह्मे-

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

आज्यधारामविच्छिन्नां पातयेदनलोपरि इति ॥

ततः स्रुवलग्नसघृतभस्मना त्र्यायुपकरणम् । तत्र च—
ततोऽनामिकया कुर्यात् बिन्दुं सघृतभस्मना ।

हुंयंसयोर्ललाटे च त्र्यायुपेति पदैः क्रमात्—

इति वचनं प्रमाणयन्ति शिष्टाः । पदैः—पादैः ।

यो यत्र विहितोऽग्निः तं ज्ञात्वा ध्यात्वा आवाह्य पूजयि-
त्वा होतव्यम् । तथाच शुभकर्मनिर्णये—

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः ।

न हुतं न च संस्कारो न स कर्मफलं लभेत् ॥

ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत् ।

पेहिकामृत्पिकैः कामैः सारथिस्तस्य पावकः ॥

आहूयैव तु होतव्यं यो यत्र विहितो भवेत् । इति ।

एवं च स्थापनावसरे सर्वत्र—

सर्वतः पणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

इति विश्वरूप एव अग्निर्ध्यातव्यः । ततो यस्मिन्कर्मणि
योऽग्निरुक्तः स चिन्तनीयः, ततश्च तमग्निमाहूय स्थापयित्वा हो-
तव्यमिति ॥

विधानपारिजाते अग्निनामानि—

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥

पुंसवे चमसो नाम सीमन्ते मङ्गलाभिधः ।

प्रगल्भो जातसंस्कारे शोभनः शुभकर्मसु ॥

पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य चै शुचिः ।

सभ्यनामा तु चूडार्या प्रतादेशे समृद्धवः ॥

गोदाने सूर्यनामा स्याद्विवाहे योजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्यात् शान्तिके वरदः स्मृतः ॥
 चतुर्थोऽर्कमणि शिखी धृतिरग्निस्तथा परे ।

आवसथ्यस्तथाऽऽधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥

ब्रह्माग्निर्गार्हपत्यः स्यात् दक्षिणाग्निस्तथेश्वरः ।

विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥

लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कौटिहोमे महाशनः ।

एके घृतार्विपं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ।

रुद्रादौ तु (पूर्णाहुतौ) मृडो नाम पौष्टिके बलवर्द्धनः ॥

गृतदाहे तु क्रव्यादः क्रोधाग्निश्चाभिचारिके ।

वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ॥

ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समारभेत् । इति ।

सर्वेषां संस्काराणामन्ते ब्राह्मणभोजनं च कार्यम् । तथाचोक्तं-

यज्ञपाञ्चर्वे-गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

शतं विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ इति ॥

ब्राह्मणभोजनस्य आशीर्वादोपलक्षकत्वात्कर्मसमाप्त्यनन्तर-
 माशीर्वचनं च ग्राह्यम् । तदुक्तंसङ्ग्रहे-

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राशिपमनुत्तमाम् ।

दद्युर्विप्राः स्वशाखोक्ताम् आदौ तत्कर्मशाखिनः इति ॥

आदौ तत्कर्मशाखिन इत्यनेन ऋग्वेदेस्यैव पूर्वं पाठ इति

भ्रान्तानामुक्तिः परास्ता ।

अथ सकलविवाहादिमङ्गलकर्मसाधारणी शिष्टाचारप्राप्ता
 इतिकर्तव्यता ।

कर्मादौ मन्त्रसंपुक्तं मङ्गलस्नानमाचरेत् ।

दिव्याभरणयासोभिरलंछत्य ततः धुधिः ॥

विवाहादिदिने प्राप्ते तत्कर्त्रा भार्यया सह ।
 कुलदेवासंप्रीत्यै ब्राह्मणांश्च सुवासिनीः ॥
 स्नापयित्वा सकन्येन स्नातव्यं ससुतेन च ।
 परिधायाहतं वस्त्रं द्विपर्दी च स्यपि द्वयम् इति ॥
 चसिष्ठसंहितायां—

नरकायां चतुर्दश्यां विवाहादिमहोत्सवे ।
 तथा संवत्सरस्यादौ सूतकान्ते शिरोरुजि ॥
 श्रावण्यां बलिराज्ये च वसंतस्योदये तथा ।
 तैलाभ्यङ्गो न दुष्येत संक्रान्तिग्रहणादिषु इति ॥
 कार्पासे अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधायेति सूत्रान्तरम् ।
 याज्ञवल्क्यः—नीलीरक्तं च यद्वस्त्रं दूरतः परिवर्जयेत् ।
 द्रव्यान्तरयुता नीली न दुष्यति कदाचन ॥
 केवलं पट्टमूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ।
 स्त्रिया वस्त्रं सदा त्याज्यमन्यवस्त्रं विवर्जयेत् ॥
 अधौतं क्षारधौतं च पूर्वेषुर्धृतेमेव च ।
 त्रयमेतदसंबद्धं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥

गौतमः—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत, श्रौते स्मार्ते च कर्मणी ।
 न कुर्याद्देवकार्याणि दानं होमं जपं तथा ॥

मनुः—

खण्डवस्त्रावृत्तश्चैव वस्त्रार्धालम्बितस्तथा ।
 उत्तरीयव्यपेतश्च तत्कृतं निष्फलं भवेत् ॥

विधानपारिजाते—

एकवस्त्रा तु या नारी मुक्तकेशा व्यवस्थिता ।
 न साऽधिकारिणी ज्ञेया श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

आचमनप्रकारमाह—याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः ।

उपवेशनं च वस्त्राच्छादिते पीठे एव कार्यम् ।

स्नात्वा चैव शुचौ देशे पीठे याज्ञियदारुजे ।

वस्त्राच्छन्ने उपासीत अभावे कुशविस्तृते ॥

पत्नीकुमारोपवेशनं प्रयोगपारिजाते—

संस्कार्यः पुरुषो वाऽपि स्त्री वा दक्षिणतः सदा ।

संस्कारकर्ता सर्वत्र तिष्ठेदुत्तरतः सदा ॥

धर्मप्रवृत्तौ—जातके नामके चैव ह्यन्नप्राशनकर्मणि

तथा निष्क्रमणे चैव पत्नीपुत्रं च दक्षिणे ॥

गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा ।

वधूप्रवेशने चैव पुनः संधानएवच ॥

प्रदाने मधुपर्कस्य कन्यादाने तथैवच ।

कर्मस्वेतेषु वै भार्या दक्षिणे तूपवेशयेत् ॥

स्मृतिसंग्रहे—व्रतवन्द्ये विवाहे च चतुर्थ्या सहभोजने ।

व्रते दाने मखे श्राद्धे पत्नी तिष्ठति दक्षिणे ॥

धर्मप्रवृत्तौ—आशीर्वादेऽभिषेके च पादप्रक्षालने तथा ।

शयने भोजने चैव पत्नी तूत्तरतो भवेत् ।

अनन्तपाठककारिकायां—

गणाधिपं गुरुं स्मृत्वा कुलपूजितदेवताम् ।

इष्टमन्यत्ततो देशकालौ स्मृत्त्वंकमानसः ॥

कर्म कुर्यादिति शेषः । विधानपारिजाते—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तस्य च सर्वशः ।-

उल्लेखनमकुर्षाणो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिनिरूपितं सर्वकर्मसाधारणपरिभाषायो तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

गणपतिपूजनं पद्मपुराणे—

नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यत्सुरोत्तम ।

तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमाकस्मिककमिदं तव ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

हुण्डिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च ।

तस्य पूजनमात्रेण त्रयोऽपि वरदाः सदा ॥

त्रयो ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः । रुद्रकल्पद्रुमे—

गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सदैव हि ।

सर्वैरपि महाविघ्ननाशकाऽन्यो न विद्यते ॥

बह्वृचपरिशिष्टे—

आदौ विनायकः पूज्यो जन्ते च कुलदेवतेति ।

लिङ्गपुराणेच—सर्वकामसमृद्धयर्थमादां पूज्यो विनायक इति ।

पूजाप्रकारश्च रुद्रपद्धतौ—

गणेशं पूजयेत् पूर्वं निर्विघ्नार्थं स्वकर्मणः ।

पटे वा मृन्मये पीठे रक्तवस्त्रेऽरुणाक्षतैः ॥

कार्यमष्टदलं पद्मं तस्योपरि गणेश्वरम् ।

गणानान्त्वेति संस्थाप्य पूजयेत्तदनन्तरम् ॥

गणानां त्वेति मन्त्रेण पूजयेदित्यन्वयः ।

नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ।

न दूर्वया यजेद्दुर्गां न शम्भुं शङ्खवारिणा ॥

इति सिद्धान्तसंग्रहोक्त्वा गणेशं तुलस्या नार्चयेत् ।

गणानान्त्वेति मन्त्रस्य समाप्तिस्तु कण्डिकासमाप्त्या ज्ञेया ।

तत्र स्मार्तकर्मणि मन्त्रावसानबोधकप्रमाणाभावे मन्त्रस्य क-

ण्डिकान्तत्वात् । उक्तंच रेणुककारिकायां—

गृह्यकर्माणि ये मन्त्रा ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः ।

किंच मध्यमदृश्या ते न द्रुता न विलम्बिताः इति ॥

रुद्रकल्पद्रुमे-मत्स्यपुराणे-

उपचारैः ससिन्दूरैश्चन्दनै रक्तचन्दनैः ।

पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैराच्छादनसुशोभनैः ॥

इति पञ्चोपचारैश्च यन्मया पूजनं कृतम् ।

प्रारब्धकर्मसिद्ध्यर्थं देवाय कल्पयामि तत् ॥

षोडशोपचारपूजनं विष्णुपुराणे-

पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं तदनन्तरम् ।

ततश्च पाद्यमर्घ्यं च ततस्त्वाचमनीयकम् ॥

स्नानं वस्त्रं चोपवीतं ततो गन्धादिचन्दनम् ।

पुष्पं धूपं च दीपं च नैवेद्यं तदनन्तरम् ॥

ततो देयः प्रणामश्च ततो देया प्रदक्षिणा ।

विसर्जनं ततो दद्यात् उपचारास्तु षोडश ॥

वैद्यनाथरुद्रपद्धतौ—

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

शातातपः शुभकर्मनिर्णये—

आदौ नवग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् ।

नवग्रहानर्चने तु न सिद्धिर्विधिचोदिता ॥

तत्रैव फालिकापुराणे-

यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं नरैः ।

अर्घ्यपात्रस्थितैस्तौयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् ॥

पितृभक्तितरङ्गागिण्यां वाचस्पतिमिश्राः—

आदौप्रधानसंरूपः ततः पुण्याहवाचनम् ।

मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

मातृपूजनं/विष्णुपुराणे-

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमायुक्ता हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

परिशिष्टे-यत्रयत्र भवेच्छ्राद्धं तत्रतत्र च मातरः इति ।

शातातपः-नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्मकुर्याच्च वैदिकम् ।

तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्रत इति ॥

नचास्माद्भचनात् मातृपूजनस्य श्राद्धाद्भत्त्व शङ्क्यम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

इति कात्यायनेन साक्षात्कर्मान्वयोक्तेः । अत एव श्रा

द्धसंरूपात्पृथगेवास्याः संकल्पः आचारप्रमाणकः । अतएव

श्राद्धरहितेष्वपि एतासां पूजनं दृश्यते वर्षवृद्ध्यादिकर्मसु ।

श्राद्धस्य च कर्माद्भतायां मानं-

यज्ञोद्गाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्-

इति विष्णुपुराणीयं वचनम् । छन्दोगपरिशिष्टे-

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः तथाऽऽत्मकुलदेवता ।

गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश इति ॥

अत्र अन्ते श्रुतमपि गणपतिपूजनमादौ कार्यम् ।

अतदौ, त्तिनायकः, पूज्यो, एज्जे, च, कुलदेवता, ।

इति स्मृतिकौस्तुभे यहवृचपरिशिष्टात् । इदं च ग-

णपतिपूजनं मातृपूजनाङ्गम् । मातरः सगणाधिपा इत्यनेनोक्त-
त्वात् । अतएव कर्मरम्भे निर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं
पृथक् कार्यम् । तस्य पुरुषार्थत्वेन मातृपूजाङ्गभूतस्य च क-
र्मार्थत्वेन तयोर्भेदात् । अतएव तन्त्रेणापि न तयोरनुष्ठानम् ।

सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृहोक्तं विधीयते ।

स्वगृहोक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वेच्छया भवेत् ॥

इति वचनात् वाजसनेयिनां स्वगृह्येषु पूजाविधेरनुक्तत्वात्
इच्छया ग्रहणं प्राप्तं तथापि छन्दोगपरिशिष्टोक्ता एव मातरः
पूज्याः । सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृकत्वात् । पारस्करमतस्याश्र-
यणीयत्वाच्च । तथाच—

स्मृतिसंग्रहे—न गृह्येषु स्मृतिर्येषां श्राद्धादाबुपलभ्यते ।
कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्करमुनीरितमिति ।

मातृपूजाप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे-

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु ।

अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ इति ।

अत्र प्रत्येकं मातृणां देवतात्वमिति सिद्धान्तः । तथाच प्रत्येकं
पृथक्पृथक् प्रतिष्ठां विधाय ओंकारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन
स्वस्वनान्ना गौर्त्यादयो मातरः गन्धादिभिरर्चनीयाः । अर्चनं
च पदार्थानुसमयेनैव आसां कर्तव्यमिति रुद्रपद्धतौ नारायण-
भट्टाः । ग्रहपूजाऽपि पदार्थानुसमयेनैवेति शान्तिमयूखे । प-
दार्थानुसमयो नाम सर्वेषाम् एकैकपदार्थसमर्पणानन्तरं पदार्था-
न्तरार्पणं, नतु सर्वपदार्थार्पणम् एकस्य कृत्वा अन्यस्य क-
र्तव्यम् । स्पष्टं चेदं गदाधरकृते श्राद्धसूत्रभाष्ये द्वितीयऋण्डिका-
व्याख्याने । अत्र चतुर्दशत्वपोऽशत्वपक्षौ शाखाभेदेन व्यव-

स्थितौ । पोहशत्वपक्ष एव बहुसम्मतः । मातृपूजनं कृत्वा
वसोर्धाराः पञ्च सप्त वा घृतेन कुर्यात् । रुद्रयामलादौ तथै-
वाभिधानात् । छन्दोगपरिशिष्टे पूजामुक्ता-

कुड्यलगा वसोर्धाराः पञ्च धारा घृतेन तु ।

फारयेत्सप्त धारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ॥

वसोः पवित्रमसीतिमन्त्रेण-इत्यभिधानाच्च । वसोर्धारादे-
वानां पूजनं च पञ्चोपचारैः कुर्यात् । अत्र बहवो देशाचारा
दृश्यन्ते तद् यथादेशाचारमनुष्ठेयम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

धिष्णुपुराणे-कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृही इति ॥

सर्वकर्मादीं श्राद्धे मासेऽपवादमाह कात्यायनः-

असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च इति ॥

यानि कर्माणि श्रावणाग्रयणादीनि वारंवारं क्रियन्ते तेषु
प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजाऽऽभ्युदायिके, न तु प्रतिप्रयोगमित्य-
र्थः । इदमाभ्युदयिकश्राद्धम् एकस्थाने कर्मसंस्कारेषु एककर्तृकेषु
शुभपदुपस्थितेषु सर्वादीं सकृदेव कार्यम्, न तु प्रतिप्रयोगमा-
हृत्या । यथा देवाद्रुतजातकर्मादिकस्य उपनयनकाले जात-
कर्माद्यनुष्ठाने, देशान्तरगतस्य मृतपुत्रा कृताध्वदेहिकस्य आ-
गतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां शुभपदनुष्ठाने,
कर्मनाशाजलस्पर्शादीनां प्रायश्चित्ततया पुनःसंस्काराणां विहि-

तानां युगपदनुष्ठाने वा । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे-

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धम् आदौ न पृथगादिषु ॥

तेषां क्रियमाणानां कर्मणामादिषु पृथक् भिन्नतया मातृपू-
जनं श्राद्धं च न कार्यमित्यर्थः । नान्दीश्राद्धविधिश्च नवकण्डि-
कामूत्रे कात्यायनीये पृथ्यां कण्डिकायाम्—

आभ्युदायिके प्रदक्षिणमुपचारः, पूर्वाह्णे, पि-
त्र्यमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवो दर्भाः, यवैस्तिलार्थाः,
संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसंपन्नमितीतरे द्रव्युः,
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पि-
तृन् आवाहयिष्ये इति पृच्छति, आवाहयेत्यनुज्ञातो
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति, अक्षय्यस्थाने ना-
न्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्य-
तामित्यनुज्ञातां नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपि-
तामहाः मातामहाः प्रमातामहाः बृह्मप्रमातामहाश्च
प्रीयन्तामिति, न स्वधां प्रयुञ्जीत, युग्मानाशयेदत्र ॥

अत्र प्रदक्षिणमुपचार इत्यनेन सकलदैवधर्मोपलक्षणात्
प्राक्संस्थत्वोदकसंस्थत्वोपवीतित्वप्राङ्मुखोदङ्मुखत्वदक्षिणजा-
नुनिपातित्वदेवतीर्थत्वादिः दैवधर्मः सर्वोऽत्र भवति ।

हेमाद्रौ शातातपः-

कर्तव्यं चाभ्युदायिकश्राद्धमभ्युदयार्थिना ।

सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥

पितृणां रूपमाख्याय देवा अन्नं समश्नते ।

तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिकाले तु नित्यदा ॥

यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन्परिचरन्नपि ॥

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेद् भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् इति ॥

अत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवाः ।

नान्दीश्राद्धे सत्यवसु इतिवचनात् ।

अत्र नवदेवत्यं श्राद्धं बहुषु स्मृतिपूपलभ्यते । कात्यायनश्राद्धकल्पे स्वधायचने षण्णामेवोद्धेखात् मातृणामनुद्धेखात् कातीयानां षड्देवतमेवेति केचित् । अतएव—

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं सद्गच्छते ।

अन्येतु पूर्वोक्तं वचनं कोकिलमताभिप्रायेण, तेषां मातृमातामहपार्ष्णयोः पृथगभावात् । अन्येषां नवदेवतमेव बहुषु स्मृतिषु तथैवोपलम्भादित्याहुः ।

कात्यायनानां सूत्रे परिशिष्टे च तथोपलम्भात् तेषां गोभिलीयानां च षड्देवतम् अन्येषां नवदेवतम् । छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य कोकिलमतानुसार्यभिप्रायकत्वे स्वधायचनसूत्रे मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्य इत्युद्धेखो नोपपद्यते । तेषां मते वृद्धप्रमातामहस्य श्राद्धदेवतात्वाभावात् इति संस्कारगणपत्तां ।

तत्परिशिष्टस्य कात्यायनकृतत्वेऽपि छन्दोगानुदिश्यैव करणात् छन्दोगानां षड्देवतमन्येषां नवदेवतमेवेति स्वारासिकोऽर्थः । षड्भ्य इति वचनं मात्रादेरप्युपलक्षणमिति कल्पत-

रुः । जीवनमात्रादित्रिकपरमिति आद्वकल्पः । वस्तुतस्तु पदभ्यः पितृभ्य इत्यस्य शातातपादिवचनैकवाक्यतालाघवात् आनन्तर्यमात्रविधायकत्वात् न संख्यायां तात्पर्यम् इति न कोऽपि विरोधशङ्कावकाशः इति निष्कण्ठकः पन्थाः ।

“पूर्वाङ्गे” इत्यनेनापराह्णनिषेधः । “पित्र्यमन्त्रवर्जं जप” इत्यनेन अश्नत्सु ब्राह्मणेषु उदीरतामवरइत्यादिः यः पितृजप उक्तः स प्रतिपिध्यते न त्वायन्तुन इत्यादिः । पित्र्यमन्त्रइति-संज्ञाशब्दत्वात्, अस्य चावाहनार्थत्वात् । तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीत्यूहः कार्यः,

तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥

पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति-

इत्याश्वलायनवचनात् । न स्वधां प्रयुञ्जीतेतिनिषेधः स्वायत्तवाक्ये, न तु वैदिकमन्त्रादावपि । अन्यथा स्वधास्येति मन्त्रभागे स्वाहास्येतिपदोहः स्यात् । नचेष्टायत्तिः, शिष्टाचार-विरोधात्-इति वाचस्पतिमिश्रादयः ।

पुराणसमुच्चये-

न स्वधाशर्मवर्मेति पितृनाम न चोचरेत् ।

न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः ॥

न तिलैर्नापसव्येन पित्र्यमन्त्रविवर्जितम् ।

अस्मच्छब्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे क्वचित्-इति ॥

अत्र “पितृनाम नचोचरेत्-” “अस्मच्छब्दं न कुर्वीत” इति-शाखान्तरविषयं, स्वशाखायां न स्वधां प्रयुञ्जीतेतिस्वधाशब्द-मात्रनिषेधस्योपलम्भात् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ।

इति नान्दीश्राद्धे गोत्रनामोच्चारणस्य छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन स्पष्टं विधानाच्च । गोत्रादिनिषेधानामन्यशास्त्रीयविषयत्वादेव संबन्धनिषेधोऽपि तद्विषय एव । तस्मात् कात्यायनमतानुसारिणां नान्दीश्राद्धे संबन्धादिकथनं भवत्येवेति गदाधरादयः । अतएव मदनरत्ने दानखण्डे टोडरमिश्रपद्धतौ च आभ्युदयिकश्राद्धे सर्वत्र गोत्रशर्मशब्दनाम्नामुच्चारणं लिखितम् । संबन्धाद्युच्चारणे क्रमनियममाह हेमाद्रौ शृगुः—

गोत्रसंबन्धनामानि पितृकर्मणि कीर्तयेत् ।

तत्रैव व्यासः—गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणामनुर्कीर्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः— इति । अन्याहशक्रमः शाखान्तरविषयः । माध्यंदिनादीनां याज्ञवल्क्योक्तक्रमस्यैवोपादातुमुचितत्वात् । तस्य च तेषां गुरुत्वात् । संकल्पादौ विशेषः—

शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत् ।

न षष्ठ्या न चतुर्थ्या वा संबुद्ध्या वा कदाचन ॥

कात्यायनः—

प्रातरामन्त्रितान् विमान् युग्मानुभयतः स्थितान् ।

उपवेश्य कुशान् दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥

तथाचात्र श्राद्धदिने प्रातरेवामन्त्रणं न तु विकृतिन्याय-प्राप्तपाक्षिकपूर्वदिने । वैकृतविशेषाविधेरधिकबलत्वात् । पिण्डदानं त्वत्र प्राङ्मुख एव कुर्यात् ।

संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्तथा—इतिवचनात् ।

अत्र मात्रादिपिण्डानां दक्षिणे पित्रादिपिण्डा देयाः, तदक्षिणे मातामहादिपिण्डाः, प्रदक्षिणमुपचार इतिकात्यायनसूत्रा-

देः प्रादाक्षिप्येनैव पिण्डानां दानसिद्धेरिति केचित् । तन्न ।

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्व्य पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशे ऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥

द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु तेषामेवहि वामतः ॥

इति परिशिष्टे विशेषस्मृतेः तेषां पित्राद्यवनेजनस्थानानां वामत उत्तरतः मातामहाद्यवनेजनस्थाने सिद्धे “यथाऽवनिक्तं पिण्डान् ददाति” इति वचनात् तत्रैव पिण्डदाने प्रवामत्वस्यैव सिद्धेः । एवं च मात्रादिपिण्डापेक्षया पितृपिण्डानामपि प्रवामत्वैव । एकत्र निर्णीत इति न्यायात् । नच प्रत्यङ्मुखोपविष्टानां पितृणां तद्ब्राह्मणानां वा वामत इत्येव परिशिष्टवचनार्थः, तेन प्रादक्षिण्यलाभ एवेति वाच्यम् । तेषामित्यनेन पूर्वप्रक्रान्तानाम् आस्तरणकुशानामवनजेनस्थानानां वा प्रत्यवमर्शांचित्यात् । किंच प्रत्यङ्मुखतायां प्रमाणाभावात् प्राङ्मुखेपूदङ्मुखो दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वेत्येव श्रुतेरिति । अत्र मात्रादीनां नवानामपि नान्दीमुखत्वविशिष्टानां देवतात्वमिति सर्वत्र त्यागवाक्ये नान्दीमुखपदं प्रक्षिप्य प्रयोगः कर्तव्यः । अन्यत्र तु आवाहनस्वधावाचनादिविशेषोपदेशस्थले विशेषोपदेशादेव ।

मात्रादिषु नान्दीमुखशब्दः ङीपन्तः प्रयोक्तव्य इति हेमाद्र्यादिनिबन्धेषु । टावन्तः प्रयोक्तव्य इति स्मृतिऋस्तुभादिषु । उभयविधोऽपि प्रयोगः साधुरेव । स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । नच नखमुखात्मज्ञायामिति निषेधः शङ्काः । संकेतस्थानादित्येन आधुनिकसंकेतस्वरूपसंज्ञात्वाभावेन विश्वेषां देवानामित्यादौ संज्ञात्वप्रयुक्तसर्वनामत्वानिषेधाभाववत् अत्रापि तदप्रवृत्तेः ।

यत्तु—नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्धीमान् अन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

इति वचनात् कन्यादानवाक्यस्य यथा प्रपितामहपूर्व-
कत्वं तथा नान्दीमुखश्राद्धेऽपि प्रपितामहपूर्वकत्वमिति कश्चित्,
तत्र । प्रकृतवचनस्थनान्दीमुखपदस्य विवाहविशेषणत्वेनोपप-
त्तेः । जकारस्य च पूर्वोक्तसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपन्नत्वात् । तेन
नान्दीमुखे विवाहे यद् दानवाक्यम्, अर्थात् कन्यायाः, तत् कन्या-
याः प्रपितामहपूर्वकं कार्यम् । पैतापौत्रीमुपक्रमेदिति वचनात् ।
आभ्युदयिकश्राद्धमूत्रे— “नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्र-
पितामहाः” इति पितृपूर्वकत्वस्यैवोल्लेखाच्च । तस्मात् नान्दी-
मुखश्राद्धे न प्रपितामहपूर्वकत्वोल्लेखो युक्त इति । इदं च
नान्दीमुखश्राद्धं पिण्डरहितमपि कर्तुमर्हति । तदाह—

मार्कण्डेयपुराणे—पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद् विचक्षणः।

वृद्धिश्राद्धे कुलाचारदेशकालाद्यवेक्ष्य हि ॥

परंन्वस्मिन्कल्पे आवाहनादिनिवृत्तिरपि । तदुक्तम्—

अग्नौकरणमर्घ्यं च आवाहनावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेदिति ॥

इदं च श्राद्धं क्वचिदङ्गम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—

निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

इष्टौ पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमिष्यते ॥ इति ।

पुत्रजन्मादौ नैमित्तिकम्,

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवचनात् । एतच्चोपलक्षणं, पुत्रविवा-
हादावपि तद् नैमित्तिकमेव । निमित्तसप्तमीश्रवणात् । नवगृहप्र-

वेशादौ च, “नालौकिकं लौकिकर्माङ्गम्” इति न्यायात् । एवञ्च पितरि देशान्तरस्थे जीवति मृते वा आभ्युदयिकं विना पुत्रविवाहे नाङ्गवैगुण्यम् । न वा पितुर्नैमित्तिकाकरणेन प्रत्यवायः, निमित्ताज्ञानेनानाधिकारात् ।

नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत्—

इति शातातपवाक्ये पितृपदं श्राद्धार्हपितृपरम्, न तु सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वपितृपरम् । कर्त्रन्तरेण संस्कार्यपितामहादि-श्राद्धाकरणप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । सकलशिष्टाचारविरोधात् । “तस्याभावे तु तत्क्रमात्” इतिविधिविरोधाच्च । उक्तशातातपवाक्ये कर्मपदं पत्राभ्युदयिकं निपिद्धं तदतिरिक्तवैदिककर्मपरम् ।

अथ नान्दीश्राद्धे कर्तृनिर्णयः ।

प्रयोगरत्ने—नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणि ।

पिण्डान् ओद्धृहनात् तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥ इति ।

सुतसंस्कारेति सुतासुतपदयोर्विगृहीतयोः “पुमान् स्त्रिया”

इत्यकशेषेण प्रयोगः, आउद्धृहनादित्याह अभिविधौ । कन्यापुत्रविवाहोष्वित्यनेनैकवाक्यत्वात् । तेन आ उद्धृहनात् विवाहपर्यन्तम् अपत्यसंस्कारजनककर्मणि जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनविवाहरूपे पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । अङ्गमुत्सेन प्रधानविधेरेकवाक्यतालाघवात् । अन्यथा पिण्डदानमात्रापत्तिः । पुत्रस्य प्रथमविवाहएव आभ्युदयिकश्राद्धं पित्रा कार्यम् ।

संस्कारके कर्मणि तद्विधानान् । द्वितीयादेश्च तदजनक-
त्वात् । संस्कारवति सजातीयसंस्कारानुत्पत्तेः । अत एव पुत्र-
स्य द्वितीयविवाहादौ न पितुः नान्दीश्राद्धानुष्ठानम् । अत्र-
*तेषां संस्कार्यपितुः पितृणां, *तस्याभावे संस्कार्यपितुरभावे,
*तत्क्रमात् संस्कार्यपितरमादाय क्रमः तत्क्रमः तस्मात्—तथाच
योऽन्यः संस्कारकर्ता स संस्कर्तव्यमाणवकादि-पितृपिता-
महप्रपितामहानां तत्पितृ—मातामहादीनां च श्राद्धं कुर्यात्
इति समुदायार्थः संप्रयते । पितुरधिकस्यानुप्रवेशे अर्थाद् वृद्ध-
प्रपितामहस्य त्याग इति संप्रदायः । अत एव “पितृहीनस्य
यो नामादिकर्ता स तदीयपितरमारभ्य आभ्युदयिकं कुर्यात्”
इति तत्र तत्र व्याख्यातम् ।

नवीनास्तु— *तस्य संस्कार्यपितुः अभावे *तेषां
संस्कार्यपितुः पितृणामेव प्रकृततया प्रत्यक्षमर्शे तत्पितुः पितृणाम्
अर्थे दाने प्राप्ते संस्कार्यपितृक्रमस्यार्थत एव लाभे तत्क्र-
मादित्यस्य वैषध्यापत्त्या तत्पदेन प्रस्तुतस्य सुतस्य प्रत्यक्षमर्शे
तत्क्रमादित्यस्य संस्कार्यक्रमादित्यर्थो लभ्यते । तेन संस्करणीयो
यथा करोति तथा पितुरभावे पित्रन्यः संस्कर्ता कुर्यादित्यर्थः ।
तथाच संस्करणीयपित्रादीनां तन्मातामहादीनां तन्मातृपि-
तामशादीनां च श्राद्धं पित्रन्यः कुर्यादिति पर्यवसितोऽर्थः
इत्याहुः ।

अत्र पूर्वमतमेव ममीचीनम् । तथाहि—संस्करणीयपितुरन्व-
र्भावलेन संस्करणीयवृद्धप्रपितामहस्य अर्थतस्त्यागात् स-
र्वनाम्नः प्रस्तुतप्रत्यक्षमर्शकतया तेषामित्यनेन पूर्वमाप्तानां
पण्णा मध्ये पञ्चानूय स्वपितृभ्य इत्यनेन अमाप्तस्य सं-
स्करणीयपितुः तत्क्रमादित्यनेन श्राद्धदेवतात्वं विधीयतइ-

ति युज्यते । नचैवं नवीनमते संभवति । संस्करणीय-
क्रमे पूर्वप्राप्तानां पण्णां मध्ये संस्करणीयपितामहपिता-
महयोरेवानुग्रहतया बहुवचनानुपपत्तेः । नच तेषामित्य-
नेन संस्कार्यपितृणामेव परामर्शः । अपस्तुतत्वात् । तस्मात् तं
संस्कार्यपितरमादाय क्रमस्तत्क्रम इति व्याख्यानमेव रमणीयम् ।
अन्यथा तत्पदेनोपसर्जनपरामर्शापत्तिः । पितृपरामर्शं तु न
तथा । स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यत्र पितुरनुपसर्जनत्वात् । न-
चानुवादापत्तिः । अप्राप्तसंस्करणीयपितृविधायकत्वात् । प्राप्त-
भागस्य तदुपकारकत्वेनोपदेशात् । भूतभव्यसमाहारे भूतं-
भव्यायोपदिश्यतइति न्यायान् । किञ्च-तदभावे इत्यत्र पि-
तुरेव परामर्श इत्याविवाद एव । एवञ्चाव्यवहितोच्चरिततत्पदेना-
पि स एव परामृश्यते अत्यन्तसन्निधेरिति ।

पितरि जीवति अन्यः संस्कर्ता संस्करणीयपितृक्रमेणैव
श्राद्धं कुर्यात् ।

अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यात्तदन्यो या तस्याभावे च तत्क्रमात्-

इतिवचनात् वाकारस्वरसात्तस्य पितृवत्कर्तव्यत्वप्रतीतेः ।

तस्याभावे तस्य पितुः सुतमंस्कर्तृ-वाभावे, न तु मरणे । नाना-
निबन्धविरोधात्, आकाङ्क्षानुरोधाच्च । आभ्युदयिकश्राद्धेऽकृतस-
पिण्डनो नाधिकारी । तदुक्तम्-

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एववा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा पश्चादभ्युदयं चरेदिति ॥

जीवत्पितृकोऽपि सुतसंस्कारादायाभ्युदयिकं पितृमात्रा-
दिभ्यः कुर्यात् । मद्गृहे-

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिने सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ इति ।

संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः । अत्र वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदात् “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इत्यादाविव वृद्धितीर्थादिपदः जीवत्पित्राधिकारिकं श्राद्धमात्रं लक्ष्यते । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः इति ।

विष्णुः— पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहेः, (कुर्यात् तेषां कुर्यात्) पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु—जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्, तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात्, पित्रोर्जीवतोः मातामहस्यैव कुर्यात्, त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् इत्युक्तम् । यत्तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनं तत्जीवत्पित्रादित्रिकं यस्य तत्कर्तृकतीर्थश्राद्धविषयम् । श्राद्धपिति सामान्येनैवोपक्रमात् । एवमेव रुद्रकल्पद्रुमे कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च व्यवस्थापितम् । स्वोदाहादिनिमित्तकवृद्धिश्राद्धे तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति वृद्धप्रपितामहादिभ्यो दद्यात् ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेचेत्त्रितयं यदा—इति निगमोक्तेः ।

जीवन्मातृकस्य च न मातृपार्वणम्, जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणम् । द्वारलोपात् । अत्रच “जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात्, पित्रोर्जीवतोः, मातामहस्यैव कुर्यात्”

इत्याश्वलायनवाक्येन "न जीवन्तमतिक्रम्य प्रेतेभ्यो ददा-
तीति श्रुतेः" इति कात्यायनसूत्रस्यैकवाक्यतया सुतसंस्कारेषु
वर्गाद्याद्यजीवने तद्गर्ग परित्यज्यैव नान्दीश्राद्धं जीवत्पितृके-
ण कार्यम्, नतु "येभ्य एव पिता दद्यात्" इतिवचनानुसारे-
ण पितुः। पित्रादीनामपि श्राद्धं कार्यम् । एतेन पितुः पित्रा-
दिश्राद्धेन सह स्वमात्रादिश्राद्धं वदन्तः परस्ताः । अत एव-
पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवित्तु यदि वर्गाद्यस्तं तु वर्गं परित्यजेत् ।

इति वचनमपि सङ्गच्छते ।

उद्गाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके यत्ने ।

तीर्थे ब्राह्मणभाषाते पडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रपरिशिष्टमुदाहृत्य-

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ।

इत्येतरसमानार्था "पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स
येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात्" इत्यादिका विष्णुस्मृतिरुदा-
हृता स्वोद्गाहादिनिमित्तकनान्दीश्राद्धविषयेति न विरोधः ।
वर्गत्रयाद्यजीवनेतु सुतसंस्कारेषु "त्रिषु जीवन्तु नैव
कुर्यात्" इति आश्वलायनोक्त्या नैव श्राद्धं कुर्यात् इति न
सुतसंस्कारेषु येभ्य एव पिता दद्यात् इत्यस्य स्वीकारापात्तिः ।
विस्तरस्तु रुद्रकल्पद्रुमे द्रष्टव्यः । धर्मसिन्धुकारोऽपि इत्यमेव
वचनानां व्यवस्थामभिप्रेत्य येभ्य एव पिता दद्यादिति पक्षस्य
वर्गाद्यजीवने तत्पार्वणलोपपक्षस्यच द्वितीयविवाहादिस्वसंस्कार-
सुतसंस्कारभेदेन व्यवस्थामङ्गीचकार । पक्षद्वयस्यैच्छिकत्वं च
केचित्तु इत्यादिना प्रतिपाद्यामास । येभ्य एव पिता दद्यादि-
ति पक्षमेव सर्वत्राङ्गीकृत्य तत्र च स्वेन पित्रा वा श्राद्धकरणे

पितृणां समानत्वात् पितरि जीवति मृतसंस्कारेषु द्वितीयविदा-
दिस्वसंस्कारेषु च सर्वत्र पितृव नान्दीश्राद्धं कर्तव्यं समाचारात्
इति वदन्ति । सर्वत्र येभ्य एवेति पक्षस्य स्वीकारेऽपि नान्दी-
श्राद्धं स्वेनवानुष्ठेयम्, वचनेन तर्क्य बोधनादिति युक्तं पश्यामः ।
गर्भाधानस्य साक्षात्सुतसंस्कारत्वाभावेऽपि स्वसंस्कारत्वाभा-
वात् तथापि जीवेत्तु यदि वर्गाद्य इति द्वारलोपपक्ष एवाश्रय-
णीयो व्यवस्थितत्वपक्षे । ऐच्छिकत्वपक्षे तु न शङ्केति दिक् ।

अथ पुण्याहवाचनम् । यद्यपि—

आर्द्रा प्रधानसङ्कल्पस्ततः पुण्याहवाचनम् ।

मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

इति वाचस्पतिमिश्रोद्धेयात् मातृपूजनात्पूर्वमेव पुण्याह-
वाचनं प्रतीयते, तथापि दानरण्डे, मदनरत्रे, सर्वासु ग्रहयज्ञम-
हारुद्रादिपद्धतिषु च आभ्युदयिकानन्तरमेयोक्तत्वात् आभ्यु-
दयिकानन्तरकरणमपि प्रामाणिक्यमेव । भट्टकुमारिलकारिका-
सु स्वस्तिवाचनप्रकरणे “आदायन्ते प्रयोक्तव्यम्” इत्यत्र आदि-
पदेन च वृद्धिश्राद्धानन्तरं कर्मादी स्वस्तिवाचनमिति लभ्यते ।
तथाच प्रयोगपारिजाते—

गर्भाधानादिसंस्कारेष्णिष्टापूर्तकृतुष्वपि ।

वृद्धिश्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादी स्वस्तिवाचनम् ॥ इति ।

कारिकाकारेण कुमारिलेन चालादावपि तर्क्य प्रयोगः

मदर्शितः—

शुक्रपक्षे शुभर्षे तु कृत्वाऽऽभ्युदयिकं तथा ।

यथाऽन्वयं वा केषाञ्चित् उपनीत्या सङ्केप्यने ॥

स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्व वृद्धिपूर्वेषु कर्मणु-इति वदता ।

उपनयनादौ शौनकोऽपि—

अपरंशुः कृतस्नानरूपणः स्वस्तिवाचनम्—

इति वदन् तथैवाभिप्रैति ।

स्वस्तिवाचनप्रयोगेऽपि कुमारिलेन “प्रस्तुत्य देवतां यान्तु” इत्यनया कारिकया प्रधानकर्मनिष्ठा स्वस्तिवाचनस्याव्यवधान-
तैव बोधिता ।

आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन् मङ्गलार्थमुदीरितम्—

इति कुमारिलोक्तेश्च आभ्युदयिकानन्तरमेव पुण्याहवाचन-
स्य लभ्यते, मङ्गलस्य श्राद्धानन्तरमेव कर्तव्यत्वात् । तस्मात्
आभ्युदयिकानन्तरमेव पुण्याहवाचनमिति संप्रदायः ।

वैचनाथकृतरुद्रपद्धतौ—

सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यात् निरौंकारं महीपतौ ।

उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्तितम् ॥

वैश्यै शूद्रे च उपांशु स्वस्ति प्रकीर्तितम् इति संबन्धः ।

ग्रहन्तत्त्वदीपिकायां—

पुण्याहवाचने विप्राः युग्मा वेदविदः शुभाः ।

यज्ञोपवीतिनः शस्ताः प्राह्मृत्पाः स्युः पवित्रिणः ॥

गन्धपुष्पाचिताः शुद्धाः सोत्तरीयाः कुशायुधाः ।

आसीनाः पाश्चिमे भागे पूर्णकुम्भस्य सत्तमाः—इत्यादि ॥

शौनककारिकायां—

पुण्याहं वाचयिष्येऽहम् इति वाचयिता वदेत् ।

वाच्यतामिति भापन्ते वक्तारश्च मुचेतसः ॥

ओमुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्त इति भापते ।

द्रुवन्त्वितिपरं, द्रुयुः ओंपुण्याहमितीतरे ॥

पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम्—इति ।

ओम्भक्तिपूर्वं द्युवन्त्वितिपरं पुण्याहंभवन्त इति यजमानो
भापते इत्यर्थः ।

विधानपारिजाते-

पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्वनम् ।

श्रावयेन् इमे सर्वे यथागमपरम्परम् ॥

एवम् ऋद्धिं (घृद्धिं) कल्याणं स्वस्ति श्रियं(शान्तिम्) इति ।

रूपनारायणादयस्तु—यजमानः प्राङ्मुखस्त्र्यधिकान्
ब्राह्मणानुपवेद्य चन्दनवस्त्रतामूलादिभिः परितोष्य ओं पुण्याहं
भवन्तो द्युवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत्, ते च ओं पुण्याहमिति
त्रिर्द्यूः । ओं स्वस्ति भवन्तो द्युवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत्,
ओं स्वस्तीति ते त्रिर्द्यूः । ऋद्धिं भवन्तो द्युवन्त्विति त्रिस्तान्
श्रावयेत्, ओम् ऋध्यतामिति ते त्रिर्द्यूः । इदं ब्राह्मणस्यैव सों-
ङ्कारं क्षत्रियादिकस्य निरोङ्कारम् । ततः कुशाग्रैः सपल्लवैः
विषा अभिपिञ्चेयुः । ततः सुवासिनीभिर्नाराजनं कारयेत् ।
अभिपेकमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः-

चतुःस्वस्ति, पयःपञ्च, विष्णोःपद्, द्वादशदेवताः ।

मातःपद्, पञ्चभगः, पञ्चैन्द्रैः, पञ्चवारुणैः ॥

पद्वातैः, शान्तिरष्टौ, जपान्मृत्युर्विनश्यति ।

स्वस्तिनइन्द्रो, पयःपृथिव्याम्, विष्णोरराटमसि, अग्निर्देवता,
मातरग्निम्, भगमपेतः, त्रातारमिन्द्रम्, व्वरुणस्योत्तम्भनमसि,
समुद्रायत्वाब्वाताय, द्यौः शान्तिः—एते मन्त्राः चतुःस्वस्त्यादि-
शब्दैः ज्ञेयाः । कण्वशाखायां द्यौः शान्तिरिति मन्त्रे अष्टावेव
शान्तिशब्दा उपात्ता इति तदभिषायेण कारिकायां संस्कार-
गणपत्युक्तायां शान्तिरष्टौ इत्युल्लेखः । अन्ये च अभिपेकमन्त्राः
पर्योगे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनेन क्वचिदपि पुण्याहवाचनस्यानुक्तत्वात् केचित्
माध्यन्दिना बह्वृचपरिशिष्टोक्तप्रकारेण पुण्याहवाचनमाचरन्ति ।
अन्ये पुनः हिरण्यकेशिशृङ्गाद्युक्तरीत्या ब्राह्मणानां पूजनपूर्वकं
वरणं कृत्वा तदाचरन्ति । कलशस्थापनादिप्रकारस्य तदनु-
क्तत्वान्न तदनुष्ठानं तैः क्रियते । स प्रकारश्च प्रयोगे स्फुटी-
भविष्यति ।

अथ ग्रहयागः ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् त्रिविधः । अयनविपुत्रो-
परागादिषु नित्यः । गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः ।
विपद्पगमसम्पदादिकामेषु काम्यः । तथाच शौनकः,

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनको ऽहं द्विजन्मनाम्

पुण्येऽहनि शुभे वारे कुर्याद्वाऽथ त्रिजन्मसु ॥

अयने विपुत्रे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुग्रचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यात्, नैमित्तिक इतः परः

गर्भाधानादिसंस्कारकर्मस्वपि विशेषतः, ॥

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ।

आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ॥

अभिचारे च यः कुर्याद् ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽभीष्टफलमाप्नोतीति ।

रुद्रपद्धतौ,

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

कर्मतत्त्वदीपिकायां—

विवाहात्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तयोद्वेगोद्भवेषु च ॥

वज्यकर्माभिचारेषु तथैवोच्चाटनादिषु ।

नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाश्रयेत्-इति ॥

ग्रहानाह तत्रैव—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्वरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥

गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ।

रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकूप्लवम् ॥

दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ।

तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥

स्कान्दे—

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।

चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ॥

चतुरङ्गुलविस्तारा मेखलास्तद्वदुच्छ्रिताः ।

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ॥

मात्स्ये अध्याये ९३—

सूत उवाच ।

वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुरा ।

सर्वकामाप्तये नित्यं कथं शान्तिक-पौष्टिकम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।

दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ।

येन ब्रह्मन् विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिचोदिताम् ॥ ३ ॥
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 ग्रहान् ग्रहाधिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ॥ ४ ॥
 ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
 प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ॥ ५ ॥
 तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ।
 अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ॥ ६ ॥
 तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ।
 गृहस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ॥ ७ ॥
 वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ।
 संस्थापनाय देवानां चतुरस्रायुदङ्मुखात्* ॥ ८ ॥
 अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ।
 देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥ ९ ॥
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुध-जीव-सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥ १० ॥
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
 उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥ ११ ॥
 पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ १२ ॥
 भास्करस्पेशरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥ १३ ॥

१* ग्रहवेदिं कुर्यात् तस्यां च शुक्लवर्णहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टद-
 लमभ्युजमुल्लिख्य कर्णिकायां दलेषु च यथास्थानं ग्रहपट्टानि स्था-
 पयेदिति आश्वला० गृ० प० अ० २।२ विशेषः ।

ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
 शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च ॥ १४ ॥
 केतोश्च चित्रगुप्तञ्च सर्वेषामधिदेवताः ।
 अग्निराषः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ॥
 प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः ॥ १५ ॥
 विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
 *आवाहयेद् व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥ १६ ॥
 संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोम-शुक्रौ तथा श्वेतौ बुध-जीवां च पिङ्गलौ ।
 मन्द-राहू तथा कृष्णौ ध्रुवं केतुगणं विदुः ॥ १७ ॥
 ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
 धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठाद्वितानकम् ।
 शोभनं स्थापयेत् प्राङ्गः फलपुष्पसमन्वितम् ॥ १८ ॥
 गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
 अङ्गारकाय संयात्रं बुधाय क्षीर-पट्टिकम् ॥ १९ ॥
 दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय च गुडौदनम् ।
 शनैश्चराय कृसरमजामांसञ्च राहवे ।
 चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैरथार्चयेत् ॥ २० ॥
 प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूपितम् ।
 चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥ २१ ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभद्रसमन्वितम् ।

* आवाहनपूजनादिप्रकारश्च आश्वला० अ.२। खं. ४-५ विस्तरे-
 णोक्तस्ततः पवाद्यगन्तव्यः । अत्रापि प्रयोगे संक्षेपेण यथ्यते ।

इन्द्रादिविष्णुपालानां चास्तोत्रपतेः क्षेत्राधिपतेश्चावाहनं मदन-
 रत्नसंग्रहस्य हारिकामुल्लिख्य संस्कारभास्करे आश्वला.प.चोक्तम् ।

स्थापयेदत्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥ २२ ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमहृदगोकुलात् ॥ २३ ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिजलान्वितम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत् तत्र यजमानस्य धर्म्यवित् ॥ २४ ॥
 सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ २५ ॥
 एवमावाहयेदेतानमरान् मुनिसत्तम ।
 होमं समारभेत् सर्पिर्यव-त्रीहि-तिलादिना ॥ २६ ॥
 अर्कः पलाश-खदिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 औदुम्बरः शमी-दूर्वा-कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ २७ ॥
 एकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतिरष्ट वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥ २८ ॥
 प्रादेशमात्रा अशिका अशाखा अपेलाशिनीः ।
 समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥ २९ ॥
 देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।
 स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥ ३० ॥
 होतव्यश्च घृताभ्यक्तं चरुभक्षादिकं पुनः ।
 मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं व्याहृतिभिस्ततः ॥ ३१ ॥
 उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्वाक्षिणपुङ्गवाः ।
 मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ॥ ३२ ॥

१ पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघातृन् नवपवित्रमृदो नव-
 रत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवर्चसुरामाच्छाद्य घस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समु-
 द्रादीनि तीर्थान्यावाद्य कुम्भमभिमृश्य अदिलङ्गा धारुणीः पायसानी
 च जपेत् इतिआदयला.श्र.प.अ. २।२।'२ पलाशं पत्रं तद्गहिताः ।

हुत्वा च तांश्चक्षुः सम्यक् ततो होमं समाचरेत् ।
 आकृष्णेनेति सूर्याय होमः काट्यो द्विजन्मना ॥ ३३ ॥
 आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
 अग्निर्मूर्द्धादिवःककुदिति भौमाय कीर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 अग्नेविवस्वदुपस इति सोमसुताय वै ।
 बृहस्पतेपरिदीपारथेनेति गुरोर्मतः ॥ ३५ ॥
 शुक्रन्तेअन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ।
 शनैश्चराय तु पुनः शन्नोदेवीति होमयेत् ॥ ३६ ॥
 कयानश्चित्रआभुवदिति राहोरुदाहृतः ॥ ३७ ॥
 केतुकृष्णवृत्तिरिति द्यूयात् केतुनामपि शान्तये ।
 आवीराजेति रुद्रस्य बलिहोमं समाचरेत् ।
 आपोहिष्टेत्युमायास्तु स्योनेति स्वामिनस्तथा ॥ ३८ ॥
 विष्णोरिदंविष्णुरिति तमीशेति स्वयम्भुवः ॥
 इन्द्रमिद्देवतायेति इन्द्राय जुहुयात् ततः ॥ ३९ ॥
 तथा यमस्य चायंगौरिति होमः प्रकीर्त्तितः ।
 कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 चित्रगुप्तस्यानाज्ञातमिति मन्त्रविदो विदुः ॥
 अग्निदृतं वृष्णीमह इति बहोरुदाहृतः ॥ ४१ ॥
 उदुत्तमंवरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।
 भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते ॥ ४२ ॥
 सहस्रशीर्षापुरुष इति विष्णोरुदाहृतः ।
 इन्द्रायेन्दोमरुत्वत इति शक्रस्य शस्यते ॥ ४३ ॥
 उत्तानपर्णेसुभगे इति देव्याः समाचरेत् ।
 प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः ॥ ४४ ॥
 नमोस्तुसर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते ।

एषत्रह्नायकृत्विग्भ्य इति ब्रह्मण्युदाहृतः ॥ ४५ ॥
 विनायकस्य चातूनइति मन्त्रो बुधैः स्मृतः ॥
 जातवेदसे सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते ॥ ४६ ॥
 आदित्यन्नस्यरेतस आकाशस्य उदाहृतः ।
 प्राणाशिशुर्महीनाश्च वायोर्मन्त्रः मकीर्त्तितः ॥ ४७ ॥
 एषोउपाअपूर्व्याइत्यश्विनोर्मन्त्र उच्यते ।
 पूर्णाहुतिस्तु मूर्धानंदिव इत्यभिषातयेत् ॥ ४८ ॥
 अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
 पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखम् ॥ ४९ ॥
 अव्यङ्गायववैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूपितैः ।
 यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः *स्नपनं द्विजैः ॥ ५० ॥
 सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ।
 मधुमन्श्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ ५१ ॥
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ।

* अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदे प्रागुदीच्यां शुचो देशे संमृ-
 टालंकृते प्राक्प्रवणे चतुष्पाद दीर्घचतुरस्र सोत्तरच्छद पीठ निधा-
 य तत्रोदगप्रान्मूलान् हरितदर्भान्नास्तीर्य प्राङ्मुख कर्तार सा-
 मात्यमुपवेश्याचार्यः सहर्त्विग्भिः अभिषेककुम्भमादाय प्रत्यङ्-
 मुखास्तिष्ठन्नौदुम्बर्षाऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्मय्या सकु-
 शदूर्वयाऽन्तर्धाय कुम्भादकपृषद्भिरभिषिञ्चेत् अङ्गिष्ठाभिरार्णवाभिः
 पायमानीभिः अन्याभिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गाभिः प्रहाराभिषेकमन्त्रैः
 समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्तजामिति सूक्तेन च धीसूक्तेन इमा-
 थापः शिष्यतमा इति ऽयुक्तेन देवस्यत्वंतिव यजुषा भूर्भुवः स्वरिति
 च व्याहृतिभिरभिषिक्तस्तेभ्यो प्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात् इति आश्व-
 ञा. विशेषः ।

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वामवन्तु ते ॥ ५२ ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ।
 एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः समागताः ॥ ५३ ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ।
 ग्रहास्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥ ५४ ॥
 देव-दानव-गन्धर्वा यक्ष-राक्षस-पन्नगाः ।
 ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥ ५५ ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
 अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ ५६ ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥ ५७ ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुकुलगन्धानुलेपनः ।
 सर्व्वोपधैः सर्व्वगन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः ॥ ५८ ॥
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजः सुप्तमाहितान् ।
 दक्षिणाभिः प्रपन्नैः पूजयेद्भक्तविस्मयः ॥ ५९ ॥
 सूर्याय कपिलां घेनुं शङ्खं दद्यात् तथेन्दवे ।
 रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भ्रौमाय च ककुब्जिनम् ॥ ६० ॥
 बुधाय जातरूपन्तु गुरवे पीतवाससी ।
 श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कसूनवे ॥ ६१ ॥
 आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्छागमुत्तमम् ।
 सुवर्णेन समं कार्या यजमानेन दक्षिणा ॥ ६२ ॥
 सर्व्वेषामथवा गावो दातव्या हेमभूपिताः ।

सुवर्णमथवा दद्याद् गुरुर्वा येन तुष्यति ।
 मन्त्रेणैव प्रदातव्याः सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः ॥ ६३ ॥
 कपिले सर्वदेवानां पूजनीयाऽसि रोहिणि ।
 तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६४ ॥
 पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 विष्णुना विधृतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६५ ॥
 धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६६ ॥
 हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम बीजं विभावसोः ।
 अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६७ ॥
 पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य बल्लभम् ।
 प्रदानात् तस्य मे विष्णो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥
 विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
 चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६९ ॥
 यस्मात् त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा ।
 सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७० ॥
 यस्मादायस कर्माणि तवाधीनानि सर्वदा ।
 लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७१ ॥
 यस्मात् त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७२ ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥ ७३ ॥
 यस्मादशुन्यं शयनं केशवस्य च सर्वदा ।
 शय्या ममाप्यशुन्याऽस्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥ ७४ ॥
 यतो रजेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

ततो रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥ ७५ ॥
 यतो भूमिप्रदानस्य फलां नार्हन्ति पोद्गशीम् ।
 दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह ॥ ७६ ॥
 एवं सम्पूजयेद्भक्त्या विसृष्टात्त्र्येन वर्जितः ।
 रत्न-काञ्चन-वस्त्रौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ ७७ ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीषते ॥ ७८ ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पावित्तस्य वै ग्रहः ।
 तच्च यत्रेन सम्पूज्य शेषानप्यर्चयेद्बुधः ॥ ७९ ॥
 ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥ ८० ॥
 यथा चाणमहाराणां कवचं भवति वारणम् ।
 तद्वैवोपधातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥ ८१ ॥
 तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 सम्पूर्णया दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तुष्यति ॥ ८२ ॥
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखे स्थितः ।
 विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ॥ ८३ ॥
 निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तयोद्देगाद्भुतेषु च ।
 कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ॥ ८४ ॥
 सर्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः ।
 पितृणां बल्लभं साक्षाद्भुक्ति-भुक्तिफलप्रदम् ॥ ८५ ॥
 ग्रहतारावलं लब्ध्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ॥ ८६ ॥
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
 दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः ॥ ८७ ॥

प्रागुदकप्लवनां भूमिं कारयेद्यत्रतो बुधः ।
 प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु ॥ ८८ ॥
 शोभनं कारयेत् कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् ।
 चतुरस्रं समन्तात् तु योनिवक्त्रं समेखलम् ॥ ८९ ॥
 चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्बद्धुच्छ्रिता ।
 प्रागुदकप्लवना कार्या सर्वतः समवस्थिता ॥ ९० ॥
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः ।
 मानहीनाधिकं कुण्डमनेकमयदं भवेत् ।
 यस्मात् तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते ॥ ९१ ॥
 अस्मादशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ।
 आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ॥ ९२ ॥
 द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ।
 लक्षहोमे भवेत् कुण्डं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम् ॥ ९३ ॥
 तस्य चोत्तरपूर्वेण वितस्तित्रयसंस्थितम् ।
 प्रागुदकप्लवनं तच्च चतुरस्रं समन्ततः ॥ ९४ ॥
 विष्कम्भाद्दोच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्मणा ।
 संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमावृतम् ॥ ९५ ॥
 द्व्यङ्गुलं ह्युच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
 अङ्गुलोच्छ्रयसंपुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥ ९६ ॥
 त्र्यङ्गुलस्य च विस्तारः सर्वेषां कथ्यते बुधैः ।
 दशाङ्गुलोच्छ्रिता भित्तिः स्थण्डिले स्यात् तथोपरि ।
 तस्मिन्वावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्पतण्डुलैः ॥ ९७ ॥
 आदित्याभिमुखः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।
 स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नोत्तरेण पराङ्मुखाः ॥ ९८ ॥
 गरुत्मानधिकस्तत्र सम्पूज्यः श्रियमिच्छता ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
विपपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ९९ ॥
पूर्ववत् कुम्भमामन्त्र्य तद्बद्धोमं समाचरेत् ।
सहस्राणां शतं हुत्वा समित्संख्याधिकं पुनः ।
घृतकुम्भवसोर्धारां पातयेदनलोपरि ॥ १०० ॥
औदुम्बरीं तयार्द्रांश्च ऋज्वीं कौटरवर्जिताम् ।
बाहुमात्रीं स्रुचं कृत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
घृतधारां तथा सम्यगग्रेरुपरि पातयेत् ॥ १०१ ॥
श्रावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैन्दवम् ।
महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम च वाचयेत् ॥ १०२ ॥
स्नानञ्च यजमानस्य पूर्ववत् स्वस्तिवाचनम् ।
दातव्या यजमानेन पूर्ववद्दक्षिणाः पृथक् ॥ १०३ ॥
काम-क्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ।
नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदवेदिनः ॥ १०४ ॥
अथवा ऋत्विजां शान्तौ द्वावेव श्रुतिकोविदौ ।
कार्यावयुतहोमे तु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ १०५ ॥
तद्वच्च दश वाऽष्टौ वा लक्षहोमे तु ऋत्विजः ।
कर्त्तव्याः शक्तितस्नद्द्वघत्वारो वा विमत्सराः ॥ १०६ ॥
नवग्रहमखात् सर्वे लक्षहोमे दशोत्तरम् ।
भक्ष्यान् दद्यान्मुनिश्रेष्ठ भूपणान्यपि शक्तितः ॥ १०७ ॥
शयनानि सबस्त्राणि हैमानि कटकानि च ।
कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तिमान् ॥ १०८ ॥
न कुर्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः ।
अददल्लोभतो मोहात् कुलक्षयमवाप्नुते ॥ १०९ ॥
अन्नदानं यथाशक्त्या कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

अन्नहीनः कृतो यस्माद् दुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥ ११० ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
 यष्टारं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ १११ ॥
 न वाऽप्यल्पधनः कुर्याल्लक्षहोमं नरः क्वचित् ।
 यस्मात् पीडाकरो नित्यं यज्ञे भवति विग्रहः ॥ ११२ ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पावित्तस्य वै ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रीन् वा यथाविधि ॥ ११३ ॥
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न बहूनल्पावित्तवान् ॥ ११४ ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यथावित्तं यथाविधि ।
 यतः सर्वानवामोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥ ११५ ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ भोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्याल्लक्षहोमं यथाविधि ।
 स तं काममवामोति पदमानन्त्यमश्नुते ॥ ११७ ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी शोभनां भार्यां कुमारी च शुभं पतिम् ॥ ११८ ॥
 भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः श्रियमाप्नुयात् ।
 यं यं श्राथयते कामं स वै भवति पुष्कलः ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु स परं ब्रह्म गच्छति ॥ ११९ ॥
 अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
 आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ १२० ॥
 पूर्ववद्ब्रह्मदेवानामावाहन-विसर्जने ।
 होममन्त्रास्तएनोक्ताः स्नाने दाने तथैव ।
 कुण्ड-मण्डप-वेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ॥ १२१ ॥

कोटिद्वीमे चतुर्हस्तं चतुरस्रन्तु सर्वतः ।
 योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥ १२२ ॥
 द्व्यङ्गुलाभ्युच्छ्रिता कार्या मथमा मेखला बुधैः ।
 त्र्यङ्गुलाभ्युच्छ्रिता तद्वद् द्वितीया परिकीर्तिता ॥ १२३ ॥
 उच्छ्राय-विस्तराभ्याश्च तृतीया चतुरङ्गुला ।
 द्व्यङ्गुलश्चेति विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥ १२४ ॥
 वितस्तिमात्री योनिः स्यात् पद्मसप्ताङ्गुलविस्तृता ।
 कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥ १२५ ॥
 गजोष्ठसदृशी तद्ददापता च्छिद्रसंयुता ।
 एतत् सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥ १२६ ॥
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभम् ।
 वेदी च कोटिद्वीमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥ १२७ ॥
 चतुरस्रा समन्ताच्च त्रिभिर्वैस्तु संयुता ।
 वमप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदीनाश्च तथोच्छ्रयः ॥ १२८ ॥
 तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ।
 पूर्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥ १२९ ॥
 यजुर्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥ १३० ॥
 अष्टौ तु होत्रकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
 एवं द्वादश विभाः स्युर्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 पूर्ववत् पूजयेद्भक्त्या वस्त्राभरणभूषणैः ॥ १३१ ॥
 रात्रिसूक्तश्च रौद्रश्च पावमानं सुमङ्गलम् ।
 पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पठन्नास्ते ह्युदङ्मुखः ॥ १३२ ॥
 शान्तं शाक्रश्च सौम्यश्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ।
 पाठयेद्दक्षिणद्वारि यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ १३३ ॥

सुपर्णमथ वैराजमाभेयं रुद्रसंहिताम् ।
 ज्येष्ठसाम तथा शान्ति छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ १३४ ॥
 शान्ति सूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ।
 पौष्टिकञ्च महाराज्यमुत्तरेणाप्यथर्ववित् ॥ १३५ ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽत्र पूर्ववत् ।
 स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्तएव मुनिसत्तम ॥ १३६ ॥
 वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमे विशिष्यते ।
 अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥ १३७ ॥
 यः पठेच्छृणुवाद्वाऽपि ग्रहपञ्चत्रयं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥ १३८ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा यत् फलमाप्नोति कोटिहोमात् तदश्नुते ॥ १३९ ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ।
 कोटिहोमेन नश्यन्ति यथावच्छिवभाषितम् ॥ १४० ॥
 वश्यकर्मभिचारादि तथैवोच्चाटनादिकम् ।
 नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाचरेत् ॥ १४१ ॥
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
 तस्मादयुतहोमस्य विधानं पूर्वमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 वृत्तं वोच्चाटने कुण्डं तथा च वश्यकर्मणि ।
 त्रिपेखलञ्चैकवयमरत्नेर्विस्तरेण तु ॥ १४३ ॥
 पलाशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।
 चन्दनागुरुणा तद्वत् कुङ्कुमेनाभिषिञ्चिताः ॥ १४४ ॥
 होमयेन्मधुसर्पिर्भ्यां विव्वानि कमलानि च ।
 सहस्राणि दर्शवोक्तं सर्वदैव स्वयम्भुवा ॥ १४५ ॥

वश्यकर्मणि विल्वानां पद्मानाञ्चैव धर्मवित् ।
 “सुमित्रिया न आपं ओषधयं” इति होमयेत् ॥ १४६ ॥
 न चात्र स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।
 स्नानं सर्वोषधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाम्बरौ गृही ॥ १४७ ॥
 कण्ठसूत्रैः सरुनकैर्विर्मन् संमभिपूजयेत् ।
 सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकोश्वनाः ॥ १४८ ॥
 अवशानि वशीकुर्यात् सर्वशत्रुलोन्यपि ।
 अमित्रार्णयपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥ १४९ ॥
 विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिष्यते ।
 द्विमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्वशः ॥ १५० ॥
 होमं कुर्युस्ततो विभा रक्तमालयानुलेपनाः ।
 निर्वातलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥ १५१ ॥
 नववीयसरक्ताढ्य पात्रत्रयसमन्विताः ।
 समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिरलसयुताः ।
 होतव्या मुक्तकेशैस्तु ध्यायन्निरशिवं रिपौ ॥ १५२ ॥
 दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु तथा हूफडितीति च ।
 श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समभिमन्त्र्य च ॥ १५३ ॥
 मतिरूपं रिपौः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ।
 रिपुरूपस्य शकलान्यथैवाग्नौ विनिक्षिपेत् ॥ १५४ ॥
 ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन् पुनः ।
 विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ॥ १५५ ॥
 इहैव फलदं पुंसामेतन्नामुत्र शोभनम् ।
 तस्माच्छान्तिफमेवात्र कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १५६ ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद् यस्त्वकामेन मानवः ।
 स विष्णोः पदमामोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १५७ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वाऽपि मानवः ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥ १५८ ॥

ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यत्र तिष्ठति ।

न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥ १५९ ॥

अशेषयज्ञफलदं निःशेषाद्यविनाशनम् ।

कोटिहोमं विदुः प्राज्ञा भुक्ति-भुक्तिफलप्रदम् ॥ १६० ॥

अश्वमेधफलं प्राहुर्लक्षहोमं सुरोत्तमाः ।

द्वादशाहमखस्तद्वन्नवग्रहमखः स्मृतः ॥ १६१ ॥

इति कथित इदानीमुत्सवानन्दहेतोः

सकलकलुषहारी देवयज्ञाभिषेकः ।

परिपठति य इत्थं यः शृणोति मसङ्गा-

दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥ १६२ ॥ इति ।

विधानपारिजाते-मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।

तस्माच्चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥

त्रिवमं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम् ।

स्थण्डिलं वेदिः । वमो मेखला ।

ऋत्विग्वरणं स्कन्दपुराणे—

नवग्रहमखे कुर्याद् ऋत्विजश्चतुरः शुभान् ।

अथवा चैक्रमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥

ग्रहदीपिकायाम्-ऋत्विजोऽष्टौ च चत्वारो द्वावप्येकस्तथैवच ।

एतच्चोपलक्षणं, बहवोऽपि कर्तव्याः । होमसंख्याकान् ऋ-

त्विजो हृषीकेशि । सर्वज्ञार्थब्रह्मणो निरुक्तौ । इरणं विना

वेत्त्वानुपपत्तेः । तथाचोक्तं श्रीमदनन्तभाष्ये—

होत्त्वप्रापणार्थैतत् वरणं दृष्टसाधनम् ।

यजमानेन कर्तव्यमानन्त्यार्यमिहापि तत् ॥

वरणानन्तरम् ऋत्विजि ज्वरादियुक्ते मृते वा यजमानः
तत्स्थाने अन्यं दृत्वा कर्मणि योजयेत् । तथाच श्रौतसूत्रभाष्ये
ब्रह्मवरणप्रकरणे अनन्तदेवेन लिखितम् । तथा—

यावन्न योज्यतेऽन्यस्तु वरणेन स्वकर्मणि ।

न तावत्तत्समाख्यानं लभते कर्महेतुकम् ॥

रक्षाकङ्कणबन्धनं मात्स्ये इति संस्कारगणपतौ ।

होममुद्राः परशुरामकारिकासु—

होमे मुद्राः स्मृतास्तिष्ठो मृगी हंसी च सूकरी ।

मुद्रां विना कृतो होमः सर्वो भवति निष्फलः ॥

शान्तिके तु मृगी ज्ञेया हंसी पौष्टिककर्मणि ।

सूकरी त्वभिचारेषु कार्या तन्त्रविदुत्तमैः ॥

मुद्रालक्षणमाह तत्रैव—सूकरी करसङ्कोची हंसी मुक्तकनिष्ठिका।

मुक्तकनिष्ठातर्जनी मृगी मुद्रा प्रकीर्तिता ॥

मध्यमाऽनामिकाभ्यां चेति पाठान्तरम् ।

मृगी मोक्षे प्रकर्तव्या आहुतिः सर्वकामिका ।

हुतं यद् मुद्रया हीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

वधिरत्वं कर्णहोमे नेत्रे त्वन्धत्वमाप्नुयात् ।

नासिकायां मनःपीडा शिरोहीमो हि मृत्युदः ॥

यतः काष्ठं ततः श्रोत्रं यतो धूमोऽपि नासिका ।

यतोऽल्पज्वलनं नेत्रं यतो भस्म ततः शिरः ॥

यतः प्रज्वलितो वह्निस्तन्मुखं जातवदेसः ।

संस्कारभास्करे स्कान्दे—

जन्मभूर्गोत्रमाग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।

योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥

संस्कारभास्करे ग्रहभूमयः—

उत्पन्नोऽर्कः कलिनेषु यमुनायां च चन्द्रमाः ।

अङ्गारकस्त्ववन्त्यां च मगभायां हिमांशुजः ॥

सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकृटे तथा ।

शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैशाखिने पुरे ॥

अन्तर्वेद्या तथा केतुः इत्येता ग्रहभूमया ।

गोत्राणि तत्रैव-

आदित्यः काश्यपो गोत्रे अत्रिजथन्द्रमा भवेत् ।

भारद्वाजो भवेद्भौमा तथाऽऽत्रेयश्च चन्द्रजः ॥

शक्रपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।

शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठितसिस्तथा ॥

केतयो जैमिनीयाश्च ग्रहसोत्राणि कीर्तयेत् ॥

ग्रहाग्नयः संस्कारगणपत्तौ-

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोमउच्यते ।

धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥

गुरौ चैव शिरी नाम शुक्रे भवति हाटकः ।

शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

याज्ञवल्क्यः,

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।

रजतादयसः सीसात् कास्यात्कार्पा ग्रहाः क्रमात् ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

स्कन्दपुराणे,

शुक्राकां माद्मुखौ श्रेयौ गुरुमौम्याद्दक्षमुखौ ।

प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दाक्षिणतांमुखः ॥

आदित्याभिमुखः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।

स्थापनीया मुनिश्रेष्ठा नान्तरेण पराद्दक्षिणाः ॥

आदित्यस्य अन्यस्य च ग्रहस्य मध्ये अन्तो ग्रहो न स्थापनीयः इति नान्तरेणेत्यस्यार्थः । अत्र प्राङ्मुखत्वम् कर्ध्वदृष्टित्वम्, उदङ्मुखत्वं घामदृष्टित्वम्, दक्षिणमुखत्वं दक्षिणदृष्टित्वम् । तेन आदित्याभिमुखाः सर्वे इत्यनेन न विरोधः— इति स्मृतिकौस्तुभे लक्षहोमप्रकरणे स्पष्टम् । भण्डलानि संस्कारगणपतौ—

पद्ममध्ये रविं रक्तं प्राङ्मुखं वर्तुलं सदा ।
 अग्निकोणे सितं चन्द्रं चन्द्रार्धसदृशं शिवम् ॥
 दक्षिणे मङ्गलं विद्यात्रिकोणं लोहितं शुभम् ।
 ऐशान्यां धनुराकारं पीतवर्णं तु सोमजम् ॥
 उत्तरे पीतवर्णं च पद्माकारं बृहस्पतिम् ।
 चतुरस्रं तु पूर्वस्यां शुक्लवर्णं तु भार्गवम् ॥
 पश्चिमे कृष्णवर्णं तु दण्डाकारं शनैश्वरम् ।
 नैर्ऋत्यां मकराकारं कृष्णाङ्गं रविमर्दनम् ॥
 धूम्रवर्णास्तु वायव्ये केतवः खड्गसंनिभाः ।
 शिष्टसमाचारात् महाव्याहृतिभिरावाहनं तत्प्रकाशकमन्त्रै-
 ः पौराणिकमन्त्रैरित्येके । समुच्चयेनेति केचित् ।
 इन्द्रं पूर्वेतु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
 वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
 अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
 मानवसंहितायाम्—
 गोमयोपलेपिते देशे धात्वाद्यैरुपशोभिते ।
 पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशतिदलान्वितम् ॥
 तण्डुलैः कारयेद्वाऽपि रक्तपीतसितासितैः ।
 कर्णिकायां न्यसेद् व्रीहीन् स्यात्पयेत्तेषु कुम्भकम् ॥

ततोऽस्मिन्वरुणं देवं मन्त्रैरावाह्यं स्थापयेत् ।
 तत्प्रकाशकमन्त्रैस्त्वत्वायामीत्यादिभिः । “कलशे ब्रह्मपूज-
 नमप्युक्तं ज्ञानार्णवे—

पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखैः स्थितः ।

संस्त्राप्य स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥

ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत्”—

इति स्मृतिकौस्तुभे । सर्वान् संपूज्य होमः कार्यः ।

कुण्डाभावे स्थण्डिलं कार्यम्,

नित्यं नैमिचित्तं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।

इति शारदातिलकोक्तेः ।

कुण्डमेवंविधं न स्यात्स्थण्डिलं वा समाशयेत् ।

इति प्रपञ्चसारोक्तेश्च । विधानपारिजाते—

कुर्याच्छताङ्गैः ऽङ्गुलमानमूर्ध्वकं शताहुती अङ्गुलमानमुच्छ्रितम् ।

वेदाङ्गुलोर्ध्वं तु सहस्रहोमके वस्वङ्गुलं चैव तथैव चायुते ॥

लक्षाहुती स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं चोर्ध्वं विदध्यात्मयुते च

विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तयोच्छ्रितं तथाऽर्बुदे नाधिकमाहुरार्याः ॥

ग्रहहोमे प्रतिदैवतं निर्वापः कार्यः । ग्रहेभ्यः सूर्याय त्वा

जुष्टं निर्वपामीत्यादिक्रमेण चतुरशतुरो मुष्टीन् निरुप्य इतरासां

देवतानां सकृदेव देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति चतुरो मुष्टीन् नि-

र्वपेत् । एवं निरुप्य देवतार्थत्वात् त्रिः प्रक्षाल्य चरुं श्रपयित्वा

घृतेन अभिषार्य उदगुद्रासयेत् । ततो यजमानेन द्रव्यत्या-

गः कार्यः । त्यागे कृते सपिदादिद्रव्येण प्रतिग्रहं प्रतिद्रव्यं द-

शदशाहुतीर्हुत्वा आधिदेवतादीनुद्दिश्य मत्पेकं तिस्रास्तिस्रः एक-

का वा आहुतिं हुत्वा चतस्राभिर्वाहितिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा

पश्चात् प्रतिग्रहमष्टौ अष्टाविंशतिम् अष्टोत्तरशतम् अष्टोत्तरसहस्रं वा
आवाहनक्रमेण होमः कर्तव्यः । ग्रहाणाम् अर्कादिसमिधः या-
ज्ञवल्क्येनोक्ताः—

अर्कः पलाशः खदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

औदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमादिति ॥

अधिदेवतादीनां पालाश एव समिधः, मत्स्यपुराणवच-
नात् । होमं कृत्वा तदुत्तरकृत्यमाह—

पूजां कृत्वा ग्रहाणां च हुवेत् स्विकृदाहुतिम् ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्द्धानमितिमन्त्रेण दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखैः ॥

अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्त्रगूदामभूषितैः ।

यजमानस्य कर्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः शान्त्यादिलिङ्गाः स्वस्वशाखोक्ताः सुरा-
स्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादयः पौराणिकाश्च ग्राह्याः ॥

होमद्रव्यप्रमाणम् परशुरामकारिकासु—

कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।

उक्तानि पञ्चगव्यानि शुक्तिमात्राणि साधुभिः ॥

तत्समं मधु दुग्धान्नमक्षमात्रमुदाहृतम् ।

दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्मुष्टिसंमिताः ॥

पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथाविधाः ।

पलार्धं गुडमानं च शर्कराऽपि तथाविधा ॥

ग्रासार्धं मानमन्नानामिक्षुः पर्वावधिः स्मृतः ।

एकैकं पत्रपुष्पादि तथाऽपूपादि कल्पयेत् ॥
 कदलीफलनारिकेलफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलिङ्गं चतुष्खण्डं पनसं दशधा कृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
 त्रिधा कृतं फलं वैल्वं कापित्थं खण्डितं द्विधा ॥
 उर्वारुकफलं होमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।
 ब्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युः मुद्गा माषा यवास्तथा ॥
 तण्डुलाः स्युस्तदर्धाशाः क्रोद्रवा मुष्टिसंमिताः ।
 लवणं शुक्तिमात्रं स्यात् मरिचान्येकविंशतिः ॥
 खण्डत्रयं तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणता ।
 इक्षूणां पर्वकं मानं लतानामङ्गुलद्वयम् ॥
 चन्द्रचन्दनकाश्मीरकस्तूरीयक्षकर्दमान् ।
 कलायसंमितानेतान् गुग्गुलुं वदरास्थिवत् ॥
 कन्दानामष्टमं भागं जुहुयाद्विधिना परम् ।
 चतुःषष्टितिलैः प्रोक्ता तिलानामाहुतिर्बुधैः ॥
 ब्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते । इति ।
 होमकाले देवताभिध्यानस्यावश्यकत्वं सं एवाह —
 देवतानामभिध्यानं न करोत्यत्र मृदधीः ।
 तस्य कर्म वृथैव स्यात् इति वेदविदो विदुः ॥
 द्रव्यं तृतीयया ध्यायेत् देवतां च द्वितीयया ।
 द्रव्यदैवतरूपत्वात् कर्मणो ऽतस्तदुच्यते ॥ इति ।

श्रेयं अर्थोक्तम् ।

ॐ धीमन्महामङ्गलमूर्तये गणेशाय नमः ॥

अथ सर्वकर्मादौ शान्तिपाठः । अस्यैव पर्वतीयेषु स्वस्ति-
वाचनत्वेन व्यवहारः । अन्वर्थश्चायम् । बहूनां मन्त्राणां स्व-
स्तिशब्दघटितत्वेन छत्रिन्यायेन सर्वेषां मन्त्राणां तदभिधानस्य
योग्यत्वात् । गदाधरेण गृहभाष्ये गर्भाधानशान्तिप्रकरणे म-
हाशान्तिघटकत्वेन “आनोभद्रा” इति दश “स्वस्तिर्नामिमीताम्”
इति पञ्च इति पञ्चदश मन्त्रा उक्ताः । यद्यपि अन्येऽपि तत्र मन्त्रा
उक्ताः तथापि सर्वकर्मादौ एतेषामेव पाठस्य सम्प्रदायसिद्ध-
त्वाद् न तेऽत्र लिख्यन्ते । “स्वस्त्ययनम्” “अहोमुचम्”
इति मन्त्रौ तत्र भाष्ये ऋक्संहितायां चानुक्तावपि ऋक्संहिता-
परिशिष्टे उक्तत्वात् तयोः सर्वकर्मादौ पाठस्य समाचारसिद्धत्वाच्च
अत्रोपन्यस्तौ । आनोभद्रा इत्यनुवाकान्ते पठितौ द्वौ मन्त्रौ तु
यद्यपि कश्चित् पद्धतौ न दृश्येते तथापि अत्र तौ उपन्यस्येते ।
तयोस्त्यागे मानाभावात् । संस्कारभास्करादौ सर्वकर्मादौ क्रिय-
माणे शान्तिपाठे तद्वशनाच्च ।

तत्र कर्ता शुभदिने सुस्नातः शुद्धवासाः कुङ्कुमादिना कृत-
तिलकः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्ति वाचयेत् ।

ॐ स्वस्ति नो' मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति दे-
व्यदितिरनर्षणः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः

(ऋ० अ० ४।३।७) नः अस्मभ्यम् अश्विना अश्विनौ (छन्दासि
औकारस्य आकारः) स्वस्ति अश्विनाशं क्षेमं मिमीतां कुरुताम्,
भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीताम्, तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमी-
ताम् । अनर्षणः अप्रत्पृतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां
यत्नानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु, नः अस्मभ्यं द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यावपि (सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः) सुचेतुना शोभनेन

स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुर्ना ॥ १ ॥ स्वस्तये वायुमु-
 पन्नवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य पतिः । बृहस्पतिं
 सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तयं आदित्यासो भवन्तु नः
 ॥ २ ॥ विश्वे देवानो अथा स्वस्तये वैश्वानरो घसु-
 रग्निः स्वस्तये । देवा अभन्त्यभवंः स्वस्तये स्वस्ति नो
 रुद्रः पात्वंहंसः ॥ ३ ॥ स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति
 पथ्ये रेवति । स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदि-

प्रश्नानेन विशिष्टे (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया) स्वस्ति मिमीताम् ॥ १ ॥

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपन्नवामहै स्तुम इत्यर्थः । सोमञ्चोपन्नवाम-
 है, यश्च सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमाय-
 त्त्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहत्तः कर्मणो मन्त्र-
 स्य वा पालयितारं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्याः (आज-
 सेरसुक्) अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नः अस्माकं
 स्वस्तये भवन्तु । सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति त-
 स्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविज्ञानार्थः । सूत्रितंच, स्व-
 स्त्यात्रेयं निविदं दध्यादिति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित
 इति तत्र व्याख्यातम् । तथा मयादिके सत्यय तृचो जप्यः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मान् अथा अद्य (छान्दसो दीर्घः)
 अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमाय भवन्तु । वैश्वानरः विश्वे पत्नं
 नरा नयन्तीति वैश्वानरः । घसुः सर्वस्य वासयिता अग्निर्देवः । अय-
 मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिरिति *यास्कः* । सोऽपि स्वस्तये-
 ऽयतु । देवा क्रभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःयानां प्राययिता
 देवोऽपि अंहंसः पापात् स्वस्ति पानु नः अस्मान् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ (पूर्ववत् पूर्वसवर्णः) अहोरात्राभिमा-
 निनौ देवौ स्वस्ति कुरुतम् । हेपथ्ये-पथ्या स्वस्तिदेवी पन्था अन्त-
 रिश्रमार्गः तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी हेतादृशि रेवति धनवति
 देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं स्वस्ति कृधि ।

ते कृधि ॥ ४ ॥ स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रम-
साविव । पुनर्ददता ज्ञानता सङ्गमेमहि ॥ ५ ॥
स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमारिष्टनेमि महद्भूतं वायसं देवता-
नाम् । असुरघ्नमिन्द्रसत्वं समत्सु बृहस्पशो नाव-
मिचारुहेम ॥ ६ ॥ अंहोमुचमाद्भिरसं गयञ्च स्वस्त्या-
श्रेयम्मनसा च तार्क्ष्यम् । प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्व-
स्ति संम्याधेप्यभयघ्नो अस्तु ॥ ७ ॥

ॐ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धा-

हेभदिते देवि नः स्वस्ति कृधि कुरु । (श्रुशृणु इत्यादिना हेधिः) ॥४॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव
तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतः तद्वत् ।
किञ्च वयं प्रवसन्तः पुनः ददता अभिमतम्, अग्रता चिरकालविल-
म्बकोपेन अहिंसता, जानता अविस्मरता-मदीयधिरकालं गतः को-
ऽयमिति संदेहमकुर्वता-मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तल-
क्षणेन दन्धुजनेन संगमेमहि । यद्वा पूर्वार्धं प्रयसतां वाक्यम्, उक्त-
रार्धं यन्धूनाम् । वयं यन्धयः ददता अभिमतमुपार्जितं यच्छता, अ-
ग्रता प्रयासकोपेन अहिंसता, जानता सङ्गहमधिगच्छता प्रवसता
संगमेमहि ॥ ५ ॥ स्वस्त्ययनम् अंहोमुचम् इति ह्यं मन्त्रौ संदिता-
यामनुक्तत्वात् भाष्यकारेण न व्याख्यातौ ।

यजुर्वेदसंहिता. अ० २५. मं० १४-२३ क्रतवो-यज्ञाः संकल्प-
या नः-अस्मान्प्रति आयन्तु-भागच्छन्तु । (व्यवहितान्धेतिग्नूप्रेण
आडो व्यवहितः प्रयोगः) । यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः
क्रतवः, भद्राः-भन्दनीयाः कल्याणकारिणः । (भद्रि कल्याणे इत्य-
स्य प्रयोगः) । तथा विद्यतः अदग्धासः-मर्यतोऽनुपर्दिमिना निर्वि-
मा इत्यर्थः (दम्भु हिंसायामिति घातोः कप्रत्ययान्तस्य नप्रतपु-
रूपे जसि रूपम्- आज्ञसेरसुक्) । अपरीतासः-न परीताः अप-
रीता, अपरिमताः, अघ्राताः केनचित्-फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भि-

सो ऽअर्परीतास ऽउद्भिर्दः । देवा नो यथा सदमिद् वृधे
 ऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥ १ ॥ देवानां-
 भद्रा सुमतिर्ऋजूयतान्देवानां रातिरभि नो निर्वर्त्त-
 ताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा व्वयन्देवा न ऽआ-
 युः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥ तान्पूर्व्या निविदां ह्रमहे
 व्वयम्भगंमिन्नमदितिन्दक्षमस्त्रिधम् । अर्थमणव्वरुण ५

द-उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिद उद्भितार यशान्तराणा प्रकटी-
 कर्तार इत्यर्थ । किञ्च यथा येन प्रकारेण देवा न अस्माक सदमि-
 त्-सदैव वृधे-वृद्धौ असन्-भवन्ति तथा कतव आयन्तु इत्यर्थ ।
 सदमि यव्यय सदाऽर्थे, इत् इति एवार्थे । कादशा देवा, अप्रायुव-
 प्रकरणेण आयुचन्ति प्रमाद्यन्ति त प्रायुव (योते किप्-तुगभाव आर्प)
 न प्रायुव अप्रायुव अनलसा अस्माक वृद्धौ भवन्तु इत्यर्थ । तथा
 दिवदिव-अहनि अहान प्रत्यह रक्षितार पालका भवन्तु ॥ १ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवाना सुमति-शोभना घुद्धि न अ-
 स्मान्प्रति अभिनिवर्त्तताम् (अमे पूर्ववद् व्यवहित प्रयोग)
 अस्मद्भिमुखीभवतु । कीदृशाना देवानाम्, ऋजूयताम्-ऋजूम्
 अवक साधु यजमान कामयन्ते ते ऋजूयन्त' तेषा (ऋजन्ता
 ऋज्प्रत्यय) । किञ्च देवाना राति दान न अस्मान् अभिनिवर्त्त-
 ताम्, देवा अस्मभ्य ददत्तिवत्यर्थ । देवेभ्यो लब्धदाना वय देवाना
 सख्य मैत्रीम् उपसेदिमा प्राप्नुयाम (सदेर्लिटि उत्तमपुरुषस्य बहु
 वचने सहिताया छान्दसत्याहोर्घ रूपमिदम्) । देवा न अस्माकम्
 आयु जीवसे-जीवितु (तुमर्थ इत्यादिना जीवधातो मसेप्रत्यय)
 प्रतिरन्तु-प्रयच्छन्तु ॥ २ ॥

पूर्व्या-प्राचीनया अरुश्रिमया स्वयम्भुवा, निविदा घाचा, वेद
 रूपया वय, तान् प्रसिद्धान् देवान् ह्रमहे-आह्वयाम (ह्रम्धाता
 लृटि उत्तमपुरुषबहुवचने बहु लृ इतीति शपो लुकि छान्दसत्यात्
 मयमारणे इति शनि दार्थे रूपम्) । निविदुशब्दो यागवाचक ।

सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥
 तन्नो व्वातो मपोभु व्वांतु भेषजन्तन्माता पृथिवी त-
 त्पिता द्यौः । तद् द्रावाणः सोमसुतो मपोभुवस्तद-
 दिश्वना शृणुतन्धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥ तमीशानञ्जग-
 तस्तस्थुस्पतिन्धियन्जिन्वमवसे ह्रमहे व्वयम् । पूषा

तान् कान्, तत्राह-भग-मित्रम्, अदिति-देवमातरं, दक्षं-प्रजापतिम्,
 अर्यमणं, धरुण, सोमम्, अश्विना अश्विनौ, (सुपां सुलु-
 गित्यौकारस्याऽऽकारः) । अस्त्रिधमिति भगादीनां विशेषण-
 म् । न स्नेधते च्योतते सोऽस्त्रित तम् अच्युतसद्भावम् ।
 किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा-भजनीया ।
 सरस्वती भगादिसहिता नः- अस्माकं मयः-सुखं करत्-करोतु ।
 रुधातोर्लिङ्गार्थे लेटि व्यत्ययेन शपि उत्व याधित्वा छान्दसत्यादि-
 कारलोपे रूपम् ॥ ३ ॥

घातः-पवन. नः-अस्माकं भेषजम्-भौषधं हितं यथा तथा
 घातु-प्रघातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितं,
 मपोभु-मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मपोभु-सुखोत्पादकं हितं
 ददातु । माता-जगन्निर्मात्री पृथिवी तद्-हितं घातु, पिता-पालको
 द्यौः स्वर्गः तद्-हितं घातु । सोमं सुन्वन्ति ते सोमसुतः-सोमाभि-
 पवकारिणो द्रावाणः ऋषयः तत् भेषजं घान्तु-ददतु । कीदृशा द्रा-
 वाणः, मपोभुयः-मयः सुखं भाषयन्ति ते मपोभुयः सुखस्य दातारः ।
 हे अश्विना अश्विनौ युवं-युवां (भाषायामित्युक्तेर्नाऽऽकारश्छ-
 न्दसि) तत्-वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं-युवामपि हितं दत्त-
 मित्यर्थः । कीदृशौ युवां, धिष्ण्या धिष्ण्यौ-गृह्यज्ञापितारौ, (सुपां
 सुलुगिति पूर्वसवणदीर्घः) ॥ ४ ॥

ययं तं मसिद्धम् ईशानं रुद्रं ह्रमहे-भाह्वपामः । (पूर्ववत्सिद्धिः) ।
 कीदृशं तं, जगतः-जङ्गमस्य, तस्थुपः-स्थावरस्य च भूतजातस्य
 पतिं पालकं, धियंजिन्वं-धियं बुद्धिं जिन्वति मीणातीति धियं

नो यथा वेदसामसद् एवे रक्षिता पायुरदग्धः स्व-
स्तये ॥ ५ ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥ पृषदश्वा मरुतः पृ-
श्निमातरः शुभ्र्यावानो विश्वेषु जग्मयः । अग्नि-
जिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अस्ता ग-

जिन्यः तं बुद्धिसंतोषकारकं, जिन्वतिः प्रीणनार्थः (कर्मण्याणि
उपपदसमासे छान्दसत्वात् विभक्त्युगभाषः) । किमर्थं हूमहे, अ-
वसे अचित्तु-तर्पयितुम् । (तर्पणार्थात् अवधातोः तुमर्थे असंप्र-
त्ययः) । यथा येन प्रकारेण पूषा नः-अस्माकं, वृधे-वृद्धौ (भावे-
क्विप्-) स्वस्तये-कल्याणाय च असत् अस्तु भवतु तथा हूमहे
इत्यर्थः । (अस्धातोः व्यत्ययेन शब्दुगभावे छान्दसत्वात् इकार-
लोपः) । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता-रक्षकः,
पायुः-पालकः पुत्रादीनाम्, अदग्धः अनुपार्हिसितः ॥ ५ ॥

इन्द्रः नः अस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु-ददातु, अने-
कार्थत्वाद्भातूनां धाधातोर्दाने वृत्तिः । कीदृशः, वृद्धश्रवाः-वृद्धं म-
हत्-श्रवः-कीर्तिः यस्य सः । विश्ववेदाः-विश्वं सर्वं वेदो धनं य-
स्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः, पूषाः नः स्वस्ति ददातु । अरि-
ष्टनेमिः-अरिष्टा अनुपार्हिसिता (रिषर्हिसायां) नेमिः-चक्रधारा पक्षो
वा यस्य सः तार्क्ष्यः-रथः गरुडो वा, नः स्वस्ति ददातु । बृहस्प-
तिः-देवगुरुः नः-अस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ ६ ॥

पृषदश्वाः-पृषत्यः पृषतीसंज्ञाः अश्वा घड्याः वाहनं येषां ते
पृषदश्वाः (संज्ञात्वेऽपि छान्दसत्वात् पुंवद्भावः), यत्रा पृषन्तः शश-
लाः अश्वाः येषां ते पृषदश्वाः, पृश्निमातरः-पृश्निः द्यौः गौः दि-
तिर्या माता जननी येषां ते, शुभ्रं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्राप-
यन्ति वा शुभ्रयायानः (आतो मनिनिति याधातोः घानप्रत्ययः ।
छान्दसत्वात्विभक्त्युगभाषः) विश्वेषु, यमगृहेषु जग्मयः-गमनशी-

मन्निह ॥ ७ ॥ भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्र
पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसंस्तनूभि-
र्षशमहि देवहितंयदायुः ॥ ८ ॥ शतमिन्नु शरदो
ऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो
यत्र पिनरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्ग-

ला (अष्टगमहनेति किप्रत्यय । लिङ्गभावाद् जिष्वादि), अग्निजि-
ह्वा-अग्निर्जिह्वा भोजनसाधन यथा ते अग्निजिह्वा, हुताद् इत्यर्थं,
मन्यन्ते जानन्ति ते मनव-सर्वज्ञा, सूर सूर्य चक्षु चक्षु येषां
ते सूर्य चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षस, महत-देवा, न केवल
मरुत एव, किन्तु विश्वे सर्वे देवाश्च न-अस्माकम् अयसा-अग्नेन
हविलक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्-आगच्छन्तु । (पूर्ववद् व्यत्य-
येन शब्द्लुकि इकारलोप) ॥ ७ ॥

हेदेवा कर्णेभि-कर्णै (बहुल छन्दसीति पेस्त्वाभाव')
भद्र-कल्याण धय शृणुयाम । हे यजत्रा-यजन्त प्रायस्ते रक्ष-
न्ति ते यजत्रा यजमानपालका अक्षभि-नेत्रै (बहुल छन्दसी
ति हलादावपि आक्षिशब्दस्याऽनडादेश) भद्र धय पश्येम । किञ्च
देवहित-देवै स्थापित, देवाना हित, द्योपासनयोग्य वा यत् आयु
जीवन तद् धय ष्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम (व्यत्ययेन
श्नुविप्रये शप्) । कीदृशा धय, स्थिरै दृढै अङ्गै अवयवै करच-
रणादिभि तनूभि-शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युता तुष्टुवास-
भवत-स्तुषन्त सन्त ॥ ८ ॥

हेदेवा. शतमित् शतमपि शरदो-वर्षाणि शतवर्षपर्यन्त यूयम्
अन्ति-अन्तिष समीपे, भवत इति शेष । यत्र शरच्छते न. अस्मा-
क तनूनां-शरीराणा यूय जरसं जरा चक्राचक्र कुटय (करोतेलिङि
मध्यमबहुवचनम्, द्योऽतस्तिष्ठ इति चक्र इत्यत्र सहितायां दीर्घः,
यत्रेत्यत्र निपातस्यचति दीर्घ) । चार्दकावधि यूय समीपे भवते-
त्यर्थ । यत्र-अस्माकं जरायां पुत्रास-अस्मत्पुत्रा (भृञ्जसेद-

न्तोः ॥ ९ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता
स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा ऽअदितिः पञ्चजना अ-
दितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ इति शान्तिपाठः ।

अथ गणेशपूजा ।

कर्त्ता कर्मदिने प्रातरुत्थाय स्नात्वा अहते घौते वासमी
परिधाय नित्यकर्म समाप्य सर्वविघ्ननिवारकगणेशपूजनं
कुर्यात् । प्रथमं तपःसंचारिभूतादिनिवारणार्थं दीपं प्र-
ज्वलय्य “नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादासिशिरो-
रुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारि-
णे नमः” इति तं संपूज्य आचम्य गणेशाय पुष्पाञ्जलिं समर्प-
येत्—सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च वि-
कटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजा-
ननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विचारम्भे
विवाहेच प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटेचैव विघ्नस्तस्य न-

सुक् इति असोऽसुगागमः) पितरो भवन्ति-पुत्रवन्तो भवन्ति-
यावत् अस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः-तावत्-मध्या-मध्ये (सुपांसुलु-
गिति डैराकारः) नः- अस्माकम् आयुः मा रीरिपत-मा हिंसि-
ष्ट (रिपतोर्हिसार्थस्य णिजन्तस्य चाङि रूपम्) । कीदृशम् आयुः,
गन्तोः-गन्तुं गमनशीलम् । (गम्धातोस्तोसुन्) ॥ ९ ॥

घौः स्वर्गः अदितिः तदधिष्ठात्रीत्यात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षम्
अदितिः । अदितिः माता, पिता पुत्रश्च सः—सा अदितिरेव ।
(लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः) । विश्वे-सर्वे देवाः अदितिः । पञ्चजनाः-
मनुष्या अप्यदितिः । किं पशुना, जातम्-उत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं
जनिष्यमाणं च सर्वम् अदितिरेव । यद्वा अदितिर्मन्त्रेण नोच्यते ।
द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि भवतीनानि
(छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः) महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ १० ॥

जायते ॥ विघ्नवर्द्धीकुठाराय गणाधिपतये नमः । वक्रतुण्ड महा-
काय सूर्य्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्व-
दा ॥ इति नमस्कृत्य ततो विष्णुं—

शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्या-
येत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः इति नत्वा महेश्वरं गौरीं
सूर्य्यं च प्रणमेत् । अर्घ्यस्थापनं कुर्यात्—चन्दनेन भूमौ त्रिकोणं
वृत्तं चतुरस्रमण्डलं च लिखित्वा तत्र शङ्खचक्रे लिखित्वा गन्धाक्ष-
तपुष्पैः सम्पूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य “शं नो देवीरभिष्टय आपो
भवन्तु पीतये । शं द्यौराभिस्रवन्तु नः” इति जले-
नापूर्य्य “गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे
सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं ‘कुरु’ इत्यङ्कुशमुद्रेया *१
तीर्थान्यावाह्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य प्रथमं सूर्यायार्घ्यं
दद्यात्, पुरश्चर्यार्णवे निबन्धोक्तेः । ताम्रस्थाल्यां सूर्य्यं
लिखित्वा प्रतिष्ठाप्य ध्यानम् । अरुणाऽरुणपङ्कजे नि-
पण्णः कमलेऽभीतिवरौ करैर्दधानः । स्वरुचाऽऽहित-
मण्डलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः ॥ इति ध्यात्वा
अर्घ्यं दद्यात् । एहि सूर्य्यं सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते । अनु-
कम्पय मां भक्त्या गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥ इत्यर्घ्यं दत्त्वा सर्पपा-
क्षतैर्भूतोत्सादनं कुर्यात्—अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः स-
र्वतो दिशः । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे । अपसर्पन्तु
ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्त
नश्यन्तु शिवाज्ञया इति । निर्गच्छतां च भूतानां

*१ पुरश्चर्यार्णवे—ऋज्वीं च मध्यमां कृत्वा तर्जनीं मध्यपर्वणि ।
सयोज्याङ्कुशयेत् किञ्चित् मुद्रेयाऽङ्कुशसंज्ञिका ॥ इति ।

वर्त्म दद्यात्स्ववामतः । तालत्रयेण सर्वान्विघ्नानुत्सार्य ॐ आ-
धारशक्तये पृथिव्यै नमः कमलासनाय नमः इत्यासनं सम्पू-
ज्य पुनरर्घ्यं संस्थाप्य जलेनापूर्य्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य
तेन जलेनात्मानं पूजासामग्रीं च दैवतीर्थेन सम्प्राक्ष्य प्राणायामं
विधाय तिलकुशयवजलान्यादाय पूजासंकल्पं कुर्यात् ।

ॐ विष्णुः ३ नमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय
ॐ तत्सदत्र पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे १ * आ-
र्यावर्त्तकदेशे पुण्यक्षेत्रे २ * ब्रह्मणो द्वितीयपराद्धे श्रीश्वेतवारा-

* १ कुमारिकाखण्डस्वरूप मात्स्ये अ० ११४ ।

भारतस्यास्य चर्पस्य नव भेदान् निरोधत ॥ ७ ॥ इन्द्रद्वीपः
कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सोम्यो गान्धर्व-
स्त्वथ वारुण ॥ ८ ॥ अथ तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसन्वृत । यो-
जनानां सहस्रं तु द्वीपोऽथ दक्षिणोत्तर ॥ ९ ॥ आयतस्तु कुमारिको
गङ्गायाः प्रमथावधि । तिर्यगूर्ध्वं तु विस्तीर्णं सहस्राणि दशैव-
तु ॥ १० ॥ इति । अत्रैव वर्णव्यवस्थेति निरूपित परिभाषायाम् । पृ० २० ।

* २ अविमुक्तयाराणसक्षेत्रे महाश्मशाने आनन्दकानने गौरीमुत्पे
त्रिकण्टकविराजिते भानीरथ्या पश्चिमे तीरे इति काश्या विशेष ।

विश्वेश्वरेण मुक्तं न भवतीत्यविमुक्तम् । घनानस गङ्गाया अदू-
रभवत्वाद् याराणसी । लिङ्गदेहस्यापि विश्वेश्वरप्रसादाद् दाहात्
महाश्मशानम् । सच्चिदानन्दस्वरूपमुक्त्याविर्भावात् आनन्दकान-
नम् । विरहोन्मादेन मृतसतीदेहं गृहीत्या सञ्जरतो महादेवस्य ह-
स्तात् विष्णुवाणेन वियुक्तं सतीमुखं केदारसन्निधौ अस्मिन् क्षेत्रे
पपातेति गौरीमुत्तम् । "अविमुक्तं च स्वर्लोकं तथा मध्यमथ पदम् ।
पतत्रिकण्टकं दधि मृत्युकालेऽमृतप्रदम्" इति लिङ्गपुराणोक्तम् अ-
विमुक्तेश्चरलिङ्गं, स्वर्लोकं त्रिष्विष्टपटिङ्गं त्रिलोकनइतिप्रसिद्धं, मध्य-
मेद्वरलिङ्गं चेति त्रिकण्टकसप्तम्, "कलि, काल, एत कर्म, त्रिक-
ण्टकमितोरितम्" इति फोमोक्तकण्टकत्रयनाशकं, तेन विराजित
मिद क्षेत्रम् ।

हकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरान्ते अष्टाविंशतित-
मकालियुगस्य प्रथमचरणे पृथ्व्यब्दानां मध्ये अमुकनामसंवत्सरे
अमुकायने अमुकऋतौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकराशिस्थिते
सूर्ये अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु
ग्रहेषु यथाराशिस्थानस्थितेषु एवंगुणविशिष्टायाम् अमुकपु-
ष्यतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकगोत्रोऽमुकरा-
शिरमुकशर्माऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तये करिष्य-
माणामुककर्मणो निर्विघ्नतासिद्धये भगवतो गणेशस्य षोडशो-
पचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य पीठे नवशक्तिपूजनं कुर्यात् ।
ॐतीत्रायै नमः ॐज्वालिनीयै नमः ॐनन्दायै नमः ॐभोगदा-
यै नमः ॐकामरूपिण्यै नमः ॐसत्यायै नमः ॐउग्रायै नमः
ॐतेजोवत्यै नमः ॐमध्ये विघ्नविनाशिनीयै नमः ॐसर्वशक्तिकम-
लासनाय नमः । इति पीठशक्तीः संपूज्य गणानान्त्वेति
समुच्चितेन ॐगणपतये नम इति मन्त्रेण वक्ष्यमा-
णमन्त्रैश्च, उक्तमन्त्रेणैव वा, अन्यैर्वा पौराणिकमन्त्रैः,
पुरुषसूक्तेन वा यथासमाचारं गणेशपूजनं कुर्यात् ।
वक्ष्यमाणः पूजाप्रकारः सर्वोऽपि स्मृतिकौस्तुभादौ सिद्धिविना-
यकचतुर्थीव्रतप्रस्तावे द्रष्टव्यः । ध्यानम्—एकदन्तं शूर्पकर्णं ग-
जवक्रं चतुर्भुजम् । पाशाङ्कुशधरं देव ध्यायेत्सिद्धिविनायकम् ॥
आवाहनम्—विनायक नमस्तेऽस्तु उमामञ्जसमुद्भव । इमां
मया कृतां पुजां गृहाण सुरसत्तम ॥ पुण्यादिनिर्मितम् आसन
देवस्य वामभागे—नानारत्नसमायुक्तं मुक्ताहारविभूषितम् । स्व-
र्णसिंहासनं चारु प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । पाद्यम् पादान्जुजे-
गौरीमिय नमस्तेऽस्तु शङ्करमिय सर्वदा । भक्त्या पाद्य मया
दत्त गृहाण प्रणतमिय ॥ अर्घ्यम् हस्तयोः—व्रतमुद्दिश्य देवेश

गन्धपुष्पाक्षतैर्पुतम् । गृहाणार्घं मया दत्तं सर्वसिद्धिमदो भव ॥
 आचमनीयं दत्त्वा स्नानम्-स्नानं पञ्चामृतैर्देव गृहाण गण-
 नायक । अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वाणपरिपूजित ॥ (पयोदधि-
 घृतक्षौद्रशर्कराः पञ्चामृतानि) ॐ गणानान्स्वा गणपतिः
 हवामहे प्रियाणान्त्वां प्रियपतिः हवामहे निर्धाना-
 न्त्वा निधिपतिः हवामहे व्वसो मम । आऽहमजानि
 गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्-इति मन्त्रेण च स्नानम् ।
 पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानम् आपोहिष्ठेत्पादितिष्ठभिः ।
 स्नानाद्गमाचनीयं पुनः दत्त्वा, वस्त्रम्-रक्तवस्त्रपुगं देव देवाङ्ग-
 सदृशप्रभम् । भक्त्या दत्तं गृहाणेदं लम्बोदर हरप्रिय ॥ वस्त्रान्ते
 आचमनीयं दत्त्वा यज्ञोपवीतम्-राजत ब्रह्ममूत्रं च काञ्चनस्यो
 त्तरीयकम् । गृहाण चारु सर्वज्ञ भक्ताना सिद्धिदायक ॥

१ य स अ र ३ म १९ हे मम वसो सर्वस्वभूत गणपते वय त्वा त्वा
 हवामहे- आह्वयाम । (हेन्धातो शपि छान्दसत्वात्कित्यपि सप्र
 सारणम्) । कीदृश त्वा, गणाना रद्रपारिपदानां मध्ये गणपति-
 गणरूपेण पालक, प्रियाणा वल्लमाना भार्यादीना मध्ये प्रियपतिं प्रि-
 यस्य पालक, निर्धाना सुखनिधीना मध्ये निधिपतिं सुखनिधे पालक
 त्वा हवामहे । हे गणपते गर्भध- गर्भं वधाति इति गर्भध गर्भधारक
 रेत पत्युरिति शेष अह आअजानि- आहृष्य क्षिपाणि । (अज गति-
 क्षेपणयोरित्यस्मात् लोट् छान्दसत्वात् आडो व्यवहित प्रयोग) ।
 त्यच्च गर्भध-रेत आअजासि- आहृष्य अज क्षिप । (आड पूर्वव
 त्प्रयोग । लेडन्तोऽय तेन लेटोऽडाटाविति सिप आडागम) ॥

प्रकरणानुरोधात् महीधरादिभि अश्वपरतया व्याख्यातोऽपि
 अय मन्त्र स्मृत्या गणपतिपूजने विनियुक्त गणपतिपरतया व्या-
 र्यात । श्रुतीनामनेकार्थत्वस्यालङ्कारिकत्वात् । अत्र भीतिकाविघ्नोप-
 शमनाय भार्यापुत्राद्विलाभाय घनलामाय च त्वा गणपतिं प्रियपतिं
 निधिपतिं च आह्वयाम इति वान्यार्थ ।

कस्य चिदुपचारस्यासम्पत्तौ पुष्पं समर्पयेत्, पुरश्चर्यार्णवे कुलो-
 ङ्गीशवचनात् । यज्ञोपवीतान्ते आचमनीयं दत्त्वा गन्धम्—गन्धं
 कर्पूरसंयुक्तं दिव्यं चन्दनमुत्तमम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं
 प्रतिगृह्यताम् ॥ अक्षताः—अक्षतान्धवलान्देव सुरगन्धर्व्वपूजित ।
 सर्वदेवनमस्कार्यं गृहाण मदनुग्रहात् ॥ पुष्पाणि—सुगन्धीनि
 सुपुष्पाणि मालत्यादीनि वै प्रभो । मयाऽऽनीतानि पूजार्थं
 पुष्पाणि त्वं गृहाण मे ॥ घण्टानादपूर्वकं धूपः देवस्य पुरतो
 वामे वा—दशार्ङ्गं गुग्गुलं धूपं सुगन्धिं सुमनीहरम् । उमासुत
 नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव ॥ दीपोऽपि घण्टानादपूर्वकम्—
 देवस्य पुरतो दक्षिणेवा—गृहाण मङ्गलं दीपं धृतवर्त्तिसम-
 न्वितम् । दीपं ज्ञानप्रदं देव रुद्रमिय नमोऽस्तुते ॥ पारा-
 वतभ्रमाकारं भ्रामयेच्च प्रदर्शयेत् । देवस्य सर्वावयवान्, श्लो-
 कपेतं ततः पठेत् ॥ स्वप्रकाशो महादीपः सर्वत्र तिमिरापहः ।
 सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिः दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ नैवेद्यम्
 पुरतः, आमं वामे पकं दक्षिणे वा, तैजसाद्यन्यतमपात्रे-
 सगुहान्सघृताँश्चैव मोदकान्घृतपाचितान् । नैवेद्यं सफलं दद्यां
 गृह्यता विघ्ननाशन ॥ एकं मोदकं विनायकाय दद्यात्,
 दश वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणाय दद्यात्, दश स्वार्थं स्थापये-
 त्—इति स्कन्दपुराणे सिद्धिविनायकचतुर्थोत्तरकथायाम्
 एकविंशतिमोदकव्यवस्था । हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम चीर्जं
 विभावसोः । अनन्तपुण्यं फलदमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इति
 भूषणार्थं द्रव्यं समर्प्य *मूलमन्त्रेण जपं विधाय समर्प्य पानी-

* हेमाद्रौ दानखण्डे तृतीयप्र० गरुडपुराणे—प्रणवादि नमोऽन्तं
 च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितं
 इति ॥ ततश्च प्रकृते ॐ गणपतये नमः इति मूलमन्त्रो भवति । एव-
 मन्वत्रापि बोध्यम् ।

यजलम् आचमनीयञ्च दद्यात् । फलम्—इदं फलं मया देव
 स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥
 ताम्बूलम्—पूर्णाफलसमायुक्तं नागवल्लीदलान्वितम् । कर्पू-
 रादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ दशमोदक-
 दानसङ्कल्पः । अद्येहामुकोऽहम् अमुककर्मनिमित्तकगणेश-
 पूजनकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं गणेशप्रीतये इमान्दश मोदका-
 न्दाक्षिणासहितान् ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सन्नमम् । नमो ब्रह्म-
 ण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय
 नमोनमः ॥ इति ब्राह्मणं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य दद्यात् । मोद-
 कदानमन्त्रः—विघ्नेश विमरूपेण गृहाण दश मोदकान् । दाक्षि-
 णाघृतताम्बूलगुडयुक्तान्ममेष्टद ॥ दाता विघ्नेश्वरो देवो ग्रहीता
 सर्वविघ्नराद् । तस्मादिदं मया दत्तं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ “दे-
 वस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम्”
 इत्यनेन प्रतिग्रहः । प्रार्थना—विनायक नमस्तुभ्यं सततं मोदक-
 प्रिय । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ अथ दू-
 र्वाङ्कुरपूजा । गन्धादियुतान् एकविंशतिदूर्वाङ्कुरान् गृहीत्वा प्रति-
 नाम दूर्वाङ्कुरयुग्यं समर्प्य अन्ते सर्वनामभिः एकां समर्पयेत् ।
 ॐ गणाधिप नमस्तेऽस्तु ॐ उमापुत्र नमस्तेऽस्तु ॐ अघनाशन
 नमस्तेऽस्तु ॐ विनायक नमस्तेऽस्तु ॐ ईशपुत्र नमस्तेऽस्तु ॐ सर्व-
 सिद्धिप्रदायक नमस्तेऽस्तु ॐ एकदन्त नमस्तेऽस्तु ॐ श्भवक्र
 नमस्तेऽस्तु ॐ भूपकवाहन नमस्तेऽस्तु ॐ कुमारगुरवे तुभ्यं नमोऽस्तु
 ॐ चतुर्थांश नमोऽस्तुते ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः

१ य. सं. अ. १३ मं० २० । मूलैर्मसम्यदं पर्व काण्डं, भूम्यसम्य-
 दं परुषः । हेदूर्वे काण्डात् काण्डात् प्रतिफाण्डं परुषः परुषः प्रति-
 ष्ठाः अस्मिन्मयासंभ्यदेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशात् यथा स्व-

परुपस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ इति
एकादूर्वासमर्प्य नीराजनं कुट्यात्-अन्तस्तेजो वहिस्तेज एकी-
कृत्यामितप्रभम् । आरार्त्तिकमिदं देव गृहाण मदनुग्रहात् ॥ ॐ अ-
ग्निज्योतिरज्यातिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा । सूर्यो
वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा* । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा ॥ इति नीराज्य पुष्पाञ्जलिः-सुमुखैक-
दन्तश्च कृपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विक्रतो विघ्ननाशो

परि-समन्तात् प्ररोहन्ती- अङ्कुरवती धर्तसे, एवेत्यव्ययम् एवमि-
त्यर्थे (निपातस्यचेति सहिताया दीर्घ) हेदूर्वे एव स्वाङ्कुरवि-
स्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दौ असदयार्थौ अस-
त्ये पुत्रपौत्रनप्त्रादिभि अस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥

दूर्वामेव भावयित्वा गणपतये समर्पयेत् । अत्र दूर्वादीनाम् अचे-
त्तनत्वेऽपि तदभिमानिनीना देवताना सत्त्वात् देवतात्वेन स-
म्बोधनाद्यर्हता ज्ञेया । अभिमानिव्यपदेशस्तु-इतिव्याससूत्रोक्ते ।
मृदधर्वात्, आपोऽयुवम् इतिश्रुतेश्च ॥

*य स अ ३-म ९ योऽयम् अग्निर्देव स एव ज्योति दृश्यमा-
नज्योति स्वरूप, यद्येद दृश्यमान ज्योति तदेव अग्निर्देव । देवस्य
ज्योतिपश्च कदाचिदपि अवियगात् एकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा
ज्योतीरूपायाग्नये हवि प्रदत्तम् । योऽय सूर्यो देव स एव ज्योति
दृश्यमानज्योति स्वरूपम्, यद्येद दृश्यमान ज्योति तदेव सूर्या-
य । तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु । योऽग्नि वर्चस अनन्यभूत-
स्य तज्ज्योति वर्चोऽनन्यभूत तस्मै अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ।
सूर्यो वर्चोऽनन्यभूत यस्य तत् ज्योति वर्चोऽनन्यभूत तस्मै
सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु । यत् ज्योति स सूर्य एव य सूर्य स
ज्योतिरेव तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु ।

इत्थ दीपम् एतादृशगुणविशष्टान्यादिरूपत्वेन भावयित्वा तेन
प नीराजयत् ॥

विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वाद-
 शैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे
 च प्रवेशे निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जाय-
 ते ॥ विघ्नवल्लीकुठाराय गणाधिपतये नमः । अविरलमदजलनि-
 वहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् । अभिमतफलदातारं का-
 मेशं गणपतिं वन्दे-इति *नमस्कृत्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणा-
 सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्यहेत्यादिदेशकालसंकीर्तनान्ते अमुकोऽहम्
 अमुककर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतो गणेशस्य पूजाकर्मणः
 साहुष्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् नमम इति
 दक्षिणां दत्त्वा ॐ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां
 त्वा प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे व्व-
 सो मम । आऽहमजानि गर्भधमा स्वजासि गर्भधामिति पाठित्वा
 शेषां (देवोपभुक्तपुष्पादिकम्) यजमानाय दद्यात् ॥

इति गणेशपूजा ॥

* अथ मातृपूजा । सर्वकर्मसु प्रधानसङ्कल्पानन्तरं मातृपूजा-
 नादिकं कुर्यात् प्रयोगान्तर्गतत्वस्वीकारात् इति सम्प्रदायः । पीठे
 कुङ्कुमादिना गणपतिं षोडशमातृश्च लिखित्वा गोमयेन दूर्वाभिश्च
 विभूष्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः-अद्यहेत्यादिदेशकालौ स-
 ङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुककर्मणः पूर्वा-

*विष्णुकल्पलतायां-पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्याम् उरसा शिरसा
 दृशा । घञसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

साहुष्यां च सजानुभ्यां शिरसा घञसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं
 प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥ इति । त्रिः प्रदक्षिणीकरणं च
 गणेशपूजाभिप्रायेण-एक चण्ड्यां रवौ सप्त त्रीणि दद्याद्विनायके ।
 चत्वारि केशवे दद्यात् शिवस्यार्घ्यं प्रदक्षिणम-इति यचनात् ।

ज्ञत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये पीठे लिखितासु प्रतिमासु गणपति
सहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजन करिष्ये । एतन्ते इति प्रति-
ष्ठा । ॐ एतन्ते देव सवितर्यज्ञ प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव । मनो जूतिर्जुप
तामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिम तनोत्वारिष्टं यज्ञं समिम
दधातु । विवश्वे देवास इह मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॐ भूर्भुवः स्वः
गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु
सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु । अथ ध्यानम्-गौरी पद्मा शची

१ य स अ २-म० १२-१३ हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवित
प्रसवित एत यज्ञम्-इदानीं कियन्नाणम् इम मन्त्र त तुभ्य त्वदर्धं प्राहु
यजमाना कथयन्ति अनुज्ञापयन्ति इत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरित
देवाना यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मण बृहस्पतय श्व प्राहु । बृहस्पतिर्वै
देवाना ब्रह्मा तदधिष्ठित एवाय मानुषा ब्रह्मत्व करोति । किञ्च
तेन हेतुना त्वदीयं जन यज्ञम् अथ रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं
यजमान च अथ रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मा ब्रह्माणम् अथ पालय ।
किञ्च जूतिः गन्तु अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदा
र्थेषु यद्गच्छति (गत्यर्थेऋस्य जु इति सौत्रधाता 'जूतियूति'
इत्यादिना क्विचि धातोर्दार्धे च रूपम्-स्त्रीत्व छान्दसम्), ता
दृश मन आज्यस्य स्वम् अश जुपताम् सवताम् । किञ्च-बृह-
स्पतिर्यज्ञमिम तनानु विस्तारयतु अरिष्टम्-अविनष्ट (रिपतिर्हि
सार्थ) यज्ञमिम कृवा दधातु । किञ्च विश्वदवास-सर्वदेवा
(पूर्वषदसुगागम) इह-यज्ञकर्माण मादयन्ताम्- कृष्यन्ताम् । (मद्
तृप्तौ चुरादि तत स्वार्थे णिञ्) । एव प्राथित सविता देव धो
प्रतिष्ठ इत्यनुज्ञा प्रयच्छतु । आम्-इत्यङ्गीकारात् । प्रतिष्ठ- प्रक
र्षण तिष्ठ ॥ हेदेव उक्तमदभीष्टसवसम्पत्यर्थं त्वम् अस्मि
न् स्थाने प्रकर्षेण तिष्ठ-इति प्रार्थना वाक्यात् ॥ क्वचित्पञ्चतिष्ठ
मनोजूतिरित्येक एव मन्त्र प्रतिष्ठाया विनियुज्यते, तद् यथा
चारमनुष्ठेयम् ।

मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
 गणेशेनाधिका होताः वरदाभयपाणयः ॥ इति ध्यात्वा
 नाममन्त्रेण पूजनम्-ॐ गणपतये नमः ॐ गौर्यै नमः ॐ पद्मायै
 नमः ॐ शच्यै नमः ॐ मेधायै नमः ॐ सावित्र्यै नमः ॐ विजयायै
 नमः ॐ जयायै नमः ॐ देवसेनायै नमः ॐ स्वधायै नमः ॐ स्वा
 हायै नमः ॐ मातृभ्यो नमः ॐ लोकरूमातृभ्यो नमः ॐ धृत्यै नमः
 ॐ पुष्ट्यै नमः ॐ तुष्ट्यै नमः ॐ आत्मनः कुलदेवतायै नमः इति
 नाममन्त्रैः आवाहनादिपदार्थानुसमयेन पूजनम् । पदार्था
 नुसमयस्वरूपं ग्रहपूजाप्रकरणे वक्ष्यते । आवाहनम् आ-
 सनं पाद्यं अर्घ्यम् आचमनम् स्नानम् आचमन वस्त्रम्
 आचमनम् यज्ञोपवीतम् आचमनम् गन्धम् अक्षतान्
 पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यम् पानीयम् आचमनम् फल ता-
 म्बूलं भूपणार्यं द्रव्यं च समर्प्य नाममन्त्रेण जप कृत्वा समर्प्य व-
 सोर्द्धारासङ्कल्पः-अघेह अमुकोऽहम् अमुकरुर्माणि सर्वाभ्युदय-
 प्राप्तये गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातृणामुपरि गुडसर्पिर्भ्यां
 वसोर्द्धाराः पातयिष्ये । व्वंसोः पवित्रमसि शतधार-

१ य स अ १ म ३ हेघृत वसो वासहेतो (जांघनहेतोरिति या
 चत्) अघ्नस्य पवित्र शोधक त्वमसि । किम्भूत घृत, शतधार-शतस-
 र्या धारा यस्मिन्, तथा सहस्रधार-सहस्रसख्या धारा यास्मन्
 तत् । द्विदक्ति शोधकत्वदृढीकरणार्था । अभ्यासे भूयासमर्प्य म
 न्यन्ते इति (दि. निवृत्तन्, स्तधित्त प्रेरको देव पूर्वोक्तरीत्या शत-
 धारेण वसो पवित्रेण न्या त्वा पुनातु शाधयतु । कीदृशन घृ
 तेन, सुप्या-सुष्टु पुनातीति सुपु । (तृतीयादिष्विति पुत्रद्वाधानुम्
 हस्ययोरभाय) । वामधक्ष इति देवविशेषणम्-शामान् शोधि प्रपू

व्वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा स-
 विता पुनातु व्वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा
 कामधुक्षः ॥ आज्यं यतोऽस्ति देवानामशनं मङ्गला-
 त्मकम् । ततो मातृः समुद्दिश्य घृतधारा ददाम्यहम् ॥
 कुड्यस्तम्भसुसंलम्भा मानृणाः सुपरि स्थिताः । कारयेत्पञ्च तिस्रो वा
 सप्तं वोदद्भुत्स्थिताः ॥ इतिमन्त्रैः तिस्रः पञ्च सप्त वा धाराः
 पातयित्वा तच्छेषघृतं ललाटे धृत्वा नीराजनङ्कुर्यात् । पुष्पा-
 ज्जलिः—गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देव-
 सेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ घृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि-
 रात्मनःकुलदेवता । गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥
 हरात्मज चतुर्वाहो वारणास्य महोदर । प्रसन्नो भव मद्यं त्वं
 गौरीपुत्र नमोऽस्तु ते ॥ ब्रह्मणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहे-
 श्वरी लीलया, कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वै-
 ष्णवी । वाराही घनघोरघर्घरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा, चा-
 मुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ गणपतये-
 नमः—इत्यादिपूर्वोक्तनामभिश्च पुष्पाज्जलिं समर्प्य दक्षि-
 णासङ्कल्पः—अद्यहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुक-
 शर्माऽहं सर्वाभ्युदयप्राप्तये अमुककर्माङ्गभूतस्य गणपतिसहि-
 तगौर्यादिषोडशमातृणां पूजाकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षि-
 णां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात् ।
 मन्त्रपाठः—ॐ सैमख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्ष-

रयतीति कामधुक्षः । (बुह धातोः छान्दसत्वात् कसप्रत्ययः) ॥

एवं घृतं भावयित्वा तेन मातृकासु धारा दद्यात् ॥

१ अ. ४ मं. २३. देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बु-
 द्धिपूर्वकम् अहं समख्ये अदक्षि हृष्ट इत्यर्थः । (दर्शनार्थंकात् समपू-

सा । मा मआयुः प्रमोपीर्मोऽअहं तव वीरँन्विदेय
 तव देवि संदृशि ॥ ॐअम्बेऽअम्बिकेऽअम्ब्यालिके न
 मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पी-
 लवासिनीम् ॥ इति पठित्वा शेषां यजमानाय दद्यात् ॥
 अम्बे इति मन्त्रः पूजायामपि विनियुज्यते कैश्चित् । युक्तं चैतत् ।
 इति मातृपूजा ॥

र्षकात् चक्षुधातोः कर्मणि लुङि उत्तमपुरुषेकवचने च्छौ अस्य-
 तिवक्तीति च्छेरङि रूपम् । एक सम्पद पादपूरणार्थम् । किम्भु-
 तया त्वया, दक्षिणया- दक्षिणात्वयोग्यया, तथा उरुचक्षसा-उरु
 चष्टे सा उरुचक्षाः तथा विस्तोर्णदर्शनया । एवंविधा त्व मे-मम प-
 त्न्या आयुः मा प्रमोपीः मा यण्डय । मा उ इतिच्छेदः ।
 तव आयुः अह मा उ मैव-उ एवार्थे, मो इति मार्थे अव्यय
 वा, प्रमोपिपमित्यध्याहारः—अह तवायुः न नाशयानोत्यर्थः ।
 किञ्च । हे देवि । तव सन्दृशि सदृशने सति वीर पुत्रं विदेय ल-
 भेय । सदृशनं सदृक् तस्यां (भावे क्विप् । विदृक् लाभे इत्यस्य तौ-
 दादिकस्य छान्दसत्वान्नुमभाये विदेय इति लिङि रूपम्) ॥

अ. २३, क. १८ रा. ४ हे. अम्बे हे अम्बिके हे अम्ब्यालिके
 (आपोञ्जुयाणो इति प्रकृतिभावः) । कश्चन नर मा-माम् न नयति न
 प्रापयति । स्वामिनं प्रतीति शेषः । तर्हि किमर्थं गम्यते, तत्राह-अश्व-
 क-अश्वशब्दः स्वामियचनः तत कुत्सायां कप्रत्ययः कुत्सितोऽश्वः
 स्वामी अकुत्सितोऽपि ईर्ष्याया कुत्स्यते । काम्पीलवासिनी-काम्पीले
 नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् । तत्राहि विदग्धाः सुरूपाः
 कामिन्यो भवन्ति । तादृशीं सुभद्रिकां नारीम् आदाय ससक्ति
 शेते तदासक्तो भवतीत्यर्थः । पस स्वप्ने इति आदाधिकोऽपि धातु-
 छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन श्लुविकरण लभते । मदगमने स्वामी सुभ-
 द्रिकासक्तो भविष्यति इति मया गम्यते, न तु मां कश्चिन्नयतीति ॥

मया पूजिता भगवती स्वामिनः अम्ब्यासक्तिं नियतयतु, स्वामिन
 मदभिमुखं च करोतु इति प्रार्थना धार्यार्थः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदत्र समाहितः—इति वचनात् आयुष्याणाम् “आनोभद्रा” इत्यादीनां दशानां पूर्वं शान्तिपाठे उक्तानां मन्त्राणामत्र पाठं केचित् कुर्वन्ति, तत् पूर्वमकरणे एवावश्यकम् । केचित् आयुष्यं वर्षस्यम्, नतद्रक्षां—सि, यदावध्नन् इत्यादीनां पाठं कुर्वन्ति ।

अथाभ्युदधिकश्राद्धम् ॥ इदं च पुष्पाहवाचनात्पूर्वमेवोचितमिति पूर्वं निर्णीतम् । जीवत्पितृकावियये पञ्चदशपुण्यस्तं पूर्वं तथापि सर्वत्र, पितुरेव मात्रादीनां पित्रादीनां मातामहादीनां च तेन नान्दीश्राद्धं स्वयङ्कार्यमिति बहूनां कार्तीयानां संप्रदायः ।

आचम्य ॐ यं ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति परं प्रधानं पुरुषं तथाऽन्ये । विश्वोद्भूतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरैरपि । सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ इति गणेशं नमस्कृत्य शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । असंभ्रवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ इति विष्णुं च प्रणम्य*

(सव्येन ग्राह्मुखः आसनेषु अष्टौ चतुरो वा यथासंभवं ब्राह्मणान् उदङ्मुखान् भावसंस्थान, उदङ्मुखो वा ग्राह्मुत्तान् उदवसंस्थानुपवेश्य तदभावे *कुशवट्टन् संस्थाप्य पतंते इति प्रतिष्ठाप्य यवान् गृहीत्वा निमन्त्रयेत् । तत्र वैश्वदेविकब्राह्मणं प्रथमम्—अथेह नान्दीश्राद्धे अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयपित्रादित्रयामुकगोत्रास्म-

*अत्र ग्राह्मणोपवेशनादिः ग्राह्मणाचामनान्तः कर्मकलापो यद्यपि पर्यंतीयपद्धतौ न दृश्यते तथापि संस्कारभास्करादिपद्धतिषु दर्शनादौचित्यात् शिष्टैरनुष्ठेय एवेति बोध्यम् ।

*कुशवट्टनां मुस्तकल्पना च अग्नेण कार्येति रुद्रकल्पद्रुमे । द्रुवांकाण्डानि वा स्थापनीयानि । मुस्तकल्पनाऽत्रापि पूर्ववदेवेति बोध्यम् ।

न्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां
 देवानां कृत्ये भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्म
 इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राणा-
 मस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदेवीनां नान्दीमुखीनाम-
 द्यकतर्व्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो मया निमन्त्रिताः ।
 निमन्त्रिताः स्म इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह
 अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकदेवानां ना-
 न्दीमुखानामद्यकर्त्तव्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो मया
 निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अ-
 द्येह अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहममातामहवृद्धप्रमातामहाना-
 ममुकदेवानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानामद्यकर्त्तव्ये नान्दीमु-
 खश्राद्धे भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । एवं नि-
 मन्त्र्य अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भ-
 वद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥ सर्वायासाविनिर्मुक्तैः काम-
 क्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भवद्भिर्नोऽद्यतने श्राद्धकर्मणि ॥
 इति नियमान् थावयेत् । आगतं चः इति प्रश्नः । स्वागतम् इति
 प्रतिवचः । ततः वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं पादप्रक्षालनं कृ-
 त्वा पादयोरर्घं दद्यात् । यवकुशाग्नादियुतं पादार्घ्यं सम्पा-
 द्य अद्येह अमुकगोत्रनान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रयनान्दीमुखास्म-
 त्पित्रादित्रयामुकगोत्रनान्दीमुखास्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्ब-
 न्धिनः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः एष पादार्यो वो नमो
 (वृद्धिरश्रिये) । अत्र “वृद्धिरश्रिये” इति प्रयोगः प-
 र्वतीयानामेव समाचारसिद्धः । अन्येषां नमोऽन्त एव प्रयो-
 गः । केषांचित् सम्पद्यतां वृद्धिरित्यन्तोऽपि । तद्यथा-
 समाचारमेवानुष्ठेयम् । ततः पूर्ववत् पादार्घ्यं सम्पाद्य अमुकगोत्रा-

अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुकदेव्यः नान्दीमुख्यः एष पादार्यो वो नमो वृद्धिश्चियै । पुनः पूर्ववत्० अमुकगोत्रा अस्म-
त्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकदेवा नान्दीमुखाः एष पादार्यो
वो नमो वृद्धिश्चियै । पुनः पूर्ववत्० अद्येह अमुकगोत्रा अस्मन्मा-
तामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकदेवाः सपत्नीकानान्दीमुखाः
एषपादार्यो वो नमो वृद्धिश्चियै । एवं सर्वेषां पादार्य दस्वा
आचम्य श्राद्धदेशे पूर्ववत् ब्राह्मणानुपवेश्य तानाचाम्य)

स्वदाक्षिणभागे कर्मपात्रस्थापनं कुर्यात् । “ॐभू-
रसि भूमिरस्यदितिरसि विवश्वधाया विवश्वस्य
भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृह पृ-
थिवीं मा हिप्सीः” इति भूमिं स्पृष्ट्वा तत्र चन्द-
नेन शङ्खचक्रे लिखित्वा तदुपरि आसनं दूर्वात्रयम्, आसने
पात्रं, पात्रे पवित्रं “पवित्रे स्था द्रवैष्णव्यौ” इत्यनेन मन्त्रेण
क्षिपेत् । तत्पात्रं जलेन “ॐशंभो देवीरभिष्टयऽआपो भ-
वन्तु पीतये । शंभोरभिस्रवन्तु नः” इति पूरयेत् । तत्र

१ य. अ. २३ म. १८ हे देवते त्व भू सुखाना भागयिष्यासि, भूमिः
पृथिव्यभिमानिनी देवताऽसि, अदिति. देवमाताऽसि, विद्वज द-
धाति पुष्पातीति वा विश्व निहितमस्यामिति वा विद्वजधाया ईदृशी
व्यमसि, विद्वजस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतप्राप्तस्य धर्त्री धारयित्री
असि । ईदृशी त्वम् पृथिवीं यच्छ नियता कुरु, पृथिवीं दृह दृही-
कुरु, पृथिवीं मा हिप्सी पृथिव्या हिंसा मा कुरु ॥

२ य. अ. १ क. १२ हे पवित्र शोधके कुशद्वयरूपे युवां वैष्णव्यौ
विष्णुसम्बन्धिनी यज्ञसम्बन्धिनी स्य भवथ । यज्ञो वै विष्णु
रिति श्रुतेः ।

३ य. सं. अ. ३६ मं १२ देवी देव्यः (वा छन्दसीति पूर्वसर्पणः
दीर्घ) दीप्यमाना. आप न अस्माक अभिष्टये अभिष्टेकाय अर्भाष्टाय

“अँयवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः”
इति, “अँयवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-
निर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमु-
खान् पितृँल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा” इति च यवान्
क्षिप्त्वा गन्धाक्षतपुष्पादि तूष्णीं निक्षिप्य तेन जलेनात्मा-

चा पीतये पितृणां पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने
पाने च आपः सुप्रयिज्यो भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च-आपः शंयोः-रोगा
णां शमनं भवानां यवनं पृथक्करणं च अभिन्नवन्तु, नः अस्माकं
भयरोगनाशं कुर्वन्तु । शमिति शमनार्थकमव्ययम्, योरिति पृथक्क-
रणार्थकमव्ययम् । यद्वा शंयोरित्येकमेव पदं, फल्याणसंयोगायेति
तदर्थः । (अभिपूर्वकात् पृथै शब्दसंघातयोरित्यस्माद्धातोः क्विपि
स्त्यः प्रपूर्वस्येभ्यत्र योगविभागात् संप्रसारणे छान्दसत्वाद्धलइति
दीर्घाभावे च अभिष्टिशब्दस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तः) ।

१ य. सं. अ. ५ । २६, हे धान्यविशेषत्वं यवोऽसि (यीति पृथक्
करोतीति यवः) यस्मात्, अतः द्वेष द्वेषून् शत्रून् (द्विपधातोर्विच्)
द्वेषो दैर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्त. यवय पृथक्कुरु । (युधातोर्व्य-
त्ययेन स्वार्थे णिच् छान्दसो वृद्धभावः) । तथा अदातीः अ-
दानानि च. (दानार्थकात् राधातोः किन्) यवय. पृथक् कुरु ।
अनेन सौभाग्य धनं च प्राथ्यते इति भावः ।

२ यवोसिसोमदेवत्यः-कात्यायनश्राद्धसूत्रे. कं. २. ।

यवस्त्वं सोमदेवत्यो भवसि. सोमो देवताऽस्येति सोमदेवत्यः,
किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः, दत्तो यवः पापक्षयं
कुर्वाणः स्वर्गं जनयति । पुनः किम्भूतः देवेन विष्णुना निर्मितः
उत्पादितः । पुनः किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः । यतस्तपम्
एवंभूतस्तस्मात् अस्माकम् नान्दीमुपान् पितृन् प्रत्नं चिरकालं पुष्ट्या
प्रीणय ॥ एवं यवं स्तुत्या अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रीतान्
कुरु इति प्रार्थना चाक्यार्थः ॥ यद्यपि श्राद्धकल्पे तिलोऽसीति-
पाठः पपमुत्तत्र स्वधयेति सद्यपि आश्वलायनेन नान्दीश्राद्धे तथा
विधानात् तथैवात्र व्याख्यातम् प्रकरणानुरोधेनादिति बोध्यम् ॥

नं नान्दीमुखश्राद्धसामग्र्यौ च सम्प्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय—“अप-
वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं
सवाह्याभ्यान्तरः शुचिः” ॥ इति विष्णुं स्मरेत् । ॐ देवताभ्यः
पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव
नमोनम ३ इति त्रिवारं पठित्वा—सप्तन्याधा दशाण्णेषु मृगाः का
लञ्जरे गिरौ । चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ तेषु
जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं
किमवसीदथ ॥ श्राद्धकाले गया ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
मनसा च पितृन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समारभे इति पठेत् । ॐ सो
मस्य नीविरसि च्विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य
योनिरसि सुसस्याः कृपीस्कृधि ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणकट्या
नीवीमारोप्य दूर्वाभिर्दिग्वन्धनम्—अग्निष्वात्ताः पितृगणाः
मार्ची रक्षन्तु मे दिशम् । तथा बर्हिपदः पान्तु याम्यां ये पि-
तरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्दुदीचीमपि सोमपाः । विदिशश्च

१ य. स अ-४-म १० हेवस्त्र त्व सोमस्य लतात्मकस्य नीवि
सवरणमसि, किञ्च त्व विष्णो व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सु-
खहेतुर्भवसि, अत यजमानस्य शर्म- सुख, कुरु इति शेष । किञ्च
इन्द्रस्य पशव्यस्य योनि कारणमसि अत सुसस्या शोभन
धान्या कृपी कृधि कुरु । आच्छादन विना न किमपि स्वका
र्यं निष्पादयितु प्रभवतीति आच्छादनमेव स्तूयते ।

एव धस्त्र स्तुत्वा यवदूर्वात्रयसहिता घस्त्रदशा दक्षिणकट्या बन्धये-
त् । नान्दीश्राद्धातिस्त्रिश्राद्धे तु वामकट्या सतिलमोटकवरदशाध-
न्धनम् । स्पष्ट च द देवयाज्ञिककृतपिण्डपितृयज्ञपद्धतौ, श्राद्धप्रकरण
निर्णयसिन्धौ च । गदाधरेण च पारस्करगृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वा
दश्या काण्डिकाया पदार्थक्रमदर्शनावसर सविस्तर नानामतप्र
दर्शनपूर्वक निरूपितमिदम् । वामदक्षिणयोश्चाचाराद्वयवस्थेत्य
पि तत्रैवेति ।

“ॐ यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः”
इति, “ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-
निर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमु-
खान् पितृँष्ट्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा” इति च यवान्
क्षिप्त्वा गन्धाक्षतपुष्पादि तूर्णीं निक्षिप्य तेन जलेनात्मा-

वा पीतये पितृणां पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने
पाने च आपः सुखयिष्यो भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च-आपः शंयोः-रोगा
णां शमनं भवानां यवनं पृथक्करणं च अभिन्नवन्तु, नः अस्माकं
भयरोगनाशं कुर्वन्तु । शमिति शमनार्थकमव्ययम्, योरिति पृथक्क-
रणार्थकमव्ययम् । यद्वा शंयोरित्येकमेव पदं, कल्याणसंयोगायेति
तदर्थः । (अभिपूर्वकात् एषै शब्दसंघातयोरित्यस्माद्धातोः क्विपि
स्त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र योगविभागात् संप्रसारणे छान्दसत्वाद्बलइति
दीर्घाभावे च अभिष्टिशब्दस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तः) ।

१ य. सं. अ. ५ । २६, हे धान्यविशेषत्वं यवोऽसि (यौति पृथक्
करोतीति यवः) यस्मात्, अतः द्वेष द्वेषून् शत्रून् (द्विपधातोर्विच्)
द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तः यवय पृथक्कुरु । (युधातोर्व्य-
त्ययेन स्वार्थं णिचि छान्दसो षृद्धभावः) । तथा अरातीः अ-
दानानि च, (दानार्थकात् राधातोः क्तिन्) यवय, पृथक् कुरु ।
अनेन सौभाग्य धनं च प्रार्थ्यते इति भावः ।

२ यवोसिसोमदेवत्यः-कात्यायनध्याद्धसूत्रे. कं. २. ।

यवस्त्वं सोमदेवत्यो भवसि, सोमो देवताऽस्येति सोमदेवत्यः,
किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः, दत्तो यवः पापक्षयं
कुर्वाणः स्वर्गं जनयति । पुनः किम्भूतः देवेन विष्णुना निर्मितः
उत्पादितः । पुनः किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः । यतस्तयम्
पवंभूतस्तस्मात् अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रत्नं चिरकालं पुष्ट्या
प्रीणय ॥ एवं यवं स्तुत्वा अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रीतान्
कुरु इति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ यद्यपि धाद्बलत्वे तिलोऽसीति-
पाठः पयमुत्तरत्र स्वधयेति तथापि आश्वलायनेन नान्दीध्याद्धे तथा
विधानात् तथैवात्र ध्याख्यातम् प्रकरणानुरोधादिति बोध्यम् ॥

नं नान्दीमुखश्राद्धसामग्रीं च सम्प्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय—“अप-
वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपिवा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं
सवाद्याभ्यान्तरः शुचिः” ॥ इति विष्णुं स्मरेत् । ॐ देवताभ्यः
पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव
नमोनमः ३ इति त्रिवार पठित्वा—सप्तव्याधा दशाणेषु मृगाः का
लञ्जरे गिरौ । चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ तेऽपि
जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दीर्घमध्वान यूयं
किमवसीदथ ॥ श्राद्धकाले गया ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
मनसा च पितृन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समारभे इति पठेत् । ॐ संतो-
मस्य नीविरसि विष्णोः शर्मसि शर्म यजमानस्य
योनिरसि सुसस्याः कृपीस्कृधि ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणकट्या
नीवीमारोप्य दूर्वाभिर्दिग्बन्धनम्—अग्निष्वात्ताः पितृगणाः
प्रार्ची रक्षन्तु मे दिशम् । तथा वह्निपदः पान्तु याम्यां ये पि-
तरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्बुदीचीमपि सोमपाः । विदिशथ

१ य स अ-४-म १० हेवख त्व सोमस्य लतात्मकस्य नीवि
सवरणमसि, किञ्च त्व विष्णो व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मसि सु
खहेतुर्मवसि, अत यजमानस्य शर्म- सुख, कुरु इति शेष । किञ्च
इन्द्रस्य ऐश्वर्यस्य योनि कारणमसि अत सुसस्या शोभन
धान्या कृपी इधि कुरु । आच्छादन विना न किमपि स्वका
र्यं निष्पादयितुं प्रभवतीति आच्छादनमेव स्तूयते ।

एव च ख स्तुत्वा यवदूर्वात्रयसहिता वखदशा दक्षिणकट्या बन्धये-
त् । नान्दीश्राद्धातिरिक्तश्राद्धं तु घामकट्या सतिलमोटकवखदशाव
न्धनम् । स्पष्टं च देवयाज्ञिककृतपिण्डपितृयज्ञपद्धतौ, श्राद्धप्रकरण
निर्णयसिन्धौ च । गदाधरेण च पारस्करगृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वा
दश्या काण्डिकाया पदार्थक्रमदर्शनाद्यसर साविस्तरं नानामतप्र
दर्शनपूर्वकं निरूपितमिदम् । घामदक्षिणयोश्चाचाराद्वचस्येत्य-
पि तत्रैवेति ।

गणाः सर्वे रक्षन्तूर्ध्वमधोऽपिवा ॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवाः
सुरदोषतः । सर्व्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥ यवा
रक्षन्तु दितिजात् दर्भा रक्षन्तु राक्षसात् । पाङ्क्तिं वै श्रोत्रियो र-
क्षेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥ गायत्र्या कर्मपात्रोदकमभिमन्त्र्य तेन
जलेन “शूद्रादिदृष्टिनिपातदोषादामान्नादीनां पवित्रताऽस्तु” इति
आमान्नादीन् प्रोक्षेत् ।

अथ प्रतिज्ञासंकल्पः—अघेहेत्यादिदेशकालौ संकीर्त्य अ-
मुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकं
देवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां, तथाऽमुकगोत्रा-
णाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादि-
त्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां, तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्माताम-
हप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसु-
रुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां भीतये अमुककर्मानिमित्तकं
(अमुककर्माङ्गमिति वा) सत्यवसुसंज्ञकाविश्वदेवपूर्वकं संक्षिप्तसंक-
ल्पविधिना नान्दीमुखश्राद्धमहं करिष्ये । ॐ कुरुष्व इति प्रति-
वचः । ब्राह्मणक्रमेण आसनानि दद्यात्—दूर्वात्रयं गृहीत्वा
अघेह नान्दीमुखामुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसंवन्धिनां तथा
ऽमुकगोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां तथाऽमुकगोत्रास्म-
न्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वे-
षां देवानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्रा-
णाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसुरुद्रा-
दित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २
श्रियै । तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम्
अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् इदमासनं
वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्र-

मातामहृद्धममातामहानाम् अमुरुदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रा-
दित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २
श्रियै । इत्यासनानि दत्त्वा (सामगानां आसनदाने चतुर्थी का-
र्या) ततः क्रमेण पूजनम् ॐ*सप्तऋषयः प्रतिहिताः
शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वप-
तो लोकमीयुस्तत्र जागृतो ऽअस्वप्नजौ सत्त्रसदौ च दे-
वौ ॥इति, ॐसत्यवसुसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॐमातृ-
पितामहीमपितामहीभ्यो नमः ॐपितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नमः
ॐमातामहप्रमातामहृद्धममातामहेभ्यो नमः इति च गन्धाक्षत-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादिभिः सम्पूज्य सङ्कल्पः—अचेह
अमुकगोत्रास्पन्मात्रादित्रयश्राद्धसंबन्धिनः तथा ऽमुकगोत्रास्मत्-

* य. स. अ० ३४-कं-५५ सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुः-
श्रवणरसनघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः,
ते एष सप्त *सदं सदाकालम् अप्रमाद सावधानं यथा स्यात्तथा
शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकम् आत्मानम् ईयु-
प्राप्नुवन्ति । लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते ।
किञ्च ताः सप्त आपः— आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहम् इत्यापः व्या-
पनाः, मनआदीनां देहव्यापित्वे प्रसिद्धमेव । *तत्र तस्याम् ऋषीणां
लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानो प्राणापानौ जागृतः जागरणं
कुर्वते । कीदृशौ तौ, अस्वप्नजौ—न स्वप्नो निद्रा जायते ययो
स्तौ, अस्वप्नजौ तथा सत्त्रसदौ— सतां जीवानां घ्राणं रक्षणं
सत्त्रं तत्र सीदतः तौ सत्त्रसदौ— जीवितदातारौ इत्यर्थः ।
विश्वेषां देवानां वस्वादिपितृणां च बुद्ध्याद्यधिष्ठातृत्वभाष्यनया अ-
नेन मन्त्रेण तेषां पूजनम् ।

इत्थं भाविताश्च ते अस्माकं रक्षणं कुर्वन्तु इति प्रार्थना
याक्यार्थः ॥

पित्रादित्रयश्राद्धसंबन्धिनः तथाऽमुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रय-
 श्राद्धसम्बन्धिनः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा अर्चनविधौ इमानि
 यथाविभागं वो न-
 मातृपितामहीप्रपिता-
 मह्यः अमुकदेव्यः नान्दीमुख्यः, तथाऽमुकगोत्रा अस्मत्पितृ-
 पितामहप्रपितामहा अमुकदेवा वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमु-
 खाः, तथाऽमुकगोत्रा अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा
 अमुकदेवाः सपत्नीका वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमुख्याः अ-
 र्चनविधौ इमानि गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादीनि
 यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । अर्चनविधिः प-
 रिपूर्णोऽस्तु, इति यजमानः । अस्तु परिपूर्णः इति ब्रा-
 ह्मणाः । गन्धादिदानाचमनं कृत्वा आमान्नं दधिघृततादिस-
 हितमष्टधा चतुर्द्धा वा विभज्य ब्राह्मणाग्रे संस्थाप्य सङ्कल्पः—
 अद्येह अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसंबन्धिभ्यः तथा ऽमुक-
 गोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसंबन्धिभ्यः तथाऽमुकगोत्रास्मन्माता
 महादित्रयश्राद्धसम्बन्धिभ्यः सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्योदेवे-
 भ्य इदमामान्नं दधिघृतजलसहितं यथांशं वो नमो वृद्धि २
 श्रियै । तथाऽमुकगोत्राभ्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः
 अमुकदेवीभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपाभ्यो नान्दीमुखीभ्य इद-
 मामान्नं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रि-
 यै । तथाऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो ऽमुक-
 देवेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमामान्नं द-
 धिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथा-
 ऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो ऽमुक-
 देवेभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य

इदमामात्रं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै
 इति सङ्कल्प्य अन्नपूजनम्-सप्तऋषयइति मन्त्रेण । ॐ यथेमां
 वाचङ्कल्याणिमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां
 शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां
 दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यताम्
 इति पठेत् । इत्यन्नपूजनं कृत्वा दक्षिणासङ्कल्पः-देयद्रव्यं जलेन
 सम्प्रोक्ष्य गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पृज्य अघेहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुक-
 गोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीमपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसु
 रुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्म-
 त्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपा-
 णां नान्दीमुखानां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमाता-
 महवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादि-
 त्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां प्रीतयेऽमुककर्मनिमित्तकसत्य-
 वसुसङ्गकविश्वदेवपूर्वकनान्दीमुखश्राद्धकर्मणः साङ्गफलमा-
 स्रये साद्गुण्यार्थं च मातृणां पितृणां मातामहानां विश्वेपां दे-
 वानां च प्रीतये इयं दधिद्राक्षामलकनिष्कयिणी दक्षिणा
 यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै इति । स्वतिलकम्-स-
 त्यानुष्ठानसम्पन्नाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः । पितृमातृपराश्चैव सन्त्व-
 स्मत्कुलजा नराः । विशेषपूजनम्-आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं
 मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं नृणाम्प्रीताः पिताम-
 हाः ॥ आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियमापशुन सुखं
 धनन्धान्यं प्राप्नुयां पितृपूजनात् ॥ ततः-देवताभ्यः पितृभ्य-
 श्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव न-
 मोनमः ३ इति त्रिः पठित्वा सप्तव्याघ्रा इति च पाठित्वा ततः
 अमुककर्मनिमित्तकनान्दीमुखश्राद्धं विसर्जये इति वदेत् । इदं

श्राद्धम् देशहीनं कालहीनं श्रद्धाहीनं भावनाहीनं दक्षिणाहीनं
वाक्यहीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु यन्नकृतं तत् श्रीविष्णोः प्रसा-
दात् ब्राह्मणानां वचनात् सर्वं परिपूर्णमस्तु इति यजमानमार्थ-
ना । अस्तु परिपूर्णम् इति विप्रोक्तिः । उत्तिष्ठेतिब्राह्मणानुत्थाप्य
नीर्वा विस्त्रंस्य कर्मपात्रं भ्रमयित्वा विसृज्य आचम्य यस्यस्मृ-
त्येतिपाठित्वा अच्युतायनमः ३ इति त्रिर्वदेत् । ब्राह्मणेभ्यः
सम्पूज्य आमाश्रं दक्षिणां च दद्यात् । गोत्रादिनिषेध इव तत्सह-
चरितः संकल्पवाक्ये प्रथमान्तत्वनियमोऽपि कातीयैर्नादर्तव्यः ॥

इत्याभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

अथ पुण्याहवाचनम् ।

चतुरो ब्राह्मणानुत्तरवृद्धा संस्थाप्य अर्घं संस्थाप्य सङ्क-
ल्पः—अद्येहेत्यादिदेशकाली सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिर-
मुकशर्माऽहं अमुककर्मणि सर्वाभ्युदयमाप्तये ब्राह्मणद्वारा
पुण्याहं वाचयिष्ये, तदद्गतया चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजनं वरणञ्च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो ऽर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—भू-
मिदेवाग्रजन्नासि त्वं विम पुरुषोत्तम । प्रत्यक्षो यज्ञपुरुषो ह्यर्षो-
ऽयं प्रतिशृणताम् ॥ इत्यर्घ्यं हस्ते दत्त्वा पूजयेत्—गन्धद्वारां दुरा-
धर्षा नित्यपुष्टां करीपिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिदोष-
हृषे श्रियम् ॥ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशि-
रोरुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारि-
णे नमः ॥ इति गन्धाक्षतपुष्पादिभिः सम्पूज्य वरणङ्कुर्यात्—
एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः अमुककर्मणि सर्वाभ्युदयमा-
प्तये पुण्याहवाचनार्थं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि इति
प्रत्युक्तिः ब्राह्मणस्य । एवं क्रमेण चतुर्णां ब्राह्मणानां वरणं

कृत्वा सर्वेभ्योऽञ्जलिं वध्या मन्त्रं पठेत्-ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्र-
थमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो ध्वेन आवः । स बुध्न्या
ऽउपमा ऽअस्य विघ्नाः स तस्य योनिमसतश्च विव-
वः ॥ ॐ वृहस्पते अति घदर्योऽअर्हाद् शुभद्विभाति प्र-

१ यजमानस्य; मन्त्रपाठासम्भवे तत्प्रतिनिधिः पुरोहितोऽन्यो
वा मन्त्रं पठेत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

२ य. सं. अ. १३-मं-३- ब्रह्म आदित्यरूपम् पुरस्तात् प्राच्यां दि-
शि प्रथमम् जज्ञानम् जायते इत्यर्थः । जीहोत्यादिकात् जन्धा-
तोः शानचि शपः इलौ जज्ञानमिति रूपम् । ततः सीमतः मध्य-
स्थानात् इमान् लोकान् यः वि आवः व्यावृणोति (व्यवहिताधे-
ति येः व्यवहितप्रयोगः) विवृतान् करोति । किम्भूतात् मध्यस्था-
नात्, सुरुचः रोचमानात् । यद्वा लोकान् इत्यस्य सुरुच इति
विशेषणम् । किम्भूतः सूर्यः, वेनः कान्तः मेघार्थी वा । स आदित्यः
बुध्न्याः शुभमन्तरिक्षं तत्र भयाः बुध्न्याः दिशः विघ्नः विवृणोति
(व्यत्ययो घट्टलमितिलुग्विकरणकत्वाच्छपो लुक् घचनलोपश्च)
सतो मूर्तस्य घट्टपटादेः, असतः अमूर्तस्य धार्यादेश्च योनिं प्रभवं,
विवः प्रकाशयति । कीदृशीः बुध्न्याः, उपमाः उप समीपे मान्ति
भूतानि यासु ता उपमाः सापकाशा इत्यर्थः । अतएव अस्य जगतो
विघ्नाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः । आदित्य एव
लोकान् दिशो भूतानि च अभिव्यनक्तोत्यर्थः ।

यत्तेजसा प्रकाशित आदित्यः सर्वमिदं प्रकाशयति तद्रूपस्यम्
इत्येवं ब्राह्मणः प्रार्थ्यते इति भावः ॥

३ य. सं. अ. २६ मं. ३- अनात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्र-
जातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य सः अन्नप्रजातः हे अन्नप्रजात वृहस्पते
वृहतां वेदानां वृहत्याः वाचो वा पते पालक चित्रं नानाविधं सत्
द्रविणं अस्मासु यजमानेषु अति अतिशयेन धेहि धारय म्यापय दे-
हीत्यर्थः । तद्धनं किम् अयं स्वामी यन् धनं अर्हात् अर्हति पूजयति
[लोटोऽडाटो इति आडागमे इतश्च लोपः इतीकारलोपः] ईश्वर-
वोर्यं धनं देहीत्यर्थः यद्धनं जनेषु लोकेषु विमाति विविधं

तुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रवि-
 णं धेहि चित्रम् ॥ ब्राह्मं पुण्यमहर्ष्यच सृष्ट्युत्पादनकारक-
 म् । वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः "मम
 गृहे पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः—ॐपुण्याहम् ३ ॐपुं-
 नन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु त्वि-
 श्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ यजमानः—स्व-
 स्तिर्या अविनाशाख्या लोककल्याणासिद्धिदा । विनायकप्रिया
 नित्यं तां च स्वस्ति भुवन्तु नः । भो ब्राह्मणाः "मम गृहे स्वस्ति
 भवन्तो भुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः—ॐस्वस्ति ३ ॐस्वस्ति न ऽहन्द्रो
 वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा त्विश्रववेदाः । स्वस्ति न-
 स्ताक्षर्यो ऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
 यजमानः—सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता । स-
 म्पूर्णा सुमभावाच तां च ऋद्धिं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः
 "मम गृहे ऋद्धिं भवन्तो भुवन्तु" ३ । ब्राह्मणाः—ॐऋद्धव-
 ताम् ३ ॐसत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरस्मृता अभूम ।

शीभते । कीदृशं धनं द्युमत् धौः कान्तिः अस्यास्तीति द्युमत् ।
 क्तुमत् क्तवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् । येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं
 धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं शवसः शवसा बलेन दीदयत् दापयति
 धनान्तरं तद्धनं देहीत्यर्थः । (दय दानगत्यादिषु अस्मापिणजन्तात्,
 लुङि रूपम् अडभाष आपः ।) ब्राह्मण एव बृहस्पतित्वभावनाया
 प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥

१ पुनन्तु—अ-१९-मं-३९-देवानां जनाः देवजनाः देवानुगामिनो
 जनाः मा माम् पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः 'कर्माणि वा
 मां पुनन्तु । विद्वा विद्वानि (शेरुद्धन्दसीति शैलौषः) सर्वाणि
 भूतानि मा माम् पुनन्तु । हेजातवेदः त्वमपि माम् पुनीहि ॥

२ स्वस्तिनः—अ-२५-मं-१९-व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

३ सत्रस्य ऋद्धिः—अ-८ मं-५२ हे(साम)सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः

दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्त्वस्वज्ज्योतिः ॥ यजमानः-वैधृतौ च व्यतीपाते सद्क्रान्तौ रा
 हुपर्वणि । यादृगृद्धिमवामोति तां च वृद्धिं भुवन्तु नः ॥ भो
 ब्राह्मणाः-“मम गृहे वृद्धिं भवन्तो भुवन्तु” ३। ब्राह्मणाः-ॐ वृद्ध-
 ताम् ३ ॐ ज्यैष्ठ्यश्च मऽआधिपत्यश्च मे मन्युश्च मे भामश्च
 मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
 मे प्राथिमा च मे वर्धिमा च मे द्राधिमा च मे वृद्धश्च
 मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ यजमान-पृथिव्यागु
 द्धृतायान्तु यत्कल्याण पुरा कृतम् । ऋषिभिः सर्वगन्धर्वेस्त-
 त्कल्याणं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम गृहे कल्याण भवन्तो
 भुवन्तु” ३। ब्राह्मणाः-ॐ कल्याणं ३ ॐ यधेमाँवाचं कल्याणी-

त्वमसि अतो धय ज्योति-आदित्यलक्षणम् अगन्म-प्राप्ता, तत
 अमृता अमरणधर्माण अभूम भूता, पृथिव्या सकाशात् दिव्यं
 लोकम् अध्यारुहाम अध्यारूढां शुलोकारूढा । ततो देवान् इन्द्रा
 दीन् अविदाम जानीम पश्याम इत्यर्थ (वस्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे
 लडि रूपम्) । ज्योति ज्योतीरूप स्व स्वर्गश्च अविदाम ।

ज्यैष्ठ्यचमे अ-१८-म-४ ज्यैष्ठ्यस्य भाव ज्यैष्ठ्यम् प्रशस्तत्वम्,
 अधिपतेर्भाय आधिपत्य स्वामित्व, मन्यु मानस कोप, भाम
 अधिक्षेपादिलिङ्गको याह्य कोप, न मीयते इत्यम अपरिमेयत्वम्
 अन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्, अम्म शीतमधुर जल, जेमा
 जयस्य भायो जयसामर्थ्य, (छान्दसत्यादिमनिचि अकारलोपे वृत्ते
 छान्दसो यकारलोप) महतो भाय महिमा महत्त्व सम्पत्त्यादिना,
 उरोर्भाय वरिमा प्रजादिविशालता, पृथोर्भाय प्रथिमा गृहक्षेत्रा
 दिविस्तार, वृद्धस्य भायो वर्धिमा दीर्घजीवित्व, दीर्घस्य भायो
 द्राधिमा अधिच्छिन्नवशत्वम्, वृद्ध प्रभूतमन्नधनादि, वृद्धि वि
 धादिगुणैरुत्कर्ष -एते मे कल्पन्ताम् सम्पद्यन्ताम् इत्यर्थ ।

यधेमाँ वाचम् अ-२६-म-२ इमा कल्याणीम् अनुद्वेगकरोँ वाचम्

मावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृद्धयतामुप माऽदो नमतु ॥ यजमानः-सरित्पतेश्च या कन्या या श्रीर्विष्णुगृहे स्थिता । सर्वसौरूपवती लक्ष्मीस्तां त्रियं च भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम गृहे श्रीरस्त्विति भवन्तो भुवन्तु” इ ब्राह्मणाः-ॐ श्रीरस्तु इ ॐ मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशीय । पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयताम् ॥ यजमानः-शङ्खामुरविपत्तौ च यथा शान्तिर्धरातले । यथाच देवदेवानां तां च शान्तिं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम गृहे शान्तिं भवन्तो भुव-

अहं *यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि “दीयतां” “भुज्यताम्” इति सर्वेभ्यो वच्मि-केभ्यः, ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्रह्मणे ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वाय आत्मीयाय अरणाय पराय । अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा । प्रियो देवानां मध्ये, तथा इत्यध्याहार्यम् । यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणो वाचं वदामि तथा ततः अहं देवानां प्रियः भूयासम् । इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवाः दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्तु । किञ्च मे ममायं कामः समृद्धयताम् सफलो भवतु । अयमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यताम् । किञ्च अदो मा माम् उपनमतु । अद इति इष्टनामग्रहणम् । देवदत्तादिः माम् प्रीणयतु ॥

मनसः कामम्, अ. ३९-मं-४ अहं मनसः कामम् अभिलाषम्, आकुञ्चनम् आकृतिः प्रयत्नः तच्च अशीय प्राप्नुयाम् । वाचः सत्यं च अशीय, मद्राक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं ध्यतां तिष्ठतु-पशूनां रूपम् पशुसम्बन्धिनी शोभा, अन्नस्य रसः स्वादुत्वं, यशः कीर्तिः, धीर्लक्ष्मीश्च ॥

न्तु”३ । ब्राह्मणाः— अँशान्तिः ३ अँथ्यौः शान्तिरन्त-
रिक्षः शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोप-
धयः शान्तिर्व्वनस्पतयः शान्तिर्व्विश्वेदेवाः शा-
न्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्व्वेशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः
सा मा शान्तिरेधि ॥ अँद्विश्वानि देव सवि-
तर्दुरितानि परासुव । यद्भद्र तन्न ऽआसुव ॥

ब्राह्मणा.—मन्त्रार्था. सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ।
शत्रूणां बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥ पुण्याहवाचनम-
सादोऽस्तु इति पठित्वा—भद्रमस्तु शिव चास्तु महालक्ष्मीः
प्रसीदतु । रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पद. सन्तु सर्वदा ॥

द्यौ शान्ति अ-३६-म-१७ द्यौ तुलोकरूपाया शान्ति अन्तरि-
क्षरूपा च या शान्ति , पृथिवी भूलोकरूपा च या शान्ति , आपो जल
रूपा या शान्ति , ओषधय ओषधिरूपा या शान्ति , वनस्पतय वृक्ष
रूपा या शान्ति , विश्वेदेवा सर्व्वदेवरूपा या शान्ति , ब्रह्म प्रथील
क्षण पर वा तद्रूपा या शान्ति , सर्व्वे सर्व्वजगद्रूपा या शान्ति , शा
न्तिरेव शान्ति या स्वरूपत शान्ति सा शान्ति मा माम् प्रति
एधि अस्तु । छान्दस पुरुषयत्यय ॥

विश्वानि देव सवित अ-३०-म-३ हेदेव सवित विश्वानि
सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्र कृत्वाण
तत् न अस्मान् प्रति आसुव आगमय ॥ अत्र ‘पुनन्तु मा’ इत्यादय
‘विश्वानि देव’ इत्यन्ता धैदिका मन्त्रा ब्राह्मणै यजमानेन च
सति सम्भवे पठनीया । आशी प्राथमस्य ‘दानवाचनान्वारम्भ
धरचरणमतप्रमाणेषु यजमान प्रतीयात्’ (वा धी अ ? । प १०)
इति सूत्रेण यजमानरर्चकत्वयोधनात् । तदसम्भवे तत्पुरोहितादि
अन्यब्राह्मणै सह मन्त्रान् पठत् । घृताना च ब्राह्मणाना यजमानेष्ट
प्राप्त्यर्थमव मन्त्रपाठात् तत्प्रयोगे सर्व्वमन्त्रस्थास्मच्छुष्वस्य स्थाय
सम्बन्धियजमानपरत्वमूहाम ।

सपत्ना दुर्ग्रहाः पापा दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः । तमालपत्रमालोक्य
निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥ इति तिलकं कृत्वा यजमानस्य हस्ते
आशीर्वादं दद्युः ॥

इति वौधायनाद्यनुसारी पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अथ आश्वलायनाद्युक्तेतिकर्तव्यतासहितश्चतुर्वेदो-
क्तमन्त्रघटितः कार्तीयानुष्टेयः पुण्याहवाचनप्रयोगः ।
अतएव यजुर्वेदाक्तानां मन्त्राणाम् अत्र पूर्वं प्रयोगः
प्रदर्शितः । “आदौ तत्कर्मशाखिनः” इति वचनात् ।

ॐ मही द्यौः पृथिवी च न ऽइमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतास्तो भरीमभिः ॥ इति मन्त्रेण भूमिं स्पृष्ट्वा- ॐ
ओपधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति
ब्राह्मणस्तः राजन् पारयामसि ॥ इति धान्यं तत्र वि-
किरेत् । ॐ आजिघ्र कलशं मद्या त्वा विवशान्तिवन्दयः ।
पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती
पुनर्मा विवशताद्रयिः ॥ इति धान्योपरि कलशं स्थापयेत् ॥
ॐ व्वरुणस्योत्तम्भनमसि व्वरुणस्य स्क्रम्भसर्जनी स्थो
व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यसि व्वरुणस्य ऽऋतसदनमसि व्व-
रुणस्य ऽऋतसदनमासीद ॥ इति कलशं जलेन पूरयेत् ॥ ॐ
अःशुना ते ऽअःशुः पृच्यताम्परुपा परुः । गन्धस्ते सो-
ममवतु मदाय रसो ऽअच्युतः ॥ इति, गन्धद्वारामिति वा गन्धं
प्रक्षिपेत् ॥ ॐ या ऽओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु यञ्चूणामहः शतं धामानि सप्तच ॥ इति सर्वोपधीः ।
ॐ ऋण्डात् ० । इति दूर्वाः । ॐ अश्वत्ये वो निपदनम्पर्णे वो
वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवध पुरुषम् ॥

इति पञ्चपल्लवान् । ॐ स्वोना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवे-
शनी । घञ्जा नः शर्म सप्रथाः ॥ इति सप्तमृदः । ॐ याः
फलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्प-
तिप्रसूनास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः । इति पूर्णफलम् । ॐ प-
रिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रवानि दा-
शुपे ॥ इति पञ्चरत्नानि ॥ ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवी-
न्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ इति हिरण्यम् ॥
ॐ सुजातो ज्योतिषा सहशर्म व्वरूथमासदत् स्वाहा ।
व्वासोऽअग्ने विवश्वरूपं संव्ययस्व विवभावसो ॥ इति
युवामुवासा इति वा युग्मवस्त्रेण-रक्तसूत्रेण वा वेष्टयेत् ॥ ओं
पूर्णां दार्विं परा पत सुपूर्णां पुनरापत । व्वस्त्रेव विवकीणाव-
हाऽइषमूर्जं शतक्रतो ॥ इति पूर्णपात्रं कलशे न्यसेत् ॥ ओं
याः फलिनीः इति नारिकेलफलं संस्थापयेदिति केषां चित्संप्रदायः ॥
ओं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेडमानो व्वरुणेह घोध्युरुशस्स मा न
ऽआयुः प्रमोषीः ॥ इति अक्षतान् गृहीत्वा । अस्मिन्कलशे साङ्ग-
सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं व्वरुणमावाहयामि ॥ ओं मनोजूति-
रिति अक्षतैः स्थापयेत् । ओम् अपांपतये व्वरुणाय नमः इति
पञ्चोपचारैर्व्वरुणं संपूज्य ओं तत्त्वायामीति मन्त्रपुष्पाञ्जलिं
समर्पयेत् । अनया पूजया । साङ्गं व्वरुणः प्रीयताम् । ततो गङ्गाया-
वाहनम् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आपान्तु
यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ ततः कलशाभिमन्त्रणम् ॥ कल-
शस्य पुते त्रिषणुः कण्ठे रुद्रः सुमाश्रितः । मूले त्वस्य स्थितो यमा

मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौतु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा ।
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे
 कलंशतु समाश्रिताः । अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी
 तथा । आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारिकाः ॥ अथमार्थना ॥
 देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ वि-
 धृतो विष्णुना स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थि-
 ताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः
 स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा वि-
 श्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
 त्वत्प्रसादादिभ्यं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ सांनिध्यं कुरु मे देव वस-
 न्नो भव सर्वदा ॥ इतिकलशस्थापनविधिः ॥

अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधा-
 य दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा । दीर्घा नागा
 नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च ॥ ओं श्रीणि षुदा त्विचक्र-
 मे त्विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १ ॥
 तेनायुष्प्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु इति भवन्तो युव-
 न्तु इति त्रिवारं यजमानः । द्विजाः पुण्यंपुण्याहं दीर्घमायुरस्तु
 इति त्रिवारम् । यज० ब्राह्मणानां हस्तेषु सुमोक्षितस्तु । द्वि० अ-
 स्तु सुमोक्षितम् । अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् ।
 ब्राह्मणानाङ्कुरे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु ते ॥ यज० शिवा
 आपः सन्तु । द्वि० ओंसन्तु शिवा आपः ॥ यज० लक्ष्मीर्वसति
 पुण्येषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे । सा मे वसतु वै वित्यं सौमनस्यं
 तथाऽस्तु नः ॥ द्वि० अस्तु सौ० । य० अक्षतं चास्तु मे पुण्यं
 दीर्घमायुर्पशोवलम् । यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
 अक्षतश्चारिष्टं चास्तु । द्वि० अस्तु. अक्ष० । य० गन्धाः पान्तु-

सुमद्गल्यं चास्तु इति भवन्तो भुवन्तु । द्वि० ओं गन्धाः पान्तु
सुमद्गल्यश्चास्तु । य० अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्तु इति भव० ।
द्वि० अक्ष० आयु० । य० पुष्पाणि पान्तु सौश्रेयसमस्तु इति० । द्वि०
ओं पु० पा० सौ०स्तु । य० ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु इति-
भ० । द्वि० ओं ता. पा० ऐ० स्तु० । य० दक्षिणाः पान्तु-
बहुधनमस्तु इति भ० । द्वि० ओं. द० पा. बहु० स्तु । दीर्घमा-
युःश्रेयःशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिःश्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रत्वं
चायुष्यं चास्तु । द्वि० ओंतथाऽस्तु । यज० यं कृत्वा सर्ववेदय-
ज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहर्षो-
कारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाथर्वाशीर्वचनं बहुऋषिसंमतं संवि-
ज्ञातम्भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । द्वि० वाच्यताम् ॥

यजुः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
हितं यदायुः ॥ १ ॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां दे-
वानां रातिरभि नो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसे-
दिमा ऋषयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥
दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् ।
अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विधरोहतात् ॥ ३ ॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत ।
नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ४ ॥ सविता त्वा सवानाꣳ सु
वतामग्निर्बृहस्पतीनाꣳ सोमो व्वनस्पतीनाम् । बृहस्पति-
र्वाचऽहन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो व्वरुणो
धर्मपतीनाम् ॥ ५ ॥ न तद्रक्षाꣳसि न पिशाचास्तरन्ति
देवानामोजः प्रथमजꣳक्षेतत् । यो विभर्ति दाक्षायणꣳ
हिरण्यꣳस देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते

दीर्घमायुः॥६॥ उच्चा ते जातमन्धसो दिविसद् भूम्याद-
दे । उग्रश्च शर्म महि श्रवः ॥ ७ ॥

अकृ० ओम् । द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः
सर्नरस्य प्र यंसत् । द्रविणोदा वीरवतीमिपन्नो द्रविणो-
दा रासते दीर्घमायुः ॥ १ ॥ सविता पश्चात्तात् सविता
पुरस्तात् सवितोत्तरान्तात् सविताऽधरात्तात् । स-
विता नः सुवतु सर्वतांति सविता नो रासतां दीर्घमायुः
॥ २ ॥ नवो नवो भवति जायमानोऽह्नाङ्केतुरूपसा-
मेत्यग्रम् ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्पायं प्र चंद्रमास्तिरते
दीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्यं
ऽअश्वदाः सह ते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते
वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ॥ ४ ॥

साम० । ॐ देवो ३ वो ३ द्रविणो दाः पूर्णा विवष्टासि-
चम् । ऊर्द्धा १ सिञ्चा २। ध्वमुपवापृणध्वम् । आदिदो-
दे २। व ऊहते । इडा २, ३ भा ३, ४, ३। ऊ २, ३, ४, ५,
इ । डा ॥ १ ॥

अयानो देव सविता । औ हो वा । इह श्रुधायि ।
प्रजावा २, ३, त्सा । वीः सौभगाम् । पराद् २, ३,
प्य ३ । हो वा, ३ हा । शिष्य सु ३, ३, ४, ५, वा ६, ५-
६ दक्षा ३ पा, २-३, ४, ५, ॥ २ ॥

चन्द्रमा आउवा । सुदान्ताराउवा । सुपर्णोधाउ-
वा । यतेदिवि । नवोहि राउवा । ष्यनापिमा

याउवा । पं विन्दाउवा । तिविद्युताः । वित्तंमा
आउवा । स्वरोदा २.३.सा.३.४.३. यि । ई २.३.४.५.
इ । डा ॥ ३ ॥

उच्चाता ३ यि जातमन्धसाः । दिवा इसा. १दभूर ।
मिपा. २.३ ददाइ । उग्रं शर्मा । सहा. २.३- यि
अवाउ । वा ३ । स्तौये. २.३.४.५. ॥ ४ ॥

उपा ५. ३स्मै । गा३. या. ३. तानाराः । पा. ३.
वामा३. ना । या२. ३. आ । ह्रुम्मायि. । दा३वायि. ।
अभिदेवापं ह्यारक्षताउ । वा. ३. ४. ५. ॥ ५ ॥

अथर्वा । धातारातिः सवितेदं जुपन्तां प्रजा
पतिर्निधिपतिर्नोऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजयां संररा-
णो यर्जमानाय द्रविणं दधातु ॥ १ ॥ येन देवं सविता-
रं पतिदेवा अधारयन् । तेनेमं ब्रह्मणस्पते परिराष्ट्रायं
धत्तन ॥ २ ॥ नवोनवो भवसि जायमानोऽह्नांकेतुरु
यसामेष्पग्रम् । ज्ञागं देवेभ्यो विदधास्यायन्प्रचन्द्रम-
स्तिरसेदीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः संन्व-
नायन्वानस्पत्यसम्भृत उस्त्रियाभिः ॥ वाचं षण्णवानो
दमयन् त्सपत्नान्तिस्सह इव जेष्मभिपंस्तनीहि ॥ ४ ॥

इत्येता ऋचः पुण्याहे श्रूयात् ॥

यज्ञ० व्रतजपनियमतपःस्वाध्यायक्रतुशमदप्रदयादानवि-
शिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणाना मनः समाधीयताम् । द्वा० समाहि-
तप्रज्ञाः स्मः । य. प्रसीदन्तु भवन्तः । द्वा० प्रसन्नाः
स्मः । य. ओं शान्तिरस्तु. । द्वि. अस्तु. । य. ॐपु-

ष्टिरस्तु । द्वि. अस्तु । एवं सर्वत्रोत्तरत्र द्विजैर्वाच्यम् । अँतुष्टि-
 रस्तु । ओँष्टद्विरस्तु । ओँ अविघ्नमस्तु । ओँ आयु-
 ष्यमस्तु । ओँ आरोग्यमस्तु । ओँशिवमस्तु । ओँ शिवं कर्मास्तु ।
 ओँ कर्मसमृद्धिरस्तु । ओँ धर्मस० । ओँ वेदस० । ओँ शास्त्रस० ।
 ओँ धनधान्यस० । ओँ पुत्रपौत्रस० । ओँ इष्टसंपदस्तु । वहिः-
 अनिष्टनिरसनमस्तु । ओँ यत्पापं रोगोऽशुभमकल्याणं तद् दूरे
 प्रतिहतमस्तु । अन्तः—यच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरे कर्मण्यविघ्नम-
 स्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिष्टद्विरस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः
 शोभनाः सम्पद्यन्ताम् । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नसम्पदस्तु ।
 तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम् । तिथिकरणे
 समुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे सलग्ने साधिदैवते प्रीयेताम् । दुर्गापाञ्चाल्यौ
 प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्री० । इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः
 प्री० । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्री० । माहेश्वरीपुरोगा उमा-
 मातरः प्री० । अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्री० । ब्रह्मपुरोगाः
 सर्वे वेदाः प्री० । विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्री० । ब्रह्म च
 ब्राह्मणाश्च प्री० । श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् । श्रद्धामेधे
 प्री० । भगवती कात्यायनी प्रीयेताम् । भगवती माहेश्वरी
 प्री० । भग० ऋद्धिकरी प्री० । भ० पुष्टिकरी प्री० । भ.
 तुष्टिक. । भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । सर्वाः कुलदे-
 वताः प्रीयन्ताम् । सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् । वहिः—हताश्च
 ब्रह्मद्विपः । हताश्च परिपन्थिनः । हता अस्प कर्मणो विघ्नकर्तारः ।
 शत्रवः पराभवं यान्तु । शाम्यन्तु घोरानि । शाम्यन्तु पापानि ।
 शाम्यन्त्वीतयः । अन्तः—शुभानि वर्द्धन्ताम् । शिवा आपः
 सन्तु । शिवा ऋतवः सन्तु । शिवा ओषधयः स. । शि. वन-
 स्पतयः स. । शि. अन्नयः स. । शि. आहुतयः सन्तु । शिवा

अतिययः सः । अहोरात्रे शिवे स्याताम् ।

यंजुः । निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षर्पतु फलवत्यो
न ऽओपधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १ ॥

ऋ३ । शन्नः कर्निक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥
शन्नो व्यावां पृथिवी शं प्रजाभ्यः शन्नो अस्तु द्विपदे शं
घतुष्पदे ॥ १ ॥

सामात्वष्टा ३.४। नो दे वियम् । वचाः । पर्जन्यो ब्रह्म-
णस्पा. २. ३. तीः । पुत्रैर्भ्रातृभिरादिति नृपात्. २.३ नाः ।
दुष्टारा २३. न्त्रा । मेण वा. २. ३. । चा. ३. ४. ३ः ॥
उ २ ३. ४-५. इ । डा. ॥ १ ॥

अथर्वा । गणास्त्वोर्पगायन्तु मार्तताः पर्जन्यो-
घोपिणः पृथक् । स्वर्गावर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवी-
मनुं ॥ १ ॥

ब्रा० शुक्राङ्गारकबुधबृहस्पतिशनैश्वरराहुकेतुसोमसहिता
आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् ॥ भगवान् पर्जन्यः प्री-
यताम् । भगवान् नारायणः प्री० । भग० स्वामी महासेनः प्रीय० ।
यज० पुरोनुवाक्यया यत्पुण्यं तदस्तु । याज्यया यत्पुण्यं तदस्तु ।
वपद्कारेण यत्पुण्यं तदस्तु. । प्रातः सूर्योदये यत्पुण्यं तदस्तु. ।
एतत्कल्याणयुक्तं पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । ब्रा० वाच्यताम् ।
ब्राह्मं पुण्यमहर्ष्यच सृष्ट्युत्पादनकारकम् । वेदवृक्षोद्भवं नित्यं
तत्पुण्याहं भुवन्तु नः ॥ १ ॥ भो ब्रा० मम गृहे ऽद्य करिष्यमा-
णस्य अमुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु. । ॐ पुण्याहम् ।
अस्य कर्मणः पु०न्तु । ॐ पुण्याहम् । अस्य कर्म०न्तु । ॐ पु-
ण्याहम् । एवं सर्वत्र त्रिवेदेत् ॥

यजुः । ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा
धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पु-
नाहि मा ॥ २ ॥

ऋक् । उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रं इव
सर्वनेषु शंससि । धृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्व-
तो नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमा-
वद ॥ २ ॥

साम । पुनानः सोमा ३ धारा. २. ३. ४. या. । आ-
पोवसानो अर्पस्थारक्षधायोनिभृतस्य सारथिद् सा
थि । उहा ३. उवा । उत्सो देवोहिरा २. ३. हाथि ।
उहा ३ उवा. ण्यया । ऊँ ३ हो वा । हो ५. इ । डा ॥ २ ॥

अथर्वा । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसो धिया ।
पुनन्तु विश्वा भूतानि पवंमानः पुनातु मा ॥ २ ॥

पुण्याहसमृद्धिरस्तु । यज० पृथिव्यामुद्धृतायां तु यत्कल्याणं
पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं भुवन्तु नः ॥ भो.
कल्याणं. भ. ३ । वा. ओं कल्याणम् ३ ।

यजुः । यथेमां व्वाचं कल्याणमावदानि जनेभ्यः
ब्रह्मराजिन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चार-
णाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूया-
समयं मे कामः समृद्धयताम् ॥ ३ ॥

ऋक् । अपाः सोमस्तंमिन्द्र प्र याहि कल्याणी-
र्जाया सुरणं गृहे ते । यत्रा रथस्य बृहतो निधानं वि-
मोचनं वाजिनो त्वश्विणावत् ॥ ३ ॥

सामः । का ५ या । नश्वा. ३ इत्रा ३ आभुवात् ।
जातिसदावृधः साखा । ऊँ ३ हो हा ई । कया. २३ श
चा इ । ष्ट्यौ हो ३ । हुम्मा. २ । चार ती. ३.५. हाह ॥३॥

अथवा । विश्वंजित्कल्याण्यै मा परिधंहि कल्या-
णि द्विपाच्च-सर्वे नो रक्ष चतुष्पाद्यच्च न स्वम् ॥ ३ ॥ ब्रा.

कल्याणसमृद्धिरस्तु । यज. सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्या-
दिभिः कृता । सम्पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं ब्रुवन्तु नः ।
भौ वा. ऋद्धि. ३ । ओं ऋध्यताम् ३ ।

यजुः । सन्नस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता ऽअ-
भूम । दिवं पृथिव्या ऽअध्यारुहामाविदाम देवा-
न्त्सर्वर्षातिः ॥ ४ ॥

ऋक्-। ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमानो मन्त्रं स-
रथेहोषं घातम् । यशो न पकं मधु गोप्वन्तरा भूतांशो
अश्विनोः काममप्राः ॥ ४ ॥-

साम० । ऊँ होवाँ ऊँहोवा ऊँहोश्वा । अगन्म ज्यो-
तिः । अगन्म ज्योतिः । अगन्म ज्योतिः । अमृता अभूम ।
अमृता. अभूम । अमृता अभूमान्तरिक्षं पृथिव्या अध्या-
रुहामान्तरिक्षं पृथिव्या अध्यारुहामान्तरिक्षं पृथिव्या
अध्यारुहामा । दिवमन्तरिक्षादध्यारुहाम । ३ । अवि-
दाम देवान् । ३ । समुदेवैरगन्महि । ३ । ऊँहोवा. ऊँहोवा.
ऊँश्होवा. । ३ । सुवर्षाती. २. ३.४.५. ॥ ४ ॥

अथवा । ऋधंइमन्त्रोपोनि य आंयभूवामृतासुवर्द्ध-

मानः सुजन्मा ॥ अदब्धासुभ्राजमानोहेवात्रितोधर्ता
दाधार त्रीणि ॥ ४ ॥

ऋद्विसमृद्धिरस्तु ॥ यज० स्वस्तिस्तु याऽविनाशाख्या
पुण्यकल्पाणद्विदा । विनायकमिया नित्यं तां च स्वस्तिभुवन्तु
नः ॥ भो० अमुककर्मणे स्वस्ति भवन्तो भुवन्तु, ३ आयुष्मते
स्वस्ति. ३ ।

यजुः । स्वस्ति न इन्द्रो० दधातु ॥ ५ ॥

ऋक्. स्वस्ति ऋद्वि प्रपथे श्रेष्ठारेक्वणस्वत्यभि
या वाममेति ॥ सा नो अमासो अरणे निपातु स्वा-
वेशा भवतु देवगोपा ॥ ५ ॥

साम. । त्रातारमिन्द्रमविता । रमी. २. ३ न्द्राम्. ।
हवेहवे सुहवधंशु । रमी २. ३. न्द्राम् । हुवाइलुशकंपुरुह ।
तमी. २. ३. न्द्राम् । इदधं स्वस्तिनो मघवा । वा४. ३-३.
इतू ३ वा ५ इन्द्रा६. ५. ६. ॥ ५ ॥

अथर्वो । स्वस्तिमात्रउतपित्रेणो अस्तु स्वस्ति गो-
भ्यो जगते पुरुषेभ्यः । विश्वं सुभूतं सुविदत्रं नो
अस्तु ज्योगेवदृशेम सूर्यम् ॥ ५ ॥

स्वस्तिमृद्धिरस्तु । यज० मृकण्डसूनोरायुर्यद् ध्रुवलोमश-
योस्तथा । आयुपा तेन संयुक्ता जीवेम शरदः शतम् ॥ द्वा०
जीवन्तु भवन्तः ।

यजुः । तच्चक्षुः० शतात् ॥ ६ ॥

ऋक्. । शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमताञ्छ

तमु वसन्तान् ॥ शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः श-
तायुपा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ६ ॥

साम् । हाउहाउहाउ । पशोहाउ । ३ । वर्चोहाउ ।
३ । अस्मिन्हायि २ अस्मिन् हा ३. १. उ । वा. २ । तथे-
दिन्द्रावमंबसुात्वे पुंस्वसिमध्यमम् । सत्राविश्वस्यपर-
मस्य राजासि । नकिश्वागोपुवृण्वते । हाउहाउहाउ । पशो-
हाउ ३ । वर्चोहाउ ३ । अस्मिन्हायि । २ । अस्मिन्-
हा ३-१-उ । वा. २ । आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायु-
रशीमहि प्रजात्वष्टरेधिनिधेह्यस्मेशतंजीवेमशरदौव-
यन्ते ॥ २-३ ४-५ ॥

अथर्वा । आयुस्मै धेहि जातवेदः प्रजां-
त्वष्टरेधिनिधेह्यस्मै ॥ रायस्पोपंसावितरासुवास्मै-
शतं जीवातिशरदस्तवायम् ॥ ६ ॥

यज० शिवगौरीविवाहे याया श्री रामे नृपात्मजे । धनदस्य
गृहे या श्रीः अस्माकं साऽस्तु सगनि ॥ भो. ब्राह्मणा मम
सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे श्रियं भवन्तो ब्रुवन्तु. ३ । ब्रा०
अस्तु श्रीः ३ ।

यजुः । दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतप-
याः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्योऽअध्वर्य-
न्तोऽअस्थुः ॥ ७ ॥

ऋक् । श्रिये जातः श्रिय आ निरिषाय श्रियं वयो
जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भ-
वन्ति सत्या समिधा मितद्वौ ॥ ७ ॥

साम । भद्राहन्द्रस्वरा १ तायाः । भद्राहन्द्र
स्वरा २ तायाः । यो अस्य कामं विधत्तः ॥ नरोपा १ ता
यि । मनादानाय चोदयन् । मार. ३. नाः । दानाया
चोहुम् । दया ३ ऊँ २. ३. ४. वाश्रिवे १ ॥ ७ ॥

अथर्वा । एह यांतु, वरुणः सोमो अग्निर्वृहस्पतिर्वसु
भिरेह यांतु ॥ अस्य श्रियं सुंप संयांतु सर्वं उग्रस्यं चेतु
समं नसः सजाताः ॥ ७ ॥

यज. प्रजापतिर्लोकपालो घांता ब्रह्माच
देवराद् ॥ भगवान् शाश्वतो नित्यं नो रक्षन्तु
च सर्वतः ॥ १ ॥ ब्रा. भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ॥

यजुः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परिता यभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता न्वयं स्याम पतयो र-
यीणाम् ॥ ८ ॥

ऋक् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि
परिता यभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु यं स्या-
म पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥

साम । हाउ । ३ । इमाः । ३ । प्रजाः । ३ । प्रजापते ।
होह । २ । प्रजापते । हा ३१ उ । वा २ । ए । हृदय-
म् । २ । ए । हृदया ३१ उ । वा २ । प्रजारूपमजीजने ३ ।
इद इडा २३४५ ॥ ८ ॥

अथर्व. प्रजापतेराष्टतो ब्रह्मणा चर्मणाहं कश्यपस्य

ज्योतिषा वर्चसाच ॥ जरुंष्टिः कृतवीर्योविहापाः
सहस्रायुः सुकृतश्चरेपम् ॥ ८ ॥

यज. आयुष्मते स्वस्तिमते यजमानाय दाशुपे । क्रियेरन्ना-
शिपः सन्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥ ब्रा. आयुष्मते स्वस्ति ॥

यजुः । आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सह
स्त्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । व्वाघो ऽअस्मिन् सवने माद-
यस्व यूषं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ऋक् । स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः संयन्महीरिपं
आसत्सि पूर्वीः । रायो वन्तारो बृहतः स्यामस्मे अस्तु
भगं इन्द्र प्रजावान् ॥ ९ ॥

साम. । त्वमूषु वाजिना २. ३. ४. ५. मू. देवजूता.
२. ३४ ५. मू. । सहोवानन्तारुना ३ । रश्शथाना-
मू ॥ अरिष्टना २. ३. ४. यिमीम् । पृतना २. ३. ४. ५
जमाशुम् । स्वस्तजायि । तार्क्ष्यमिहा ३. ४. ३. हु ३
वा. ५. इमा ५. ६ ॥ ९ ॥

अथर्वा । वेदः स्वस्ति हुंघणः स्वस्ति परंशुर्वेदिः
परशुर्नः स्वस्ति हविष्कृतो यज्ञिषा यज्ञकामास्ते देवा
सो यज्ञमिमं जुषन्ताम् ॥ ९ ॥ पुण्याहवाचनसमृद्धिरस्तु ॥

यजमानो ब्राह्मणेभ्यो दाक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च यजमानस्या-
भिः—किं कुर्युः । तत्प्रकारोऽग्रे वक्ष्यते ॥

इति चतुर्वेदोक्तमन्त्रपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

लघुशुभकार्येषु विस्तृतग्रहयागकरणासंभवे “आदौ न-
वग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् । नवग्रहानर्चने तु न
सिद्धिर्विधिचोदिता ॥ ” इति शुभकर्मनिर्णयोक्तशोतातपवचने-
न ग्रहाणां होमरहितपूजनमात्रस्यापि आवश्यकत्वमतिपाद-
नेन तावन्मात्रमवश्यमनुष्ठेयम्, गणेशपूजनवत् । तावन्मात्र-
स्याप्यननुष्ठाने ब्रह्मापुरारिरिति पुष्पाञ्जलिसमर्पणपूर्वकं प्र-
णामोऽनुष्ठेयः । उपनयनविवाहादिशुभकार्येषु तु वक्ष्यमाण-
रीत्या होमप्रधानो ग्रहयाग एवानुष्ठातुमुचितः । तत्र पूर्वं पूज-
नमात्रप्रकार उच्यते ।

तत्र वेद्यां पूगीफलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा, कलशे एववा
नवग्रहानावाह्य पूजयेत् । वेद्या असंभवे काष्ठफलकमेव
ग्राह्यम् । पूजनं च पदार्थानुसमयेन कर्तव्यम् । तस्यौ-
त्सार्गिकत्वात् । “सर्वेषामेकतन्त्रेण रव्यादीनां यथाविधि ।
पूजनं तु प्रकर्तव्यं पदार्थोऽनुप्रकीर्तितः ॥” इति संस्कारभास्क-
रे हेमाद्रिनिबन्धोद्धृतभविष्योत्तरवचनाच्च । काण्डानुसमप-
स्वरूपं च तत्रैव-एकैकस्वावाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तपूजनम् । स-
माप्यच ततोऽन्यस्य इति काण्डोऽनुकीर्तितः ॥ इति । वेद्यां ग्र-
हपूजनपक्षेऽपि तस्या ऐशान्यां फलशे वरुणपूजनमनुष्ठेयमेव ।
मत्स्यपुराणादौ तथैव अभिहितत्वात् ।

अथ ग्रहपूजाप्रयोगः ।

चतुष्कोणहस्तमात्रस्य वितस्त्युच्छ्रितस्य स्थण्डिलस्येशान-
कोणे तदभावे तादृशस्यैव काष्ठफलकस्य ईशानकोणे अवर्णं
ताम्रादिधातुविनिर्मितं हस्तघटितं मृन्मयंवा षड्विंशत्यक्षतचन्द-
नभूपितं बह्नाच्छन्नं कलशपात्रं सप्तधान्योपरि स्थापयेत् । तत्र

प्रथमं भूमिस्पर्शः—ॐ मही द्यौः पृथिवीचन ऽइमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥ अथ यवपक्षेपः ॐ ओपधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति द्राघ्यणस्तं राजन् पारयामसि ॥ अथ कलशस्थापनम्—ॐ आजिघ्न कलशं मह्या त्वा विवशन्ति वन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पु-

महीद्योः अ. ८ मं० ३२ । मही महती द्यौः पुलोकः पृथिवी भूलोकश्च न अस्माकम् इमं यज्ञं मिमिक्षताम् (मिह सेचने इत्यस्मात् सन्नि लोटि प्रथमद्विवचनम्) सेक्तुमिच्छताम्, स्वेः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः । किञ्च भरीमभिः भरणं हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः न अस्मदीयं गृहं पिपृताम् पूरयताम् । भूमिं हस्तेन स्पृष्ट्वा कलशस्थापनार्थम् अवकाशदानाय पयं प्रार्थयेत् ॥

ओपधयः समवदन्त. अ. १२ म. ९६ राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओपधयः ओपधिदेवताः समवदन्त सवाद्यं वृत्तवत्यः । संवाद्यमेवाह—ग्राह्यणो यस्मै कृणाय कृणोति (छान्दसत्याद् व्यत्ययेन इतुः) अस्मन्मूर्त्त्यादिनां चिकित्सां करोति, हेराजन् स्वामिन् सोमं तं कृणुं, नरे धय पारयामसि पारयामः । (इदन्तो मसि इति मसः स्थाने मस्यादेशः) । इत्थम् ओपधीः व्याधिनाशकरत्वेन स्तुत्वा भूमौ निक्षिपेत्, अक्षतान् यवान् वा ॥

आजिघ्न कलश. अ. ८, म. ४२, हेमहि. पृथिव त्वं कलशं पात्रम् आजिघ्न आगिमुष्येन द्राघ्यणं धारयेति यावत् । किञ्च इन्दवः सोमाः तत्तुल्यां कलशरसाः त्या त्वाम् आविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति नियतस्व । या त्वमेव मया स्तुता सा त्वं नः अस्माकम् सहस्रं धुक्ष्व. सहस्रसंख्यं धनं देहि । किञ्च हेपृथिवि त्वत्प्रसादात् उरुधारा धदुपयोजुक्ता पयस्वती धेनु रयिः धनमपि मा माम् पुनः आविशतात् आगच्छतु इत्यर्थः । इत्थं चर्चो प्राच्यं तत्र कलशं स्थापयेत् ॥

लघुशुभकार्येषु विस्तृतग्रहयागकरणासंभवे “आदीं न-
वग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् । नवग्रहानर्चने तु न
सिद्धिर्निधिचोदिता ॥ ” इति शुभकर्मनिर्णयोक्तशातातपवचने-
न ग्रहाणां होमरहितपूजनमात्रस्यापि आवश्यकत्वप्रतिपाद-
नेन तावन्मात्रमवश्यमनुष्ठेयम्, गणेशपूजनवत् । तावन्मात्र-
स्याप्यननुष्ठाने ब्रह्मासुरारिरिति पुष्पाञ्जलिसमर्पणपूर्वकं प्र-
णामोऽनुष्ठेयः । उपनयनविवाहादिशुभकार्येषु तु वक्ष्यमाण-
रीत्या होमप्रधानो ग्रहयाग एवानुष्ठातुमुचितः । तत्र पूर्वं पूज-
नमात्रप्रकार उच्यते ।

तत्र वेद्यां पूर्णाकलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा, कलशे एववा
नवग्रहानावाह्य पूजयेत् । वेद्या असंभवे काष्ठफलकमेव
ग्राह्यम् । पूजनं च पदार्थानुसमयेन कर्तव्यम् । तस्यौ-
त्सर्गिकत्वात् । “सर्वेषामेकतन्त्रेण रव्यादीनां यथाविधि ।
पूजनं तु प्रकर्तव्यं पदार्थोऽनुप्रकीर्तितः ॥” इति संस्कारभास्करे
हेमाद्रिनिबन्धोद्धृतभविष्योत्तरवचनाच्च । काण्डानुसमय-
स्वरूपं च तत्रैव-एकैकस्यावाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तपूजनम् । स-
माप्यच ततोऽन्यस्य इति काण्डोऽनुकीर्तितः ॥ इति । वेद्यां ग्र-
हपूजनपक्षेऽपि तस्या ऐशान्यां कलशे वरुणपूजनमनुष्ठेयमेव ।
मत्स्यपुराणादौ तथैव अभिहितत्वात् ।

अथ ग्रहपूजाप्रयोगः ।

चतुष्कोणहस्तमात्रस्य धितस्त्युच्छ्रितस्य स्याण्डिलस्येशान-
कोणे तदभावे तादृशस्यैव काष्ठफलकस्य ईशानकोणे अग्रणं
ताम्रादिधातुविनिर्मितं हस्तघटितं मृन्मपंपा षड्दिग्ध्यसतचन्द-
नभूपितं बम्राच्छक्षं कलशपात्र सप्तधान्योपरि स्थापयेत् । तत्र

प्रथमं भूमिस्पर्शः—ॐ मही द्यौः पृथिवी च नः सहस्रं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥ अथ यवक्षेपः ॐ ओपधयः समवदन्त सोमेन सह राजा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तस्मै राजन्पारयामसि ॥ अथ कलशस्थापनम्—ॐ आजिघ्न कलशं मह्या त्वा विवशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सानः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पु-

महीचीः अ. ८ मं० ३२ । मही महती द्यौः सुलोकः पृथिवी भूलोकश्च नः अस्माकम् इमं यज्ञं मिमिक्षताम्, (मिह सेचने इत्यस्मात् सनि लोटि प्रथमद्विवचनम्) सेक्तुमिच्छताम्, स्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः । किञ्च भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैः नः अस्मदीयं गृहं पिपृताम् पूरयताम् । भूमिं हस्तेन स्पृष्ट्वा कलशस्थापनार्थम् अवकाशदानाय एवं प्रार्थयेत् ॥

ओपधयः समवदन्त, अ. १२, मं. ९६ राजा स्वस्वामिना सोमेन सह ओपधयः ओपधिदेवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । संवादेमेवाह—ब्राह्मणो यस्मै रक्षणाय कृणोति (छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन इतुः) अस्मन्मूर्त्त्यादिनां चिकित्सां करोति, हेराजन् स्वामिन् सोम तं कृणुं, नरं धर्मं पारयामसि पारयामः । (इदन्तो मसि इति मसः स्थाने मस्यादेशः) । इत्थम् ओपधीः व्याधिनाशकरत्वेन स्तुत्वा भूमौ निक्षिपेत्, अक्षतान् यवान् वा ॥

आजिघ्न कलशं, अ. ८, मं. ४२, हेमहि, पृथिवि त्वं कलशं पात्रम् आजिघ्न आग्निमुख्येन घ्राणं कुरु धारयेति यावत् । किञ्च इन्दवः सोमाः तत्तुल्याः कलशरसाः त्वा त्वाम् आधिशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरत्नेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्व नः अस्माकम् सहस्रं धुक्ष्व, सहस्रसंख्यं धनं देहि । किञ्च हेपृथिवि त्वत्प्रसादात् उरुधारा बहुपययुक्ता पयस्वती धेनुः रयिः धनमपि मा माम् पुनः आधिशतात् आगच्छतु इत्यर्थः । इत्थं पृथ्वीं प्रार्थ्य तत्र कलशं स्थापयेत् ॥

नर्मा त्रिंशताद्राघिः ॥ अथ जलेनापूरणम्-ॐ व्व-
 रुणस्योत्तम्भनमसि व्वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्यो
 व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यासि व्वरुणस्य ऽऋतसदन-
 मसि व्वरुणस्य ऽऋतसदनमासीद् ॥ अथ कुशब्रह्माणं
 स्थापयेत्-ॐ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जाय-
 तामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इपव्योऽतिव्याधी महारथो
 जायतां दोग्धी धेनुव्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धि-
 र्योपा जिष्णू रथेष्ठाः । सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य
 व्वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो व्वर्षतुं

व्वरुणस्योत्तम्भनमसि. अ ४ मं. ३६. हेजलधारे त्वं व्वरु-
 णस्य व्वरुणदेवस्य उत्तम्भनमसि अवलम्बनमसि । व्वरुणस्य जला-
 धिष्ठातृत्वात् जलमेवं सम्बोध्यते चेतनत्वारोपेण । किञ्च त्वम् व्वरु-
 णस्य देवस्य स्कम्भसर्जनी-स्कम्भस्य अघरोधस्य सर्जनी साधनभू-
 ता स्थः असि । स्थ इति व्यत्ययेन द्विवचनम् । व्वरुणस्य जलीयत्वात्
 जलस्य तदघट्टम्भसाधनत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । किञ्च त्वम् व्वरुणस्य
 देवस्य ऋताय यज्ञाय सदनी उपवेशनी असि । त्वयि उपविष्टो
 व्वरुणः यज्ञभागं गृह्णातीत्यर्थः । किञ्च व्वरुणस्य देवस्य ऋतसदनं
 यज्ञार्थम् उत्तरासनमपि त्वमेवासि । अतः व्वरुणस्य देवस्य
 ऋतसदनम् यज्ञार्थमासनभूतं कुम्भं व्याप्य आसीद् तिष्ठ । पदं जलं
 स्तुत्या कुम्भे प्रक्षिपेत् ॥

आब्रह्मन् अ. २१. मं. २२. हेब्रह्मन् नः अस्माकं (यजमानस्य)
 राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी-ब्रह्मवर्चसं वेदः तदस्यास्तीति ब्रह्म-
 वर्चसी वेदवानित्यर्थः आजायताम् । (आडो व्यवहिताश्चेति व्यवहि-
 तप्रयोगः) । वेदसाध्याः सर्ववैदिकक्रियाः इति प्रथमं वेदसम्पत्तिरेव
 प्रार्थ्यते । किञ्च राजन्यः क्षत्रियः शूरः आजायताम्, इपव्यः इपुपु
 कुशलः अतिव्याधी अतिशयेन विध्यतीति अतिव्याधी अत्यन्तं
 शत्रुव्यधनशीलः महारथश्च आजायताम् । यः एकः
 सहस्रं जयति स महारथः । दोग्धी दुग्धपूरयित्री धे-

फलवत्यो न ऽओपधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
कल्पताम् ॥ अथ गन्धान्-गन्धद्वारां दुराधर्षा
नित्यपुष्टा करीपिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां
तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ अथ दूर्वाम्-अकाण्डात्का-
डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्वैः प्रतनु
सहस्रेण शतेन च (व्या० पृ० १.१०) ॥ अथ सर्वाँपधीः

तु आज्ञायताम् । राष्ट्रे इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्ध । अनङ्गान वृषभ घो
ढा घहनशीलो जायताम् । सति अश्व आशु शीघ्रगामी जायताम् ।
योपा स्त्री पुरन्धि पुर शरीर सर्वगुणसम्पन्न दधाति इति पुरन्धि
जायताम् । रथे तिष्ठतीति रथेष्ठा (किप् सप्तम्या अलुक्) रथे
स्थितो युयुत्सुर्नर जिष्णु जयनशीलो जायताम् । युवा अस्य इति
पदच्छेद । अस्य यजमानस्य युवा समर्थं सभेयं सभाया योग्य
(ददच्छन्दसि इति द्) वीर पुनो जायताम् । किञ्च न अस्माक
राष्ट्रे पर्जन्य निकामे निकामे नितरा कामनाया सत्या धर्षतु । अभ्या
सो धीप्साध । न अस्माकम् ओपधय यवाद्या फलवत्य फ-
लयुक्ता पच्यन्ता स्वयमेव पक्वा भवन्तु (कर्मकर्तरि लोट्) ।
न अस्माक योगक्षेम योगेन युक्त क्षेम योगक्षेम स कल्प
ताम् क्लमो भयतु । अलब्धलाभो योग, लब्धस्य परिपालन
क्षेम । इत्थं ब्रह्माण स्तुत्या कलशोपरि निदध्यात् ॥ अत्र प्रमाण
पूर्वमुपन्यस्तम् ॥ (पृ ९४)

ॐ श्रीसूक्ते । इह चन्दने ता श्रियमुपह्वये आह्वयामि । श्रिय
मेव विशेषयति गन्धद्वाराम् । गन्धो गुण तस्य अनुभवाद्वा
रभूता पृथिवीस्वरूपाम् । पृथिव्याधितस्यैव गन्धस्यानुभूयमान
त्वात् । किञ्च दुराधर्षाम् अनाधृष्या तेजोविशेषशालित्वात् ।
नित्यपुष्टा सदा स्फीताम्, करीपिणीं करीपसवन्धिनीम् । सर्वभू
तानां पञ्चमहाभूतानामीदरीम्, पृथिव्या सर्वभूतगुणशालित्वात् ।
चन्दने श्रियमायाण कलशे प्रक्षेप कार्यं । एवमावाहनेन मम श्री
र्भवात्विति प्रार्थना वाक्यार्थं ॥

हरिद्रां वा-ॐ वा ऽओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरा । मनै नु बभ्रूणामहः शतं धामानि सप्त च । अथ
पूगीफलम्-ॐ याः फलिनीर्या ऽअफला ऽअपुष्पा याश्च पु-
ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ अथदु-
ग्धम्-ॐ पयः पृथिव्यां पय ऽओपधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ अथ दधि-

या ओपधीः, अ. १२-मं-७५. युगशब्दः कालवाची त्रयाणां
युगानां समाहारः त्रियुगम् त्रिकालं घसन्ते प्राचृषि शरदि च पुरा
सृष्ट्यादौ या ओपधीः ओपधयः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः)
पूर्वाः प्रथमाः भाविनीभ्यः ओपधीभ्यः आद्याः जाताः उत्पन्नाः
देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋत्वर्थम् । ऋतवो वै देवाः इति श्रुतेः । ऋतयः
ओपधियुक्ताः कर्तव्याः पतदर्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां,
पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासाम् ओपधीनां शतं सप्त च धामानि
अहं मनै नु मन्ये एव अवश्यं जाने । (मन्यते लोटि आत्मनेपदे उक्त-
मैकवचने व्यत्ययेन शपि पन पे इति ऐकारः) । इत्थम् ओपधिरूपं
ध्यात्वा सर्वाँपधीः कलशे प्रक्षिपेत् ॥

याः फलिनी, अ० १२ मं. ८९. याः ओपधयः फलिनीः फ-
लिन्यः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) फलयुक्ताः याश्च अफलाः
फलरहिताः याश्च अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः
(पूर्ववत् साधुः) पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओपधयो बृहस्पतिप्रसूताः
बृहस्पतिप्रोरिताः सत्यः नः अस्मान् अहसः पापात् रोगरूपात्
मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ फलवत्त्वेनौपधिस्मरणात्फलप्रक्षेपे ऽस्य
विनियोगः ॥

पयः पृथिव्याम् अ. १८ मं. ३६ हे पयः त्वमेव पृथिव्याम् ओ-
पधीषु दिवि अन्तरिक्षे च स्थितान् जीधान् धा. दधासि धारयसि,
दुग्धरसाधीनत्वात् प्राणिमात्रजीवनस्य । अन्तरिक्षादिजीवानामपि
सूक्ष्मभूतो दुग्धरस एव जीवनहेतुरिति भावः । अतस्तच्चानुग्रहात्
मह्यं प्रदिशः सर्वा दिशः पयस्वतीः पयस्यत्यः सन्तु । सर्वत्र
मम दुग्धरमसप्राप्तिर्भवति प्रार्थना पाक्यार्थः ॥

ॐदाधिक्राव्णो ऽअकारिपं जिष्णोरद्वस्य व्वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र ण ऽआयुं पि ता-
रिपत् ॥ अथघृतम्—ॐघृतवती भुवनानामभि-
श्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा । द्यावापृथिवी
द्वरुणस्य धर्मणा विष्कभिने ऽअजरे भूरिरेत-
सा ॥ अथ पञ्चपल्लवाः— अद्वत्थे घो निषदनं प-

दाधिक्राव्णः अ. २३ मं. ३२ कामति सर्वमतिकम्य तिष्ठतीति प्राधा-
तस्य, अद्वस्य व्यापिनः चाजयति कम्पयति दैत्यानिति वाजिनः
जिष्णोः जयशीलस्य जिष्णोः, अर्थे इति शेषः, यत् दधि अकारिपं (व्य-
त्ययेनैकवचन, छान्दस इट्) अकार्णम न्यवेदयाम तद्दधि नः अस्माकं
मुखामुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु णः, नः आयुं पि प्रतारिपत्
प्रतारयतु प्रवर्धयतु चेति । इत्थं दध्नः मङ्गलद्रव्यत्वेन प्रार्थ्यमानत्वा-
त्स्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ स्मार्तविनियोगबलादित्थ मन्त्री व्याख्यातौ इति
न भाष्यविरोध उद्गावनीयः ॥

घृतवती. अ. ३४. मं. ४१ ये द्यावापृथिव्यौ घृतवत्यौ घृत-
शब्देन तेजोभागविशेष उच्यते । तद्वत्त्वादेव भुवनानामभिधिया
भूतजातानामभ्याश्रयणीये, उर्वा विस्तीर्णे, पृथ्वी पृथुले, आयामवि-
स्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्, मधुदुधे मधु उदकं तस्य
दोग्धर्यौ, सुपेशसा सुरूपे, अजरे जरारहिते, भूरि रेतो ययोस्ते
भूरिरेतसी महुरेतस्के । सर्वभूतानां हि रेतोसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ।
ते वरुणस्य आदित्यस्य धर्मणा धारणेन विष्कभिने दृढीकृते ॥
घृतस्य तेजोविशेषसंपादकत्वादेव स्तुतिः । अतोऽनेन मन्त्रेण
कलशे घृतप्रक्षेपः ॥ अत्र मधुशर्करयोरपि प्रक्षेप उचितः ।

अद्वत्थेघो० अ. १२ मं. ७९. हे ओषधयः वः युष्माकम्
अद्वत्थे आद्वत्थयाम् उपभूतिं सुचि निषदनं स्थानं भवति, हवि-
षां तत्र स्थापनात् । किञ्च वः युष्माकं पर्णे पलाशपर्णेभ्यः जुहां
वसतिः स्थितिः कृता । होमार्थं जुहाम् अध्वर्युणा स्थापनात् । (अ-
द्वत्थपर्णे शब्दाभ्यां तद्विदितलोपदछान्दसः) । होविभूता ओषधयः
प्रार्थ्यन्ते—किलेति विद्याप्रकर्षं, इत् पयार्थं, हेहविभूता ओषध-

णो वो व्वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्स-
 नवथ पूरुपम् ॥ अथ सप्तमदः-ॐ स्योना पृथिवि
 नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रधाः ॥
 अथ पञ्चरत्नानि- ॐ परिचाजपतिः कविरग्निर्हव्या-
 न्यक्रीत् । दधद्रत्नानि दाशुपे ॥ अथहिरण्यं द्रव्यंवा-
 ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पति-

यः यूयम् अग्नौ हुताः सत्यः गोभाजः असथ भवथ । गाम् आदित्यं
 भजन्तीति गोभाजः । “अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ-
 ते” इतिस्मृतेः । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात्
 पुरुषं यजमानं सनवथ सेषध्वे अन्नदानेन पोषयथ तस्मात् अ-
 दवत्पादिः स्थानमित्यर्थः । (अस्तेः लटि मध्यमबहुवचने व्यत्ययेन
 शपि रूपम् असद्येति । सनवतिः परिचर्यार्थः ॥

स्योना पृथिवि० अ. ३५. मं. २२ हे पृथिवि त्वं नः अस्माकं
 स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम्, अनृक्षरा । ऋक्षरः कण्टकः
 तद्ग्रहणं चोरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्ट-
 काः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति
 जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुमतिष्ठाना (अधिकरणे व्युट्) । त-
 था सप्रधाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह-वर्तमाना सप्रधाः
 सर्वतःपृथुः । किञ्च नः अस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छा यच्छ देहि ॥

परिचाजपतिः अ. ११. मं. २५ अयमग्निः हव्यानि नानादैवत्या-
 नि हवींषि पर्यक्रीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं मक्षणार्थं स्थी-
 करणम् । कौटशोऽग्निः चाजपतिः चाजस्य, अन्नस्य पतिः पाल-
 यिता, कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रीत्, दाशुपे
 हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधन्
 प्रयच्छन् । अनेकार्थत्वात् धाधातुः दानार्थः ॥ यतोऽग्निः रत्नानि
 प्रयच्छन् हवींषि पर्यक्रीत् अतो रत्नानि श्रेष्ठानि इति । अनेन
 रत्नानि कलशे प्रक्षिपेत् ।

हिरण्यगर्भः अ. १३. मं. ४ हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे प्रहाण्डे

रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं व्याप्तुतेमां कस्मै
 देवाय हविषा विधेम ॥ अथ वस्त्रम्—ॐ यद्दृषाय
 वासः ऽऽपस्तृणन्वधीवासं या हिरण्यान्वस्मै । स-
 न्दानमर्चन्तं पङ्कीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति । अथोपरि
 धान्यपूर्णपात्रम्—ॐ पूर्णां दर्विं परा पत सुपूर्णां पुनरा-
 पत । वस्त्रेव विवकीणावहाऽऽपमूर्जं शतक्रतो ॥

गर्भरूपेणावास्थितः प्रजापतिः हिरण्यगर्भं भूतस्य प्राणिजातस्य
 अप्रे समवर्तत । प्राणिजातोत्पत्ते पुरा, स्वयं शरीरधारी बभूव । स च
 जातः उत्पन्नमात्रः एक एव उत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिः
 ईश्वरः आसीत् । स एक एव पृथिवीमन्तरिक्षं चां दुलोकम् उत-
 अपि च इमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयतिस्म । (तुजादीनां दो-
 र्घोऽभ्यासस्येति दीर्घः) । पृथ्वी भू स्वयम्भू इति अन्तरिक्षनामसु प
 ठितत्वात् पृथ्वीशब्देन अन्तरिक्षलोकोऽत्र उच्यते । कस्मै काय
 प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दधः । (विभक्तिव्यत्य-
 यच्छान्दसः) । सूत्रात्मनो ब्रह्माण्डस्य तेजोवित्वसाम्येन हिरण्य-
 शब्देनाभिहितत्वात् तत्रोपमानत्वप्रतीते स्तुतिः । एव हिरण्यं
 स्तुत्वा कलशे प्रक्षिपेत् ॥

७ यद्दृषाय० अ. २५-म. ३९ प्रिया प्रियाणि एतानि देव-
 ेषु आयामयन्ति आगमयन्ति श्रुतिवज्र, अश्वस्य एतानि देवेषु
 व प्रापयन्ति इत्यर्थः । कानीत्यत आह । अश्वाय यत् अधोवासम्
 आच्छादकं वासः वस्त्रम् उपस्तृणन्ति (स्तृञ् आच्छादने ऋयादि-
 कः) । तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अद्या
 य उपस्तृणन्ति, तथा अर्चन्तम् अर्चतः (पठ्यर्थे द्वितीया) अश्व-
 स्य सन्दानं शिरोबन्धनं पङ्कीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रा-
 पयन्ति । आच्छादकवस्त्रस्य देवेषु प्राप्यमाणत्वात् वस्त्रस्तुतिर्वा-
 फ्यार्थः । एव वस्त्रं स्तुत्वा तेन कलशे प्रक्षिपेत् ॥

८ पूर्णादर्वि० अ ३ मं ४२ हे दर्विं अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठा-
 दिनिर्मिते खं पूर्णां स्थाल्यां सकाशाद्गृहीत्वा पूर्णां भूत्वा
 परा पूर्णत्वादेव उत्कृष्टां सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णां

ततो वरुणमावाहयेत्-ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो व्वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

- अथकलशाभिमन्त्रणम्-कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणः स्थितः ॥ कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अद्भैस्तु सहिताः सर्वे कलशं तु

कर्मफलेन सुष्टु पूर्णा सती पुनरपत भूयः अस्मान् प्रति आगच्छ । एवं दूर्वामुक्त्वा इन्द्रमाह- हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहंच उभौ घस्नेव घस्नेनेव मूल्येनेव (घस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः) इपमभीष्ट हविःस्वरूपमन्नम् ऊर्जे हविर्दानफलरूपं रसाधिशेषंच विक्रीणायहै परस्पर द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावेहे, अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ पात्रमपि तण्डुलैः पूर्णं दूर्वारूपेण भावयित्वा स्तूयते इति स्तुतिर्वाक्यार्थः । एवं स्मार्तविनियोगवलेनान्यथा मन्त्रा व्याख्याताः अतो न भाष्यविरोधः उद्भावनीयः ॥

तत्त्वायामि.-अ. १८ मं. ४९ हे वरुण यजमान. हविर्भिः दंसैः यद्भनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामः तुभ्यं हविर्दत्ते तद् यजमानेष्ट त्वा त्वाम् अह यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयताम् इत्यर्थः । अत्र एकस्तच्छब्दः यच्छब्दार्थः । यामि इति याञ्जाकर्मसु पठितः । कीदृशोऽहं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन घेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किञ्च हेडरुशंस शंसन शंस. स्तुतिः उरुः महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ, हेवहुस्तुते इह अस्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते वृध्यन्ति हेडमानः न हेडमानः अहेडमानः अकुध्यन् सन् त्व बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः (वा छन्दसीति अपित्वनिषेधाद् गुणः इयनो लुक् धलोपश्च छान्दस) । किञ्च नः अस्माकम् आयुः जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय (मुप स्तेये लुड्) पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥

समाश्रिताः ॥ अथ प्रार्थना । देवदानवसंवादे पथ्यमाने म-
होदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि ति-
ष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमे-
वासि विष्णुस्त्वश्च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदे-
वा मरुद्गणाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव ।
प्रसन्नो भव सर्वदा । ॐ स्थिरो भव घीडुङ्गः ॐ आशुर्भव
व्वाज्यवर्चन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥
आदित्यादिनवग्रहांश्च भूर्भुवः स्वः इत्यावाह्य एतन्ते इति
प्रतिष्ठा ॐ भूर्भुवः स्वः कलशे आवाहिताः ब्रह्मवरुणसहिता-
दित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सपरिवाराः सायुधाः सवाहनाः अ-
धिदेताप्रत्यधिदेवतासंहिताः विनायकादिपञ्चलोकपालसहिताः
इन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु । ततो
ऽर्घ्यं संस्थाप्य प्राणायामं कृत्वा पूजासंकल्पः—अद्येहेत्यादि अ-
मुकराशिरमुं कश्मर्माऽहम् अमुककर्मनिमित्तकं कलशे आवाहि-
तानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् अधिदेवताप्रत्यधि-
देवताविनायकादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिक्पालसहितानां पूज-

स्थिरोभव० अं. ११ म. ४४ इयतिं प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्घ्या
कलशः हे अर्घ्यं स्थिरः चलनरहितः सन् न्व घीडुङ्गः दृढ-
कायो भव । घीडुशब्दो दृढार्थः । आशुः-वेगवान् सन् वाजी
अन्नहेतुर्मय । पृथुः विस्तीर्णं सन् अग्नेः सुपदः सुपासनः स्वास्थेयो
भव । सुप्तेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुपदः । कीदृशस्य, पुरीष
वाहणः । पुरीषशब्देन पांसुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीष पशव्यं
यत्सं वहतीति या पुरीषवाहणः (कश्यपुरीषपुरीष्येषुऽप्युद् इति
छन्दसि ऽप्युद् प्रत्ययः) । कलशस्य सर्वदेवाधिष्ठानत्वादिर्घ्यं स्तुतिः ।

नं करिष्ये । ध्यानम् । नागपाञ्चधरः स्वर्णभूषणः पद्मिनीप्रियः ।
 वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वेतो मकरवाहनः ॥ इति तत्र वरुणं
 ध्यात्वा-पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च
 द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः
 श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्त-
 माल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेषगमो वरदः
 स्याद्धरामुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । गदा-
 पाणिर्द्विबाहुश्च सिद्धस्थो वरदो युधः ॥ देवदैत्यगुरु तद्रत्पीत-
 श्वेतौ चतुर्भुजौ । दाण्डिनौ वरदौ कार्या साक्षमूत्रकमण्डलू ॥
 इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । घाणराणासनधरः
 कर्तव्यो ऽर्कसुतः सदा ॥ नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी मुकुटो-
 ज्ज्वलः । नीलसिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः
 सधे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वर-
 प्रदाः ॥ इत्युक्तमकारेण ग्रहाणा ध्यानं विधाय अन्ये किरीटि-
 नः कार्या वरदाभयपाणयः इति अन्यांश्च सामान्येन ध्यात्वा-
 ॐ आकृष्णेनेत्यादिवेदमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा-ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ व-
 रुणाय नमः ॐ आदित्याय नमः ॐ सोमाय नमः ॐ भौमा-
 य नमः ॐ बुधाय नमः ॐ बृहस्पतये नमः ॐ शुक्राय नमः
 ॐ शनैश्चराय नमः ॐ राहवे नमः ॐ केतुभ्यो नमः ।

ॐ ईश्वराय नमः ॐ उमायै नमः ॐ स्कन्दाय नमः ॐ-
 ॐ विष्णवे नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ वामा नमः
 ॐ कालाय नमः ॐ चित्रगुप्ताय नमः ।

ॐ अग्नये नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ भूम्यै नमः ॐ विष्णवे
 नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ इन्द्रायै नमः ॐ प्रजापतये नमः
 ॐ यमोऽस्य नमः ॐ यमणे नमः ।

ॐ विनायकाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ दुर्गायै नमः ॐ
आकाशाय नमः ॐ अश्विभ्यां नमः ।

ॐ क्षेत्राधिपतये नमः ॐ वास्तोष्पतये नमः ।

ॐ इन्द्राय नमः ॐ अग्नये नमः ॐ यमाय नमः ॐ निर्ऋतये
नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ कुबेराय नमः ई-
शानाय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ अनन्ताय नमः—एभिः पा-
द्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिः । ब्रह्मा सुरारिस्त्रि-
पुरान्तकारी भानुः शशी भूमिमृतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः
शनिराहुः केतवः सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥ सूर्यः सौ-
र्यमथेन्दुरुच्यपदवीं सन्मङ्गलं मङ्गलः, सद्बुद्धिं च बुधो गुरुश्च-
गुरुतां शुक्रः शुभं शं शनिः । राहुर्बाहुयलं करोतु सततं के-
तुः कुलस्योन्नतिं, नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु मम ते सर्वेऽनुकूला
ग्रहाः ॥ आयुश्च विधां च तथा सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्र-
तां च । शत्रुक्षयं राजसृष्ट्युज्यतां च तुष्टां ग्रहाः क्षेमकरा
भवन्तु ॥ इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासङ्कलः । अथेह-
अष्टकशर्माऽहम् अमुककर्मणि कलशे आराहितानां ब्रह्मवरु-
णसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् आधिदेवताप्रत्याधिदेवताविनाय-
कादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिक्पालसहितानां पूजायाः सा-
ङ्गफलमाप्तये साद्गुण्यार्थे चर्मा दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ त-
त्सन्नमम इति । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि
कारयेत् । अभिषेकं च छायादर्शनान्ते फलशोदकेन वैदिकैः
पौराणिकैश्च मन्त्रैः भद्रासनोपविष्टस्य सपत्नीकस्य सपुत्रस्य
यजमानस्य ब्राह्मणाः उत्थाय कुर्युः । तत्र पत्नी वामत उपविष्टेत्
तत्सहचरितः पुत्रोऽपि । मन्त्राश्च योः शान्तिरित्येदयः प्रहयागा
न्ते बक्ष्यन्ते । इति फलशस्थापनम्, नवग्रहपूजनञ्च ॥

अथ रक्षाविधानम् ।

यवान्कुशोस्तथा दूर्वा सपर्पान्गन्धमक्षतान् । गोम-
यं दधिसंयुक्तं कारयेत्ताम्रभाजने ॥ तत्रैव रक्षासूत्रं
संस्थाप्य हस्तेनाभिमृश्य—अंगणाधिपं नमस्कृत्य नमस्कृ-
त्य पितामहम् । विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे
भक्त्या सरस्वतीम् ॥ स्थानक्षेत्रं नमस्कृत्यं दिननाथं निशा-
करम् । धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥ दैत्याचार्यं
नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं महाग्रहम् । राहुं केतुं नमस्कृत्य यज्ञा-
रम्भे विशेषतः ॥ शक्राद्या देवताः सर्वाः नमस्कृत्य मुनीस्त-
ता । गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं मुनिसत्तमम् ॥ वसिष्ठं मुनिशा-
र्दूलं विश्वाभिन्नं महामुनिम् । व्यासं कविं नमस्कृत्य सर्वशास्त्र-
विशारदम् ॥ विद्याधिका ये मुनय आचार्याश्च तपोधनाः ।
सर्वे ते मम यज्ञस्य रक्षां कुर्वतु विघ्नतः ॥ मार्ची रक्षतु गोविन्द-
आग्नेयीं गरुडध्वजः । यामी रक्षतु वाराहो नारसिंहस्तु नैर्क-
तीम् ॥ केशवो वारुणीं रक्षेद्वायवीं मधुसूदनः । उदीचीं श्री-
धरो रक्षेद्देशानीं तु गदाधरः ॥ ऊर्ध्वं गोवर्धनधरो ह्यधस्ताद्द-
रणीधरः । एवं दश दिशो रक्षेद्वासुदेवो जनार्दनः ॥ यज्ञाग्रे
रक्षताच्छङ्खः पृष्ठे पद्मं तयोत्तमम् । वामपार्श्वे गदां रक्षेद्दक्षिणे तु
सुदर्शनः ॥ उपेन्द्रः पातु ब्रह्माणेमाचार्य्यं पातुं वामनः । अच्युतः
पातु ऋग्वेदं यजुर्वेदमथोऽक्षजः ॥ कृष्णो रक्षतु सामानि ह्यथर्व
माधवस्तथा । उपविष्टाश्च ये विप्रास्तेऽनिरुद्धेन रक्षिताः ॥ य-
ज्ञभाणं तृपतीक्षं कुण्डरीकालोचनः । रक्षाहीनं तु अस्थानं
तत्सर्वं रक्षताद्धरिः ॥ वेदमन्त्रैश्च कर्त्तव्या रक्षा शुभ्रैश्च स-
र्षपैः । कृत्वा पोटलिकां पूर्व्वं बध्नीयादक्षिणे करे ॥

वेदमन्त्राश्च—तत्रादौ गायत्री १ अंगणानान्त्या०२

ॐ जातवेदसे सुनयाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिता-
ऽत्पानिः ३ ॐ ससन्नपयः प्रतिहृिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो
ऽअस्वमजौ सप्तसदौ च देवौ ४ (ऋ. १२३) ॐ न तद्रक्षां
सि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येत-
त् । यो विभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते
दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ५ यदावभ्रन्दा-

श्र. १।७।७ जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिषु अग्नये अग्नि
यष्टु लतारूपे सोम सुनयाम अभिपुणयाम सोमाभिपय करयामेत्यर्थः ।
सोऽग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्धेदो धनं
निदहाति नितरं दहतु । अपि च सोऽग्निः नः अस्मान् विदवा वि-
द्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि
अतिपर्षत् अतिपारयतु अतिक्रमय्य दुःखरहितं सुख प्रापयतु ।
तत्र दृष्टान्तः-नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो प्राहादिभिर्दु-
ष्टसर्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति नदत् । तथा दुरिता दुरितानि
पापानि अस्मत्तोऽग्निरतिपारयतु-पापादप्यस्मान् पारयत्वित्यर्थः ॥

नतद्रक्षां २ सि० अ. ३४ म. ५१ रक्षांसि पिशाचाश्च तद् हिरण्यं न
तरन्ति न हिंसन्ति, हि यस्मात् एतद्विरण्यं देवानां प्रथमजमोजः
प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एव इदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायण
विभर्त्ति अलङ्कारत्वेन धारयति, दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः, स देवेषु
देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते (व्यत्ययेन इतः) देवलोकं चिरं
धसतीत्यर्थः । सच मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुं दीर्घं कृणुते
मनुष्यायुः अतिक्रम्य जीवति ॥

यदावभ्रन्० अ. ३४ म. ५२ दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि (नडा-
दित्वात् फक्) दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा. यद् हिरण्यं शंतानीकाय
रूपे आब्रून् यद्युः-शतं ब्रून्ति अनीकानि सैन्यानि यस्य सः श-
तानीकः तस्मै । किम्भूता दाक्षायणा, सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं

क्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
 तन्मऽआयभामि शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्गया-
 ऽऽसम् ६ रक्षोहणं व्वलगहनं व्वैष्णवीमिदमहं तं
 व्वलगमुत्किरामि यं मे निष्टयो यममात्पोः नि
 चखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि यं मे समानो य-
 मंसमानो निचखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि यं मे सं-
 बन्धुर्मसबन्धुर्निचखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि

ध्यायन्तः । तद् हिरण्यं मे मयि आयभामि-किमर्थं, शतशारदाय शतं
 शरदो जायनाथ । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनोत्थेन अहं आयु-
 ष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसम् भूयास तथा आयभामि । जरा-
 मऽस्तुते ध्यामोति जरदष्टिः । यदा जरन्ती जरां प्राप्ता भवेति शरीर-
 मस्य सः जरदष्टिः ॥

रक्षोहणम्० अ. ५ मं. २३ रक्षोहण रक्षांसि हन्तीति रक्षोहो तां
 रक्षोघधिपयां घाचं, तथा वलगान् हन्तीति वलगहा तां-पराजयं
 प्राप्य पलायमानै राक्षसैः इन्द्रादिघातार्थम् अभिचाररूपेण भूमौ नि-
 खाता अदिघकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषाः वलगाः ते वलगा
 बाहुमात्रे गताः तदुद्धारार्थम् उपरवस्य तावन्मात्रेण तन्-तान् बाहु-
 मात्रान् खनेत्" इति श्रुतिः, तथा वैष्णवी यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्ब-
 धिनीम् ईदृशीं घाचम् इन्द्राय वद इति पूर्वेण सम्बन्धः । नितरां
 स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह घतेते इति निष्टयः, यद्वा निर्गत्य शरीरात्
 स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्टयः पुत्रादिः, यद्वा निर्गतो वर्णा-
 धमेभ्यः निष्टयः चाण्डालादिः । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा
 गृहे सह वा भवोऽमात्यः । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाह-
 कोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन क्रुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं
 मद्वधाधार्थं वलगं निचखान निखातवान् त वलगम् अहम् उत्किरा-
 मि उद्धृषामि उद्धृत्य अन्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम्-
 इदं प्रत्यक्ष यथा भवति तथोद्धृषामित्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति-स-
 मानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा मद्वधा
 धार्थं य वलगं निचखान इत्यादि पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति-सबन्धुः

यं मे सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्पां किरा-
मि ७ स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा ।
जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ८ रक्षोहणो

कुलशीलादिभिः समानो मानुलपैतृप्रसेयादि तद्विपरीतोऽसव
न्धु । अन्यत् पूर्वयत् । चतुर्थमुत्किरति-मजात समानज-माभ्राता
तद्विपरीतोऽसजात । अन्यत् पूर्वयत् । येय कृ-या शत्रुभि अभिचराद्भि
सम्पादिता बलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि । पूर्वम्
असाधारणै मन्त्रै चतुर्णामुत्किरणे कृते पश्चान् उक्त-या किरामीति
साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गतंभ्य उत्किरण विहितम् ॥

स्वराडसि० अ ५ म २४ तत्र अभिमृशति प्रथम-हृप्रथमगतं त्व
स्वराडसि स्पत्रैव राजते इति स्वराट् स्वयमव राजमाना भवसि । अत
सपत्नहा शत्रुघाता, भवेतिशप । अथ द्वितीय-हेद्वितीयगतं सत्रराट्
सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजते इति सत्रराडसि अत अभिमातिहा
शत्रुघाती भव । अथ तृतीय-जनराट् जनपु यजमानेषु राजते इति
जनराट् असि अत रक्षोहा यज्ञवनाशरुगाक्षसघाती भव ।
अथ चतुर्थ-सर्वराट् सर्वेषु राजते इति सर्वराट् असि अत- अग्नि
ब्रहा शत्रुघाती भव ॥

रक्षोहणो० अ ५ म २५ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्तान् चो
युष्मान् प्रोक्षामि । कीदृशान्-रक्षोहण राक्षसहन्तृन् बलगहन अ
भिचारसाधनहन्तृन् । अवनयामीत्यन्तेन गतानाम् अवनयनम् । तद्य
गर्तषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनम् । अवस्तृणामीत्यन्तेन अवस्तरणम् ।
तद्य दर्भैराच्छादनम् । रक्षोहणौ इत्यादि उपदधामिवैष्णवी इत्य
न्त उपधानमन्त्र- । यौ अधिपवणफलरुविशेषौ रक्षाहणौ रक्षसा
नाशकौ बलगहनौ इत्यादिनाशकौ वैष्णवी वैष्णव्यौ (या छन्द
सीति पूर्वसवर्णदीर्घ) विष्णुदेवताकौ (लिङ्ग-यस्ययदछान्दसः) तौ
चां युवाम् उपदधामि । द्वयोर्गर्तयोरपरि एकेक फलक स्थापयाम ।
एतदुत्तर पर्युहामिवैष्णवी इत्यन्त पर्युहणमन्त्र । पर्युहामि मृदा
परित्यज्यत्पामिअन्ध्रापूर्वम् । नैष्णव्यमसीति- नाथैरपरि न्यमस्थ-
पनमन्त्र । हेचर्म त्व वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि ।

चो व्वलगहनः प्रोक्षामि व्वैष्णवान् रक्षोहणो चो
 व्वलगहनोऽवनयामि व्वैष्णवान् रक्षोहणो चो व्व-
 लगहनोऽवस्तृणामि व्वैष्णवान् रक्षोहणौ वाँ व्वल-
 गहनाऽउपदयामि व्वैष्णवी रक्षोहणौ वाँ व्वलग-
 हनौ पय्यूहामि व्वैष्णवी व्वैष्णवमसि व्वैष्णवास्थ ९
 मा नः शंसोऽअररूपो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षा
 णो ब्रह्मणस्पते १० प्रत्युष्ट २ रक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयो
 निष्टप्त २ रक्षो निष्टप्ताऽअरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वे-

वैष्णवास्थेति चमोपरि पापाणस्थापनमन्त्रः । हेम्रावाणः यूयं वै-
 ष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥

मा नः शंसो अ. ३ मं. ३० । रा दाने इति धातोः कसुघ्नन्तस्य
 पृष्ठेकवचने ररूप इति रूपम् । ररौ इति ररिवान् लस्य ररुपः, दानं
 कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधात् अररूप इति । फदाचिदपि हविर्दा-
 नमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसः धूर्तिश्च नः
 अस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिव्योऽप्यर्थः । शंसनं
 शंसः अनिष्टचिन्तनं धूर्तिर्हिंसा, शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा
 च अस्मान् मा व्याप्नोतु इत्यर्थः । किञ्च हेब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक
 हे अग्ने नः अस्मान् रक्षा रक्ष (ह्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां
 रक्षेत्यस्य दीर्घः, नञ् धानुस्थोरुपुभ्य इति णत्वम्) ॥

प्रत्युष्ट २ रक्षः. अ. १ मं. ७ रक्षः राक्षसजातिः प्रत्युष्टं प्रत्येकं
 दग्धम् । उप दाहे अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । हवियो दक्षि-
 णाया वा दानं रातिः । रा दानोरातेः प्रतिबन्धकाः अरातयः । तंऽपि
 दग्धाः । शूर्पादी निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशोषेण तप्तं सन्ततम् । तप
 सन्तापे । अरातयश्च निष्टप्ताः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम्
 अथकाशम् अन्येऽपि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरापस्य
 पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षः अनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्यर्थः ॥

अथ घृतच्छायादर्शनम् ।

आज्यपात्रं घृतपूरितं सद्रव्यं कृत्वा चन्दनाक्षतैश्चतुर्षु स्थानेषु सम्पूज्य कुशैर्दूर्वाभिर्वा मन्त्रैराभिमन्त्रयेत् । मन्त्राः-ॐ आज्यं परमयज्ञीयमाज्यं तेजोमयो निधिः । आज्यं हि देवदेवानां प्रियमाज्ये स्थितं जगन् ॥ तदाज्यवीक्षणे भक्त्या कृते मद्गलमाप्नुयात् । दुःस्वप्नो दुर्निमित्तञ्च विघ्नौघो नश्यति ध्रुवम् ॥ तेजः प्रज्ञा च शौर्यं च बलं चापि प्रवर्द्धते । पुण्यं सप्ताङ्गराज्यं च भवेदन्यदभीप्सितम् ॥ ज्ञात्वा वाऽज्ञानतो वाऽपि मनोवाङ्मायकर्मभिः । कृतं यत्पातकं तन्मे घृतस्पर्शाद्विनश्यतु ॥ आज्ये चैव सुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते-इत्यभिमन्त्र्य सङ्कल्पः-अद्यहामुक्कगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं सर्वारिष्टविनाशार्थम् आज्यावेक्षणं करिष्ये । (तेजोसीति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः धामनामेति ऋगुष्णिक्छन्दः आज्यं देवता आज्यावेक्षणे विनियोगः) ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि । धाम नामासि प्रियं देवानामनाघृष्टं देवयजनमसि ॥ आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परम् । आज्येन देवास्तृप्यन्ति आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ भौमान्तरिक्षं दिव्यं वा यन्मे कल्मषमागतम् । तत्सर्वमाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु ॥

तेजोऽसि. अ. १ मं. ३१ हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात् तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तमदासि । स्निग्धरूपत्वाद् दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थाने ऽपि ओदनादिवत् पर्युषितत्वादिदोषाभावात् अविनाशित्वम् । किञ्च त्वं धाम स्थानमसि-धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिः देवैः इति धाम । तथा नमयन्ति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानि इति नाम-आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि अर्चुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम्, अनाघृष्टम् मनभिभूतं गतसारत्वदोषेण अतिरस्कृतं, देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति यागसावनम् ईदृशं त्वमसि । इत्थम् आज्यं स्तुत्वा ईक्षेत ॥

आज्ये चैव मुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । ॐ ध्रुवासि ध्रुवोऽयं
 यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन
 द्यावापृथिवी पूर्येथाभिन्द्रस्य च्छदिरसि विश्वजनस्य
 छाया ॥ छायादर्शनं पापनाशनम् । इत्यमवलोक्याज्यं
 सङ्कल्पः—अघेहामुकराशिरमुकशर्माऽहम् इदमवलोकितमाज्यं
 ताम्रपात्रस्थितं सद्रव्यं मृत्युञ्जयदेवतं मृत्युञ्जयप्रीतये सर्वारि-
 ष्टपरिहारार्थं च अमुकगोत्राद्यामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं
 सम्प्रददे ॐ तत्सन्न मम । ब्राह्मणं सम्पूज्य दद्यात् । दान-
 वाक्यं पठेत्—कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः । आयु-
 र्ष्टदिकरं दातुराज्यं पातु सदैव माम् ॥ अथ मृत्युञ्जयं प्रार्थयेत्—
 ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वार-
 रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ ब्राह्मणश्च
 स्वस्तीति गृहीत्वा आशिपं दद्यात्—श्रीमृत्युञ्जयप्रसादोऽस्तु इति ॥
 इति घृतच्छायादर्शनम् ॥

ध्रुवासि. अ. ५ मं. २८ किञ्च हे घृत त्वं ध्रुवासि ध्रुव ध्रुवं (विभ-
 क्तिलुक्) असि भवसि। त्वमिव अयं यजमानः अस्मिन्नायतने स्वकीये
 गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिभिः पशुभिः गवादिभिश्च सह
 स्थितोऽस्तु । घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिवीव्यौ पूर्येथां पूरिते भव-
 ताम्, इन्द्रस्य छदिरसि तद्गोपाणां निवारकमसि नाशकमसि, अतः
 त्वं विश्वजनस्य सर्वस्य जनस्य छाया छायेव आश्रयणीयमसि ॥

त्र्यम्बकं. अ. ३. मं. ६० वयं सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यध-
 मेहीनं पुष्टिवर्द्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्द्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्र-
 योपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादात् मृत्योः अप-
 मृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्षीय मुक्तो भूयासम् । अमृतात् स्वर्ग-
 रूपात् मुक्तिरूपाच्च सा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह-
 र्थम् । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयात् अस्माकं भ्रंशो माभू-
 दित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति ।

इदं च सर्वकर्मन्ते कर्तव्यमपि सर्वकर्मसाधारणत्वाद्ब्र
निर्दिष्टम् । अतो रक्षाविधानान्ते निर्दिष्टत्वात्तत्रैव कर्तव्यत्व-
भ्रमो माभूत् ॥

अथ कुशकण्डिका ॥

कुशकण्डिकेति पाठः शुभकर्मनिर्णयादौ प्राचीनपद्धतिपुस्तके
च दृश्यते । युक्तशायम् । “कुशण्डी चरुपाकान्ता” इत्यादौ
कारिकाकारेण तथैव प्रयोगात् ।

अथातो गृहस्थालीपाकानां कर्मन्त्यादिमूर्त्रं पूर्वं व्याख्यातं,
तदनुसारी प्रयोगः प्रदर्श्यते । स्थण्डिले कुण्डे वा त्रिभिर्दर्भैः
परिसमूहनं ३ (पांमूनामपसारणम्), गोमयोदकेनोपलेपनं ३,
खादिरेण खड्गाकृतिना स्प्येन तदभावे क्षुबेण उदकसंस्थाः
मागग्रास्तिस्रो रेखाः कृत्वा, अनामिकाङ्गुष्ठेन यथोल्लेखनक्रमं
रेखाभ्यः पांसूनुदधृत्य—

(उत्करं गृह्य रेखाभ्यो रत्निमात्रे निधापयेत् । द्वार-
मेवतु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ॥ इति वचनात्)
ईशानकोणे निक्षिपेत् । मणिकपात्रसत्त्वे तदुदकेन तदभा-
षे कमण्डलूदकेनाभ्युक्ष्य इति पञ्च भूस्कारान्कृत्वा ताम्र-
पात्रस्थमग्निं वेद्यां स्वाभिमुखं स्थापयेत्—ॐ अग्निं दूतं पुरो

यथा उर्वारुक्तं कर्कन्ध्रादेः फलम् अत्यन्तं पक्वं सत् बन्धनात् स्व-
स्य शृन्नात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥

अग्निन्दूतं. अ. २२. मं. १७ यम् अग्निम् अहं पुरो दधे पुरतः
स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किं, तदाह-हे अग्ने इह यज्ञे
त्वं देवान् आसादयात् आसादय (लेटोऽडाटाविति आट्) स्थापय ।
कीदृशमग्नि-देवानां दूतं, हव्यवाहं हविषां वोढारम् ।

दध्ने हव्यवाहमुपद्युवे । देवोऽ॥ आसादयादित् ॥ इत्यग्निं
सस्थाप्य अग्नरुत्तरत आचार्यैर्ब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् ।

(विवाहादिसंस्कारकर्मसु यजमानस्यैव कर्तृत्वस्य सू-
त्रव्याख्यानावसरे पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्तपु आचार्यवर-
णं कर्मोपदेशनार्थमेव, अतो न सर्वत्रावश्यकम्, किन्तु वि-
वाहादिवेव, कर्मानुष्ठानं तु यजमानस्यैव । तदसम्भवे प्रधान-
मात्रं त्यागमात्रं वा यजमानेन कर्तव्यम् अन्यत्सर्वमाचार्येणैव
कर्तव्यम् । यजमानासानिभ्यस्तु तदनुमत एव प्रधानानुष्ठानं
त्यागं च कुर्यात्—इति बाध्यम्) ॥

अथेहामुकोऽहम् अमुकहोमकर्म्मणि आचार्यैर्ब्रह्म-
णा पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये । भूमिदवाग्रेत्यर्थं दत्त्वा गन्ध-
द्वारेति गन्धविलेपनं कृत्वाऽक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं
गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतपुष्पमालावा-
सोलङ्करणादिभिः करिष्यमाणामुकहोमकर्म्मणि आचार्यैर्कर्म-
कर्त्तुम् आचार्यत्वेन त्वामहं वृणु । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः ब्रह्म-
णस्य । आचार्यं प्रार्थयेत्—आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शत्रादीनां
वृहस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥
तथाऽमुकहोमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म्मं कर्त्तुं ब्रह्म-
त्वेन त्वामहं वृणु । वृतोऽस्मि । ब्रह्मणं प्रार्थयेत्—यथा चतुर्मुखो
ब्रह्मा सर्ववेदधरो विभु । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव
द्विजोत्तम ॥ अस्व यज्ञस्य निष्पत्यै भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।
सुप्रसन्नेन कर्त्तव्यं शान्तिकं विधिपूर्वकम् ॥ अस्मिन् होम-
कर्म्मणि त्वं मे आचार्यो भव । अहं भवानीति प्रत्युक्तिः ।
त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं भवानीति प्र० ।

इति वरणविधाय अग्निः दक्षिणतः ब्रह्मारुनम् (ब्रह्मोप-

वेशनार्थमासनम्) पीठं कुशैराच्छाद्य अग्नेरुत्तरतः पूर्वं दृत्त ब्रह्मा-
ण तत्रोपवेश्य प्रतिनिधिभूत आचार्यः आत्मासनम् अग्नेः पश्चात्
यजमानासनं च अग्नेरुत्तरत प्रागग्रकुशैः सम्पाद्य, अग्नेरुत्तरतः
पश्चिमभागे एकमासनं पूर्वभागे द्वितीयासन प्रागग्रकुशैः कल्पयि-
त्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्घृतपात्रस्थजले-
नापुर्षं दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निधाय आ-
लभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रैः उदगग्रैश्च कुशैः
परिस्तरणम् । पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः । तत्र पुर-
स्तात् पश्चाच्च उदगग्रैः, दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः । (द्र पृ. २०)
अर्थवन्ति वस्तून्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरु-
णानि, द्वे पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे, प्रोक्षणीपात्रम् , आज्यस्था-
ली, चरुश्चेत् चरुस्थाली, सम्माजर्नकुशाः पञ्च, उपयमनकुशा-
स्त्रिभृतयः त्रयोदशपर्यन्ता ग्राह्याः, समिधस्तिप्तः पालाशयः
प्रादेशमात्र्यः, स्तुवः खादिरः, गव्यमाज्यम्, चरुश्चेद् व्रीहितण्डु-
लाः, पूर्णपात्र पदूषञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमित वा बहुभो-
क्तुः पुरुषस्याहारपरिमित वा, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा “गोर्वा-
हणस्य वर” इत्युक्तो वरो वा । एतानि वस्तूनि अग्नेः पश्चात्
प्राक्संस्थानि स्थापयेत् । तत्र पात्राणि प्राग्विला-युदगग्राणि स्थाप-
येत् । त्रिभिर्दर्मैर्द्वे (ओपधिमन्तर्धाय) मच्छिद्य प्रादेशमात्रे पवित्रे कु-
र्यात् । अत्र पत्रद्वयात्मकमेकमेव पवित्रमिति निरूपितम् (पृ ३८) ।
प्रोक्षणीपात्र प्रणीतासनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा
प्रणीतोदकमासिच्य पत्रिाभ्यामुत्पूष्य (तज्जलमुत्क्षिप्य) पवित्रे
प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये
कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य (दक्षिणहस्तमुत्तानं कृत्वा
मध्यमाऽनामिकाङ्गुलयोः मध्यपर्वभ्यां जलस्योच्छालनं कृत्वा)

प्रणीतोदकेन मोक्षेदिति मोक्षणीसंस्कारः।पवित्राभ्यामाज्यस्थालीं सम्प्रोक्ष्य, तथा चरुश्चेत् चरुस्थालीं, सम्मार्जनकुशान् उपयमनकुशान् समिधः स्रुवम् आज्यम् पूर्णपात्रम् दक्षिणाश्च सम्प्रोक्ष्य असञ्चरे अग्निप्रणीतयोर्मध्ये मोक्षणीपात्र स्थापयेत् । निरुप्याज्यम् (आज्यस्थाल्यामाज्यं गृहीत्वा) अधिश्रयेत्-अग्नावारोपयेत् । चरुश्चेदाज्यचर्वोर्युगपदारोपणम् । आज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति । तदुत्तरतः चरु स्वयमाचार्यो वा । अर्द्धश्रिते चरावाज्ये च ज्वलदुल्मुक्तं च रोराज्यस्य च समन्ताद् भ्रमयेत् । दक्षिणेन स्रुवमधोमुखं प्राञ्च प्रतप्य सव्ये कृत्वा सम्मार्जनकुशाग्रैः मूलतोऽग्रपर्यन्त, कुशमूलैरधस्ताद्भागे अग्रमारभ्य मूलपर्यन्त सम्मार्ज्यं समार्जनकुशान् अग्नौ प्रहरेत् (प्रक्षिपेत्) । ततः प्रणीतोदकेन स्रुवमभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य कराभ्यां सम्मार्ज्यं आत्मनो दक्षिणतः कुशोपरि निदध्यात् । आज्यमुद्रास्य (उचार्य) उत्तरतः स्थापयित्वा अग्नेः पश्चादानयेत् ।

चरुसत्त्वे आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वाऽऽज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुश्चानीयाज्यस्योत्तरतो निदध्यात् ।

अद्भुष्टाभ्यामनामिकाभ्यां च घृताभ्यामुदगग्राभ्यां पूर्वपवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय (उत्क्षिप्य) अवेक्ष्य अपद्रव्यनिरसनं कृत्वा मोक्षणीश्च पूर्वपवित्राभ्यामुत्पूय (उत्क्षिप्य) तामुपवित्रे निदध्यात् । उपयमनकुशान् दक्षिणेनादाय वामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो घृताक्ताः समिधः अभ्यादध्यात् (प्रक्षिपेत् अग्नौ) ।

(ॐ समिधाऽग्निं दुःस्यन्त घृतैर्वीधयताति-

धिम् । आऽस्मिन्हव्या जुहोतन १ सुसमिद्धाय
शोचिपे घृतं तत्रिं जुहोतन । अग्नये जातवे-
दसे २ तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ।
बृहच्छोचा यविष्ठ्य ३ उप त्वाऽग्ने हविष्मती-
घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुपस्व समिधो मम ४
स्वाहा) ॥

(अमन्त्रक एव समित्प्रक्षेप उचित इति नि० ३९)
ततः प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकगृहीतेन ईशानादि
उत्तरपर्यन्तं सम्प्रोक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् ॥ आ-
ज्यहोमे संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतान्योर्मध्ये निद-
ध्यात् । (आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु चतुर्थीकर्मादौ पात्रान्तरे
एव शेषप्रक्षेपः—इति ति. पृ. ३८) ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवता-
भिंधयानं कुर्यात्—अद्येहासुकोऽहममुकहोमकर्मणा यक्ष्ये—तत्र
प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, *सोम्, अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ,
अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान्,
वरुणमादितिम्, अग्निं प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतंचाज्येनाहं
यक्ष्ये । प्रत्याहुतित्यागकरणासम्भवे आदावेव तन्त्रेण एतद्धो-
मद्रव्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तम् ॐ तत्सद्यथादैवतमस्तु न
ममेत्येवं त्यागः कार्यः । एतन्ते इति अमुकनामाग्रे सुप्रतिष्ठितो
वरदो भवेत्येवं प्रतिष्ठाप्य ध्यानम् । (अग्निनामानि द्र०पृ० ५१)

ॐ तद्देवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । त-

*अत्र सोमानन्तरं प्रधानमुल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेखनीयाः । प्र-
धानस्य द्रव्यान्तरसत्त्वे तु सोमान्ता आधाराज्यभागदेवता उल्लिख्य
आज्येनेत्युल्लिख्य प्रधानदेवतां तद्द्रव्यं चोल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेख-
नीया इति बोध्यम् ॥

तद्देवाग्निः. अ. ३२. मं. १ विद्यानात्मा परेणात्मना ऽऽविष्टः अ-

देव शुक्रं तद्रह्य ता ऽआपः स प्रजापतिः १ सर्वे नि-
मिषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्च
न मध्ये परिजग्रभत् २ न तस्य प्रतिमा ऽअस्ति यस्य
नाम महद्यशः ३ एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स ऽउ गर्भे ऽअन्तः । स ऽएव जातः स

ग्न्यादिषु ओतप्रोतत्वेन उपास्योऽभिधायते । अग्नि *तदेव कारण
ब्रह्मैव, आदित्यस्तदेव, वायुस्तदेव, चन्द्रमा तत् उ तदेव, (उ एवार्थे)
शुक्र शुक्ल तत् प्रसिद्ध ब्रह्म प्रयोलक्षण तद् ब्रह्मैव, ता प्रसिद्धा
आप जलानि स प्रसिद्ध प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥

सर्वे निमेषा अ ३२ म २ सर्वे निमेषा शुटिकाष्ठाघट्याद्
य कालविशेषा पुरुषात् अधि पुरुषसकाशात् जज्ञिरे । की
दशात् पुरुषात्, विद्युत विशेषेण घातते विद्युत् तस्मात् । किञ्च
कश्चिदपि एन पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत् न परिगृ
ह्णाति । (ग्रहधातोर्लेटि व्यत्ययेन इलौ लेटोऽटि च ह्रस्वोभेदश्च
न्दसीति भकारे तिप इकारस्य लोपे च रूपम्) । एन तिर्यञ्च च
तुर्दिशु मध्ये मध्यदेशेऽपि कश्चित् न गृह्णाति । असी प्रत्यक्षादी
नामधिपय इति भाव ॥

न तस्य अ ३२ म ३ तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानम् उपमान
किञ्चिद्वस्तु नास्ति अतएव यस्य नाम प्रसिद्ध महद्यश अस्ति ॥
सर्वस्य घस्तुन तदुपानकत्वात् तदुपमानर्हत्वमिति भाव ॥

एषोहदेव ० अ ३२ म ४ ह इति प्रसिद्धौ । हेजना एष पूर्व प्र-
थमो जात उत्पन्न, एष द्व सर्वो प्रदिश अनु तिष्ठति व्याप्य स्थि
त । गर्भे अन्त गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव ।
जानिष्यमाण उत्पत्स्यमानाऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रति-पदार्थम् अञ्च
सि गच्छतीति प्रत्यङ् । सर्वतोमुख सर्वतो मुखान्यवयया यस्य
स अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थ । सर्वैतत्प्रसिद्धमेव सर्व खलिवद्
ब्रह्मेत्यादौ इति भाव ॥

जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ४ च-
त्वारि शृङ्गा त्रयो ऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो
ऽस्य । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां२॥
आविवेश ५

ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् । सुवर्णवर्ण-
ममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥ सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥ इति-
सामान्यतोऽग्निं ध्यात्वा ॐ अमुकाग्नये नम इति विशेषतश्च
ध्यात्वा आवाहयेत्- ॐ वैश्वानरो न ऽऊतयऽआप्प्रयातु
परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ इत्यावाह्य ॐ अग्ने नय

चत्वारिशृङ्गा. अ. १७. मं ९१ यो वृषभः कामानां यर्षिता रोर-
वीति (रु शब्दे यद्बलुगन्तम्) अत्यर्थं शब्दं करोति । सोऽयं महो देवः
महाते जनैरिति महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्यपर्यन्तानां प्राणिनाम् उपजी-
व्यः मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठ-
ति । भूतत्वादिकमधिवक्षितम् । अस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा
शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गात्तृहोत्रध्वर्युलक्षणानि । त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरू-
पाः । द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्यांरये । शिर एवास्य हविर्धानं
प्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य
सप्त हस्तासः सप्त होतारः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । यश्च त्रिधा त्रि-
प्रकारैर्वद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्वद्धः । व्या-
रयान्तरद्वयं महीधरभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ इत्थं परब्रह्मादिरूपेणाग्निं
ध्यात्वा पूजयेत् ॥

वैश्वानर० अ. १८ मं. ७२. वैश्वानरः अग्निः नः अस्माकं सुष्टु-
तीः शोभनाः स्तुती. उप उपथोतुं परावतः दूरदेशात् आगच्छतु नः
अस्माकम् ऊतये रक्षणाय इत्यर्थः ॥

अ. ५ मं. ३६ हे अग्ने विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि
वा विद्वान् जानानस्त्वम् अस्मान् अनुष्ठातृन् राये धनाय यज्ञफलाय
सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किञ्च अस्मत् अस्मत्तः एनः

सुपथा राये ऽअस्मान् विश्वानि देव व्रयुनानि विव-
दान् । युषोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमऽउ-
क्तिंविधेम ॥ इति वैदिकमन्त्रेण अमुकाग्रये नम इति नाममन्त्रेण
च पाद्यादिनीराजनान्तं *सम्पूज्य रेखाः पूजयेत्—पूर्वरेखाया-
म् ॐ ब्रह्मणे नमः मध्यरेखायाम् ॐ विष्णवे नमः उत्तररे-
खायाम् ॐ रुद्राय नमः । ततोऽग्निजिह्वापूजनम्—ॐ करा-
ल्पै नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहिता-
यै नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्म-
रागायै नमः इति सप्तजिह्वाः सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य (भूमौ
पातयित्वा) ब्रह्मणाऽन्वारब्धः (दक्षिणे वाही कुशेन दक्षिणेन
हस्तेन स्पृष्टः) आचारावाज्यभागौ च समिद्धतमेऽग्नौ जुहुयात्—
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति *मनसा ध्यायन् इदं प्रजापतये न
ममेतित्यागान्ते त्यागकाले वा अग्नौ हविर्द्रव्यं प्रक्षिप्य हुतशेषं
घृतं मणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत्—इति ग-
दाधरादयः । अग्नौ प्रक्षिप्य इदं प्रजापतये न ममेति त्यागं कृ-
त्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेदिति हरिहरादयः । मन्त्रा-

पापं सुयोधे पृथक्कुरु । किम्भूतमेनः—जुहुराणम् हर्च्छित्तुं कुटिली-
कर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलपितक्रियाप्रतिबन्धकरहितमित्य-
र्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमऽक्तिं नमस्कारविषयामु-
क्तिं विधेम संपादयामेति ॥

*अग्निपूजा बहिः प्रोकोति यचनात् वहिरेयाग्नेः पूजनमिति के-
चित् । मध्येऽपि गन्धपुष्पादि दद्यादग्नेर्न संशयः । बहिर्नवेद्यमात्रं तु
दातव्यमिति निश्चयः ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात्तथा कर्तव्यमिति
शान्तिमयूखे ॥

** उपांशु काम्यदेवता इत्युपक्रम्य “प्राजापत्य” इति कात्या-
यनसूत्रात् । (४।१।४)

न्ते अग्नौ प्रक्षेपकाले एव इदं प्रजापतये न ममेति *त्यागं कृत्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेदिति तत्त्वम् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐइन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय न मम । ॐअग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐसोमाय स्वाहा । इदसोमाय न मम इति हुत्वा ततः ब्रह्मणाऽनन्वारब्धः प्रकृतहोमं विधाय ब्रह्मणाऽन्वारब्धो भूरादिहोमं कुर्यात्-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐभुवः स्वाहा । इदं वायवेन मम । ॐस्वः स्वाहा । इदं सूर्याय न मम । (त्वन्नोअग्नेइति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐत्वन्नो ऽअग्ने ववरुणस्य विवद्वान्देवस्य

*त्यागश्च हविर्द्रव्ये भनसा स्वस्वत्वनिवृत्तिं देवतास्वत्वोत्पत्तिं च सञ्चिन्त्य क्रियमाणः "इदम् अमुकदेवतायै न मम" इत्याकारकः शब्दप्रयोग एव । न तु प्रोक्षणीपात्रादौ शेषप्रक्षेप एव त्याग इति भ्रमितव्यम् । वैश्वदेवादी सर्वहोमस्थले त्यागस्य सत्त्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । एतत्कल्पनायाः सर्वनिबन्धाज्ञानमूलकत्वेन सर्वथा हेयत्वाच्च । क्वचित्तु अग्नौ प्रक्षेपे ऽपि लक्षणया त्यागशब्दः प्रयुज्यते इत्यन्यत् ॥

भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च । तस्माद् भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता ॥ १ ॥ भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः । कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात्प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ शीतोष्णवृष्टितैर्जासि जायन्ते तानि चै सदा । आलयः सुकृतीनां च स्वर्लोकः स उदाहृतः ॥ ३ ॥ इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥

त्वन्नोऽअग्ने. अ. २१ मं. ३. हे अग्ने त्वं नः अस्मान् प्रति वरुण-

हेडो ऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशु-
चानो द्विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा ॥ इदम-
ग्रीवरुणाभ्यां न मम ॥ (सत्वन्नोऽअग्ने इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टु-
च्छन्दः अग्रीवरुणां देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ स
त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउपसो
व्युष्टौ । अवयश्च नो ववरुणः रराणो व्वीहि मृडीकः
सुहवो न ऽएधि-स्वाहा । इदमग्रीवरुणाभ्यां न मम ॥ (अया-
थाग्ने इति प्रजापतिऋषिर्विराट् छन्दोऽग्निर्देवता सर्वप्राय-
श्चित्तहोम विनियोगः) (वामदेवऋषिस्त्रिष्टुच्छन्द इति ज-
यरामादयः) (अष्टधग्विधानान्मन्त्रस्वाहाकारयोः स-

स्य देवस्य हेड. क्रोधम् अस्मिन् कर्मणि वैगुण्यजनितम् अवयासि-
सीष्टाः निवर्तय । (यसु. उपक्षये. अवपूर्वस्य णिजन्तस्य आशी-
लिङि छान्दसत्त्वादिडादावपि णिलोपे पत्वाभावे च रूपम्) । किञ्च
विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत्.अस्मत्तः प्रमु-
मुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु (मुचेत्यत्ययेन शपः श्लु) । कीदृशस्त्वं-स्वा-
धिकारं विद्वान् जानन्, यजिष्ठः अतिशयेन यथा यजिष्ठः (तुरिष्टे-
मेयस्सु इति वृचो लोपः), वह्नितमः-वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निः
वह्नितमः हविषाम् अत्यन्तं वौडा, शोशुचान् अतिशयेन दीप्यमा-
नः (शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः) ॥

सत्वन्नोऽअग्ने. अ.२१. म.४ हे अग्ने स त्वम् अस्या उपसो व्युष्टौ
व्युष्टिकाले प्रभातकाले अस्मिन्नहनि ऊनी ऊत्या(छान्दसः पूर्वसवर्णः)
अवनेन नः अस्माकम् अवमः रक्षकः नेदिष्ठः अन्तिकतमः समीप-
तमश्च भव (अवतीत्यवमः अवतेः अमप्रत्ययः) । किञ्च रराणः हवि-
र्देदत् सन् नः अस्माकं ववरुणम् अवयश्च अवयज (अवपूर्वाद् यजते-
ल्लोटि शपो लुक्) । ततो मृडीक सुखकरं हविः (मृड सुखने
अस्मादौणादिकः कीकन् प्रत्ययः) वीहि भक्षय । किञ्च नः अस्मा-
कं सुहवः शोभनाह्वानः एधि भव ॥

न्यः)-ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशास्तिपाश्च सत्यमिन्व-
मया ऽअसि । अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि
भेषजं स्वाहा । इदमग्नये न मम । (ये ते शतमिति शु-
नःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः
स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ ये ते श-
तं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाः त्रिव्रता महा-
न्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे सुञ्च-
न्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे

अयाश्चाग्ने० कात्या० श्रौ० सू० अं० २५ कं० १ । हे अग्ने त्वम्
अयाः न यातीत्ययाः सर्वत्र याद्याभ्यन्तरावस्थितः असि भव-
सि । किम्भूतः-अनभिशास्तिपाः न विद्यते ऽभिशास्तिः अभि-
शापो येषां ते अनभिशास्तयः तान् पाति आत्मसात् करो-
ति शोधयतीति यावत् । कृतप्रायश्चित्तपालक इत्यर्थः । किञ्च हे
अग्ने यत् त्वम् अयाः सर्वत्रान्तर्याहिरवास्थितः अनभिशास्तिपाश्च अ-
सि तत् सत्यामित् सत्यमेव । इत् एवार्थे । किञ्च यस्मात् नः अ-
स्माकम् अयाः सुमनाः स्वाश्रयो वा भूत्वा यज्ञं वहासि वहसि
(लेट् लेटोऽडाटावित्याद्), तस्मात् नः अस्मभ्यं भेषजं सुषोत्पा-
दकमोषधम् अष्टष्टलक्षणं धेहि देहि धारय वा । अया इति पुनर्ध्वने
न भूयांसमर्थं मन्यते, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादाविध ॥

येते शतं.कात्या.श्रौ.सू.अ.२५ कं.१। हे वरुण पश्चिपाशापते तव ये
शतं पाशाः ये च सहस्रं यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहनिरासाय हिताः त्रिव्रताः
महान्तः पाशाः सन्ति तेभिः तैः (षड्गुलं छन्दसौत्थैसोऽभावः) पा-
शैः सन्नद्धान नः अस्मान् अद्य अस्मिन्नेव अहनि सविता उक्त अ-
पिच विष्णुः विश्वेदेवाः तथा मरुतः एकोनपञ्चाशच्च एते देवाः सु-
ञ्चन्तु मोचयन्तु । अन्तर्भावितर्ण्यर्थोऽत्र मुञ्चति । मुञ्चन्तु मा शप-
थ्यादितिघत् । किम्भूता एते-स्वर्काः सुमन्वाः स्वर्चना वा । यद्वा
स्वर्का इति देवतान्तरं ज्ञेयम् । अत एव स्वर्कभ्यश्चेति प्रयोगमाहु-
र्याशिकाः ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ॥ (अत्र देवेभ्य इति न वाच्यमिति गदाधरः) । (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवेता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) । ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं विव मध्यमं अथाय । अथा व्वयमादित्य व्वते तवाना- गसो ऽअदितये स्याम-स्वाहा ॥ इदं व्वरुणायादित्याय न मम ॥ मनसा ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । (आज्यातिरिक्तहोमद्रव्यसत्त्वे स्विष्टकृद्धोमो महाव्याह- त्यादिहोमात्प्रागेव कर्तव्यः) ।

ततः बर्हिहोमं स्वाहोति कुर्यात् । प्रजापतये नमोति त्यागः । ततः संस्रवस्य प्राशनम् अवघ्राणं वा कृत्वा द्विः आचम्य अग्नौ पवित्रप्रातिपत्तिं स्वाहोति कुर्यात् । ततः कर्मार्थं प्रणीतानामपाम् अग्नेः पश्चिमतो विमोकं कुर्यात् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्—अघोहा- म्युकोऽहम् अमुकहोमकर्मणः साङ्गफलमाप्तये साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थञ्च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे

उदुत्तमम्. य. सं. अ. १२ मं. १२ । हे वरुण उत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उच्छ्रय उच्छ्र- यय उत्कृष्य विनाशय (संहितायां छान्दसो दीर्घः शायज्वा) । अधमम् अधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं स्वत्पाशम् अवश्रयय अवकृष्य अस्म- त्तो विनाशय । मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विध्रयय विच्छेदय । (अथ यन्धे मित्वाणिचि ह्रस्वः) । अथा अथ पाशत्रयविनाशानन्तरम् हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधाः निष्पापाः तव व्रते कर्मणि धर्तमानाः सन्तः वयम् अदितये अदीनतायै स्याम अक्षण्डितत्वाय योग्या भवेम । (अथा इत्यत्र निपातस्य चेति सं- हितायां दीर्घः) ॥

ॐ तत्सन्नमम इति । दत्त्वा मन्त्रपाठः सति स-
 भवे यजमानस्यैव—ॐ अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह
 वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचा-
 भुवः ॥ ततः स्रुक्स्रुवयोः संमार्जनं पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा
 होपावशिष्टं घृतं सुवेण द्वादशधा गृहीत्वा घृतपूर्णया स्रुचा
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् । स्रुचोऽभावेऽवशिष्टघृतपूर्णेन सुवेणैव
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् । सुवेण होमपक्षे उपविश्यैव होमः ।
 यजमानेनान्वारम्भः कार्यः । ब्रह्मणा ऽऽज्यस्थाल्याः सुवेण
 स्रुचि द्वादशधा घृतन्देपम् । तिष्ठन् आचार्यो होमं कुर्यात् ।
 स्रुचं नारिकेलपूगीफलादिफलवस्त्रसहितां कृत्वा—ॐ स्रुच-
 श्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलश-
 श्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिपवणे च मे पूतभृच्च मेऽआधव-
 नीयश्च मे वेदिश्च मे वर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाका-

अक्रन्कर्म० य० सं० अ० ३ म० ४७ । ये एते अक्रन् अकार्षुः कृ-
 तवन्तः कर्म कर्मकृतः ऋत्विजः मयोभुवा मयः सुरा भवति यया सा
 मयोभूः तथा मन्त्ररूपया वाचा स्तुतिरूपया सह, ताम् अहं प्रवीमि ।
 हे सचाभुवः (सचेति सहार्थे अव्ययम्) सहभवनशीलाः परस्परं
 यजमानेन पत्न्या वा सह अवस्थिताः हे ऋत्विजः देवेभ्यः देवार्थं
 कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत प्रकर्षेण गच्छन् इति । यजमानेन
 मन्त्रपाठः कार्यः । तद्दसम्भवेऽन्यां ब्राह्मणः कश्चित्पठेत् ॥

स्रुचश्चमे० य० सं० अ० १८ म० २१ । स्रुचो जुहादयः, चमसाः
 प्रहपात्राणि, वायव्यानि पात्रविशेषाः, अधिपवणे काष्ठफलके, पूत-
 भृत्ताधवनीयो सोमपात्रविशेषो, स्वगाकारः शंयुवाकः तेन यथा-
 स्वं देवतानां हविरद्वीकारात् । प्रासिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन
 निमित्तेन कल्पन्तां कल्पानि भवन्तु । यशो मम एतेषां दाता
 भवतिवत्यर्थः । स्रुचः प्रार्थ्यमानत्वात् स्तुत्यत्वमिति तत्पूजने मन्थो-
 ऽयं विनियुज्यते ।

रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ इति मन्त्रेण सम्पूज्य सङ्कल्पः—
 अग्नेह अमुकशर्माऽहम् अमुकहोमकर्म्मणः साद्रफ-
 लप्राप्तये न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं *मृडनामाग्नी पूर्णाहुतिहोमं-
 करिष्ये । (मूर्धानं दिव इति भरद्वाजऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो महादे-
 श्वानरो देवता मृडनामाग्नी पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः) ॐ मू-
 र्धानं दिवो ऽअरतिमृथिऽया वैश्वानरऽनृनऽआजात-
 मग्निम् । कविः सम्प्राजमतिथिज्ञानानामासन्नापात्र-
 ज्ञनयन्त देवाः—स्वाहा । इदमग्नये वैशानराय न
 मम । ततः ऋक्त्रयेण अग्नि मेधां प्रार्थयेत—ॐ सद-

मूर्धानदिवो.य. सं. अ. ७ मं. २४ । वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तू-
 यते । देवा. ईदशमग्नि जनयन्त अजनयन्त उत्पादितयन्त. । (अउभाव
 आर्ष) । किम्भूतमग्निम्—दिवो मूर्धानं शुलोकस्य शिरोवदुघ्नतप्रदेशे
 सूर्यरूपेण अवस्थाय भासकम् । तथा पृथिऽया अरतिम्—रतिरप-
 रतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिऽया उपरि अग्निः कदाचिदुपरमते, कि-
 न्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा यततपय । तथा वै-
 श्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरभ्यो हितो वैश्वानरः त, जठराग्निरू-
 पेणात्रपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तम् आजातम उत्पन्नम्
 अराणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शिनम् स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिदम्
 इत्यर्थः । तथा सम्प्राज सम्यादीप्यमानम् ऐदत्रयेण युक्तमित्यर्थः ।
 जनानां यजमानानाम् अतिथिं हविर्भि. सत्कारयोग्यम्, *आमन् आ-
 सनि आस्थे मुष्टे आपात्रम् आभिमुख्येन पावतऽनेनेत्यापात्रम्—ईदश-
 मग्निं देवा इन्द्रादयः अजनयन्तेत्यर्थं ॥

सदमस्पति० य० स० अ० ३२ मं० १३ । इत उत्तरम् ऋक्त्रयेण
 मेधा याच्यते । सदसस्पतिं सदो यज्ञगृह तस्य पतिः तम्, अदुमु-

* पूर्णाहुती मृडा नामेति पूर्वोक्तयचनात् । (पृ. ५२) तदुभ-
 ण्—पूर्वं प्रदग्धलितो यद्विद्विद्विद्विद्य तु मोहितः । तृप्तो निर्धूमनिर्जालो
 मृडाग्नः पारिकीर्तितः ॥ इति प्रहरत्नावल्याम् ।

सस्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिम्मेधाम-
घासिप० स्वाहा १ ॐयाम्मेधान्देवगणाः पितरश्चो-
पासते । तथा मामद्य मेधयाऽग्ने मेधाविनं कुरु
स्वाहा २ ॐमेधाम्मे व्वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजाप-
तिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधान्घाता ददातु मे
स्वाहा ३

(केचित्-ॐपूर्णां दर्विं परा पत सुपूर्णां पुनरापत ।
व्वस्लेव विवक्रीणावहाऽहपमूर्ज्व २ शतक्रतो ॥ अनया
स्वाहान्तया पूर्णाहुतिहोममिच्छन्ति) । ततः वायव्याम् उत्तराङ्गभू-
तम् अग्निपूजनम्-अग्नेनयेति पूर्वोक्तमन्त्रेण, श्रद्धां मेधां यशः
भङ्गां विद्यां पुष्टिं वलं श्रियम् । आयुष्यं द्रव्यमारोग्यं देहि मे हव्य-

तं महान्तम् अचिन्त्यशक्तिं, प्रियम् इन्द्रस्य, काम्यं कामसम्पत्करं क-
मनीयं घा-सति धनं, मेधां बुद्धिम अयासिपम् याचे ॥ (लेद्
छान्दसोऽङ्गागमः) ॥

यामेधां० य० सं० अ० ३२ मं० १४ यां मेधां देवगणाः पितरश्च
उपासते पूजयन्ति तथा मेधया माम अद्य हे अग्ने मेधाविनं कुरु ॥

य० सं० अ० ३२ मं० १५ । मेधां मे मह्यं व्वरुणो ददातु मेधाम्
अग्निश्च प्रजापतिश्च, मेधाम् इन्द्रश्च वायुश्च-ददात्विति सर्वत्र स-
म्बध्यते । घाता च मेधां मे मह्यं ददातु ॥

पूर्णादर्विं० य० सं० अ० ३ मं० ४९ हे दर्विं भस्याः स्थालीतो
ऽन्नं गृहीत्वा पूर्णां सति परा उत्कृष्टा इन्द्रं प्रति पत गच्छ, ततः
कर्मफलेन सुस्तु पूर्णां पुनरापत पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इ-
न्द्रमाह-वस्ता वस्तेन मूल्येनेव आधाम् अव्ययुयजमानौ (पुरोदि-
तयजमानौ) विवक्रीणावहे । किन्तद् द्रव्यम् इत्यत आह-इपम् अन्नम्
ऊर्जम् उपसेचनम् । हे शतक्रतो बहुकर्मन् ॥

वाहन ॥ इत्यनेन च कुर्यात् । (केचित् प्रधानहोमान्ते एवाग्निपूजनमाचरन्ति । नवाहुतिहोमान्ते त्वन्ये । तद् यथासम्प्रदायमनुष्ठेयम् । पूर्णाहुत्यन्ते एव संस्रवप्रशानादि फेचिद्वदन्ति । पूर्णाहुत्यनन्तरं वसुभ्यः स्वाहेति वसोर्धाराहुतिं च फेचिदाचरन्ति । पूर्णाहुतिहोमश्च ग्रहयज्ञादावेव न तु विवाहादिसंस्कारेषु । अतएव हरिहरादिपद्धतिषु तत्र न दृश्यते विशेषविधानाभावात् । तस्मात् तत्र न पूर्णाहुतिहोमोऽनुष्ठेय इति बोध्यम्) ॥ ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । ॐ आयुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्मम देहि । ॐ वर्चोदा ऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि । ॐ अग्ने यन्मे तन्वा ऽजनन्तन्मऽआपृण ॥ ॐ मेधाम्मे देवः सविता आदधातु । ॐ मेधाम्मे देवी सरस्वती आदधातु । ॐ मेधामाश्विनौ देवावाघत्ताम्पुष्करस्त्रजौ (पा.श्रु. २।४) इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाक्षिगुरुपर्यन्तं मुखं पाणिप्रतनतपूर्वकं मार्जयेत् (प्रोञ्छेत्) । ॐ अद्रानि च मऽआप्यायन्ताम् इति सर्वाङ्गान्युपस्पृशेत् । वाक्च मऽआप्यायताम् इति मुखे । प्राणश्च मऽआप्यायताम् इति नासिकायाम् । चक्षुश्च मऽआप्यायताम् इति नेत्रयोः । श्रोत्रञ्च मऽआप्यायताम् इति श्रोत्रयोः । यज्ञो बलञ्च मऽआप्यायताम् इति

तनूपा अग्नेऽसि० य० हं० अ० ३ मं० १७ । हे भगवन्नग्ने यस्त्वं ह्यभायत पय अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य शरीरस्य गोपायिता भयसि, स त्वं मे मम तन्वं तनूं पाहि गोपाय (पाञ्चन्दसीति पूर्वरूपामायः) । हे अग्ने स्वम् आयुर्दाः आयुषो दाता असि अतः मे मम आयुः देहि । वर्चोदा असि वर्चो मे देहि । यस्य दर्शनादेव "ग्राहणो महानयं विद्वान् तपसा अग्निरिव ज्वलति" इति प्रतिपत्तिः तद् वर्चं इत्युच्यते । हे अग्ने मम तन्वाः शरीरस्य यत् ऊनं न्यूनं तत् मे मम आपृण आपूरय ॥

बाहोः । उदकस्पर्शः । ततस्त्र्यायुपकरणमनामिकया सुवलग्न-
सघृतभस्मना (पृ. ५१.) । *ॐत्र्यायुपं जमदग्नेः इति
ललाटे । ॐकश्यपस्य त्र्यायुपम् इति ग्रीवायाम् ॐपद्मेवेपु
त्र्यायुपम् इति दक्षिणस्कन्धे । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुपम्
इति हृदि । ॐत्र्यायुपमिति सर्वेण मन्त्रेण सर्वाङ्गपालभेत** ।
ततो होमाद्दक्षिणासङ्कल्पः-अद्येहेत्यादि अमुकोऽहम् अमुक-
होमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां सुव-
र्णदाक्षिणाम् अग्निदैवतां सुवर्णनिष्कयीभूतं द्रव्यं वा आ-
चार्याय तुभ्यं सम्पददे । (ब्रह्मदक्षिणापेक्षयाऽऽचार्यदक्षिणा
द्विगुणा) । तथा भूयसीं दक्षिणाम् अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभञ्ज्य
दास्ये ॐतत्सत् । तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणोश्च भोजयिष्ये ।

ततोऽग्निं विसर्जयेत्-गच्छगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमे-
श्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ भोभो बह्वे म-
हाशक्ते सर्वकर्मप्रसाधक । कर्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सान्नि-

त्र्यायुपम्० य० सं० अ० ३ मं० ६२ । त्रीणि आयुंषि समाहृता-
नि घाल्यपीधनस्थाचिराणि त्र्यायुपम् । यज्जमदग्नेः त्र्यायुपं यद्य
कश्यपस्य यद्य देवेषु तद् नः अस्माकमस्तु भवतु ॥

* पेशान्या आहरेद्भस्म स्रुचा चाऽथ स्रुवेण वा । अङ्गनं कार-
येत्तेन शिरःकण्ठांसहस्तु च ॥ इति शान्तिकमलाकरस्थवचनात् ।

** तनूपा इत्यादिना पुष्करस्रुजौ इत्यन्तेन सप्तमन्त्रात्मकेन
सप्तवारं मुखमार्जनं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं समिदाधानप्रकरणे
(पा. गृ. का. २ फं. ५) सूत्रकारेण उपदिष्टम् । तत्रैव समाचारात्
सूत्रान्तरस्थमपि अङ्गाप्यायनं त्र्यायुपकरणं च भाष्यकारेणानुष्ठे-
यत्वेनोक्तम् । समाचारदेव होमकर्त्राऽन्यत्राप्यनुष्ठेयमिति अत्र
सामान्यहोमप्रकारनिरूपणे उपन्यस्तमिति भाष्यम् । मेघां मे इ-
त्यादिसौत्रमन्त्राणां व्याख्यानं च तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ॥

धयं कुश सादरम् ॥ यान्तु देवगणाः सर्वे पृजापादाय मामि-
काम् । इष्टकामसमृद्धयर्थं पुनरागमनाय च ॥ ॐ यज्ञ यज्ञ-
च्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वाँ योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते
यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सर्व्वरिस्तं जुपस्व स्वाहा ॥
ॐ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो
विवस्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ इत्यग्निं विसृज्य
दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकरक्षावन्धनघृतच्छायामन्त्रपाठा-
दिकं कारयेत् ॥ (अस्मृत्वाऽथ ऋषिं छन्दो दैवतं विनियोजनम्।
होमं करोति मूढात्मा न स होमफलं लभेत् ॥ इत्यादिभिः
वचनैः होमादावेव तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वबोधनेन न सर्वत्रान्यत्र
ऋष्यादिप्रदर्शनम् । क्वचिन्निषेधश्च पूर्वमुक्त एव श्राद्धादौ । निषि-
द्धातिरिक्तस्थले तज्ज्ञानं चातिशयसंपादकं भवत्येवेति बोध्यम्) ॥

इति कुशकण्डिका ॥

यज्ञयज्ञच्छ० य० सं० अ० ८ मं० २२ । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ,
महि त्वत्तोऽन्यदस्ति । सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः । यज्ञपतिं
यज्ञमानं गच्छ स्वाँ योनिं च गच्छ । द्रव्यं देवता च यज्ञस्य
स्वा योनिः । एष ते यज्ञः अयं ते शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः श-
त्विग्भिः हे यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः स-
र्पधीरः सर्वे धीरा यस्मिन् स तथा । सोमः, पशुः, सवनीयाश्च पुरो-
हाशा धीरा उच्यन्ते । तं च जुपस्व आसेवस्व ॥ स्वाहा सुदुतमस्तु ।

धामच्छदग्निः ० य० सं० अ० १८ मं० ७६ । धामच्छद् धाम-
शब्दः स्थानवचनः स्थानानि न्यूनानि छादयति पूरयति अति-
रिक्तानि समीकरोति यः स धामच्छद् । एषं धामच्छच्छब्दः दे-
पशब्दश्च सर्वत्र सम्यध्यते । योऽग्निदेवो धामच्छद्, यश्चेन्द्रः, यश्च
ब्रह्मा, यश्च बृहस्पतिः—एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः (चेतःशब्दः
प्रज्ञाश्चक्षतः), यज्ञं प्रावन्तु अन्यनानतिरिक्तं कुर्यन्तु नः अस्माकं
शुभे स्थिते च ॥ शम् ॥

ग्रहयागप्रयोगः ।

अथ ग्रहयागपद्धतिलिख्यते ।

तत्र कर्त्ता पूर्वदिने हविष्याशनादिनिधमान्कृत्वा प्रथम, गृ-
हादीशानदिग्भागे भूमिः मार्जनादिसंस्कारः संशोध्य तस्यां
मण्डपादिकं विदध्यात् ।

तत्र पूर्वं गन्धाद्युपचारान् सम्पाद्य दशकालाः सङ्की-
र्त्य करिष्यमाणमण्डपादेनाविघ्नत्वसिद्धयर्थं गणेशपूजनं क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य पुन-
र्दशकालाः सङ्कीर्त्य करिष्यमाणमण्डपाद्यद्रत्वेन भूमिकूर्मान-
न्तानां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तान् पूजयेत् । तत्र पूर्वं

भूमि—चतुर्भुजां
शूलधरां स्मितवर
णि वसुधे लोकध

वन्दिता ॥ इत्यावाह्यं ॐ भूरेसिइति वैदिकमन्त्रेण, ॐ भूम्यै नमः
इति नाममन्त्रेण वा गन्धाद्युपचारैरुभयस्य—उपचारानिमांस्तुभ्यं
इदामि परमेश्वरि । भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः ॥
इति पूजां निवेदयेत् । पूजिते परमाचार्यगन्धमालपरलङ्क-
ते । भय भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि स्म्यताम् ॥ इति प्रार्-
थयेच्च । एवम् ॐ कूर्पाय नम इत्यनेन कर्मपूजनं विधाय ॐ अ-
नन्ताय नम इत्यनेन अनन्तं पूजयेत् ।

अथ मार्जनादिप्रकारः भूमिं संशोध्य पञ्चगव्ये-
नाभ्युक्षेत् । पञ्चगव्यप्रकारश्चेत्पम्—गायत्र्या गोमूत्रं पल-
मेतं मापांष्टकमितं वा गृहीत्वा सुवर्णताम्रादिपात्रे
वा पत्रपलाशादिपत्रपटे वा स्थापयेत् । तदर्थं गोम-
यं गन्धद्वारापिति मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्र-

महाम्यापनवेदि

उत्तर

कलशो
वर्ष

देशाली

कुवेर.

केशः

वास्तोष्पतिः

क्षेत्रपाल

शिव

अग्नि

मम

वशिष्ठा

आग्नेयी

अथ ग्रहयागपद्धतिलिख्यते ॥

तत्र कर्त्ता पूर्वदिने हविष्यांशनादिनियमान्कृत्वा प्रथमं गृ-
हादीशानदिग्भागे भूमि-मार्जनादिसंस्कारैः संशोध्य तस्यां
मण्डपादिकं विदध्यात् ।

तत्र पूर्वं गन्धाद्युपचारान् सम्पाद्य दशकालाः सुद्धी-
र्यै करिष्यमाणमण्डपादेनाविघ्नत्वसिद्धयर्थं गणेशपूजनं क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य पुन-
र्दशकालौ सुद्धीर्यै करिष्यमाणमण्डपाद्यद्रत्वेन भूमिकूर्मानि-
न्तानां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तान् पूजयेत् । तत्र पूर्वं
भूमि—चतुर्भुजां शुक्रवर्णां कूर्मपृष्ठोपरिस्थिताम् । पद्मशङ्खचक्र-
शूलधरां स्मितवराङ्गनाम् ॥ इति ध्यात्वा—आगच्छ सर्वकल्या-
णे वसुधे लोकधारिणि । पृथिवि ब्रह्मदत्ताऽसि कश्यपेनाभि-
न्दिता ॥ इत्यावाह्यं ॐ भूरसि इति वैदिकमन्त्रेण ॐ भूम्यै नमः
इति नाममन्त्रेण वा गन्धाद्युपचारैर्भ्यर्च्य—उपचारानिमांस्तुभ्यं
दामि परमेश्वरि । भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः ॥
इति पूजां निवेदयेत् । पूजिते परमाचार्ये गन्धमाल्यैरलंक-
िते । भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम् ॥ इति प्रा-
येच । एवम् ॐ कूर्माय नम इत्यनेन कूर्मपूजनं विधाय ॐ अ-
न्ताय नम इत्यनेन अन्तं पूजयेत् ।

अथ मार्जनादिप्रकारैः भूमिं संशोध्य पञ्चगव्य-
ताभ्युक्षेत् । पञ्चगव्यप्रकारश्चेत्थम्—गायत्र्या गोमूत्रं पल-
मेतं मापाष्टकमित्त्वां गृहीत्वा सुवर्णताम्रादिपात्रे
एव पलाशादिपत्रपृष्ठे वा स्थापयेत् । तदर्थं गोम-
त्रं गन्धद्वारामिति मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्र-

त्रिगुणं क्षीरम् आप्यायस्वेति मन्त्रेण गृहत्वा तत्रैव स्थापयेत् ।
 गोमूत्राद् द्विगुणं दधि दधिक्राव्ण इति मन्त्रेण गृ० तत्रैव स्थापयेत् ।
 गोमूत्राद् द्विगुणं घृतं तेजोऽसि शुक्रम् इति मन्त्रेण गृ० तत्रैव स्था-
 पयेत् । गोमूत्रसमं कुशादकं देयस्यत्वा इत्यादिना गृह्णामीत्यन्तेन
 मन्त्रेण गृहत्वा तत्रैव स्थापयेत् । प्रणवेन हस्तेनालोढ्य प्रणवे-
 नैव यज्ञियकाष्ठेन निर्मथ्य प्रणवेनैवाभिमन्त्रयेत् । एवंसिद्धेन
 *पञ्चगव्येन आपो हि ष्ठा इति ऋचेन भूमिमभ्युक्षेत् ।

एवं शोधितायां भूमौ मण्डपादिकं विदध्यात् । रुद्रायतना-
 दौ वा समीकरणपञ्चगव्याभ्युक्षणादिविशेषसंस्कारानपेक्षयैव
 मण्डपादिकं विदध्यात् । गणेशभूम्यादिपूजनं तु कर्तव्यमेव ।

होमानुसारेण कुण्डमानं स्थण्डिलमानं वा परिकल्प्य तद-
 ष्टगुणं यजमानहस्तेन पौडशहस्तं, द्वादशहस्तं, दशहस्तम्, अष्ट-
 हस्तं वा मण्डपं चतुरस्रं चतुर्द्वारं ग्रहवर्णपताकाचलंकृतं सुल-
 क्षणं कुर्यात् । तदभावे यजमानहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घा दश-
 हस्तार्थतां पूर्वपश्चिमायतां वा दक्षिणोत्तरायतां वा शालां
 कुर्यात् । मण्डपादिनिर्माणप्रकारश्च रुद्रकल्पद्रुमादौ द्रष्टव्यः ।

तत्र मध्ये हस्तखातविस्तारं समचतुरस्रं योन्यादियुतं कुण्डं
 कुर्यात् । तदशक्तौ तावन्मात्रं चतुरङ्गुलोच्छ्रितं *स्थण्डिलं नि-

* पञ्चगव्यमन्त्राश्च नामवर्मप्रकरणे व्या० ।

* त्रिहस्तस्थण्डिले चतुर्द्वारद्वुलानि व्यासं । व्यासो वि-
 स्तारः । त्रिहस्तस्य एकचत्वारिंशद्द्वुलानि पञ्च यथाश्च । चतुर्द-
 स्तस्य अष्टचत्वारिंशद्द्वुलानि । पञ्चहस्तस्य त्रिपञ्चाशद्द्वुलानि
 षट्पञ्चाशद्द्वुलानि । षडहस्तस्य अष्टपञ्चाशद्द्वुलानि षड् यथाश्च । सप्त-
 हस्तस्य त्रिपष्टिरङ्गुलानि चत्वारो यथाश्च । अष्टहस्तस्य सप्तप-
 ष्टिरङ्गुलानि सप्त यथाश्च । नवहस्तस्य षासप्ततिरङ्गुलानि । दश-

र्माय तदीशानदिग्भागे नवग्रहस्थापनाय हस्तविस्तृता वित-
स्त्युच्छ्रिता वप्रद्वयाटर्ता समचतुरस्रा उदक्प्रवर्णा ग्रहवेदिं कु-
र्यात् । तस्या प्रथमो वप्रो ब्रह्मलोच्छ्रायो, द्वितीयस्य ब्रह्मलो-
च्छ्रायो, द्वावपि ब्रह्मलविस्तारौ कर्त्तव्यौ ।

तत्र वेदिमध्येऽष्टदलरुमल निमार्य तत्तदूर्णचूर्णेन* पूरयि-
त्वा कर्णिकाया, पत्रेषु च यथोक्तमण्डलेषु प्रतिमासु वा दध्य
क्षतपुञ्जेषु वा ग्रहाणामावाहनं कुर्यात् ।

तत्र कर्त्ता कर्मदिवसे मातरत्याय स्नानसन्त्यादिनित्य-
कर्म समाप्य सर्वा नवग्रहपूजासामग्री सम्पाद्य दीपं प्रज्वलय्य
प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्तिवाचनं (शान्तिपाठ)
कृत्वा- गणेशादिपञ्चायतनदेवान् शुरुं च प्रणम्य
तेषु पुष्पाञ्जलिं च उक्तप्रकारेण समर्प्य प्रथमं गणेशपूजन-
कुर्यात् । अर्घ्यं संस्थाप्य मूर्त्यार्यार्घ्यं दत्त्वा भूतोत्साद-
नम् अपसर्पान्तिवत्यादिना विधाय पुनरर्घ्यं संस्थाप्य प्राणा-
याम विवाय पूजासङ्कल्पं कुर्यात्-ॐ विष्णु, ३ देशकालौ सद्गी-
र्त्य अमुरुगोत्रोऽमुरुराशिरमुकशर्माऽहम् अमुककर्मनिमित्तक-
करिष्यमाणग्रहयोगकर्मणो निर्विघ्नतासिद्धये इत्युल्लिख्य तथा

हस्तस्य पञ्चमसतिरदुःखानि सप्त यत्राश्च । अष्टभिर्यथैरहुल भवति ।
एकहस्तस्थण्डिलस्य ६७६ अहुलानि क्षेत्रफले भवति । पयमुत्त-
रश्राप्युह्यम् ।

* * पञ्चरात्रे-रजासि पञ्चप्रणानि मण्डलार्थं तु कायेत् । शान्ति-
तण्डलचूर्णेन शुरुं वा यथसम्भयम् ॥ रक्तं तु मुम्भसिन्दूरमैरिका-
दिसमुद्भवम् । हरितालाद्भय पीतं रजनीसम्भयं तु वा ॥ कृष्ण-
दग्धयवैश्चापि हरितं पातामश्रितम् । कृष्णं पीतामश्रितं हरितम् ।
रजनी हरिद्रा । विद्वन्दिपत्रजं श्याममित्येवम् ॥

ममास्य कुमारस्य क० चालसंस्कारे निर्विघ्नतासिद्धये इति वा, क०
 उपनयनसंस्कारे नि.सि.वा, क० चालोपनयनयोर्नि.सि.इति वा,
 क० चालोपनयनवेदारम्येषु नि.सि.इति वा, क० चालोपनयनवेदा-
 रम्भममावर्तनकर्मसु नि.सि.वा, ममास्य पुत्रस्य अस्याः पुत्र्या वा
 क० विवाहकर्माणि निर्विघ्नतासिद्धये इति वा यथासम्भवमुल्लिख्य
 श्रीमद्भगवतो गणेश्वरस्य यथापिलितोपचारैः पूजनं कं-
 रिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य—

प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहेत्यादिसंकीर्तनान्ते अमु-
 फगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेरमुकशर्मणोऽस्य
 कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवानोनिवर्द्धणद्वारा आयुर्वर्चोमेधाभिवृद्धये
 श्रीपरमेश्वरमीतये च अद्य श्वो वा चालसंस्कारं करिष्ये ।

चालोपनयनयोः सहकरणपक्षे तथाऽस्य द्विजत्वासिद्ध्या
 वेदाध्ययनाद्यधिकारसिद्धयर्थं श्रीप० प्री० च उपनयनं करिष्ये ।

चालोपनयनवेदारम्भाणां सहकरणपक्षे तथाऽस्य श्रौत-
 स्मार्त्तकर्मणानुष्ठानाधिकारसिद्धये श्रीप.प्री. च वेदारम्भं करिष्ये ।

“तद्दिने वा चतुर्थके” इति वचनमाश्रित्य चालोपनयनवे-
 दारम्भममावर्तनानां सहकरणपक्षे तथाऽस्य गृहस्थाश्रमाहृता-
 सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीतये समावर्तनारूपं कर्म करिष्ये ।

कन्याविवाहे ममास्याः कन्यायाः बीजगर्भसमुद्भवदुरित-
 निवर्द्धणपूर्वकं भर्त्रा सह धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहेषु अधिका-
 रसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।

पुत्रविवाहे ममास्य पुत्रस्य देवपित्रर्णापाकरणहेतुधर्मप्रजो-
 त्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।
 इति अन्यतमसंस्कल्पं कृत्वा—

तत्पूर्वाद्येन तत्तत्कर्मनिमित्तकरिष्यमाणग्रहयागकर्मणश्च

पूर्वाङ्गत्वेन सरुलमङ्गलाभिवृद्धये च गौर्यादियोडशमातृणां पूज
नम् आभ्युदयिकश्राद्ध पुण्याहवाचन च सकृत् करिष्ये इति
सरुल्य मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि विधाय—

ग्रहयागसकल्पं कुर्यात् ।

अद्येहेत्यादिसकीर्तनान्ते अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकश-
र्माऽहं मम तथाऽस्य कुमारस्य दशाविदशान्तर्दशास्थितादित्या-
दिग्रहसूचितदुष्टफलोपशान्तिपूर्वकशुभफलप्राप्तये करिष्यमाणक-
र्मणि सर्वोपद्रवशान्तिपूर्वक दीर्घायुरारोग्यहर्षविजयप्राप्तये श्रीप-
मेश्वरपीत्यर्थं च अमुकरुर्मानिमित्तक ग्रहयागं करिष्ये ।
तत्पूर्वाङ्गत्वेन आचार्यब्रह्मणोः ऋत्विक्सदस्यद्वारपालादीना
च पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इतिसङ्कल्प्य—

आचार्याय भूमिदेवाग्रेति अर्घं निवेद्य गन्धद्वारामिति
गन्धेन, बृहस्पते इति नमोस्तत्रनन्तापेति च अक्षतपुष्पैः सम्पूज्य
वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यधी-
तवस्त्रोत्तरीययज्ञोपवीतपुष्पमालादिभिः अस्मिन् ग्रहयागकर्मणि
आचार्यकर्म कर्तुम् आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे इति *वरणसा
मग्रीम् आचार्यहस्ते दद्यात् । वृतोऽस्मीति मत्युक्ति । प्रार्थ-
नायाम् आचार्यस्तिरिति पठेत् । अस्य ग्रहयागकर्मणः प्रतिष्ठा
पनार्थं त्वं मे आचार्यो भव । अहं भवानीति मत्युक्तिः ।

* भाजन भाजनाधारं छत्रोपान्तकमण्डल । आसन वसन
मुद्रा कर्णभूयोपवीतकम् ॥ एतद्दशविधं देयं पदं वरणसिद्धये । प
दाभावे त्रयं देयं पात्रघस्त्राङ्गुलीयकम् ॥ तदंभावेऽथ ताम्बूल
दत्त्वा किञ्चि प्रकलयेत् । वरणाङ्गापहाराणां पात्राङ्गुलीयवाम
नाम् ॥ सर्वेषां निष्प्रयद्रव्यै यथोपपन्नमृत्त्रिज । इति परशुरा-
मकारिकासु ॥

तथैव ब्रह्माणं सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन् ग्रहयागे कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । प्रार्थनायां यथाचतुर्मुखो ब्रह्मेति पठेत् । अस्य ग्रहयागकर्मणः प्रतिष्ठापनार्थं त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं भवानीति प्रत्युक्तिः ।

ततश्चतुर्णाम् ऋत्विजां द्वयोरेकस्य वा होमसंख्यानुसारेण वरणम् । तान् सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयाग-कर्मणि ऋत्विक्कर्म कर्तुम् ऋत्विक्त्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि इति प्रत्युक्तिः ॥ मत्प्रेकं पृथग्वरणम् । ततः सदस्यं वृणुयात् । एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्मणि सद-स्यत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः ॥ सर्वकर्म-णामुपद्रष्टा भवेति प्रार्थयेत् ।

अथ द्वारपालानां वरणम् । तत्र प्रथमम् ऋग्वेदिनं ग-न्धाक्षतैः सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्मणि पूर्वदिग्द्वारे ऋग्वेदपारायणार्थं त्वामहं वृणे । इति द्वयोरेकस्य वा वरणम् । वृतोऽस्मीति म० । ॐ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गाय-त्रः सोमदैवतः । अन्त्रिगोत्रस्तु विभेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मत्प्रे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वम् ऋग्वेदी भव । अहं भवानीति म० । मन्त्रपाठः ॐ अग्निमीले० ॥ एवं पूजनपूर्वकं दक्षिणद्वारे यजुर्वेदपारायणार्थमस्मिन् ग्रहयागकर्मणि त्वामहं वृणे इति यजुर्वेदिनं वृणुयात् । वृतोऽस्मि० । प्रार्थना—कातराक्षो यजुर्वेद-क्षैष्टुभो विष्णुदैवतः । काश्यपेयस्तु विभेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मत्प्रे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वं यजुर्वेदी भव । अहं भव० । मन्त्रपाठः ॐ इषेत्वा० ॥ सामवेदपारायणार्थमित्येवं वृत्वा—सामवेदस्तु पिहाक्षो जागतः शक्रदैवतः । भारद्वाजस्तु विभेन्द्र ऋत्विक्

मे मखे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वं सामवेदी भव । अहं भ० ।
मन्त्रपाठः—ॐ अग्रआयाहि० ॥ अथर्ववेदपारायणार्थम् इत्येवं
वृत्त्वा—बृहनेत्रोऽथर्ववेदोऽनुष्टुभो रुद्रदैवतः । वैशम्पायन-
विमैन्द्र ऋत्विर्लं मे मखे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वम् अथर्ववेदी
भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो० ॥ ऋ-
भेदं स्थापयेत्पूर्वे यजुर्भेदं तु दक्षिणे । पश्चिमे सामवेदं तु उत्तरे
च ह्यथर्वणम् ॥ इति ।

ततः गायत्रीजपार्थं गणेशमन्त्रजपार्थं ग्रहमन्त्रजपार्थम्
अन्यान्ब्राह्मणान्श्च वृणुयात् । ततः “यथाविहितं कर्म कुरुत” इति
सर्वान् प्रति यजमानो ब्रूयात् । ते च करवाम इत्यभ्युपगच्छेयुः ।

इति चरणविधिः ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः सपत्रीकः साचाय्यो
यजमानः ऋत्विक्सदस्यसहितः जलपूर्णकलशहस्तो मङ्गलघो-
पपुरःसरं भद्रं कर्णेभिरिति मन्त्रेण *मण्डपं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चि-
मद्वारेण प्रविशेत् । तत्र स्वासने प्राङ्मुख उपविश्याञ्जम्य अर्घ्य-
संस्थाप्य प्राणानायम्य अपसर्पन्त्विति अपक्रामन्त्विति च गौर-
सर्पपान् सर्वतो विकीर्य गायत्र्यादीन् रक्षाविधानोक्तान् (पृ. १५८)
द्वादश वैदिकमन्त्रान् पठित्वा तालत्रयनादपूर्वकं विद्वानुत्सार्थं
ततः पञ्चगव्येन आपोद्दिष्टेति त्रिभिर्मन्त्रैः कुशैः सर्वत्र प्रोक्षेत् ।

*सिद्धान्तसङ्ग्रहे—यज्ञवाटं परिक्रम्य प्रशास्य चरणौ करौ ।
स्वाचान्तो द्वारदेशस्थो शुभं देयं च दिक्पतीन् ॥ नत्वा पापा-
पनोदार्थं मन्त्रद्वयमुदीरयेत् । हृदेव प्राकृतं चित्तं पापाक्रान्तामिदं
मम । तन्निःसारय चित्तान्मे पापं फट्फट् च ते नमः ॥ सूर्यः सोमो
यमः कालः महाभूतानि पञ्च । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव-
साक्षिणः ॥ इति ।

ततो होमवेद्याम् आचार्यः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य
 प्राङ्मुख उपविश्याचम्य गणेशं विष्णुं च स्मृत्वा प्रधा-
 नदीपं पूर्वस्यां दिशि पूर्वाभिमुखं संस्थाप्य संपूज्य च ततो
 वेद्युपरि यथोक्तलक्षणासु सुवर्णादिप्रतिमासु दध्यक्षतपुञ्जेषु वा
 आदित्यादिनवग्रहाणां स्थापनं कुर्यात् । प्रतिमाद्रव्याणि-
 ताम्रकात्स्फोटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः
 सीसात्कांस्यात्कार्य्या ग्रहाः क्रमात्-इति याज्ञवल्क्यः । अन्य-
 द्रव्याभावे सुवर्णमेव ग्राह्यम् । “सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषाम्” ।
 इति आश्वलायनपरिशिष्टात् (अ. २, सू. ३) । स्थाप-
 नप्रकारश्च-मध्ये स्थाप्यो रवी रक्तः सोमः श्वेतोऽग्निकोणके ।
 दक्षिणेऽङ्गारको रक्तः पीत ईशानके बुधः ॥ बृहस्पतिरुदरपीतः
 शुक्रः श्वेतस्तु पूर्वके । पश्चिमे तु शनिः कृष्णो राहुः कालश्च नै-
 र्ऋते ॥ वायव्ये केतवो धूम्रा एतच्च ग्रहवर्णकम् ॥ सर्वे आ-
 दित्याभिमुखा आदित्यश्च प्राङ्मुखः स्थाप्यः ॥ तत्र पूर्वं
 प्रतिमानाम् अग्न्युत्तारणं कुर्यात् । प्रतिमाभेदे पन्त्रावृत्तिः ।
 तत्र मन्त्रः-ॐ हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिव्ययामसि ।
 पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भव ॥ इति प्रतिमानामग्न्यु-
 त्तारणं विधाय पञ्चामृतेन क्षालयेत् । ॐ पयः पृथिव्यां पय-
 ऽओपधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः
 प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ इति पयसा स्नापयेत् । ॐ दधिक्रा-

हिमस्यत्वा. अ. १७ मं. ५ हे अग्ने त्वा त्वां जरायुणा जरायुवत्
 उत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन परिव्ययामसि. परिव्ययामः परिवेष्टयामः
 (इदन्तोमसीति मसः स्थाने मस्तिरादेशः) । सः त्वम् परिवीतः सन्
 अस्मभ्यं पावकः शोधकः शिवश्च शान्तश्च भव ॥ इति, अग्निं ध्या-
 त्वा अभितप्तेन जलेन प्रतिमानां शोधनं कुर्यात् ॥

ष्णो ऽअकारिपञ्चिष्णोरश्वस्य व्वाजिनः । सुरभि नो
 मुखा करत्र ण ऽआयूँषि तारिपत् ॥ इति द्वा० ।
 ॐ वृतवती भुवनानामभिथ्रियोर्वा पृथ्वी मधुदुघे सु-
 पेशसा । व्यावापृथिवी व्वरुणस्य धर्मणा विवकभिते
 ऽअजरे भूरिरेतसा । इति घृतेन० । ॐ मधु व्वाता ऽऋ-
 तायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोप-
 र्धाः ॥ इति मधुना० । ॐ आप्यायस्य समेतु ते विवश्वतः
 सोम वृष्णम । भवा व्वाजस्य सद्गथे ॥ इति शर्करया० ।
 ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऽऊर्जे द्यातन । महे
 रणाथ चक्षसे ॥१॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
 तेह नः । उशतीरिच मातरः ॥२॥ तस्माऽअरं गमाम वो
 यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥ इति
 शीतलोदकेन च प्रतिमाः संस्नाप्य कर्णिकायाम् अष्टसु दलेषु च
 निहितेषु दाहमयेषु कौशेषु वास्त्रेषु पौष्पेषु वा पीठेषु वक्ष्यमा-
 णरीत्या स्थापयेत् ।

तत्र संकल्पः—ॐ अद्येहामुकोऽहं ग्रहयागकर्मणो यथोक्तफ-
 लावाप्तये ताम्रादिप्रतिमासु सुवर्णप्रतिमासु वा आदित्यादि-
 नवग्रहाणां, दध्यक्षतपुञ्जेषु अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां,
 सर्वेषां वा दध्यक्षतपुञ्जेषु स्थापनं करिष्ये इति । (ॐकारस्य
 ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः परमात्मा देवता, व्याहृतीनां विश्वा-
 मित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अ-
 ग्निवासुसूर्या देवताः सूर्यादिनवग्रहाद्यावाहने* विनियोगः) ॥

* आवाहयेद् व्याहृतिभिः इति (पृ० ७७) मन्स्यपुराणव-
 चनात् । सिद्धान्तसारे-पुष्पाञ्जलिं समादाय मुद्रया च त्रिपण्डया ।
 यथोक्तां देवतां ध्यात्वा मूलमन्त्रं समुच्चरन् ॥ संशुष्यन्तं देवनामा-

तत्रायं क्रमः—मध्ये कर्णिकायां *द्वादशाङ्गुले वर्तुले रक्त-
मण्डले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः कलिङ्ग-
देशोद्भव काश्यपसगोत्र रक्तवर्णं सूर्यं इहागच्छ इत्यावाह—
ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यश्च ।
हिरण्यघनेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥
इति मन्त्रेण सूर्यं इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥

तत आग्नेयदले चतुरस्रे श्वेतमण्डले चतुरङ्गुले अधोदक्षिं
सूर्याभिमुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरो-
द्भव आत्रेयसगोत्र शुक्लवर्णं सोमं इहागच्छ इत्यावाह— ॐ
इमं देवा ऽअसपत्न्यं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यै-
ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य
पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विवश ऽएष वोऽमी राजा सो-
मोऽस्माकं ब्राह्मणानाथं राजा ॥ इति मन्त्रेण सोमं इह
तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥

प्रागच्छागच्छचेत्यपि । देवस्य तेजस्तन्मूर्तौ आवाहिन्याख्यमु-
द्रया ॥ स्थापयेदुधरन्मूलमेतदावाहनं मतम् । तत संस्थापनं
कुर्यादिह तिष्ठेह तिष्ठ च ॥ संस्थापनीयमुद्रां च दर्शयित्वा वि-
भावयेत् । जात स्थिरो देव इति पश्चात् संस्थापयेदिति ॥ इति ।
लक्षणसंग्रहे—हस्ताभ्यामञ्जलिं च ध्वा ऽनामिकामूलपर्वणि ।
अङ्गुष्ठो निक्षिपेत् सेय मुद्रा त्वावाहनी मता ॥ अधोमुखी त्वि
यं चैव स्थापनोति निगद्यते । इति । अनेन आवहनस्थापनयोः
प्रकारभेदः स्पष्टमेव दर्शितः ।

* ग्रहरत्नावल्यां—मण्डलव्यासः कथित सूर्यस्य द्वादशाङ्गुलः ।
चतुरङ्गुल. सोमस्य त्र्यङ्गुलो लोहितस्य च ॥ चतुरङ्गुल सोम्यस्य
गुरोश्चैव पडङ्गुल । नवाङ्गुलस्तु शुक्रस्य अर्कपुत्रस्य षड्गुल. ॥ द्वा-
दशाङ्गुलो राहाश्च केतोश्चैव पडङ्गुल इति ।

ततो दक्षिणे त्रिकोणे ज्यङ्गुले रक्तमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्याभिमुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तिदेशोद्भव भारद्वाजसगोत्र रक्तवर्णं भौम इहागच्छ इत्यावाह—ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या ऽअयम् । अपां रेतां सि जिन्वति ॥ इति मन्त्रेण भौम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥

ईशाने वाणाकारे चतुरङ्गुले पीतमण्डले पीतं बुधं वामदृष्टिं सूर्याभिमुखं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः मगधदेशोद्भव आग्नेयसगोत्र पीतवर्णं बुध इहागच्छ इत्यावाह—ॐ उद्बुधस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वामिष्टापूर्ते सः सृजेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे ऽअद्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ इति मन्त्रेण बुध इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥

उत्तरे दीर्घचतुरस्रे षडङ्गुले पीतमण्डले वामदृष्टिं सूर्याभिमुखं पीतं गुरुं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशोद्भव आङ्गिरससगोत्र पीतवर्णं गुरो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ बृहस्पते ऽअति यदर्यो ऽअर्हाद् घृमाद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यदीदधच्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ इति मन्त्रेण बृहस्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

ततः पूर्वे पञ्चकोणे नवाङ्गुले श्वेतमण्डले ऊर्ध्वदृष्टिं सूर्याभिमुखं श्वेतं शुक्रं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः भोजकटदेशोद्भव भार्गवसगोत्र शुकवर्णं शुक्र इहागच्छ इत्यावाह—ॐ अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विषान् शुक्रमन्धस ऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतम्मधु ॥ इति मन्त्रेण शुक्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ६ ॥

ततः पश्चिमे धनुराकारे द्वयङ्गुले कृष्णमण्डले अधोदृष्टिं
सूर्याभिमुखं कृष्णं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः सौ-
राष्ट्रदेशोद्भव काश्यपसगोत्र कृष्णवर्ण शनैश्वर इहागच्छेत्यावा-
ह—ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शंर्यो-
रभिस्रवन्तु नः ॥ इति मन्त्रेण शनैश्वर इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥७॥

ततो नैर्ऋते शूर्पाकारे द्वादशाङ्गुले कृष्णमण्डले दक्षिणदृष्टिं
सूर्याभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः वैराटिनपुरो-
द्भव पैठीनसिसगोत्र कृष्णवर्ण राहो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ क-
यानश्चित्रऽआभुवदूती सदावृधः सखा । कया श-
चिष्ठया वृता ॥ इति मन्त्रेण राहो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥८॥

वायव्यां ध्वजाकारे धूम्रे षडङ्गुलमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्या-
भिमुखं धूम्रं केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः अन्तर्वेदी-
समुद्भव जैमिनिसगोत्र धूम्रवर्ण केतो इहागच्छ इत्यावाह—
ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्याऽअपेशसे । समुप-
द्भिरजायथाः ॥ इति मन्त्रेण केतो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥९॥

अथाधिदेवतावाहनं युक्तपुष्पा० ॥ दध्यक्षतपुञ्जेषु सूर्यदक्षिण-
पार्श्वे ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छ इत्यावाह—ॐ * ज्यम्यकं य-
जामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृ-

* ईश्वरं ज्यम्यकं चेति श्रीश्वते इति पार्वतीम् । यद्-
क्रन्देति च स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराडिति ॥ आब्रह्मन्निति ब्रह्माणं
सजोषा इति वासवम् । यमायत्वेति च यमं कालं कार्दिरसीति
च ॥ चित्रावस्विति मन्त्रेण चित्रगुप्तं निधापयेत् । इति स्कान्-
न्दे स्थापनमन्त्रा उक्ताः । अत्र आब्रह्मन्नित्यस्य स्थाने ब्रह्मजज्ञेति,
यमायत्वेत्यस्य स्थाने आसियमोऽसीति पाठः मन्त्रार्थदीपिकाका-
रादिसमतः ।

त्वोर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ इति मन्त्रेण ईश्वर इह तिष्ठे-
 ति स्थापयेत् ॥ १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः इति मन्त्रः सर्वत्रोच्चा-
 र्यः । सोमस्य दक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. उमे इहागच्छ इत्यावाह—
 ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि
 रूपमश्विनौ ष्पात्तम् । इष्णन्निपाणामुं मऽहपाण सर्व-
 लोकं मऽहपाण ॥ इति मन्त्रेण उमे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥
 भौमदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. स्कन्द इहागच्छ इत्यावाह—ॐ पद-
 क्रन्दः प्रथमं जायमान ऽउद्यन्त्समुद्राद्भुतया पुरीपात् ।
 श्येनस्य पक्षा हरिणस्य घाह ऽउपस्तुत्यं महि जा-
 तं ते ऽअर्चन् ॥ इति मन्त्रेण स्कन्द इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥
 बुधस्य दक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. विष्णो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ
 विष्णो रराटमसि विष्णोः इनप्रे स्थो विष्णोः स्यू-
 रसि विष्णोर्भ्रुवोऽसि ष्वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ इति
 मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ गुरुदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू०
 ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह—ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि-
 सीमतः सुरुचो ष्वेन ऽआवः । स बुध्या ऽउपमा ऽअस्य
 विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥ शुक्रदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. इन्द्र इहागच्छ
 इत्यावाह—ॐ सजोपा ऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिय व्यृ-
 ब्रहा शूर विद्वान् ॥ जहि शत्रूँ २ ॥ रप मृधो नुदस्वाथा-
 भयं कृणुहि विवश्चतो नः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति
 स्थापयेत् ॥ ६ ॥ शनिदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. यम इहागच्छ इत्यावाह—
 ॐ असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नसि त्रितो गुरुं न
 व्रतेन । असि सोमेन समया विवृक्त ऽआहुस्ते घ्राणि
 दिवि यन्धनानि ॥ इति मन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ।

राहुदक्षिणपार्श्वे-ॐभू. काल इहागच्छ इत्यावाह— ॐका-
 र्पिरसि समुद्रस्य त्वा ऽक्षित्याऽउन्नयामि । समापो
 ऽअद्भिरग्मन समोपधीमिरोपधीः ॥ इति मन्त्रेण काल
 इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥८॥ केतोर्दक्षिणपार्श्वे-ॐभू चित्रगुप्त
 इहागच्छ इत्यावाह ॐचित्रावसो स्वास्ति ते पारमशीय ॥
 इति मन्त्रेण चित्रगुप्त इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रत्यधिदेवतावाहनम् ॥ सूर्यवामपार्श्वे-ॐभूर्भुवः
 स्वः अग्ने इहागच्छ इत्यावाह-ॐअग्निं दूत पुरो दधे हव्य-
 वाहमुपब्रुवे । देवाँर॥ आसादयादिह ॥ इति मन्त्रेण अग्ने
 इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥१॥ सोमवामपार्श्वे-ॐभू. आप इहाग-
 च्छत इत्यावाह-ॐअप्स्यन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्र
 शस्तिप्यश्या भवत व्याजिनः । देवीरापो यो व ऽऊर्मिः
 प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायँव्वाज२ सेत् ॥ इति
 मन्त्रेण आप इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥२॥ भौमवामपार्श्वे-ॐभू
 भूमे इहागच्छ इत्यावाह-ॐस्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा
 निवेशनी । यच्छा नः शर्म समधाः ॥ इति मन्त्रेण भूमे इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ युधवामपार्श्वे-ॐभू. विष्णो इहागच्छ
 इत्यावाह-ॐइदँच्चिष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
 समृढमस्य पा७सुरे स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति
 स्थापयेत् ॥४॥ गुरोर्वामपार्श्वे-ॐभू. इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह-

* मन्त्रार्थदीपिकादौ अयमेव मन्त्र अपा स्थापते उक्त । अत्र धीज
 तु अपा सोमप्रत्यधिदेवत्वेन 'सोमायाप्स्यन्तरित्यपि' इति स्वान्द
 घचनमेव । सोमस्य इमदया इतियाश्वल्क्याद्युक्तमन्त्रस्वीकारात् ।
 रुद्रकल्पद्रुमे आपोहिष्ठेति उक्त । घरुणदेवताया प्रत्यधिदेवतात्वामि
 प्रायेण उदुत्तममिति मन्त्रोऽपि सोमप्रत्यधिदेवतायाम् षचित् उक्त ।

ॐत्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवश्शूर-
मिन्द्रम् । हवामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥
शुक्रवामपार्श्वे—ॐभू.इन्द्राणि इहागच्छ इत्यावाह—ॐअदित्यै
राम्नाऽसीन्द्राण्याऽउष्णीषः पूपाऽसि धर्माय दीप्वा॥इति
मन्त्रेण इन्द्राणि इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ६ ॥ शनेर्वामपार्श्वे—ॐभू.म-
जापते इहागच्छ इत्यावाह—ॐप्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
द्विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुम-
स्तन्नो ऽअस्तु (अयममुष्य पिता ऽसावस्य पिता)
व्यवधं स्वाम पतयो रधीणाम् ॥ इति मन्त्रेण
मजापते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ७ ॥ राहोर्वामपार्श्वे—ॐभू.
सर्पाः इहागच्छत इत्यावाह—ॐनमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच
पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ॥ इति मन्त्रेण सर्पाः इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ८ ॥ केतोर्वाम-
पार्श्वे ॐभू.ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह—ॐब्रह्म जज्ञानं
प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो व्वेन ऽआवः । स बु-
ध्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टाः सतश्च घोनिमसतश्च
द्विवः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

ततो विनायकादीन्पञ्चलोकपालानावाहयेत् ॥ राहोरुत्तरे—

१ रुद्रक. दु. संस्कारभा. अयमेव मन्त्रः गुरुप्रत्यधिदेवताभूतस्ये-
न्द्रस्योक्तः । अन्यत्रान्योऽप्युक्तः । एवमुत्तरत्र इन्द्राण्या अपि अ-
न्यत्र अन्य एवोक्तः ।

२ () एतन्मध्यस्थं यजुः मन्त्रार्थदीपिकायामेव दृश्यते ।

३ संस्कारभा. रुद्रक. दु. अयमेव मन्त्र उक्तः । अन्यत्रान्योऽपि ।

४ संग्रहे—राहुमन्त्रदिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् । गणेशदु-

ॐ भूर्भुवःस्वः विनायक इहागच्छ इत्यावाह-ॐ गणानां त्वेति मन्त्रेण विनायक इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥ शनेरुत्तरे-ॐ भू. दुर्गे इहागच्छ इत्यावाह-ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससत्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पील वासिनीम् ॥ इति मन्त्रेण दुर्गे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥ रवेरुत्तरपार्श्वे ॥ ॐ भू वायो इहागच्छ इत्यावाह ॐ व्वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्ताविंशतिः । ते ऽअग्रे ऽअग्रमयुञ्जंस्ते ऽअस्मिञ्जवमादधुः ॥ इति मन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ राहोर्दक्षिणे-ॐ भू. आकाश इहागच्छ इत्यावाह-ॐ ऊर्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोची ऽप्यग्नेः । शुभत्तमा सुप्रतीकस्य सूतो. ॥ इति मन्त्रेण आकाश इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ केतोर्दक्षिणे-ॐ भू. अश्विनौ इहागच्छतम् इत्यावाह-ॐ र्थां वा कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ इति मन्त्रेण अश्विनौ इह तिष्ठतम् इति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

गांधायुश्च राहुकेत्वोश्च दक्षिणे ॥ आशमदिवनी देवी स्थापयित्वा क्रमेण तु । वास्तोष्पतिं क्षेप्रपाल स्थापयेत्तु गुरुत्तरे ॥ एता सदैव सस्थाप्या कर्मसाद्गुण्यदेवता । इन्द्राग्निवर्गनेहृत्प्रा वरुणो वायुरेव च । कुबेरेशानावित्यष्टौ प्रागादिमादिशाधिपा ॥ प्रक्षालनवत्तत् स्थाप्य पूर्वशान्योस्तु मध्यम । प्रतीचानैऋतीमध्ये अनन्त स्थापयेदिति ॥

१ रुद्रकल्पद्रुमादाद्यमेवोक्त । अन्यत्र त्वन्य ।

२ मन्त्रार्थदीपिकायामयमेवोक्त । रुद्रकल्पद्रुमादौ त्वन्य ।

३ मन्त्रार्थदीपिकायामयमुक्त । रु द्रुमादौ त्वन्य ।

४ रुद्रकल्पद्रुमादाद्ययमुक्त । म अन्य ।

ः गुरुत्तरे-ॐभू. वास्तोष्पते इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐव्वा-
स्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् त्स्वावेशोऽनमीवो भवा
नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे-
शं चतुष्पदे ॥ इति मन्त्रेण वास्तोष्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ।
गुरुत्तरे एव वास्तोष्पस्युत्तरे-ॐभू. क्षेत्राधिपते इहागच्छ
इत्यावाह्य-ॐक्षेत्राधिपते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥

अथ क्रतुसंरक्षकान् इन्द्रादिदिक्पालानावाहयेत् शुक्रपुष्पा-
क्षतैरेव प्रागादितः पीठसमन्तात्-

पूर्वे-ॐभूर्भुवःस्वः इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐत्रातारमि-
न्द्रम् (१९९) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥

एवं सर्वत्र । आग्नेये-ॐभू. अग्ने इहागच्छ इत्यावाह्य-
अग्निदूतम् (१९८) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण अग्ने इह तिष्ठेति
स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणे-ॐभू. यम इहागच्छ इत्यावाह्य-

असियमोऽस्यादित्यः (१९७) इति पूर्वो-
क्तमन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ नैर्ऋते-ॐभू०

निर्ऋते इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐएष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व
इति मन्त्रेण निर्ऋते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ पश्चिमे-ॐभू.

वरुण इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐहमं मे व्वरुण श्रुधी हवमद्या च
मृडय । त्वामवस्युराचके ॥ इति मन्त्रेण वरुण इह तिष्ठेति स्थाप-

येत् ॥ ५ ॥ वायव्याम्-ॐभू. वायो इहागच्छ इत्यावाह्य-व्वातोवा
(२००) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्था. ॥ ६ ॥

उत्तरे-ॐभू. कुबेर इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐव्ययः सोम व्वते
तव मनस्तनूपु विभ्रतः । प्रजायन्तः सचेमहि ॥ इति

मन्त्रेण कुबेर इह तिष्ठेति स्था. ॥ ७ ॥ संस्कारभा. सोमा-
वाहनमुक्तम् । ईशाने-ॐभू. ईश इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ-

तमीशानं जगतस्तरथुपस्पतिं धियंजिन्वमवसे ह्रमहे
 व्वयम् । पूषा नो यथा व्वेदसामसद्वृधे रक्षिना पायुः
 रदब्धः स्वस्तये ॥ इति मन्त्रेण ईश इह तिष्ठेति स्थाः ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वे पूर्वैशानयोः मध्ये ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ ब्रह्म ज-
 शानम् (१९७) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्थाः ॥ ९ ॥
 ॐ भू, अर्धः पश्चिमनैर्ऋतमध्ये अनन्त इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ न-
 भोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रेण (१९९) अनन्त इह तिष्ठेति स्थाः ॥ १० ॥

एवं संस्थाप्य अक्षतान् गृहीत्वा-ॐ एतन्ते देवसवितः
 इति मन्त्रौ पठित्वा ॐ भूर्भुवः स्वः आदित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः
 सर्वाहनाः सपरिवारा अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्च-
 लोकपालवास्तोष्पतिक्षेत्राधिपतीन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुप्र-
 तिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य—

ग्रहवेदीशाने चतुर्विंशतिदलम् अपटदलं वा कार्णिकासहितं
 पद्ममुल्लिख्य तत्र वरुणावाहनार्थं पूर्वोक्तफलशस्यापनविधिना
 कलशं संस्थाप्य तत्र तीर्थानि वरुणश्चावाह्य स्थापयेत् प्रतिष्ठां च
 कुर्यात् । ततो रक्षाविधानोक्तप्रकारेण रक्षामूत्रमाभिमन्त्र्य कलशे
 स्थापयेत् । ततो विधिना अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य
 कुशतिलयवजलपाणिः ग्रहपूजनसङ्कल्पं कुर्यात्—अधेहेत्यादि स-
 ङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुककामः ग्रहवेषुपरि स्थापितासु सुवर्णप्र-
 तिमासु आवाहितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणाम्, दध्यक्षतपुञ्जेषु
 आवाहितानाम् अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपा-
 लानाम् इन्द्रादिदशदिक्पालानां वास्तोष्पतेः क्षेत्रपालस्य
 कलशे वरुणदेवस्य च यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य सूर्यादीन् ध्यायेत्—

पथासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मश्रुतिः सप्ततुरङ्गवाहनः । दि-

वारुणो लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥१॥ श्वे-
 ताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतद्युतिर्दण्डधरो द्विबाहुः । चन्द्रोऽमृता-
 त्मा वरदः किरीटी श्रेयांसि मह्यं विदधातु देवः॥२॥ रक्ताम्बरो
 रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजो मेघगमो गदाभृत् । धरासुतः शक्तिध-
 रश्च शूली सदा मम स्याद्बरदः प्रशान्तः ॥३॥ पीताम्बरः पीत-
 वपुः किरीटी चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी । चर्मासिभृत्सोमसुतः
 सदा मे सिंहाधिरूढो वरदो बुधोऽस्तु ॥ ४ ॥ पी-
 ताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।
 दधाति दण्डं च कमण्डलुं च तथाऽक्षसूत्रं वरदोऽस्तु मह्यम्॥५॥
 श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः ।
 तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुञ्च दण्डं च विभ्रद्बरदोऽस्तु मह्यम् ॥६॥
 नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी गृध्रास्थितस्त्रासकरो धनुष्मान् । चतु-
 र्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदाऽस्तु मह्यं वरमन्दगामी ॥७॥ नी-
 लाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्रः करवालशूली । चतुर्भुज-
 श्चर्मधरश्च राहुः सिंहाधिरूढो वरदोऽस्तु मह्यम् ॥ ८ ॥ धूम्रो द्वि-
 बाहुर्वरदो गदाभृत् गृध्रासनस्थो विकृताननश्च । किरीटकेयूर-
 विभूषिताङ्गः सदाऽस्तु मे केतुगणः प्रशान्तः ॥ ९ ॥ इति नवप्र-
 हान् ध्यात्वा, अन्ये किरीटिनः कार्या वरदाभयपाणयः । इति
 सामान्येन अधिदेवतादींश्च ध्यात्वा, वरुणं च-नागपाश-
 धरः स्वर्णभूषणः पाद्मिनीमियः । वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वे-
 तो मकरवाहनः ॥ इति ध्यात्वा वैदिकमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा पूजां
 कुर्यात् । (अधिदेवतादीनां विशेषरूपेण ध्यानं रुद्रकल्पद्रुमादौ
 प्रदर्शितम्) । वैदिकमन्त्राः आकृष्णेनेत्यादय उक्ताः । नाममन्त्रा
 यथा-ॐ आदित्याय नमः । ॐ सोमाय नमः । ॐ भौमाय
 नमः । ॐ बुधाय नमः । ॐ बृहस्पतये नमः । ॐ शुक्राय नमः ।

ॐशनैश्वराय नमः । ॐराहवे नमः । ॐकेतवे* नमः ॥ ९ ॥

ॐईश्वराय नमः । ॐउमायै नमः । ॐस्कन्दाय नमः ।

ॐविष्णवे नमः । ॐब्रह्मणे नमः । ॐइन्द्राय नमः । ॐयमाय

नमः ॐकालाय नमः । ॐचित्रगुप्ताय नमः ॥ ९ ॥

ॐअग्नये नमः । ॐअद्रो नमः । ॐभूम्यै नमः । ॐविष्ण-

वे नमः । ॐइन्द्राय नमः । ॐइन्द्राण्यै नमः । ॐप्रजापतये

नमः । ॐसर्पेभ्यो नमः । ॐब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

ॐविनायकाय नमः । ॐदुर्गायै नमः । ॐवायवे नमः ।

ॐआकाशाय नमः । ॐअश्विभ्यां नमः ॥ ९ ॥

ॐवास्तोष्पतये नमः । ॐक्षेत्राधिपतये नमः ॥ २ ॥

ॐइन्द्राय नमः । ॐअग्नये नमः । ॐयमाय नमः । ॐनि-

र्ऋतये नमः । ॐवरुणाय नमः । ॐवायवे नमः । ॐकुबेराय

(सोमाय) नमः । ॐईशानाय नमः । ॐब्रह्मणे नमः ॐअनन्ताय

नमः ॥ १० ॥ कलशे ॐवरुणाय नमः ॥ १ ॥

इतिनाममन्त्रैर्वा आवाहनासनपाद्यार्घ्यस्नानाचमनवस्त्रयज्ञो-

पवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्वूलभूषणनीराजनान्तो-

पचारैर्यथासम्भवं सम्पूजयेत् । ॐआवाहितादित्यादिदेवताभ्यो

नम इति वा सर्वान् पूजयेत् ।

(पूजनं तु काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा कर्त-

व्यम् । तयोः स्वरूपं होमरहितग्रहपूजाप्रयोगे उक्तम् ।

सूर्यादीनां पूजा पदार्थानुसमयेनैवेति मदनरत्नादौ । अत्र

पूजेन पदार्थो न त्वेकैकपदार्थसमर्पणं पदार्थः तस्य मुष्टिवत्

पदार्थावयवत्वादिति रुद्रकल्पद्रुमः । तन्मते सम्पूर्णपूजने एकवा-

रमेव मन्त्रप्रयोगो न्यायः ।)

*केतुनां द्युत्वेऽपि गणत्वेन देवतात्वात् पूजादायेक्यचनमेव ।

(रक्तचन्दनादीनि नवानुलेपनानि मलयज एव वा (श्रीखण्डः) सर्वेषाम् । रक्तपद्मादीनि पुष्पाणि रक्तकरवीरं वा ग्रहवर्णानि वा । वस्त्राणि च यथासम्भवं ग्रहवर्णानि । अक्षताः पुष्पवर्णाः । गुग्गुलुर्धूपः । दीपः सर्पिपातिलतैलेन वा । नैवेद्यं पायसादिकं त्रिवृदन्नं वा । दाक्षिणा माणिक्ययादिरूपा वा माणिक्यमेव वा निष्क्रयद्रव्यमेववा—इत्यादिविशेष आश्व० प० द्रष्टव्यः । अपूपादिकमपि नैवेद्यमिति रुद्रकल्पद्रुमे) ।

पुष्पाञ्जलिः—ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥ १ ॥ सूर्यः शौर्यमथेन्दुरुचपदवीं सन्मङ्गलं मङ्गलः, सद्बुद्धिं च बुधो गुरुश्च गुरुतां धृक्ः शुभं शं शनिः । राहुर्वाहुवलं करोतु सततं फेतुः कुलस्योन्नतिं, नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु . मम ते सर्वेऽनुकूला ग्रहाः ॥ २ ॥ इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य—आयुश्च विचञ्च तथा सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्रतां च । शशुक्षयं राजसु पूज्यतां च तुष्टा ग्रहाः क्षेमकरा भवन्तु ॥ इति प्रार्थ्य—वेशुपरि फलपुष्पोपशोभितं वितानं दत्त्वा—वेदीसमीपे पूजान्ते होमान्ते एव वा यथोक्तवलीन् दद्यात् (द्र. पृ. ७७) । यथोक्तव्यभारे पायसवालं तदभावे दध्यक्षतरालं दद्यात् । *अथाचार्यो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं

•पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यादिति आश्वलायनपरिशिष्टप्रचनात् । अत्र पदार्थासादने आज्याका यवसमन्विताः कृष्णतिलाः अर्कादि-समिधश्च आसादनीयाः ।

प्रणीताग्नयोर्मध्ये निदध्यात् । (अत्र चरोः सूत्रेण होमे एव सं-
स्रवस्थापनं, हस्तेन होमे तु न । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति
श्रौतसूत्रे स्रुचि स्रुवे वाऽवत्तस्य असर्वहोम इति भाष्यकारैः कर्का-
दिभिर्व्याख्यानादिति भाष्यानुयायिनः । परशुरामस्तु हस्तहो-
मेऽपि संस्रवं स्वीकृतवानिति निरूपितम्(३९) । तस्मात् भाष्यानु-
यायिनां न पात्रान्तरस्थापनामिति) । ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवता-
ऽभिधानं कुर्यात्—अद्येह नवग्रहयागेनाहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, आज्येन—अत्र प्रधानानि सूर्यं, सोमं, भौमं,
धुधं, गुरुं, शुक्रं, शनिं, राहुं, केतुञ्च, प्रत्येकमष्टसंख्याहुतिभिः स-
मिच्चर्वाज्ययवमिश्राज्याक्तकृष्णतिलद्रव्यैः^१ ईश्वरम्, उमां, स्कन्दं
विष्णुं, ब्रह्माणम्, इन्द्रं, यमं, कालं, चित्रगुप्तम्, अग्निम्, अपो, भूमिं,
विष्णुम्, इन्द्रम्, इन्द्राणीं, प्रजापतिं, सर्पान्, ब्रह्माणं च तैरेव
द्रव्यैः प्रत्येकं चतुःसंख्या० विनायकं, दुर्गां, वायुम्, आकाशम्,
आश्विनी, इन्द्रम्, अग्निं, यमं, निर्ऋतिं, वरुणं, वायुं, कुबेरम्
(सोमम्), ईशानं, ब्रह्माणम्, अनन्तं च तैरेव द्रव्यैः प्रत्येकं द्विसंख्या-
हुतिभ्यां शेषेण स्वष्टकृतम्—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ,
अग्नीवरुणौ, अग्निम्, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान्
मरुतः स्वर्कान्, वैरुणम्, प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति ।

१ इदमेवान्वाधानशब्देनोच्यते । यद्यपि याजुषाणामन्वाधानं
गदाधरादीनां न सम्मतं तथापि स्मार्तोल्लासादीनां बहूनां पद्ध-
तिकाराणां च संमतत्वादुच्यते ।

२ तिलाः कृष्णा घृताभ्यकाः किञ्चिद्यवसमन्विताः—इति शा-
न्तिरत्ने वचनात् घृताका यवमिश्रास्तिला प्राह्याः ।

३ अत्र शुद्धवरुणस्यैव देवतात्वं गदाधरहरिहरादिसंमतम् ।
सर्पानुक्रमसूत्रस्वरसात् । उदुत्तमश्शुनःशेषो पावणीं विष्टुमम्

(अष्टादिसंख्याश्च केवलग्रहयागे । अयुतलक्षकोटिहोमेषु तु क्रमेण अष्टाविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रसंख्या ग्रहाणाम्, अष्टाष्टा-
विंशत्यष्टोत्तरशतसंख्याः पार्श्वदेवतानाम्, चतुरष्टाष्टविंशतिसं-
ख्याश्च विनायकादीनां सर्वेषाम् । संस्कारभास्करस्थसंग्रहवचना-
दिति बोध्यम् । अयुतादिसंख्याश्च व्याहृतीभिस्त्रिंशत्यहोमेन
पूरणीया नृसिंहपुराणवचनादिति संस्कारभास्करे । एतत्संख्यातः
पृथगेव व्याहृतिहोमेन अयुतादिसंख्याः सम्पादनीया इत्यन्ये ।
आश्वलायनपरिशिष्टे प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम्) ।

(आचार्यादीनां होमकर्तृत्वे यजमानकर्तृकस्य मत्या-
हुतियथोक्तन्यागस्याशक्यत्वात् पूर्वमेव यजमानः सर्वा
देवता उद्दिश्य त्यागं कुर्यात्—एतावत्सम्पादितमिदं स-
मिच्चर्वाज्यतिलद्रव्यम् आदित्याय सोमाय भौमाय बुधाय
बृहस्पतये शुक्राय शनैश्वराय राहवे केतवे ईश्वराय उमायै
स्कन्दाय विष्णवे ब्रह्मणे इन्द्राय यमाय कालाय चित्रगुप्ताय
अश्वये अश्वयः पृथिव्यै विष्णवे इन्द्राय इन्द्रायै प्रजापतये स-
पेभ्यः ब्रह्मणे विनायकाय दुर्गायै वायवे आकाशाय अश्वि-
भ्याम् इन्द्राय अश्वये यमाय निर्ऋतये वरुणाय वायवे कुबेराय
(सोमाय) ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय च मया परित्यक्तं
यथाद्वैतमस्तु न ममेति । इति द्रव्यत्यागान्ते वरदनामानम-
ग्निम् एतं ते इत्यनेन प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरित्यादिना

इति तत्सूत्रम् । एतेन आदित्यत्वविशिष्टस्य वा आदित्यत्वविशिष्टस्य
वा आदित्यत्वादितित्वोमविशिष्टस्य वा एतन्मन्त्रदेवतात्वं कल्पय-
न्तः परस्ताः । एवमुक्त्वा अग्निं प्रजापतिम् इत्युल्लेखेऽपि मूलं
सूत्रम् । यद्यपि अग्निरेव प्रजापतिस्तथापि देवतात्वं प्रजापतित्वे-
नैव नाग्नित्वेन तथाविध्यभाषादिति बोध्यम् ।

घत्वारिशृङ्गा इति च ध्यात्वा वैश्वानरोनइति आवाह्य
अग्नेनयेति, सम्पूज्य तिस्रो रेखाः सप्तजिह्वाश्च सम्पूज्य
आचार्यः शङ्खमुद्रया (४८) स्रुवं धारयित्वा जुहुयात् ।

होमार्थे समिधः । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गो-
ऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः
क्रमात् ॥ एताः समिधः सूर्यादीनां क्रमाद्भवन्ति न तु सर्वेषा-
म् । अर्काद्यभावे पालाश एव । शम्यभावे खदिरो ग्राह्यः ।
उदुम्बराभावे तिलोदुम्बरो ग्राह्यः । तिलोदुम्बराभावे काकोदु-
म्बरो ग्राह्यः । अधिदेवतादीनां तु पालाश एव । दूर्वास-
मित्तु दूर्वाङ्कुरत्रयपरिमिता ग्राह्या । कुशसमिदपि कुशपत्रत्रया-
त्मिका । चरुश्च-अन्वर्थः श्रपितः स्वित्तो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः।
नचातिशिथिलः पाच्यो न चरुधारसस्तथा ॥ इति कारिकोक्त-
प्रकारेण सम्पाद्यः । श्रौतानां चरुधर्माणां होमेतिकर्तव्यतासूत्रे
पारस्करेणानुक्तत्वात् सूर्यायत्वा जुष्टंनिर्वपामीत्यादयो
निर्वापधर्माः कात्यायनीयानां न भवन्तीति बोध्यम् ।
नवग्रहाणां क्रमेणाग्नयः—कपिलः पिङ्गलो धूम्रकेतुर्जाठरना-
मकः । शिखी च हाटकश्चैव महातेजा हुताशनः ॥ रोहितश्चैव
विज्ञेया रव्यादीनां हुताशना इति । राहुकेत्वोरुभयोरपि
हुताशनमेव अन्ये वदन्ति ।

ब्रह्मणाऽन्वारब्धः कुशकण्डिकोक्तप्रकारेण प्राक्संस्थौ
आधारौ हुत्वा समिद्धतमे आज्यभागौ च हुत्वा, अनन्वारब्धः
ऋत्विक्सहित आचार्यः यथोक्तघृताक्तसमिदादिहोमं मृगीमुद्रया
(९१) कुर्यात् । यथोक्तसमिदभावे पालाश एव ग्राह्याः । तदभा-
वे च घृताक्तौस्तिर्लैहोमं कुर्यात् । तत्र होममन्त्राः—

(आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूपत्रापिस्त्रिष्टुच्छन्दः सविता दे-

वता सूर्यप्रीतये कपिलाग्नौ *अर्कसामिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो घाति भुवनानि पश्यन्-स्वाहा । (इदं सवित्रे) इति-त्यागः यजमानस्य स्वयं होमकर्तृत्वे । आचार्यादीनामृत्विजां होमकर्तृत्वे तु आदावेव युगपत् त्यागप्रकार उक्तः । पक्षद्वयमपि आश्वला. प. स्पष्टम् । ॥ १ ॥

(इमन्देवाइति वरुण ऋषिः अत्यष्टिच्छन्दः सोमो देवता सोमप्रीतये पिङ्गलाग्नौ पलाशसामिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ इमं देवा ऽअसपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते

*होतव्यं च पृथग्द्रव्यमथवा होतुरिच्छया । इति अण्डदीक्षित-कृतशान्तिपद्धतिस्थसंग्रहकारिकावचनमाश्रित्य प्रचलितयुगपत्सर्घद्रव्यहोमानुष्ठानपक्षे (यथोक्तद्रव्यहोमे विनियोगः) इत्येव वाक्यम् । एवमुत्तरं सर्वत्र बोध्यम् ।

आकृष्णेन अ० ३३, मं. ४३ । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन (ऋत्वेत्यादिहिरण्ययानिच्छन्दसीत्यन्तेन मयटो मशब्दस्य लोपो-निपात्यते) रथेन कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः (छन्दस्याडो व्यवहितः प्रयोगः) पुनः पुनश्चमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन्, भुवनानि पश्यन् 'कानि साधु कुर्वन्ति कानि असाधु' इति विचारयन् आयाति आगच्छति ॥

इमं देवाः अ० ९-मं० ४० अत्र प्रकृतत्वादिदंशब्देन सोमः परामृश्यते । हेदेवाः इमं सोमम् असपत्नं सपत्नं शत्रुः तेन रहितं सौम्यत्वेन सर्वप्रियत्वात् सुवध्वं जनयत । घतजननस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह-महते क्षत्राय-क्षत्रत्वाय राजभावाय लोकपालत्वायेति यावत्, ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्याय सर्घोत्तमत्वाय । किम्भू-

ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायं । इमममुष्य
पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विंश ऽएष वोऽमी राजा सोमो-
ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा-स्वाहा । (इदं सोमाय) ॥२॥

(अग्निमूर्द्धेति विरूपाक्ष ऋषिः गापत्री छन्दः भौमो देवता
भौमप्रतिपद्ये धूम्रकेत्वमौ खदिरसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) वि-
नियोगः) । ॐ अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या

ताय ज्यैष्ठ्याय-महते-सातिशयाय । महते जानराज्याय जनसम्बद्ध-
राज्याय, इन्द्रस्यात्मनः इन्द्रियाय वीर्याय च । सोमं कीटशम्-इमं-
नित्यापरोक्षम् अपरोक्षपरब्रह्मस्वरूपम्, अमुष्य सूर्यस्य पुत्रम् पुत्रत्वं
प्राप्तम् । सुपुष्पाभिधानसूर्यरश्मेः सोमत्वात् । अमुष्या दिशः पुत्रम्,
अग्निमहर्षेः चक्षुर्निस्सृतं तेजो दिशा धृतं सोमोऽजायत इति पु-
राणेषु श्रुतत्वात् । किमर्थमयं दिशा धृतः इत्यत आह-अस्यै विशे-
अस्यै प्रजायै (तादर्थ्यं चतुर्थी), आप्यायनप्रकाशादिभिः प्रजानामनु-
ग्रहायेत्यर्थः । एतस्यासपत्नजननस्य हेतुमाह-एषः अपरोक्षः अमी
वसौ (छान्दसंबहुवचनं) देहाभिमानितां नित्यपरोक्षब्रह्मस्वरूपः सोमः
घः देवानाम् अस्माकं ब्राह्मणानां च राजा पालकः । तस्माद्भोकानां
पालनाय ध्रेष्ट्याय आप्यायनप्रकाशादिभिः लोकानुग्रहाय च अयमेव
सोमो देवैर्जन्यते इति सोमस्तुतिर्वाङ्मयार्थः ॥ 'अथ राजसूयः घृण-
स्यार्पम्' इति सर्वानुक्रमसूत्रस्वरसात् घृणस्यैव एतन्मन्त्रक्रापित्वं
युक्तम् । गौतमस्य ऋपित्वे मूलं मृग्यम् ॥

अग्निमूर्द्धा० अ० ३३०१८ । अस्य मन्त्रस्य याज्ञवल्क्यस्मृतिम-
त्स्यपुराणादौ भौमपूजायां विनियोगात् भौमप्रकाशकत्वं वक्तव्य-
मिति अयमिति पदेन भौमोऽभिधीयते । अयं भौमः अग्निमूर्द्धा अ-
त्यन्ततेजोरूपतया नितान्तलोहितत्वात् अग्निमूर्द्धत्वमेव संलक्ष्यते ।
(अग्निरिति पष्ठमर्थे प्रथमा) । दिवः आकाशस्य ककुत् विन्दं भूषण-
मित्यर्थः । वृष्टिकर्तृत्वादपां जलानां पतिः अंतः पृथिव्याः रेतोसि
धौजानि अक्षोत्पत्त्या जिन्वति प्रीणाति सफलीकरोतीत्यर्थः ॥

ऽअयम् । अपा० रेता०सि जिन्वति-स्वाहा । (इदं भौमाय) ॥ ३ ॥

(उद्बुध्यस्वेति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुष्टन्दः बुधो देवता बुध-
प्रीतये जाठराप्रौ अपामार्गसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियो-
गः) ॥ ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्तं ससृ-
जेधामयं च ॥ अस्मिन्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे-
देषा यजमानश्च सीदत-स्वाहा ॥ (इदं बुधाय) ॥ ४ ॥

बृहस्पतिइतिष्ट-समद ऋषिस्त्रिष्टुष्टन्दः बृहस्पतिर्देवता बृ-
हस्पतिप्रीतये शिरूपमौ अश्वत्यसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐ बृहस्पते ऽअतियदग्यां ऽअर्हीक् घुम-
दिभाति प्रतुमज्जनेषु ॥ यद्दीदयच्छवस ऽअतप्रजात
तदस्मासु द्रविणं धेहि चिग्रम्-स्वाहा ॥ (इदं बृह-
स्पतये) ॥ ५ ॥

४ उद्बुध्यस्व० य० स० अ० १५ म० ५४ । याज्ञवल्क्यस्वरसा
दत्र अग्निपदेन अग्निसाहचर्यात् बुध एवाभिधीयते । हे-
अग्ने हेबुध उद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भय त्रियमाणे बर्मणि अयहितो
भय । किञ्च त्वम् एन यजमान प्रतिजागृहि प्रतिदिन जागरूक सा-
धधान बुध । तेन इष्टापूर्त्तं धीतस्मात्तं बर्मणि ससृजेधाम् (ससृ-
जेधाम्) यजमानेन सह ससृष्टे भरताम् । अय यजमानश्च त्वत्प्र-
सादादिष्टापूर्त्ताभ्या ससृज्यताम् । किञ्च द् विश्वेदेषा यूय, ए-
तेष्टापूर्त्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवे सह स्थितियाग्ये अ-
स्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्षोष्टृष्टे घुलंके अधि अधिक चिर सीदत ति-
ष्ठत । विश्वेदेवे सह सालोक्य यजमानस्य बुध प्रति प्रार्थ्यते ।

(सहापबद्धस्य ह्य गतिनिवृत्ताविरयस्य सधस्थे इति श्राम् । स-
ध मादस्यपातिते सदम्याने सधादेश) ॥

५ बृहस्पते० अय मन्त्र पुण्याहयाचने प्याक्यातः ।

अघ्नात्परिष्कृत इति ऋषजापत्यंशिवसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अ-
तिजगती छन्दः शुक्रो देवता शुक्रप्रीतये हाटकामौ उदुम्बर-
समिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ॥ ॐ अघ्नात्परिष्कु-
तो रसं ब्रह्मणा व्यपिषत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।
ऋतेन सत्यामिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु-स्वाहा ॥ (इदं शुक्राय) ॥ ६ ॥

शन्नोदेवीरिति दध्यङ्घ्रायर्वण ऋषिः गायत्री छन्दः शनि-
देवता शनिप्रीतये महातेजोऽग्नौ शमीसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)

• 'प्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्च' इति सर्वांनुक्रमसूत्रा-
त् सर्वेषां सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्याद्य ऋषयः । 'सोमोराजा-
ऽष्टर्चमश्विनसरस्वतीन्द्रा अपश्यन्' इति सूत्रात् सोमोराजा इत्या-
दीनामष्टानामश्व्यादयस्त्रयः । ततश्च चतुर्थ्या अघ्नात्परिष्कृत
इति ऋवः सौत्रामणीमन्त्रघटकत्वात् सोमोराजेत्यष्टर्चघटकत्वाच्च
प्रजापत्यादिकृषिचतुष्टयद्रष्टृकत्वं सिध्यति । क्वचित् प्रजापते-
रनुल्लेखश्च उपक्रमोक्तऋष्यपर्यालोचननिमित्तक एवेति बोध्यम् ।

अघ्नात्परिष्कृतः ०-य० सं० अ० १९, म० ७५ । प्रजापतिः
ब्रह्मा अघ्नाद्विपः परिष्कृतः परिष्कृतम् (द्वितीयाथं प्रथमा) परि-
सर्वतोभावेन स्फुटं गलितं रसं सारं व्यपिषत् पीतवान् । कीदृशम्,
क्षत्रम्-शोऽजस्रिव । किञ्च पयः क्षीरम् सोमम् सोमरसम् प्रजापतिर्व्य-
पिषदिति तेनैव सम्बन्धः । केन साधनेन व्यपिषत्, ब्रह्मणा-वेदेन ।
किंभूतेन, ऋतेन-प्रपञ्चास्पृष्टेन मन्त्रस्वरूपेणेत्यर्थः । इदम् अन्नरसं
पयः सोमस्वरूपम्, अन्धस, अघ्नात्सम्भूतं, विपानं प्रजापतेर्विसृष्टं पानं,
शुक्रं वीजम्-अभवदित्यध्याहार्यम् । किम्भूतं-सत्यम्-अविनाशि, इ-
न्द्रियम् सकलसंसारकारणम्, विपानं विशिष्टं पानम् । पुनः किम्भूत-
म्-इन्द्रस्य देवराजस्य इन्द्रियं धीर्यं, पयः क्षीरम्, अमृतम् अमरत्व-
कारणं मधु पितृणां सृष्टिकारणम् ॥ प्रजापतिभुक्तानां परिणामभूतं
शुक्रं सकलसंसारोत्पत्तिस्थितिकारणमिति शुक्रस्तुतिर्षाक्यार्थः ॥

विनियोगः) ॥ ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीत-
पे ॥ शँयोरभिस्त्रवन्तु नः-स्वाहा ॥ (इदं शनपे) ॥ ७ ॥

कयानश्चित्रइति वामदेव ऋषिः गायत्री छन्दः राहुर्देवता
राहुभीतये हुताशनाग्नौ दूर्वासमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः ॥ ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदृती सदा घृघः सखा ।
कया शचिष्ठया षधृता-स्वाहा ॥ (इदं राहवे) ॥ ८ ॥

केतुकृण्वन्निति मधुच्छन्दा ऋषिः गायत्री छन्दः केतुर्देवता
केतुभीतये रोहिताग्नौ कुशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः) ॥ ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशां मर्याऽअपेशसे ।

शन्नोदेवी० य० सं० अ० ३६ मं० १८ । अस्य मन्त्रस्य मत्स्य
पुराणादौ शनैश्वरपूजायां विनियोगकथनादादित्यप्रभवत्वेनापि शनै-
श्वरस्याभेदोपचारात् आप इति पदेन शनैश्वर एव गृह्यते । तेना-
यमर्थः-आपो देव्यः शनैश्वरो देवः नः अस्माकं शङ्कल्याणं भवन्तु ।
किमर्थम्-अभिष्टये उपचयाय, पीतये घृष्टिद्वारेण तृप्तिहेतवे पानाय
(च) भवन्तु । किञ्च शँयोः शङ्कल्याणं तस्य योगाय अभिस्त्रवन्तु
अभिमुखं गच्छन्तु । अत्र एकास्मिन्नपि शनैश्वरे वाच्ये अप्शब्दस्य
नित्यबहुवचनान्तत्वाद् बहुवचनम् । तदनुगुणतयैव भवन्तु अभिस्त्र-
वन्तु इत्यत्रापि बहुवचनम् ॥

कयान० य० सं० अ० २७ मं० ३९ । मत्स्यपुराणादौ राहु-
पूजायामस्य मन्त्रस्य विनियोगादनेन मन्त्रेण राहुरेव स्तूयते अनु-
पकेन्द्रपदेन । तथाचायमर्थः-इन्द्रः राहुः कया ऊर्ता ऊत्या (सुपां
सुलुगिति पूर्वसवर्णः) अघनेन तर्पणेन केन तर्पणेन नः अस्माकं-
सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा घृता घ-
र्तत इति घृत् तथा घृता घर्तमानया शचिष्ठया अतिशयवत्या
यागक्रियया (शचीशब्दः कर्मनाम तत इष्टन् प्रत्ययः) अस्माकं
सखा भवति । कीदृश इन्द्र-चित्र-पूज्यः सदाघृघः-सदावर्धमानः ॥

९ केतुं कृण्वन्० य० सं० अ० २९ मं० ३७ । हे केतो घ्वज-

समुपद्भिरजायथाः-स्वाहा । (इदं केतवे) ॥ ९ ॥ . .

एभिर्गन्त्रैः स्वाहान्तैः समिद्धोमं विधाय एतैरेव मन्त्रैः सं-
स्कृतेनाज्येन हुत्वा ततश्चरुणा जुहुयात् । समिदाज्यचरुद्रव्यैः
प्रत्येकं जुहुयात्तत इतिवचनात् । समिदाज्यचरुन् हुवेदिति च ।
युगपत् सर्वद्रव्यहोमानुष्ठाने बीजं तूक्तम् ।

अथाधिदेवतानां पलाशसमिद्धिः तदभावे घृताक्तति-
लैर्होमः कार्थ्यः । यथा-(इयम्बकमिति वसिष्ठऋषिः अनुष्णु-
च्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐ इयम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्ध-
नम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृ-
तात्-स्वाहा । (इदं रुद्राय) ॥ १ ॥

श्रीश्चतेत्युत्तरनारायण ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः उषा देवता उ-
माप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि

रूपं त्वम् उपद्भिः वसद्भिर्यजमानै (छान्दसत्वादादादिकत्वम्) कृत्वा
अंजायथाः उत्पन्नोऽसि । कीदृशस्त्वम्-अकेतवे-अज्ञानाय मर्याः-
मर्याय मनुष्याय (चतुर्थीस्थाने सु दीर्घश्च) केतुं ज्ञानं कृण्वन्
कुर्वन् । कीदृशाय मर्याय-अपेशसे-नास्ति पेशः सुवर्णम् यस्य तस्मै ॥

इयम्बकं, य. सं. अ. ३ मं ६० घृतच्छायाप्रयोगेऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ।

श्रीश्चते० य० सं० अ० ३१ मं० २२ । हे पुरुषोत्तम ते तव
श्रीश्च लक्ष्मीश्च-श्रीर्धान्यं यद्दशात्पुरुषोऽनुजीवति अनुजीविनां चा-
श्रयणीयो भवति, लक्ष्मीर्धनं यद्दशात्पुरुषः सर्वलोकस्य लक्ष्यः ल-
क्षणीयो दर्शनीयो भवति ते श्रीलक्ष्म्यौ ते तव पत्न्यौ सहचारिण्यौ
त्वां न त्यजत इत्यर्थः । एकेनैव चकारेण समुच्चये प्राप्ते चकारद्वय-
ग्रहणेन तुल्यप्रधानता प्रतिपादिता । महोरात्रे भद्रश्च राधिश्च ते

रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णान्निपाणामुम्मऽइष्पाण
सर्वलोकम्मऽइष्पाण-स्वाहा (इदमुमायै) ॥ २ ॥

यदक्रन्दइति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋपयस्त्रिण्डुच्छन्दः
स्कन्दो देवता स्कन्दप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः । ॐ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान ऽउच्यन्तस-
मुद्राद्भुतवा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य
बाहू ऽउपस्तुत्यं महि जातं ते ऽअर्वन्-स्वाहा । (इदं-
स्कन्दाय) ॥ ३ ॥

तव पार्श्वे पार्श्वद्वयम् । अहःशब्दः परब्रह्मपरः तस्य विद्यात्मक-
त्वेन प्रकाशरूपत्वात् । रात्रिशब्दः संसारपरः तस्याविद्यात्मकत्वेन
अप्रकाशरूपत्वात् । तेन धर्मार्थकामात्मकः संसारः मोक्षात्मकश्च ब्र-
ह्म पुरुषोत्तमपार्श्वद्वयमित्युक्तं भवति । नक्षत्राणि तारागणः रूपं
तव मूर्तिरित्यर्थः । आश्विनौ, याचापृथिव्यौ एतद्भूम्यन्तरं व्या-
प्तं विवृत मुळमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषोत्तमं त्वां याचे इष्णन् कर्मफ-
लमिच्छन् सन् । इष्पाण इच्छ । (इष इच्छायां विकरणव्यत्ययः) ।
किमेपणीयं-तत्राह अमुं परलोकं मे मम इष्पाण, मम परलोकः स-
मीचीनोऽस्त्वित्तीच्छ । अमो घेच्छत्वात्स्वदिष्टं भवत्येवेत्यर्थः । सर्वलोकं
मे मम इष्पाण, सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयम् इतीच्छेत्यर्थः । मुक्तो भ-
वेयमिति याचत् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । उमाऽपि चैतन्ब-
शक्तिरूपैवेत्यभिप्रायः ॥

यदक्रन्दः अ० २९ मं० १२ । स्कान्द स्कन्दपूजायामस्य विनियो-
गोक्तेः अर्वन्शब्दस्य वेगवद्वृत्तिशालिघाचित्वात्स्कन्दपरत्वं बोध्यम् ।
(हे अर्वन् हे स्कन्द) यद् यदा त्वमक्रन्दः तारकासुरसग्रामे शब्दम-
कार्पीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यम् स्तोतुं योग्यं जातम् ।
कथं स्तुत्यं-तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू, अनेन क्रन्दनेन
जितावेति शेषः । श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृश-
स्त्वं-समुद्रात् सर्वविद्यानिधेर्महादेवात् प्रथमं जायमानः उतवा-
त्कान्तरं पुरीषात् मूलकूटप्रयात् शरत्तस्यात्पुत्रान्नुपस्थापानः ॥

सहोपा इन्द्र० य० स० अ० ७ मं० ३७ । हे इन्द्र हे शूर त्वं-

विष्णोरराटमिति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः विष्णुर्देवता
विष्णुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः इनप्त्रे स्थो विष्णोः
स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे
त्या-स्वाहा । (इदं विष्णवे) ॥ ४ ॥

ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्र-
ह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिसीमतः सुरुचो व्वेन ऽआवः ।
स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः—स्वाहा । (इदं ब्रह्मणे) ॥ ५ ॥

सजोपाऽइन्द्रइति विश्वामित्र ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता
इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ सजोपा ऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिय वृत्रहा

विष्णोरराटमसि० य० सं० अ० ५ मं० २१ । हे विष्णो विष्णु-
देवते त्वं विष्णोः व्यापकस्य परमात्मनः रराट ललाटमसि प्रधान-
मसि इति यावत् । ललाटस्य सर्वेष्वङ्गेषु प्राधान्यात्तेन प्राधान्यं
लक्ष्यते । किञ्च त्वमेव विष्णोः परमात्मनः इनप्त्रे सन्धौ अर्थात्
द्वारे तिष्ठसि-त्वद्द्वारैव परमात्मप्राप्तिरिति भावः । किञ्च विष्णोः
स्युः सूचीरूपाऽसि भक्तानां पापरूपकण्टकनिवारकत्वात् । किञ्च त्वं
ध्रुवोऽसि स्थिरोऽसि । किञ्च त्वं वैष्णवं विष्णुसधन्धि परमात्म-
संयन्व्यसि । अत एव विष्णवे परमात्मप्राप्त्यर्थं त्या त्वां नमा-
मीति शेषः ॥

ब्रह्मजज्ञानं० पुण्याहवाचनप्रयोगे व्याख्यातः। एतत्स्थाने संस्कार-
भास्करादौ दृश्यमानः आब्रह्मक्षित्यपि मन्त्रः कलशस्थापनप्रयोगे
व्याख्यातः ।

शूर विद्वान् । जहि शत्रून् ॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं
कृणुहि विवश्वतो न.-स्वाहा (इदमिन्द्राय) ॥ ६ ॥

(असियम इति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋषयस्त्रिण्डुच्छन्दः
यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि
योग) । ॐ असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नसि त्रितो
गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विवृक्त ऽआ-
हुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि-स्वाहा । (इदं यमाय) ॥७॥
उदकस्पर्शः ।

सजोषा ऽइन्द्र० य० स० अ० ७। म० ३७ । हे इन्द्र हे शूर स्व सोम
पिय । किंभूतस्त्व-सजोषा-जोषण जोष प्रीति 'जुषी प्रीति
सेषनयो' इत्यस्मादसुन् प्रत्यय । तेन सह वर्तमान सजोषा
सन्तुष्ट, मरुद्भि कृत्वा समण सपरिवार मरुद्गणसहित इत्यर्थ,
वृषहा वृष दैत्य हन्ति-अनन सोमपानन वृष हनिष्यसीत्यर्थ ।
विद्वान् एतम् अर्थे जानान अत सोम पीत्वा शत्रून् वृथादीन्
जहि मारय । किञ्च मृध सप्रामात् अपनुदस्व, युद्ध निवर्तयत्यर्थ ।
(दीर्घादटोति शत्रूनि नकारस्य रुच ध्रुवस्य चानुनासिकत्वम्) ।
अथ अनन्तर न अस्माक विश्रुत सर्वत अमय कृणुहि कुरु ।
(छान्दसवाह्निकरणव्यत्यय) ।

'इन्द्रमरुत्वश्चतस्रा विद्वामिभ्र ऐन्द्रामाहतीस्त्रिण्डुभ' इति का
त्यायनीयसर्वानुक्रमसूत्रात् अस्या ऋच विद्वामिभ्रऋषिक्रममेव
युक्तम् ॥

असियम ० य० स० अ० २९ म० १४ । हे अर्धन् त्व यमो
ऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रित त्रिस्थान इन्द्रो
ऽसि । सोमेन समया-सह विवृक्त सपृक्त एकीभूतोऽसि । एवम् आ
दित्यादिभि सायुज्य प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यादिरूपेणा
पस्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहु । ऋष्यञ्जु सामरूपाणि म
ण्डलान्तरपुरुषार्चीणि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यद्देतन्मण्डल-
न्तपतीत्यादिश्रुते ।

(कार्पिरसीति प्रजापतिः ऋषिः (अथर्वेतिहेमाद्रौ) अनु-
ष्टुच्छन्दः कालो देवता कालप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्र-
व्यहोमे) विनियोगः) । ॐ कार्पिरसि समुद्रस्य त्वा ऽक्षित्या-
ऽउन्नयामि । समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरो-
पधीः—स्वाहा । (इदं कालाय) ॥ ८ ॥

(चित्रावसोइति ऋषयः* ऋषयः जगती छन्दः चित्रगुप्तो देवता
चित्रगुप्तप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीघ्र—स्वाहा । (इदं
चित्रगुप्ताय) ॥ ९ ॥

अथ मृत्यधिदेवतानाम् । (अग्निदूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः
गायत्री छन्दः अग्निदेवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्त-
द्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ अग्निं दूतम्पुरो दधे हव्य-
चाहमुपब्रुवे । देवाँ२॥ आसादयादिह—स्वाहा । (इद-
मग्रये) ।

कार्पिरसि० य० सं० अ० ६ मं० २८ । हे काल त्वं कर्पतीति कार्-
पिः चालकः संसारसमुद्रस्य आसि अतः अक्षित्यै अक्षीणतायै त्वा
त्वाम् उन्नयामि प्रार्थये—आपः अद्भिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम् ओप-
धीः ओपधयः ओपधीभिः सङ्गच्छताम् । अग्निष्टोमः प्रजापतेरापंम्
इति सर्वानुकमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिऋषित्वं युक्तम् ।

*चित्रावसो रात्रिदैवत्यमृषयोऽपभ्यन् इतिकार्यायनीयसर्वानु-
क्रमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य ऋषिद्रष्टृकत्वमेव ॥

चित्रावसो० य० सं० अ० ३ मं० १८ । (यं० ४) हे चित्रा-
वसो हे चित्रगुप्त ते तव प्रसादात् ऋस्ति क्षेमं यथा स्यात् तथा
आपद्दः पारं समातिमशीघ्र व्याप्नवानि । (अद्भू व्याप्तौ अस्माद्धि
डि उत्तमकवचने व्यत्ययेन विकरणलुक्) ।

अग्निं दूतं व्याख्यातः पुत्रकण्डिकाप्रकरणे ।

(अप्स्वन्तरिति *बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः आपोदेवता
अपाम्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐअप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा
भवत व्वाजिनः । देवीरापो यो व ऽऊर्मिः प्रतू-
र्त्तिः ककुन्मान् वाजसास्तेनायँव्वाजःसेत्-स्वाहा ।
(इदमद्भ्यः) ॥ २ ॥

(स्योनापृथिवीति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः पृथिवी
देवता पृथिवीप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियो-
गः) । ॐस्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः-स्वाहा । (इदं पृथिव्यै) ॥ ३ ॥

(इदविष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णुर्देवता
विष्णुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐइदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य

*बृहस्पतेरार्यम् इन्द्रस्य वा इति पाठमनुसृत्य बृहस्पतिमात्र-
ऋषिकत्वमुक्तम् । इन्द्रस्य चेति पाठे उभयऋषिकत्वं बोध्यम् ।

अप्स्वन्तः ० य० सं० अ० ९ म० ६ । हे आपोदेवीः अग्नेव-
ताः अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये अमृतमवस्थितम् किञ्च अप्सु
भेषजम् आरोग्यपुष्टिकरम् औषधश्चावस्थितम् अतः यूयम् अपां प्र-
शस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु अश्वा. व्यापनशिलाः. सत्यः घाजिनः
घाजिन्यः अन्नवत्य भवन । व. युष्माक य ऊर्मिः कङ्गोलः, किम्भू-
तः-प्रतूर्तिः-प्रकृष्टवेगः तथा ककुन्मान्-ककुच्छन्देन वृषस्क्रन्धे उ-
न्नतप्रदेश उच्यते तत्साहस्र्यादुदकनिचयैः सयुक्तो बहुलोदकसघा-
तवान् ककुन्मान् हर्युच्यते, तथा वाजसा -वाजम् अन्न सनोति इति
घाजसाः ।जनसमेत्यादिना विद्) अन्नस्य दाता । वाजम् अन्नं
सेत् सनुयात् ।

स्योनापृथिवी० कलशस्थापनायां ध्याख्यातः ।

इदं विष्णु य० सं० अ० ९ म० १५ । विष्णु. त्रिविक्रमावतारं

पा०सुरे स्वाहा । (इदं विष्णवे) ॥ ४ ॥

(त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्र-
प्रीतये पलाशसामिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐत्रा-
तारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवः शूरामिन्द्र-
म् । हवामि शक्र पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
घातिवन्द्रः-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ ५ ॥

(अदित्यै रास्नासीति दध्यद्वायव्येण ऋषिः यजुः छन्दः
इन्द्राणी देवता इन्द्राणीप्रीतये पलाशसामिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐअदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः

कृत्वा इदं विश्वविचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । त्रेधा पदनिधे
भूमौ एकपदम् अन्तरिक्षे द्वितीयदिवि तृतीयमिति क्रमात् अ-
ग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पासघो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य
तत् पासुर तस्मिन् पासुरे अस्य विष्णो पदे समूढ सम्यक् अन्त-
र्मूत, विश्वमिति शेषः । यद्वा अस्य विष्णो पदं पद्यते ज्ञायते इति
पदम् अद्वैतार्यस्वरूपसमूढम् अन्तर्हितम् अज्ञातम् अकृतात्मभिः ।
कस्मिंश्चिद्व-पांसुरे इव-लुप्तोपमानमेतत् । पासुरे रजस्रले प्रदेशे नि-
हितं पदं यथा न ज्ञायते तद्वत् । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ।

त्रातारमिन्द्रम्० य० स० अ० २० म० ५० । त्रातार रक्षितारम्
इन्द्रम् अवितार प्रीणयितारम् इन्द्रं हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे
यज्ञे वा सुहव सुपेन आह्वयते त शूर विक्रान्त शक्र शक्रोति इति
शक्रस्त समर्थम् पुरुहूत पुरुभि बहुभिर्हूयतेऽसौ पुरुहूतः तम्
ईदंशम् इन्द्रं हवामि आह्वयामि । मघवा धनवान् इन्द्रं आहूतं मन-
नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशघातुं करोतु । (विकरणव्यत्ययः)
इन्द्रपदावृत्तिरादगर्थाः ।

अदित्यैरास्नासी० य० स० अ० ३० म० ३ । ते रज्जुपाशं त्यम्
अदित्यै अदित्या गा रास्ना रशना आसि, इन्द्राण्यै इन्द्राण्या उष्णी-
ष शिरायेष्टनमसि । अत्र रज्जुपाशस्य इन्द्राणीसमन्वित्वेनोत्कार्य

पूषाऽसि घर्माय दीप्य-स्वाहा । (इदमिन्द्रार्घ्यं) ॥ ६ ॥

(प्रजापते इति हिरण्यगर्भं ऋषिसिष्टुच्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ प्रजापये न त्वदेतान्यन्यो विवश्वारूपाणि परि
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्त्वयममुष्य
पिता ऽसावस्य पिता व्वयं स्याम पतयो रघीणां
स्वाहा । (इदं प्रजापतये) ॥ ७ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा
देवताः सर्पाणां प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) वि-
नियोगः) । ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच पृथिवीमनु । ये

प्रतीतेः इन्द्राण्याम् उत्कृष्टतरत्वपर्यवसानात् स्तुत्यत्वेनैतन्मन्त्र-
देवतात्वम् ॥

प्रजापते० य० स० अ० १० मं० २० । हे प्रजापते त्वत् त्वत्तः
अन्यो देवताविशेषः ता तानि एतानि विश्वानि सर्वाणि रूपाणि
नानाजातीयानि घर्तमानभूतभाविष्यत्कालविषयाणि न परिवभूव प-
रिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः स्पष्टेष्युपलक्षणम् । अतो वयं यं
त्कामास्ते जुहुमः-यः कामो येषान्ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः
तत् कामरूपं फलम् अस्माकमस्तु । अयममुष्य पिता इति पुत्रं पित्री-
कृत्य तयोर्नाम गृह्णाति, यथा अथ रामोऽमुष्य दशरथस्य पितेति ।
असौ अस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः, यथा असौ दशरथ एतस्य
रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वय रघीणां धनानां पतयः स्याम
भवेम । अयं दशमाध्यायस्थो मन्त्र एव अयममुष्यपितेत्यादियज-
जुर्मध्यः । त्रयोविंशत्यध्यायान्तस्तु यजूरहित एवेति योध्यम् ।

नमोऽस्तुसर्पेभ्यः० य० सं० अ० १३ मं० ६ । ये केच ये केचित् सर्पन्ति-
रतिः सर्पाः पृथिवीमनु व्यवस्थिताः येषान्तरिक्षे येच दिवि तेभ्यः
सर्पेभ्यः नमोऽस्तु ।

ऽअन्तारिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः-स्वाहा ।
(इदं सर्पेभ्यः) ॥ ८ ॥

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः पितृषु छन्दः ब्रह्मा दे-
वता ब्रह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ ब्रह्मजज्ञानम् (१९९) स्वाहा । (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

अथ विनायकादीनाम् । (गणानान्त्वेति प्रजापतिर्ऋषिः
यजुश्छन्दः गणपतिर्देवता गणपतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (य-
थोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ गणानान्त्वा गणपतिं ह-
वामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वा
निधिपतिं हवामहे व्वसो मम । आऽहमजानि गर्भ-
धमात्वमजासि गर्भधम्-स्वाहा । (इदं गणपतये) ॥ १ ॥

(अम्बे ऽअम्बिके इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुषु छन्दः दुर्गा दे-
वता दुर्गाप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम्-स्वाहा ।
(इदं दुर्गायै) ॥ २ ॥

(वातोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता वा-
युप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते

ब्रह्मजज्ञानं० व्याख्यातः पुण्याहवाचनप्रकरणे ।

गणानान्त्वा० व्याख्यातः गणपतिपूजने ।

अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके० व्याख्यातः मातृपूजायाम् ।

वातोवा० य० सं अ० ९ म० ७ । वा-शब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो
वायुः, मनः इन्द्रियम्, सप्तविंशतिः नक्षत्राणि, गन्धर्वाः गाम्भूर्भि
धरन्ति धारयन्ति इति गन्धर्वाः मूर्धेर्धर्तारः । एते वानादयः अग्ने

ऽअग्नेऽश्वमयुञ्जंस्ते ऽअस्मिन् जवमादधुः-स्वाहा ।
(इदं वायवे) ॥ ३ ॥

(ऊर्ध्वा ऽअस्येति प्रजापतिर्ऋषिः जष्णिक्-
छन्दः आकाशो देवता आकाशमीतये पलाशस-
मिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) । ॐऊर्ध्वा ऽअस्य
सामिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचींष्टयग्नेः । शुमत्तमा
सुप्रतीकस्य सूनाः-स्वाहा । (इदमाकाशाय) ॥ ४ ॥

(यात्राकशेति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः अश्विनी देवते
अश्विनोः प्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐया वरं कशा मधुमत्पश्विना सूनुतावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतम्— स्वाहा । (इदमश्विभ्याम्) ॥ ५ ॥

पूर्वम् अश्वम् अयुञ्जन् रथे याजितवन्त । ते एव च घातादयः अ
स्मिन्प्रश्वे जव वेगम् आदधुः स्थापितवन्तः । जवाधानस्य मुख्यत्वेन
घाताधीनत्वाद्घातस्तुतिर्वाङ्मयार्थं ।

ऊर्ध्वा अस्य० य० स० अ० २७ म० ११ । अग्नि प्रजाप-
तित्वेन स्तूयते । अस्य अग्ने सामिध ऊर्ध्वा देवगामिभ्यो भवन्ति,
शोचींषि तेजास्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीं-
षि-शुक्रा-शुक्राणि शुद्धानि । शुमत्तमा शुमत्तमानि अत्यन्तं शुभानि
दीप्तिमन्ति प्रकाशकारीत्यर्थः । कीदृश्याग्ने सुप्रतीकस्य-सुष्टु प्रती-
कं मुख यस्य शोभनमुपस्य । तथा सूना यजमानपुत्रस्य । स यदेन
जनयति तेनास्यैव सूनुविरितिधुते । य ईदृशस्त स्तुम इति शेषः ।

या वरं कशा० य० स० अ० ७ म० ११ । हे अश्विना अश्वि
नी आश्विदेवौ वारं युवयोः या कशा वाक् प्रकाशकत्वात्सर्वेषा-
ङ्मयस्य । किम्भूता-मधुमती-मधु शल्ल तद्वती मधुग्राहणोप-
निपत्प्रशसायुता, तथा सूनुतावती-प्रिय सत्य षच. सूनुत तद्व-
ती, सत्यप्रियवचनोपेता तथा वाचा अस्मदीय यज्ञ मिमिक्षत मे
दुं सेषन्तुम् इच्छत निष्पादयतमित्यर्थः ।

(अथेन्द्रादित्रयस्य* । त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वास्ति नो मघवा धात्विन्द्रः-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ १ ॥

(अवतत्यधनुरिति परमेष्ठी ऋषिः(प्रजापतिर्वा देवा वा ऋषयः) अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ अवतत्य धनुः सहस्राक्ष शतेपुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ २ ॥ उदकस्पर्शः ।

(मरुतो यस्येति गौतम ऋषिः गायत्री छन्दः मरुतो देवताः मरुत्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विवमहसः । स सुगोपातमो जनः-स्वाहा । (इदं मरुद्भयः) ॥ ३ ॥

* अस्मिन्नवसरे इन्द्रादित्रयहोमो बहुषु पद्धतिषु न दृश्यते । तदनुष्ठाने मूलमन्थेपणीयम् ।

१ त्रातारमिन्द्रं व्याख्यातः ।

२ अवतत्य धनुः ० य ० सं ० अ ० १६ । मं. १३ सहस्रम् अक्षोणि यस्य हे सहस्राक्ष शतम् इपुधयो यस्य हे शतेपुधे त्वं नः अस्मान् प्रति शिघः-शान्तः सुमनाः-शोभनचित्तश्च मय । अनुगृहाणेत्यर्थः । किं-कृत्या-धनुः अवतत्य-अवज्याकं कृत्या । शल्यानां मुखा मुखानि घाणफलाप्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्या ।

३ मरुतो यस्य हि क्षये ० य ० सं ० अ ० ८ मं ० ३१ । हे दिवो विवमहसः विशिष्टं महो येषान्ते चुलोकसम्यन्धिना विशिष्टेन तेजसा युक्ताः हे मरुतः यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूपं पाथ पियथ (छान्दसः पियादेशाभावो दीर्घश्च) । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गो-

अथेन्द्रादिलोकपालमन्त्राः । (त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) । ॐत्रातारमिन्द्रमिति पूर्व-
चत् ॥ १ ॥

(अग्निन्दूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐअग्निं दूतं पुरो दधे हव्यघाहसुपशुभे । देवाँ२॥ आ-
सादयादिह-स्वाहा । (इदमग्नये) ॥ २ ॥

(असियमइति भार्गवजमदाग्निदीर्घतमस ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः) । ॐअसि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्धन्नासि त्रितो
गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विवृक्त ऽआश्रुस्ते
श्रीणि दिवि बन्धनानि-स्वाहा । (इदं यमाय) ॥३॥ उदकस्प.

(एषतेनिर्ऋतेइति वरुण ऋषिः यजुश्छन्दः निर्ऋतिर्देवता निर्ऋ-
तिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐएष ते
निर्ऋते भागस्तं जुपस्य स्वाहा ॥ (इदं निर्ऋतये) ॥४॥ उदकस्प.

(इमं मे व्वरुण इति शुनःशेष ऋषिः गायत्री छन्दः वरुणो
देवता वरुणप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) ॥
ॐहस्मे व्वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय ॥ त्वामवस्यु-
राच के-स्वाहा ॥ (इदं वरुणाय) ॥ ५ ॥

पा यस्य स सुगोपातमः । युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ।

त्रातारमिन्द्रं अग्निं दूतं असियमं एते व्याख्याताः ।

एष ते निर्ऋते० य० सं० अ० ९ मं० ३५ । हे निर्ऋते एष ते तय
भागः तं जुपस्य सैपस्य । स्वाहा सुदूतमस्तु ।

इमंमेव्वरुण० य० अ० २१ मं० १ । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवम्

(ॐवातो वा मनोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता चायुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐवातो वा मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते ऽअग्नेऽश्वमयुञ्जंस्ते ऽअस्मिन् जवमादधुः-स्वाहा ॥ (इदं वापवे) ॥ ६ ॥

(वयस्सोमेति बन्धुर्ऋषिः गायत्री छन्दः कुबेरो देवता कुबेरप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐघयस्सोम व्रते तव मनस्तनूपु विभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहि-स्वाहा ॥ (इदं कुबेराय) ॥ ७ ॥

(तमीशानमिति गौतम ऋषिः जगती छन्दः ईशो देवता ईशप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐतमीशानं जगतस्तस्थुपस्पातिं धियंजिन्वमवसे हूमहे व्वयम् ॥ पूषा नो यथा वेदसामसहृधे राक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये-स्वाहा ॥ (इदमीशाय) ॥ ८ ॥

आह्वानं श्रुधी (श्रुधि) शृणु । छान्दसो दीर्घः । च पुनः अद्य दिने अस्मान् मृडय सुखय-यतः अहं त्वाम् आचके कामये । कीदृशः अहम्-अवस्युः-अवनम् अवः पालनम् । (अवतेरसुन्) । तदिच्छति इत्यवस्युः । (अयजन्तात्क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः) । आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ।

घातो घा० व्याख्यातः ।

घयस् सोम० य० सं० अ० ३ मं० ५६ । हे सोम । अप्र सोमशब्देन दिक्पालत्वेन परिगृहीतः कुबेर उच्यते । घयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूपु भवच्छरीरेषु मनो विभ्रत स्वकाये चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि-सेवितव्यानि घस्तूनीति शेषः । यद्वा पच सम्यग्धे-सर्वदा त्वत्सम्यग्धा भवेमेति ।

तमीशानं० व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता
ब्रह्ममीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ ब्रह्म
जज्ञानमप्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो व्वेन ऽआवः ।
स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टाः सतश्च योनिमसत-
श्च विववः-स्वाहा (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा दे-
वताः सर्पमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥
ॐ नमो ऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच पृथिवीमनु । ये ऽअ-
न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः-स्वाहा ॥ (इदं
सर्पेभ्यः) ॥ १० ॥

(विश्वकर्मन्निति भारद्वाजः शास ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः विश्व-
कर्मा देवता विश्वकर्ममीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)-
विनियोगः) । ॐ विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन आतारमि-
न्द्रमकृणोरवध्यम् ॥ तस्मै विश्वाः समनमन्त पूर्वीरय-
मुग्रो विश्वव्यो यथाऽसत्-स्वाहा ॥ (इदं विश्वकर्मणे) ॥

(वास्तोष्पते इति वसिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वास्तोष्पति-
देवता वास्तोष्पतिमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहो-

ब्रह्मजज्ञानं० नमोऽस्तुसर्पेभ्यः० व्याख्याती ।

विश्वकर्मन् हविषा० य० सं० अ० ८ मं० ४६ । हे विश्वक-
र्मन् वर्द्धनेन वर्द्धमानेन वर्द्धयिष्या या हविषा त्वम् इन्द्रं आतारं
जगतो रक्षकम् अवध्यं हन्तुमशक्यम् अप्रतिमं च अकृणोः अकरोः
कृतवानसि । तस्मै तादृशाय इन्द्राय पूर्वाः पूर्वाः विश्वाः
प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्गताः । यथा
यतः कारणात् (पञ्चम्यर्थे षाल्प्रत्ययः) अयमिन्द्रः उग्रः
उद्गूर्णवज्रः विश्वव्यः विविधेषु कार्येषु ह्ययते इति विश्वव्य-
श्च असत् धमूत्, तस्माद्विश्वाः तस्मै नता इत्यर्थः । हे विश्वकर्मन्

मे) विनियोगः) । ॐ स्वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
 त्स्वावेशो ऽअनमीवो भव नः । यत्स्वेमहे प्रति तन्नो जु-
 पस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ (इदं वास्तो-
 ष्पतये) । ॐ क्षेत्राधिपतये स्वाहा ॥ (इदं क्षेत्राधिपतये) ॥
 वास्तोष्पतिक्षेत्राधिपत्योर्वलिदानमेव न होम इति केचिद्दन्ति ।
 एभिरेव मन्त्रैराज्यचक्रं जुहुयात् ॥ ततः कामानुसारेण सर्पि-

त्वद्भविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति । अन्ते इयमाहुतिः विश्वक-
 र्मत्वेन सर्वात्मने परमात्मने हूयते । तस्य सर्वकर्माधिष्ठातृत्वात् ।
 परमात्मप्रसादं विना इन्द्रादीनां विलक्षणप्रभावशालित्वस्यासंभ-
 वात् स एवानेन मन्त्रेण स्तूयते । मन्त्रार्थदीपिकायांचायं मन्त्रोऽस्मि-
 श्वसरे दृश्यते । शासो भारद्वाजः, त्रिष्टुभमित्यस्यचानुवृत्तौ "वि-
 श्वकर्मधैन्द्रो वैश्वकर्मणीम्" इतिस० सूत्रात् अस्य मन्त्रस्य भार-
 द्वाजः शास ऋषिर्वाच्यः ।

पारस्करगृ. कां. ३ कां. ४। वास्तुर्गृहं तस्य पते हेइन्द्र अस्मान्
 रक्षितुं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । कथं-स्वावेशः-सुष्ठुप्रवेशो नो-
 ऽस्माकं भवा भव । दार्घदृष्टान्दसः । अस्मानुत्तमान् विधाय सर्वत्र
 प्रवेशयेत्यर्थः । किञ्च अमीवं पापं रोगो वा तद्द्विरोर्धा अनमीवो
 भव । किञ्च यत्किञ्चिद्वयं त्वा त्वाम् ईमहे प्रार्थयामहे तद्वस्तुजातं
 प्रापय्य नोऽस्मान् जुपस्व प्रीणयस्व । किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनु-
 ष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय च क्रमेण शं सुमङ्गलस्वरूपः सुख-
 स्वरूपश्च भव ॥ यद्यप्ययं परशास्त्रीयः तथापि यकारादिस्थाने ज-
 काराद्युच्चारणरूपेण यजुर्धर्मैर्णव पठनीयः स्वशास्त्रीये पारस्कर-
 गृहोपाठात् । एवमेव अयाश्चाग्ने, ये ते शतम् इत्यनयोरोपि पो-
 ष्यम् । अत्र सर्वत्र स्वररहितानामेव मन्त्राणां सूत्रकारेण पाठात्
 परशास्त्रीयमन्त्राणामेकश्रुत्येव पाठः कर्तव्य इति ध्वन्यते । अयमेव
 न्यायः सूर्यश्चमा इत्यादिष्वपि मन्त्रेषु योजनीयः । परं तु तत्र
 यकारादिस्थाने जकाराद्युच्चारणं न कर्तव्यम् । स्वशास्त्रायां कुशा-
 प्यपाठादिति चेत्तत्र ।

यवव्रीहिलालाघ्न्यतमश्च जुहुयात् । ततः—अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा ॥ (इदमग्नये स्विष्टकृते) इति हुत्वा आज्येन भूराद्या न-
 वाहुतीर्हुत्वा (१७४) ततो बर्हिर्होमं संस्रवमाशनादि प्रणीताविमो-
 फान्तं च कृत्वा ब्रह्मणे पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं दत्त्वा अक्रन्
 कर्मेति मन्त्रपाठः । ततः वेदीसमीपे उत्तरतः यथोक्तद्रव्यैः गुडौ-
 दनादिभिः (७७) वौधायनोक्तपायसेन वा बलिदानं कुर्यात् ॥
 पायसाभावे दध्यक्षतैर्बलिदानं कार्यम् ॥ तच्च उत्तरसंस्थं प्राक्सं-
 स्थपद्भ्यां कार्यम् । तत्र प्रथमा पङ्क्तिः ग्रहाणाम् । ततः पूर्व-
 स्यामाधिदेवतानाम्, ततः पू० प्रत्याधिदेवतानामित्याद्युह्यम् ।
 ग्रहाणां बलिदानप्रकारः—

ॐ सूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सश-
 क्तिकाय एष सदीपो गुडौदनबलिः पायसबलिर्दध्यक्षतव-
 लिर्वा नमः—

इति बलिं समर्प्य, हस्ते जलं गृहीत्वा—भोभोः सूर्य एतं
 सदीपं गुडौदनबलिं पायसबलिं दध्यक्षतबलिं वा गृहाण सपरि-
 वारस्य मम यजमानस्य वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता
 तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव—इति बल्युपरि जलं विस्मजेत् ॥ १ ॥
 एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐ सोमाय साङ्गाय० एष सदीपः
 घृतपायस० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः सोम
 एतं सदीपं घृतपायसबलिं पायस. दध्य.वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता
 भव इति बल्युपरि जलं विस्मजेत् ॥ २ ॥ ॐ भौमाय सा० एष
 सदीपो मसूराक्ष० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः
 भौम एतं सदीपं मसूराक्षबलिं पायस० दध्य० वा गृहाण सपरि-
 वारस्य मम य. वा आयु. क्षे. शा. तु. पु. ॥ ३ ॥ ॐ युधाय सा०

एष सदीपः क्षीरौदन० पाय० दध्य० वा नमः इति स० भोभो
 बुध एतं सदीपं क्षीरौदनवालं पाय.दध्य.वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयु. क्षे. शा. तु. पु. ॥ ४ ॥ ॐ गुरवे सा. एष
 सदी० दध्योदन० पाय० दध्य० वा नमः भोभो गुरो एतं सदीपं
 दध्योदनवालं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य०
 वा आयु० क्षे. शा. तु. पु. ॥ ५ ॥ ॐ शुक्राय सा० एष सदीपो
 गुहौदनवालः पाय० दध्य० वा नमः भोभोः शुक्र एतं स-
 दीपं गुहौदनवालं पायसव० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम यजमानस्य वा आयु. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ६ ॥ ॐ शनैश्वराय सा.
 एष सदी. कृसर. पाय. दध्य. वा नमः भोभोः शनैश्वर एतं सदीपं
 कृसरवालं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
 आयुः कृता० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ७ ॥ ॐ राहवे सा० एष सदी.
 अंजामांस. पाय. दध्य. वा. नमः भोभोः राहो एतं सदीपम्
 अंजामांसवालं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा
 आयु. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ८ ॥ ॐ केतवे सा० एष सदी०
 चित्रौदन० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः केतो एतं सदीपं
 चित्रौदनवालं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य०
 वा आयु० क्षे. शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

अधिदेवतादिभ्यः सर्वेभ्यः पायसवालिन्दध्यक्षतवालं वा
 दद्यात् । ॐ ईश्वराय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो
 ईश्वर एतं सदीपं पायसवालं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयु. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ११ ॥ ॐ उमायै साद्रायै.
 एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो उमे एतं सदीपं
 पायसवालं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ-

युष्कर्त्री क्षेम, शा. तु. पु. भव ॥ २ ॥ ॐस्कन्दाय सा० एष
सदी. पाय. दध्य. वा नमः भोभोः स्कन्द एतं सदीपं पायसवलिं
दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु.
पु. भव ॥ ३ ॥ ॐविष्णवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० नमः
भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ४ ॥ ॐब्रह्मणे
सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं
पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ.
क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥ ॐइन्द्राय सा० एष सदी० पाय०
दध्य.वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसवलिं दध्य.वा गृहाण
सपरिवारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ६ ॥
ॐयमाय सा० एष सदी० पाय०दध्य०वा नमः भोभो यम एतं
सदीपम्पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
आ.क्षे.शा.तु.पु.भव ॥७॥ उ. स्प. ॐकालाय सा० एष सदी०
पाय.दध्य वा नमः भोभोः काल एतं सदीपं पायसवलिं दध्य.
वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे० शा. तु. पु. भव॥८॥
ॐचित्रगुप्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः
चित्रगुप्त एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

ॐअग्ने सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो
अग्ने एतं सदीपं पायसवलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥ ॐअद्भ्यः सा-
द्भाभ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः आपः एतं
सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहीत सपरिवारस्य मम य० वा
आयुष्कर्त्र्यः क्षेमकर्त्र्यः शा० तु० पु० भवत ॥ २ ॥ ॐभूम्यै

साङ्गायै. एष सदी. पाय. दध्य.वा नमः भोभो भूमे एतं सदीपं
 पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु-
 ष्कर्त्री क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ३ ॥ ॐविष्णवे सा० एष सदी०
 पाय. दध्य.वा नमः भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य.
 वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ.क्षे.शा.तु.पु. भव ॥४॥
 ॐइन्द्राय सा. एष सदी. पाय. दध्य. वा नमः भोभो इन्द्र एतं
 सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
 आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥ ॐइन्द्रायै साङ्गायै एष सदी०
 पाय० दध्य०वा नमः भोभो इन्द्राणि एतं सदीपं पायसवलिं द-
 द्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आयुष्कर्त्री क्षे.शा.तु.पु.
 भव ॥ ६ ॥ ॐप्रजापतये सा० एष सदीपः पायस० दध्य०
 वा नमः भोभोः प्रजापते एतं सदीपं पाय० दध्य० वा
 गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु०
 भव ॥७॥ ॐसर्पेभ्यः साङ्गेभ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा
 नमः भोभोः सर्पाः एतं सदीपं पायसवलिं दध्य०वा गृहीत सप-
 रिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्तारः क्षेमकर्तारः शा. तु. पु.
 भवत ॥८॥ ॐब्रह्मणे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
 भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसवलिं दध्य०वा गृहाण सपरिवा-
 रस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ९ ॥

ॐविनायकाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
 भोभो विनायक एतं सदीपं पायसवलिं० दध्य० वा गृहाण
 सपरिवारस्य मम य. वा. आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥

ॐदुर्गायै साङ्गायै एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भो-
 भो दुर्गे एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयुष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शा. तु. पु. भव ॥ २ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा. आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ३ ॥

ॐ आकाशाय सा. एष सदी. पाय० दध्य० वा नमः भोभो आकाश एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा. आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥४॥ ॐ अश्विभ्यां साङ्गाभ्यां० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो अश्विनौ एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहीतम् सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्तारौ क्षेमकर्तारौ शा. तु. पु. भवतम् ॥ ५ ॥

ॐ इन्द्राय सा. एष सदी. पाय. दध्य० वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसवलिं. दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥ ॐ अग्ने सा० एष सदी० पाय. दध्य. वा नमः भोभो अग्ने एतं सदीपं पायसवलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥२॥ ॐ यमाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो यम एतं सदीपं पायसवलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥३॥ ॐ निर्ऋतये सा० एष सदी. पाय. दध्य० वा नमः भोभो निर्ऋते एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥४॥ ॐ ब्रह्मणाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो ब्रह्मण एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ६ ॥

ॐ कुबेराय सा० एष सदी. पाय. दध्य. वा नमः भोभोः
कुबेर एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव० ॥ ७ ॥

ॐ ईशाय सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो
ईश एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम
य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पुष्टिकर्ता भव ॥ ८ ॥

ॐ ब्रह्मणे सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो
ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

ॐ अनन्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
भोभो अनन्त एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ १० ॥
केचित् इन्द्रादिदिक्पालवलीन् होमवेदेः प्रागादिक्रमेणाचरन्ति ।

ॐ वास्तोष्पतये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
भोभो वास्तोष्पते एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सप-
रिवारस्य मम य० वा० आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ११ ॥

एवं सर्वेभ्यः पायसवलिं दध्यक्षतवलिं वा दत्त्वा क्षेत्र-
पालाय सचतुर्वर्तिकादीपं सद्रव्यं सताम्बूलं कृसरवलिं दद्यात् ।
कृसरस्तु तिलौदन इति परिभाषया तिलमिश्र ओदनः
कृसरपदेनाभिधीयते । तत्र मापमिश्रणमपि समाचारात् कुर्व-
न्ति । अद्येहेत्यादिदेशकालौ संकीर्णं अमुकोऽहं कृतस्यामुकहो-
मस्वोत्तराङ्गत्वेन सर्वारिष्टनिवृत्त्यर्थं क्षेत्रपालाय वलिदानं करि-
ष्ये तदङ्गत्वेन पूजनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य कृसरवल्युपरि
चतुर्वर्तिसंपुक्तं दीपं प्रज्वलय्य वलिं समोक्ष्य रक्तचन्दनादिभिः
संपूजयेत् ॥ तत्र ध्यानम्—भ्राजद्भ्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जना-

द्रिमं, दीर्घान्तगदाकपोलमरुणस्रग्गन्धवस्त्रावृतम् । घण्टाघुर्घु-
रमेखलाध्वनिमिलद्ध्युंकारभीम विभुं, वन्दे सहितसर्पकुण्डलधरं
श्रीक्षेत्रपालं-सदा ॥ इति ध्यात्वा रक्तचन्दनादिभिः सम्पूज्य
पुटकोपरि ताम्बूलं दक्षिणां च निधाय-क्षौं क्षेत्रपालाय भूत-
प्रेतपिशाचडाकिनीशाकिनीवेतालादिपरिवारयुताय एष सदीपः
सताम्बूलः सदक्षिणः कृसरबालिर्नमः इति समर्प्य भोभोः क्षे-
त्रपाल दिशो रक्ष बलिं भक्षय मम यजमानस्य वा सपुत्रसपरि-
वारस्य आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव
इत्युक्त्वा हस्तस्थजलं तदुपरि विसृज्य इमं बलिं दुर्ब्राह्म-
णेन शूद्रेण वा चतुष्पथे प्रक्षेपयेत् । ततः आचम्य घौः
शान्तिरिति तत्स्थानं संप्रोक्षेत् । इति क्षेत्रपालवलिः ॥

ततः पूर्णाहुतिहोमः । अग्नेह अमुकोऽहम् अमुकस्य
मम सर्वाभ्युदयमाप्तये एतद्धोमकर्मणो न्यूनातिरिक्तप-
रिहारार्थं च मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण (१७८) मूर्द्धानन्दिवइतिमन्त्रेण, पूर्णादर्वीति
मन्त्रेण, ॐ पुंनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वँव्यर्धयस्व

१ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो
नाम सर्वकर्मसु गहितः ॥ इति ।

२ पूर्णादर्वीति मन्त्रो व्याख्यातः (१८०) । (अस्य मन्त्रस्य औ-
र्णनाभ ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः शतक्रतुर्देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियो-
गः) इदं शतक्रतवे इतित्यागः ।

३ पुनस्त्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णा
विनियोगः । इदमग्नय इतित्यागः । व्याख्यास्यते चायं मन्त्रः अग्ने
भान्नोर्वादप्रकरणे ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ इतिमन्त्रेण,
 ॐसंस ते ऽअग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऽश्र-
 पयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः
 सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृ-
 तेन स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण वा, एतच्चतुष्टयेन वा
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

(तत्र मूर्धानमिति मन्त्रो मात्स्यादावुक्तः । सप्त इति
 कातीये श्रौतसूत्रे (अ. १८ कं. ४ सू. ९) चयनप्रकरणे
 “सप्तते इति पूर्णाहुतिरिति” इत्युक्तः । आपस्तम्बीये हि-
 रण्यकेशीये च श्रौ. अयमुक्तः । पूर्णादिवीति पुरश्चर्यार्णवे
 मेरुतन्त्रे उक्तः । पुनस्त्वेति शान्तिकमलाकरादौ दृश्यते । स-
 मुच्चयस्य विनियोगानुक्तेः एतन्मन्त्रसमुच्चयेन एतद्धोमानुष्ठा-
 नप्रमाणमेवेति रुद्रकल्पद्रुमः । दद्यादुत्थाय पूर्णां तु इति स्मृतेः
 समाचाराच्च “द्वादशगृहीतेन शुचं पूरयित्वा इति आपस्तम्बा-

१ सप्तते इत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निदेवता
 पूर्णा० विनियोगः । इदं सप्तवत्तेऽग्नये इति त्यागः ।

य० सं० अ० १७ म० ७९ अस्यार्यः—हे अग्ने ते तप
 सप्त समिधः समिन्धताः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । प्राणा
 वै समिध इति श्रुतेः । किञ्च तव सप्त जिह्वाः हि-
 रण्याद्या आगमोक्ताः, आधर्यगिकोक्ताः काल्यादयो वा । तथा
 सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तत्र द्वष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि
 धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । किञ्च हे अग्ने
 सप्त होत्रा होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकाररग्निष्टोमादिसप्तसोम-
 संस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । हे अग्ने स त्वं सप्त योनीः
 घृताः घृतेन आपृणस्व तर्पय । (पूण वृत्तो तुदादिः) । स्वाहा
 सुहृतमस्तु ॥

युक्तः उत्थाय पूर्णाहुतिहोम एव माध्यन्दिनैरपि स्मार्ते कर्म-
णि अनुष्ठेय इति मुरारिमिश्रादयः । इदानींतनाः शिष्टाश्च तथै-
वाचरन्ति । चतुर्गृहीतेन, सुत्रेणैव वा होमे तु उपविश्यैवानुष्ठानं
कातीयानां युक्तमित्यपि शिष्टाः, तथैव स्वशास्त्रोक्तेः ।)

ततः तनूपाऽअग्ने इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः ललाटा-
च्चिबुकपर्यन्तं सप्तवारं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं मुख-
मार्जनम् (१८१) । ततः “ अङ्गानि च मे ” इत्यादिना
अङ्गालम्भनम् (१८१) । उदकस्पर्शः । ततस्त्रयायुपाणि कुरुते
भस्मना (१८२) । ॐत्र्यायुषं जमदग्नेः इति ललाटे । कश्यपस्य
त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम् । यद्देवेषु त्र्यायुषम् इति दक्षिणांसे ।
तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषमिति हृदि । इति त्र्यायुषधारणं कृत्वा-
पुनरावाहितदेवानग्निं च सम्पूज्य आचार्यादिभ्यो दक्षिणान्दद्यात् ।
आदित्याय कपिलाम्, सोमाय शङ्खम्, भौमाय रक्तं वृषम्,
बुधाय सुवर्णम्, बृहस्पतये पीतवस्त्रयुगम्, शुक्राय श्वेताश्वम्,
शनये कृष्णां गाम्, राहवे खड्गं, केतवे छागम्—इति यथोक्त-
दक्षिणां सुवर्णसहितां दद्यात्(८१) । यथोक्तालाम्भे सर्वेषां गां
सुवर्णं वा दद्यात्(८२) । कपिलादिदानवाक्यानि(८२)पृ.द्रष्टव्या-
नि । अथेह अमुकोऽहम् अमुककर्मनिमित्तकस्य अमुककामनया,
कृतस्य वाऽस्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं
ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णम् इमां दक्षिणां च आचार्याय ब्र-
ह्मणे ऋत्विग्भ्यो जापकेभ्यो द्वारपालेभ्यः सदस्याय च यथांशेन
विभज्य दास्ये ॐतत्सन्न मम इति—सङ्कल्प्य आचार्यब्रह्म-
भ्याम् अन्येभ्यश्च दद्यात् । वायवीयसंहितायां—मण्डपं गुरवे
दद्यात् पागोपकरणैः सह । इति वचनात् उपकरणसहितमण्डपं
तन्निष्क्रयद्रव्यं वा आचार्याय दद्यात् । तथा कर्मान्ते विहिताम्

एकां गां दत्त्वा भूयसीं सङ्कल्पयेत् । अग्नेहेत्यादि अमुकोऽहं
 कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं न्यूना-
 तिरिक्तदोषपरिहारार्थं च-इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । ॐ तत्सत् । तथा एतद्ग्रहयागकर्मणः
 साद्गुण्यार्थं ग्रहाणां प्रीत्यै च सिद्धान्तेन यथासंखपाकान् ब्राह्म-
 णांश्च भोजयिष्ये इति सङ्कल्पयेत् । तत्रैकाहुतौ दशाहुतौ वा एको-
 द्वाह्वण इति उत्तमः कल्पः । शताहुतौ एक इति मध्यमः । सह-
 स्राहुतौ एक इति अधम इति शान्तिकमलाकरः । ततः घृतच्छायाद-
 र्शनं कुर्यात् (१६४) । ततः सपत्रीकं सपुत्रं भद्रासनोपविष्टं यज-
 मानम् आचार्यादयः उत्थाय कलशोदकेन वैदिकैः पौराणिकैश्च
 मन्त्रैरभिषिक्तं कुर्युः (८०) । तत्र वैदिकमन्त्राः-ॐ देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
 सरस्वत्यै व्वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
 मि ॥१॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

देवस्यत्वा० सरस्वत्यैव्वाचो० य० सं० अ० १८ मं० ३७ । हे जल
 सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णो ह-
 ताभ्यां च त्वा त्यां, गृह्णामि इति शेषः । अंसमाणियन्धयोर्मध्यभागो
 दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चाङ्गलियुक्तोऽप्रभागो हस्तः । अश्विनो
 हि देवानामध्वर्युः, पूषा हि देवानां भागधुक्-अतो ग्रहणसाधनयोः
 स्वस्य बाह्वोः अश्विबाहुभावेना कार्या, हस्तयोस्तु पूषहस्तभावेनेति
 भावः । सरस्वत्यै सरस्वत्याः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तत्सम्यन्धिन्या
 वाचः वाण्याः, यन्तुः नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन, अग्नेश्च
 साम्राज्येन चक्रवर्तिन्त्रेण हे यजमान त्वाम् अभिषिञ्चामि । सरस्वत्या-
 भिषेकेण वाक्सिद्धिः पेश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥

देवस्यत्वा० अश्विनोर्भेषज्येन० य० सं० अ० २० मं० ३ । हे
 यजमान अश्विनोः भेषज्येन वैद्यकर्मणा (भिषजः कर्म भेष-
 ज्यम्) तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय-सर्वत्रास्पलिनयेद्वेदाङ्गज-

पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनो भैषज्येन तेजसे ब्रह्मव-
र्चसायाभिपिञ्चामि ॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्वि-
नो र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भैषज्येन
वीर्यायाज्ञायायाभिपिञ्चामि ॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनो र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्र-
स्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिपिञ्चामि ॥ २ ॥
ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा धि-
ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्याः अरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ३ ॥ ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओ-
पधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो घाः । पयस्वतीः प्रदि-
शः सन्तु मह्यम् ॥ ४ ॥ ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः
इन्द्रो स्थो विष्णोः स्थूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि व्वै-
ष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ५ ॥ ॐ अग्निर्देवता
व्वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता व्वसवो
देवता रुद्रा देवता ऽऽदित्या देवता मरुतो देवता
धिवश्येदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता व्वरुणो

निता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसं तस्मै अभिपिञ्चामि ॥ सरस्वत्यै सरस्व-
त्या भैषज्येन भिषकर्मणा (च) भवन्त देवं वीर्यायाज्ञायाय (च), वीर्यं
सामर्थ्यम् अज्ञाद्यम् अन्नभक्षणसामर्थ्यं तस्मै अभिपिञ्चामि ॥ इन्द्रस्ये-
न्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन (च) त्वां बलाय सामर्थ्याय श्रि-
यै सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै (च) अभिपिञ्चामि ॥

स्वस्ति न इन्द्र-० पयः पृथिव्याम्० व्याख्याती । विष्णोरराट-
मसोत्यपि ॥

अग्निर्देवता ० यत् ० सं ० यत् ० १५ पं ० २५ । अग्निर्देवता ० यत् ०
देवताः त्वामभिपिञ्चन्तु ॥

देवता ॥ ६ ॥ ॐ प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रात-
 मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मण-
 स्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ ७ ॥ ॐ भग प्र-
 णेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः । भग
 प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम
 ॥ ८ ॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवश्
 शूरमिन्द्रम् । हवामि शकं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो
 मघवा धातिवन्द्रः ॥ ९ ॥ ॐ व्वरुणस्योत्तम्भनमसि
 व्वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो व्वरुणस्य ऽश्रतसद-
 न्यासि व्वरुणस्य ऽश्रतसदनमसि व्वरुणस्य ऽश्रतस-
 दनमासीद ॥ १० ॥ ॐ मूर्द्धांसि राड् ध्रुवाऽसि धरुणा

प्रातरग्निं० अ० ३४ मं० ३४ । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः। वयं प्रातः
 प्रातः पुनः पुनः अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अश्विना
 अश्विनी भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं (च) हवामहे आह्वयामः । सोमम्
 उत—अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम ॥

भगप्रणेतः० अ० ३४ मं० ३६ । हे भग हे प्रणेतः—प्रकर्षेण नयति-
 प्रापयति धनमिति प्रणेतो तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं
 पुनः सम्बोधनम् । हे भग हे सत्यराधः—सत्यम् अनश्वरं राधो धनं
 यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं
 प्रयच्छन् सन् नः अस्माकम् इमां धियं प्रहाम् उदवा उदव उद्रमय-
 यथा सूस्मार्थान् पश्याम तथा कुरु शति भावः । किञ्च हे भग नः
 अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । किञ्च हे भग वयं नृभिः पुत्रा-
 दिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवाम ॥

समुद्राय त्वा द्वाताय० अ० ३८ मं० ७ । अयं मन्त्रोऽपि
 क्वचिदभिपेके विनियुक्तो दृश्यते ॥

। प्रातारम्० व्वरुणस्य० व्याख्यातौ ॥

मूर्द्धांसिराड्० य० सं० अ० १४ मं० २१ । हे अश्वेवते त्वं मू-

धर्वासि धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा ॥ ११ ॥ ॐ यौः शान्तिरन्तरिक्षः शान्तिः
पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्तिः
वर्चनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
सर्वः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरे-
धि ॥ १२ ॥ सुशान्तिर्भवतु । ॐ विश्वानि देव सवित-
र्दुरितानि परासुव । यद्द्रुं तन्न ऽआसुव ॥ १३ ॥
आपोद्दिष्टेत्यादयस्तिस्त्र ऋचः, सति सम्भवे समुद्रज्येष्ठा इत्या-
दय ऋग्वेदोक्ताश्च पठनीयाः ।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्य-
निविशमानाः ॥ इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आ-
पो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥ या आपो दिव्या उत

ज्ञो मूर्ध्वदुत्तमा राट् राजमाना चासि, त्वं ध्रुवा स्थिरा
घरुणा जीवानां प्राणधारणहेतुश्चासि । किञ्च त्वं धर्त्री धारणं कु-
र्वती धरणी भूमिरूपा चासि । त्वा त्वां यजमानस्यायुषे आयुर्वृ-
द्ध्यर्थं, वर्चसे कान्त्यर्थं, कृष्यै सस्यनिष्पत्तये, क्षेमाय सम्पादितधन-
रक्षणाय च प्रार्थये । त्वेत्यस्य अभ्यास आदरार्थः ॥

यौः शान्तिः ० व्याख्यातः । विश्वानि देव ० व्याख्यातः ।

समुद्रज्येष्ठा ० ऋ० सं० अष्ट ० ५ अध्या ० ४ वर्ग १६ मं० १ समुद्रोऽ-
णवः ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः सलिलस्य अन्तरिक्षस्य (स-
लिलशब्दस्य अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्) मध्यात् माध्यमिकस्था-
नात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः आपः-पुनानाः-चिद्वं शोधयन्त्यः
अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां
घर्षिता इन्द्रः याः निहन्ता अपः रराद लिखति भिनत्ति, देवीः देव्यः
राः आपः इहास्मिन्पदेदेहे स्थितं याम् अगन्तु ररहन्तु ॥

या आपः ० ऋ० सं० अष्ट ० ५ अ० ४ ष० १६ मं० २ या आपः

या स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ॥ स-
 मुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मा-
 मवन्तु ॥ २ ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये स-
 त्यानृते अंचपश्यञ्जनानाम् ॥ मधुश्चुतः शुचयो
 याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥ या-
 सु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वेदेवा यासूर्जं म-
 दन्ति ॥ वैश्वानरो यास्वाग्निः प्रविष्टस्ता आपो दे-
 वीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

अथ पौराणिकमन्त्राः । ॐ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा
 नदाः। आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ सुरास्त्वामभि-
 पिश्र्वन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो

दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति, उतवा-अपिच या आपः नद्यादिगताः
 सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति, याश्च खनित्रिमा एतनेन निर्वृत्ताः, उतवा-
 अपिच याः स्वयञ्जाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः, समुद्र एव अर्थो ग-
 न्तव्यो यासान्ताः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयि-
 श्यश्च या भवन्ति ता आपो मामवन्त्विति ॥

यासां० ऋ० सं० अ० ५ अ० ४ व० १६ म० ३ वरुणः यासामपां
 राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन्-जना
 नां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृते च अवपश्यन् जानन् इत्यर्थः।
 या आपः मधुश्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शो-
 धयिष्यः ता आपो देव्यो मामवन्तु रक्षन्त्विति ॥

यासु० ऋ० सं० अ० ५ अ० ४ व० १६ म० ४ अपां राजा वरुणः
 यास्वप्सु वर्तते, सकलः सोमः यास्वप्सु वर्तते, यासु अप्सु स्थिताः
 विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मदन्ति, वैश्वानरोऽग्निः यासु
 प्रविष्टः-ता आपो देव्यः इह स्थितं माम् अवन्तु ॥

विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ आखण्डलोऽग्नि-
 र्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्ष-
 स्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
 कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा-
 चपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु
 धर्मपत्न्यः समागताः ॥ आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसि-
 तार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ॥ देव-
 दानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋपयो मनवो गावो
 देवमातर एव च ॥ देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां
 गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ औष-
 धानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः
 शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः । एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वका-
 मार्थसिद्धये ॥ इति । ततः—

ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सु-
 श्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ इत्यनेन, अभिपिक्तं यज-
 मानमाचार्यः प्रशंसति । अथ यजमानः प्रार्थयमानः अङ्गा-
 न्यालभते— ॐ शिरो मे श्रीर्द्यशो मुखं त्विपिः

कोऽसि कतमोऽसि० य० सं० अ० २० मं० ४ । हे यजमान किञ्च
 सुश्लोक सुकीर्ते सुमङ्गल सुभद्र सत्यराजन् त्वं कः प्रजापतिरसि ।
 अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि । प्रजापतयो बहवः तत्र
 उत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये काय प्रजापतिभावाय
 च त्वा त्वाम्, अभिपिक्तवान् इति शेषः ॥

शिरो मे० य० सं० अ० २० मं० ५ । अभिपिक्तो यजमानः
 इन्द्ररूपतां प्राप्तः आत्मनः सर्वात्मकतां पश्यन्नाह । हे मम
 शिरः श्रीः शोभा अस्तु । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः शमथू-
 णि मुखलोमानि च त्विपिः दीप्तिरस्तु । राजा-दीप्यमानः मे मम

केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो ऽमृतं
सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ १ ॥ जिह्वा
मे भद्रं च्वाङ् महो मनो मन्युः स्वराङ् भामः । मोदाः
प्रमोदा ऽअङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ २ ॥ बाहू मे
घलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रसुरो
मम ॥ ३ ॥ पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमं सौ प्रीवाश्च श्रोणी ।
ऊरू ऽअरत्नी जानुनी विंशां मे ऽङ्गानि सर्वतः ॥४॥
नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मे ऽपचितिर्भसत् । आन-

प्राणः मुखवायुः अमृतमस्तु । चक्षुः इन्द्रियं सम्राट् अस्तु । स-
म्यक् राजते इति सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं रा-
जमानमस्तु ॥

जिह्वा० अ० २० मं० ६ जिह्वा मे भद्रमस्तु । वाक् महः पूजाकारिणी
अस्तु । मनः मन्युः क्रोधरूपमस्तु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वराज्य-
क्षमोऽस्तु । अङ्गुलीः अङ्गुलयः मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु । अङ्गानि
प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः रिपुनाशकमस्तु ॥

बाहू मे० अ० २०-मं० ७ । मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामि-
त्यर्थः । इन्द्रियं (च) बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चा-
स्तु स्वकर्मकुशलां सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा
अन्तरात्मा उरः हृदयं (च) क्षत्रं क्षतात् प्राणकरमस्तु ॥

पृष्ठीर्मे० अ० २० मं० ८ । मे मम पृष्ठीः पृष्ठदेशः राष्ट्रं देशः देश-
वत्सर्वाधारोऽस्तु । मे मम उदरम्, अंसौ स्कन्धौ, प्रीवाः कण्ठदेशाः,
श्रोणी कटिदेशौ, ऊरू सक्थिनी, अरत्नी हस्तदेशौ, जानुनी च, स-
र्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु-प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥

नाभिर्मे० अ० २० मं० ९ । मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे
शुद्धेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारोऽस्तु । भवत् स्वांप्रजन-
नम् अपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु । पत्नीविषयमेतत् । मे
मम आपण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्ताम्—आनन्देन सम्भोगज-
नितमुखेन नन्दतः तौ तत्सुखमोक्तारौ भवतामित्यर्थः । पत्नः

न्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः । जहाभ्यां
पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥
उदकस्पर्शं कृत्वा मार्ययेत—

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि
गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रति-
तिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ।
॥ ६ ॥ त्रया देवा ऽएकादश त्रयस्त्रिंशः सुराधसः ।
बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैर-

लिङ्गम् । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कौकेः । तत् भग पेश्वयं
सौभाग्यं सम्पत्तिश्चास्तु । सर्वदा भोगासकमस्त्वित्यर्थः । जहाभ्यां
पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि ।
धर्मरूपत्वादेव विशि-प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥

प्रति क्षत्रे० अ० २० म० १० । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि । क्षत्रिय-
जातौ प्रतियुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे, अश्वेषु, गोषु, अङ्गेषु करपा-
दाद्यवयवेषु, आत्मन्—आत्मनि चित्ते, प्राणेषु पञ्चसु, पुष्टे पुष्टौ
समृद्धौ, द्यावापृथिव्योः स्वर्गे इह लोके च, यज्ञे ज्यातिष्टोमादौ च
प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेश-
योः प्रतिष्ठा वशीकरणम्, गवाश्वयोः प्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः, प्राणाङ्गप्र-
तिष्ठा नीरोगत्वम्, आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वं, पुष्टे प्रतिष्ठा धनसमृ-
द्धिः, द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा उभयलोककोर्तिः, यज्ञे प्रतिष्ठा
यज्ञकरणम् । वश्यविश्वः पशुमान् निराधिव्याधिः धामान् कीर्ति-
मान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥

त्रया देवा० अ० २० म० ११ । एकादश देवाः त्रयाः त्रय-
वयवकाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तस्मान्त्रयस्त्रिंशः—त्रयस्त्रिंश-
त्संख्याका इत्यर्थः । सुराधसः शौभनधनाः, तथा बृहस्पति
पुरोहिताः, तथा सवितुः देवस्य सवे आहारायां वर्तमानाः, देवा
दीप्यमानाः वक्ष्यमाणैः देवैः सह मा माम् अवन्तु रक्षन्तु ॥

वन्तु मा ॥ ७ ॥ प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यैयज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्घजूंषि सामभिः सामान्याग्निर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वपट्कारैर्वपट्कारा ऽआहुतिभिराहुतयो मे कामान्तसमर्द्धयन्तु ॥ ८ ॥ इति ।

ब्रा० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु, यत्पापं रोगः शोकः कष्टं दुःखं दारिद्र्यं तत् दूरे प्रतिहतमस्तु बहिः जलं क्षिपेयुः, ॐ भूर्भुवःस्वः अमृताभिपेकोऽस्तु सुशान्तिर्भवतु इत्यन्तः । इत्यभिपेकः ।

(अत्र यजमानस्य वामतः पत्न्याः, तस्या वामतः पुत्रादेरुपवेशनं बोध्यम् । यजमानादयश्च प्राङ्मुखाः । ब्राह्मणाश्चोद्ङ्मुखाः इति रुद्रकल्पद्रुमः । प्रत्यङ्मुखा इत्याश्वलायनः । दुर्वायुक्तपल्लवानि चाभिपेकसाधनानि । मङ्गलघोषपुरःसरमभिपेकः कार्य इति रुद्रकल्पद्रुमः । अभिपेकानन्तरं दक्षिणादानं मात्स्ये उक्तम् । दक्षिणादानानन्तरमभिपेको वासिष्ठ्यामुक्तः । मान्त्राभिपेकानन्तरं सति सम्भवे उद्धर्तनपूर्वकं स्नात्वा स्नानवस्त्राणि आचार्याय दत्त्वा वस्त्रान्तरपरिधानं कृत्वा ऽऽचामेयुः) ।

प्रथमा द्वितीयैः ० अ० २० मं० १२ कथमवन्तु, तत्राह-प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः मामवन्तु, द्वितीयाः तृतीयैः सह, तृतीयाः सत्येन सह, सत्यं यज्ञेन सह, यज्ञो यजुर्भिः सह, यजूंषि सामभिः सह, सामानि ऋग्भिः सह, ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह, पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह, याज्या वपट्कारैः सह, वपट्कारा आहुतिभिः एवं त्रिप्रकारैः एकादशसंख्याभिर्देवैः उत्तरोत्तरं मम कामान् अमिलापान् समर्द्धयन्तु

ततः तिलककरणं— भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महालक्ष्मीः
 प्रसीदतु । रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
 सपत्ना दुर्ग्रहाः पापाः दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः । तमालपत्रमालो-
 क्य निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यान्तिलकं
 यजमानादेः कृत्वाऽक्षतारोपणम्—ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नमरु-
 पं चरन्तं परि तस्थुपः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥
 इत्यनेन विधाय, रक्षाबन्धनम्—येन बद्धो बली राजा
 दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामभिवधामि रक्षे मा चल
 मा चल ॥ त्वँव्यविष्ट दाशुषो नृः पाहि शृणु-
 धी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां
 पुंमां दक्षिणकरे स्त्रीणां वामकरे रक्षामूत्रं बध्नीयादाचार्यः ॥

तत आशीर्मन्त्रपाठः ॥ ॐ गणानान्त्वा गणपतिं
 हवामहे मि० गर्भधम् ॥ १ ॥ ॐ आकृष्णेनेत्यादीन्ब्र
 मन्त्रान्पठित्वा ॥ १० ॥ ॐ कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय

युञ्जन्ति ब्रध्नम्० य० स० अ० २३ मं० ५ तस्थुपः तस्थिवांसः
 (विभाक्तव्यत्ययः) कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्ज-
 न्ति रथे योजयन्ति । अथ आदित्यत्वेन स्तूयते । किम्भूतं ब्रध्नम्,
 अरुपम्—रोषति कुप्यतीति रुपः न रुपः अरुपः तं क्रोधरहितम्
 परिचरन्तम् (छन्दसि पठेऽपीति परेः परः प्रयोगः) वैदिककर्म-
 सिद्धार्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य भासा रोचना रोचनानि
 दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि दिवि रोचन्ते ॥ तान्येव इमेऽक्षता
 इति अक्षतेषु चन्द्रादिवुञ्जा ते स्तूयन्ते इति तदारोपणे एत-
 न्मन्त्रविनियोगः ॥

त्वँव्यविष्ट० व्याख्यातः कुशकण्डिकाप्रयोगे ।

कामं कामदुघे० य० स० अ० १२ मं० ७२ । हे कामदुघे का-
 मपूरणि—मित्राय, चरुणाय, इन्द्राय, आदिवभ्यां, पूषणे, प्रजाभ्यः, ओ-

व्वहणाय च । इन्द्रायाश्चिभ्यां पृष्णे प्रजाभ्य ऽओप-
धीभ्यः ॥११॥ अ० ऋतं च मेऽमृतं च मे ऽयक्ष्मञ्च मेऽनाम
यच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मे ऽनमित्रं च मे ऽभ-
यं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूपाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ अ० तीव्रान् घोपान् कृष्व-
ते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह व्वाजयन्तः । अव-
क्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँ १ ॥ अनपव्यय-
न्तः ॥ १३ ॥ अ० आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जा-
यतामा राष्ट्रं राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महार-
थो जायतां दोग्धी धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः ससिः पु-

पधीभ्यः-ओपधिभ्यः ओपधिनिष्पत्यर्थं च कामम् अपेक्षितं भोगं
धुष्य संपादय ॥

ऋतं च मे० य० सं० अ० १८ मं० ६ । ऋतं यज्ञादिकर्म, अमृतं
तत्फलभूतं स्वर्गादि, यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मम् धातुक्षयादिरोगाभावः,
अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत्
सामान्यव्याध्यादिराहित्यम्, जीवातुर्व्याधिनाशकमौषधं, दीर्घायुत्वं
दीर्घायुष्ट्रं (पृषोदरादित्वात्सलोपः), अमित्राणाम् अभावोऽनमित्रं
शत्रुराहित्य, भयाभावोऽभयं भीतिराहित्य, शयनं संस्कृता शय्या,
सूपाः शोभन उपाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः, सुदिनं य-
ज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्-एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥

तीव्रान् घोपान्० य० सं० अ० २९ मं० ४४ वृषाः अश्वाः पाणी
हस्ते येपान्ते वृषपाणयः अश्ववाराः तीव्रान् घोपान् जयजयेति
शब्दान् कृष्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः
गच्छन्तः सन्तः तीव्रान् घोपान् शब्दान् कुर्वन्ति, शत्रून् क्षिणन्ति
नाशयन्ति च । कीदृशा अश्वाः-प्रपदैः पादाग्रैः शूरैः अमित्रान्
रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः, अनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः ॥

आब्रह्मन्० व्याख्यातः ।

रंधिर्घोषा जिष्णू रथेष्ठाः । सभेपो युवाऽस्य यजमा-
नस्य ष्ठीरां जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो ष्व-
र्षतु फलघट्यो न ऽओपधयः पच्यन्तौऽयोगक्षेमो नः क-
ल्पताम् ॥१४॥ ॐ दीर्घायुस्तऽओपधे खनिता यस्मै च
त्वा खनाम्पहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा
धिरोहतात् ॥ १५ ॥ ॐ सहस्रस्य प्रमाऽसि सहस्रस्य प्र-
तिमाऽसि सहस्रस्योन्माऽसि साहस्रोऽसि सहस्राय
त्वा ॥ १६ ॥ ॐ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा ष्वसवः समिन्ध-
तां पुनर्ब्रह्मणां ष्वसुनीथ यज्ञैः ॥ घृतेन त्वं तन्वं ष्व-
र्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥१७॥ ॐ युव-

दीर्घायुस्तऽओपधे० य० सं० अ० १२ मं० १०० हे ओपध ते तव
खनिता खननकर्ता दीर्घायुः, भूयादिति शेषः । यस्मै च आतुराय
नराय अहं त्वा त्वां खनामि सोऽपे दीर्घायुरस्तु । अथो-अपिच त्वं
दीर्घायुः अखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा पद्मङ्कुरा सती धिरा-
हतात्—धिरोह-यद्मङ्कुरा उत्पद्यस्व । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची ॥

सहस्रस्य प्रमा० य० स० अ० १५ म० ६५ । हे अग्ने सहस्रस्य
इष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि
सहस्रस्य उन्मा उन्मानं तुला असि । साहस्रः सहस्राहोऽसि
यतः अतः सहस्राय अनन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां, प्रार्थये इति शेषः ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्याः० य० सं० अ० १२ मं० ४४ । हे अग्ने आदि-
त्याः रुद्राः षसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धताम् दीपयन्तु । हे षसु-
नीथ-वसु धनं तस्मिन्निष्ठा नीथा स्तुतिर्यस्य, अथवा वसुनि नयतीति
षसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः—ब्रह्मणाः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमा-
नाः यज्ञैः यज्ञान् कृत्वा त्वां पुनः समिन्धताम्, त्वञ्च तन्वं स्वशरीरं
घृतेन अस्मद्घृतेन वर्धयस्व । त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः
सत्याः सन्तु ॥

युवस्सुराम० य० सं० अ० १० मं० ३३ । हे य-
दिवना—अश्विनौ युवम्-युधां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रम् गायतम्

* सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ॥ त्विपि-
पाना शुभस्पती ऽइन्द्रं कर्मस्वाचनम् ॥१८॥ ॐपुत्रमि-
च पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्दंसनाभिः । य-
त्सुरामं व्यापियः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभि-
ष्णक् ॥ १९ ॥

ऋक्शाखीपौ—ॐ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः

अपालयतम् । स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । किम्भूतौ युवाम—
असुर एवासुरस्तस्मिन् नमुचौ नमुचिसज्जके दैत्ये स्थितं, सुरामं-
सुष्टु रमयतीति सुरामम् सुष्टु रमणीयं सोमं, सचा-सह एकीभूय
विपिपाना-विपिपानौ विविधं पियन्तौ (विकरणव्यत्ययः छान्दसः),
पुनः कीदृशौ, शुभस्पती-शुभः शोभनस्य कर्मणः पत्नी पालकौ
(पृथ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विसर्गस्व सकारः) अघार्थे इतिहासो
महीधरभाष्ये द्रष्टव्यः ॥

पुत्रमिव पितरा० यसं० अ० १० मं० ३४ । हे इन्द्र, उभा अश्वि-
ना-उभौ अश्विनौ त्वाम् आवधुः (अवतेल्लिटि मध्यमद्विवचनम् पुठ-
पव्यत्ययः) पालितवन्तौ । कंः, काव्यैः-ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृणां सम्ब-
न्धिभिः मन्त्रैः, तथा दंसनाभिः दंससः कर्मणः करणः (दंसशब्दा-
च्च णिजन्ताद्युच्) । दृष्टान्तमाह-पुत्रमिव पितरौ । यथा मातापितरौ
पुत्रं पालयतः तथा अश्विनौ त्वाम् आवधुः । अश्विनाविन्द्रस्य
रक्षणं कृतवन्त इति कथम् अवगम्यते, तत्राह यदिति । यद् यस्मात्
कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः-कर्मभिः नमुचिवधादिकर्म कृत्वेत्यर्थः,
सुरामं सुष्टु रमणीयं सोमं व्यपिच. पीतवानसि । हे मघवन् ध-
नवन् इन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वाम् अभिष्णक् उपसेवते ।
त्यक्तसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वाम्
आवधुरिति ज्ञायते इत्यर्थः । (भिष्णञ् उपसेवायां कण्ठादौ पठिता-
ल्लङ्घि प्रासस्य यको व्यत्ययेन लुकि हल्ङ्घादिलोपेऽडागमे च रूपम्) ॥

शतजीव० ऋ० सं० अष्टक० ८ अ० ८ वर्ण० २० मं० १ । हे यश्मादि-
धिमुक्त वर्द्धमानः अहरहः अभिवर्द्धि प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः

शतं हेमन्ताञ्छतसुं वसन्तान् ॥ शतमिन्द्राग्नी संवि-
ता बृहस्पतिः शतायुषा हावधेमं पुनर्दुः॥१॥ ॐआहा-
प्यं त्वा ऽविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ॥ सर्वाङ्गु सर्वं ते
चक्षु सर्वमायुश्च ते ऽविदम् ॥ २ ॥

मन्त्रार्थाः सफला सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः । श्वूर्णां
बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥ चिरजीवी शतायुर्भव इति ।

स्त्रीणां तु विशेषः—ॐश्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मयावहो-
रात्रे पाश्र्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ षड्यात्तम् ।
इष्णान्निपाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण ॥ आयु-
ष्मती पुत्रवती धनवती सौभाग्यवती भव इति ।

इत्याशिषो गृहीत्वा, अग्निं देवाश्च प्रदक्षिणीकृत्य-
यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम् । इष्टका-
मप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥ इति देवान्विसृज्य-

शतसङ्ख्याकान् शरद्वत्सु जीव प्राणान् धारय । (अत्यन्तसयोगे
द्वितीया) । शत हेमन्तर्तुश्च जीव, शत वसन्ताश्च । उदाह्रु समुद्यये ।
आपिच इन्द्राग्नी-इन्द्राग्निश्च सधिता-प्ररका देवश्च, बृहस्पति-
बृहता देवता पालयिता दवश्च शतायुषा-शतसवत्सरपरिमितस्या
युष हेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणा सन्त इम जन पुन दु पुनर-
स्मभ्य प्रादु । (अहभाष छान्दस) ॥

आहाप्यं ऋ०स० अष्ट०८ अ०८ वर्ग० २० म० २ । हे व्याधिगृही-
तत्वा-त्वाम् अविदम्-अलप्सि, त्वा-त्वाम् आहाप्यम्-रोगादनैपम् ।
हे पुनर्नव-पुन अभिनय यथा स्यात् तथा उत्पन्न पुनरागा -पुनरस्म-
त्समीपमागच्छ । हे सर्वाङ्गु-सर्वैरविकलैरङ्गैरूपत ते-तत्र सर्वं
चक्षु-उपलक्षणत्वादिन्द्रियवर्गं सकलम् अविद-लम्भयान् अस्मि ।
ते-तत्र आयु -जीवन च सर्व-सम्पूर्णम् अविदम् ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च० प० स० अ० ३१ म० २२ व्याख्यान ॥

गच्छेगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने त्वं सुरेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो
 देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ मोभो वहे महाशक्ते सर्वकर्मप्रसा-
 थक । कर्मान्तरेऽपि संपाप्ते सांनिध्यं कुरु सादरम् ॥ इत्यनेन,
 यज्ञ यज्ञं गच्छेत्यादिना च (१८३) अग्निं विसृज्य, यस्य स्मृत्या
 च नामोक्त्वा० प्रमादात्कुर्वतां० कायेन वाचा० चतुर्भिश्च० ब्रह्मा-
 र्पणम्० इति चोक्त्वा, मया यत् ग्रहयागकर्म यथाकालं यथादेशं
 यथाज्ञानं यथाशक्ति च कृतं तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॐ त-
 त्सत् ब्रह्मार्षणमस्तु (कृष्णार्पणमस्तु) इति कुशजलाक्षतप्रक्षेपेण
 कर्म ब्रह्मार्षणं कुर्यात् । ततः सर्वान् आचार्यादीन् अञ्जलिं
 घृध्वा प्रार्थयेत्—“मया इदं ग्रहयागकर्म विधिहीनं कालहीनं देश-
 हीनं भक्तिहीनं श्रद्धाहीनं शक्तिहीनं च यत् कृतं तत् श्रीमहावि-
 ष्णोः प्रसादात् भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्वं परिपूर्णम-
 च्छिद्रं चास्तु” इति । ततः संपूर्णमच्छिद्रं चास्त्विति आचा-
 र्यादयः सर्वे वदेयुः । अस्मिन्नवसरे मन्त्राशिषां ग्रहणमिति
 रुद्रकल्पद्रुमः । ततस्तान् परितोष्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 दानानायांश्चास्मादिना सन्तोष्य स्वयं सुहृदादिभिः सह हविष्यं
 भुञ्जीत ॥

इति ग्रहयागप्रयोगः । शम् ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञामूत्रं व्याख्यायते-

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ अथ-श्रौतस्मार्तमूत्रकथनानन्तरं
प्रतिज्ञा-व्यवहारजन्यज्ञानवि-
षयोऽर्थः, विधास्यते इति शेषः । स्वरसंस्कारषोडशन्दसि नि-
यमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह-

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेम् ॥ २ ॥ मन्त्रश्च इपेत्वादिः ।
ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यन्नित्यादि । तयोर्वेदसंज्ञेत्यर्थः ।

तस्मिञ् शुक्ले यजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे
स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥ 'तस्मिन्' एतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायाम-
तिप्रसङ्गः स्यादत आह *शुक्ले इत्यादि । कृष्णयजुषो व्याहर्यर्थे
शुक्लग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कार-
सिद्ध्यर्थमाम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणाक्रान्तानाम-
नियतपरिमाणानामेव इपेत्वादिमन्त्राणां ग्रहणं स्यात्, न तु
पादसम्बद्धानामभिर्भूयैत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह-

*माध्यन्दिनीयके इति । कण्वशाखा हि न माध्यन्दिन-
प्रोक्तेति न तत्रातिप्रसङ्गः । "ब्राह्मणे त्वात्तानुदात्तौ भाषि-
कस्वारौ" इत्यनेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वात्
*मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया-स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया
प्रयोगः, कथ्यते इति शेषः ।

"उच्चैरुदात्तः" इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ "हस्तेन ते" इत्य-
नेन प्रदर्शनोक्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुन-
रारम्भः ।

स्यानस्याभ्यर्हितत्वेन अनुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह-

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥ सापीष्ये सप्तमी । हृदयसप्तमी

हस्तेनानुदात्तः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदय-
समीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यम् इति यावत् । यद्यपि प्रा-
तिशाख्ये “हस्तेन ते” इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव
ग्राह्यः । “दिशामनुक्तौ प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिणः”
इति परिभाषणात् ।

मूर्ध्न्युदात्तः ॥ ५ ॥ मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनी-
यः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वप्रसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ।

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥ दक्षिणकर्णमूले स्वरितः
प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि—वायवस्थेत्यत्र
पूर्ववकारोत्तराकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उ-
त्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः ।

एवं जात्यादयो ऽभिहिताः ॥ ७ ॥ यथा प्रचयस्य
स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् एवं जात्यादयोऽपि स्वरि-
तभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः, अतोऽत्र नोच्यन्ते इति भावः ।

ब्राह्मणेत्तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥
ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन्नित्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ
भाषिकलक्षणलक्षितौ—स्वरावेव स्वारौ स्वार्थे अण्, तेन
स्वरितस्य व्यावृत्तिः—हृदि मूर्ध्नि च भवत इति अनुवृत्त्या
कथ्यते ।

तानस्वराणि च्छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥ सूत्राणि—क-
ल्पाः “अथातोऽधिकार” इत्यादयः । शृङ्गग्राहिकान्यायेन
अन्यान्यपि शिक्षादीनि वेदाङ्गानि छन्दोवत् छन्दसा तुल्या-
नि, भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति शेषः । उदात्तादिस्वरवा-
चनार्थं *तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि ।
तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः । कं० ॥ १ ॥

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्थान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥१॥

अथ—स्वरनिरूपणानन्तरम्, संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति शेषः । अन्तस्थानां—यरलवानाम् आद्यस्य—यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य—जकारोच्चारणम् इत्युत्तरेणान्वयः, कर्तव्यमिति शेषः । यथा “युञ्जानः प्रथमम्” इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्वा धिय इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्माद्यज्ञादित्यादावतिप्रसङ्गवारणायह—*अन्ये—इति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । घृताचीर्यन्तु हर्यतेत्यादौ पदादिस्थत्वाभावाज्जकारोच्चारणं न स्यादतस्तत् पुनर्विशिनष्टि *संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो हकारः ताभ्यां युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्रापि “अविशेषेण आदिमध्यावसानेषु” इति सम्बद्ध्यते । तेन—घृताचीर्यन्तु हर्यत, सूर्प वडा इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुद्यध्वरं, गेह्वायच, मध्वेदोभूया इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । अन्यहलसंयुक्तस्येति काकाक्षिगोलकन्यायेन अत्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निर्ज्योतिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्र अन्यहलसंयुक्तस्येति न सम्बध्यते, रेफोष्मान्त्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सदोऽस्पृतस्येत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं सिद्ध्यति ।

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥ धाव्या इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धये इदम् ।

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मश्रकारैरेकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ—आधान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अपरान्तस्थस्य—
रेफस्य, अयुक्तः योगमपाप्तः अन्यहल् यस्मिन् तादृशस्य, ऊष्मभिः
ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं, कर्तव्यमिति शेषः
पूर्ववत् । यथा दर्शतमित्यत्र दरेशतमिति पाठः, न तु रेफ-
मात्रघटितः । एवं वर्षो, वर्षीयसि, बर्हिंरासि, इत्यादावापि
घोध्यम् । वर्षीयच, यज्ञपतिर्हर्षीत्, इत्यादावन्यहलः यको-
रस्य वकारस्य वा संयोगान्न एकारसहितोच्चारणम् ।

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ५ ॥ तृतीयान्तस्थस्य
लकारस्यापि क्वचिन्नक्ष्यानुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा—
“शतबलशाब्धिरोहतात्” इत्यादौ “शतबलेशा” इति पाठः ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तामंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैव-
म् ॥ ५ ॥ एकारसहितोच्चारणादेशमसद्भादिदम् । संयुक्तासंयु-
क्तस्य अविशेषेण सर्वत्र—आदिमध्यावसानेषु एकारसहितो-
च्चारणम् । ऋतापाद्, सृज प्रशस्त, कृणुहि, सामान्यृग्भिरि-
त्यादीन्पुदाहरणानि बोध्यानि ॥

अथान्तस्थान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रि-
विधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ—तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अन्तस्थानामन्त्य-
स्य—वकारस्य त्रिविधं—त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभि-
रुच्चारणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् ।
तदुक्तमन्यत्र—वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुर्लघुर्लघुतरः । आदि-
गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ इति । यथा—व्वायवस्य,
सविता, देवः, इत्यादि ॥

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुसृते संयुक्त-
स्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो—अन्तस्थादेशकथनानन्तरम् मूर्धन्योष्मणः—पकारस्य असंयुक्तस्य, ङं द्वर्गयोगं विना संयुक्तस्य च स्वकारोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा—सहस्रशीर्षा पुरुषः, विभर्ष्यस्तवे, शष्यायचेत्यादौ । द्वर्गयोगे मत्युष्टम्, कृष्णोऽसि, श्रेष्ठतमायेत्यादौ तु न भवति ।

अध्ययनादिकर्मस्वर्धवेलायां प्रकृत्या ॥ ८ ॥ एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्च अध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः । मन्त्रार्थवेलायान्तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् । कं० ॥ २ ॥

अथानुस्वारस्य ५ इत्यादेशः शपसहरेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः, दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः, परस्वर्णोपत्प्रकृत्याचान्यत्र ॥१॥ अथ—ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं शपसहरेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने ५ इत्यादेशः । तस्य ँकारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वात्—एकमात्रिकात्परो दीर्घो, दीर्घाद्—द्विमात्रिकात्परो ह्रस्वः, गुरौ—संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्बोध्यः । यद्यपि दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरुसंज्ञाविधानात् ह्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा—त्रिंशद्भामेत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः, पृथिव्यांशतेन पाशैरित्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः, कल्पन्तांश्रोत्रम्, सोमानंस्वरणम् इत्यादौ संयोगे परे ह्रस्वादीर्घाश्च परो गुरुः ।

अन्यत्र शपसहरेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिः तदा उच्चारणम् । अर्थात् परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयवर्णसहस्रमुच्चारणं कर्तव्यमिति फलति ॥

प्रसिद्धिपत्र ।

संस्कारदीपक का प्रथम भाग समाप्त हो गया । इस भाग का मूल्य १।) नियत किया गया है । २५ या इस से अधिक पुस्तक एक साथ जो लेंगे उन को १) ६० में एक पुस्तक मिलेगा । डांक खर्चे सबों को पृथक् देना पड़ेगा । अतः पर तिर्जया दशमी से (आश्विन शु० १० भौमवार स० १९७१) संपूर्ण संस्कारदीपक का अग्रिम मूल्य ४) ६० लिया जावेगा । शम् ।

पुस्तकप्रतिस्थान चौखम्बा
विद्याविलास प्रेस या
पर्वतीयनित्यानन्द पन्त,
दुर्गाघाट
काशी ।

निवेदक
गोपीबल्लभपन्त
दूधविनायक काशी ।

संस्कारदीपकस्य द्वितीयो भागः ।

विवाहगर्भाधानादिकेशान्तान्तसंस्कार-
निरूपणात्मकः ।

पन्तोपनामरु-नित्यानन्दपर्वतीयेन
विरचितः शोधितश्च ।

तेनैव काश्यां विद्याविलासयन्त्रे मुद्रितः ।
सद्यत् १९७४

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benar s*

(All Rights Reserved)

1917

संस्कारदापकः

साङ्गसोपस्कर-

विवाहगर्भाधानादिकेशान्तान्तसंस्कार-
निरूपणात्मकः ।

पन्तोपनामक-नित्यानन्दपर्वतीयेन
विरचितः शोधितश्च ।

तेनेष काश्यां, विद्याविलासयन्त्रे मुद्रितः ।

सद्यत् १९७४

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares*

(All Rights Reserved)

1917.

प्रथमभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्.	पङ्क्ति.	अशुद्धं	शुद्धम् .
२९	१२	मागग्रं कुशै	मागग्रकुशै
५२	७	प्रायश्चित्ते विधिश्चैव	पाकयज्ञेषु साहसः ।
अनन्तरं		देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः ॥	
इति कारिकाऽपेक्षिता ।			
१०८	१९	‘पत्युरिति शेषः’	इत्यनपेक्षितम्
”	२१	क्षिपेत्यस्याग्रे	‘मिरयेत्यर्थः’ इत्यपेक्षितम् ।
१२७	३	स तस्य	सतश्च
१७०	१६	वरुणमदितिम्, अग्निं	वरुणं,
१७६	३-४	द्युनःशेष	वामदेव
”	६	वरुणं च	वरुण ये
१७७	३	देवेता	देवता
”	६	वरुणायादित्याय	वरुणाय
१९५	११	अद्युत्तरस्मिन्	अध्युत्तरस्मिन्
”	२०	भूर्भुवः	भूर्भुवः
१९७	२५	स्थापयेदित्यस्याग्रे	‘उदकस्पर्शः’ इत्यपेक्षितम्
२००	१३	यां वां	या वां
२२१	४	मजापये	मजापते
२४९	८	पुनत्त्वा	पुनस्त्वा

द्वितीयभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

८	१८	वच्छन्नैवये	वच्छिन्नैवये
३९	२०	स्त्रीइत्यस्याग्रे	(श०फां० ८।४।४।१.१) अग्रत्या टिप्पणी नापेक्षिता ।
४०	११	वृद्धानां वचनं	ग्रामवचनं
”	१२	च वृद्धानां	च ग्रामस्य वृद्धानां

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धम्
४९	२०	गायिनः	गायिनौ
"	२१	ऽन्यो	ऽप्यन्यो
५०	२०	पीवरि	पीवरी*
७२	१	अशानीति	अशनानीति
"	६	अशानि	अशनानि
८५	१८	चत्वारिशकम्	चत्वारिंशकम्
९०	२०	त्तरवर्गेण	त्तरवर्गेण
१४१	२३	व्वरुणं	व्वरुण
१४५	४	आपोऽप्सरस	आपोऽअप्सरस
१७६	७	व्वरुणं	व्वरुण
२०८	२५	फलानी	फलिनी
२३८	१७	व्यक्षर	न्याक्षर
"	१८	प्रत्ययान्तमदीर्घ	प्रत्ययान्तं दीर्घ-
२५९	१३	ह्यनभिशस्तिपा	ऽस्यनभिशस्तिपा
"	१९	व्वरुणं	व्वरुण
२६०	४	ॐअप्रये प्रजापतये	ॐप्रजापतये
"	५	इदमप्रये प्रजापतये	इदं प्रजापतये
२८९	५	व्वरुणं	व्वरुण
३०४	१८	ह्यनभिशस्तिपा	ऽस्यनभिशस्तिपा
"	२३	व्वरुणं	व्वरुण
३१२	२२	जन्यो	राजन्यो
३१७	१९	ह्यनभि	ऽस्यनभि
३१८	४	व्वरुणं	व्वरुण
३२७	४	ह्यनभि	ऽस्यनभि
३२७	९	व्वरुणं	व्वरुण

* हे पीवरि ईम् इति ऋछेदः । 'ईम्' इति निपातोऽनर्थकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

संस्कारादीपकस्य द्वितीयो भागः ।

गणेशपूजादिग्रहयागान्तपूर्वाङ्गाणि निरूप्य, तत्प्रयोगांश्च सम्पक् प्रदर्श्य, अधुना संस्कारनिरूपणमारभ्यते ।

तत्र संस्कारो नाम आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्यो ऽतिशयविशेषः । गर्भाधानादौ संस्कारपदं च लाक्षणिकम् ।

स च द्विविधः । एकस्तावत्-कर्मान्तराधिकारे ऽनुकूलः । यथा उपनयनजन्यो वेदाध्ययनाधिकारापादकः । अपरस्तु उत्पन्नदुरितमात्रनाशकः, यथा वीजगर्भसमुद्भवैनोनिषर्हणो जातकर्मादिजन्यः ।

पुनश्च संस्कारो द्विविधः-ब्राह्मो देवश्च । तथा च हारीतः-
“द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्च । गर्भाधानादिः स्मार्तो ब्राह्मः, पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवः” इति ।
सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तत्र ब्राह्माः संस्काराः षोडश । तथा च जातूकर्ण्यः—

आधानपुंससोमन्तजातनामान्नचौलकाः ।

मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥

अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।

शूद्राणांश्चैव भवति विवाहश्चान्त्यकर्म च ॥ इति ।

अङ्गिरास्तु पूर्वोक्तानेव गर्भाधानादीन् षोडशसंस्कारा-

नुवत्वा-आग्रयणम्, अष्टकाः, श्रावणीकर्म, आश्वयुजीकर्म,
 मत्स्यरोहणम्, दर्शश्राद्धम्, वेदारम्भः, वेदोत्सर्जनम्,
 ग्रन्थहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञा इत्येवं नवान्यानुक-वा प-
 ञ्चविंशतिसंस्कारानाह । जातूकर्ण्यवचनोक्तगोदानान्त्यक-
 र्मणी अनुकत्वा तत्स्थाने बालिकर्मनिष्क्रमणे न्यवेशयत् ।

गौतमस्तु गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर-
 णान्नप्राशनचौलोपनयनम्, चत्वारि वेदत्रतानि, स्नानम्,
 सहधर्मचारिणीसंयोगः, पश्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्व-
 णश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः; अ-
 न्याधेयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, आग्रयणे-
 ष्टिः, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः; अग्नि-
 ष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थयः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्र आप्तोर्याम
 इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा इति, अथा-
 ष्टात्रात्मगुणाः—दया सर्वभूतेषु, सान्तिरनसूया शौचमनाया-
 सः गङ्गलमकार्षण्यमस्पृहेति* आत्मगुणैः सह अष्टाचत्वारिं-
 शत्संस्कारानाह ।

वैगर्षी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कण्डलम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौषमे च कुण्डले ॥

इति मनुपदिष्टेन 'दीक्षायां कुण्डली भवति' इति श्रुतिविहितेन
 च कुण्डलधारणेन आक्षिप्तः कर्णवेधारुयः संस्कार आवश्यको
 ऽपि न षोडशादिसंस्कारान्तर्गतः । तन्मध्ये तस्य पाठाभावात् ।

गामैर्होमैर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गाभिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ इति-

मनुना सर्वेषां संस्काराणां पापशयरूपफलमतिपादना-

* एतेषां लक्षणानि बृहस्पत्युक्तानि प्र०मा० १३८ पत्रे प्रदर्शितानि ।

संस्कारोपोद्धातः ।

यद्यपि काम्यत्वं प्रतीयते तथाऽपि विवाहो नित्योऽपि । आवश्यकप्रजोत्पादनार्थत्वात् । आवश्यकत्वं च प्रजायाः “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति तैत्तिरीयशाखायां श्रूयते । “तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो दारसङ्गइ” इतिवचनाद्य ।

उपनयनमपि नित्यम् । “पतितसावित्रीकेषु उपपातकम्” इत्यादिवहुनिन्दाश्रवणात् ।

चूडारुर्मापि नित्यम् । आवश्यकशिक्षाधारणार्थत्वात् ।

नामकरणमपि नित्यम् । आवश्यककर्मार्थत्वात् । अत एव यथोचितकाले ऽकृतचूडानामकरणयोरुपनयनाव्यवहितपूर्वकाले शिष्टानामनुष्ठानं न तु गर्भाधानादीनामिति शुभकर्मनिर्णये सुरारिमिश्रः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

मातुर्पदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिनन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः । इति ।

उपनयनभिन्नसंस्कारानुत्तौ यमः—

शूद्रो ऽप्येवंविधः कार्पो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

केनचिच्छन्दसेत्यन्वयः । उपनयनं शूद्रस्यामन्त्रकमपि निषिद्धम् । अशूद्राणामप्युदसितानामित्यापस्तम्बीयपर्युदासात् ।

याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

तूष्णीम्—मन्त्रशून्यम् । एताः क्रियाः—निपेकादिक्रियाः

मनुः—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया ॥

औपनायनिकः—उपनयनकार्यकारी । स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाह एव । गुरुशुश्रूषणस्थाने पतिसेवा । अग्निपरिचरणस्थाने गृहकार्यम् । अतः स्त्रीशूद्रयोर्विवाह एव वरः, उपनयनस्थाने विधानात् । “विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां संदां” इत्यत्र संस्कारमित्यभिधानाच्च ।

वाचस्पतिमिश्रादयस्तु त्रैवर्णिकपुरुषस्याप्याद्यो विवाहः-संस्कार एवेत्याहुः ।

केचित्तु त्रैवर्णिकस्योपनयनान्त एव संस्कारो न्यायात् । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्” इत्यादावष्टवश्रवणाच्च । न तु विवाहोऽपि वचनाभावात्, न्यायविरोधाच्च । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषाम्” इत्यत्रोद्वाहनपदसार्थकत्वानुरोधाच्च । अन्यथा सुतसंस्कारकर्मत्वेनैव तस्यापि सङ्गहे तदुपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव स्त्रीणामेव पुनर्विवाहो निन्दितो न पुंसाम् । तासां विवाहकर्मत्वेन तत्संस्कार्यत्वात् । ननु अन्नप्राशने पुमान् कर्तव्यः, अतः कथं तत्र न न्यायविरोध इति चेन्न । तत्रापि प्रेरणात्मकस्य प्राशनस्यान्यकर्तृकस्य संस्कारत्वादित्याहुः ।

प्रथमविवाहेनैव स्त्रीषु संस्कारे उत्पन्ने संस्कारवति पुनः सजातीयसंस्कारानुपपत्त्या स्त्रीणां पुनर्विवाहस्य असंगतत्वं निन्दितत्वं निषिद्धत्वं चान्यत्र स्पष्टम् ।

यद्यपि षोडशसंस्काराणां मध्ये गर्भाधानस्यैव प्राथम्यं बहुषु वाम्नेषु श्रूयते तथाऽपि दारपरिग्रहं विना गर्भा-

संस्कारोपेक्षातः ।

धानादेश्चपत्वाद् गृह्यस्थालीपाकानां च असंभवात् पार-
स्करेण विवाह एव पूर्वमुपदिष्ट इति स एवादौ निरूप्यते ।

तत्र तावत् “बहनं वाहः विशिष्टो वाहो विवाहः” इति-
व्युत्पत्त्या निष्पन्नस्य विवाहशब्दस्य विशिष्टबहनार्थत्वं सि-
ध्यति । वैशिष्ट्यं च प्रतिग्रहाद्यष्टविधोपायान्यतमोपायेन
स्वीकृतायां होमादिसप्तमपदनयनान्तकर्मभिः संस्कृतत्वम् ।
तथाच स्वीकृता ऽपि असंस्कृता, संस्कृता ऽप्यस्वीकृताया भा-
र्या न भवतीति निश्चीयते, विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् ।

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

इतियाज्ञवल्क्यवचनस्य “म ब्राह्माभिधानो विवाहो यस्मिन्ग्र-
हणे आहूय यथाशक्त्यलङ्कृता वराय कन्या दीयते” इत्यर्थः ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।

इति मन्वादेवचने ऽपि दानपदं दीयते यस्मै ग्रहणायेति स-
म्प्रदानार्थकल्पुटा ग्रहणपरमेव नतु भावव्युदन्तम् । तथात्वे दा-
तुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । स्वीकारपर एव विवाहशब्द-
इति गदाधरकृते उद्वाहवादे स्पष्टम् । ननु उद्बहेत द्विजो-
भार्यामित्यत्र द्वितीयया भार्याया एव संस्कार्यत्वाभिधानाद्
नोदकेन विना चायं कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति यमवाक्ये पत्नौ संस्कार्यत्वाभिधानपयुक्तम्, तस्य द्विज
इत्यादिपदेन संस्कारकर्तृत्वप्रतीत्या एकस्य कर्तृकर्मभावविरोधेन
संस्कारकर्मत्रायोगात्—इतिचेन्मैवम् । पतित्वस्य विवाहविधि-
भाव्यभार्यात्वानन्तरीयकत्वेन तद्विधेः पतित्वशब्दोपादाने-
ऽपि वाचकाभावात्—इत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं वीरमित्रो-
दयस्य संस्कारप्रकाशे ।

कुलपरीक्षा च तत्रैवोक्ता तत्र एवावगन्तव्या ।

अथ गोत्रप्रवरविचारः ॥

तत्र “अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यं साक्षात्परम्पराजातं गोत्रम्” इति गोत्रलक्षणमाह मित्रमिश्रः ।

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्राश्रिमौतमाः ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।

इतिस्मृतिं च व्यलिखत् । गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्तकाः ।

तत्र गोत्रपदमपत्यसामान्यपरमेव न तु पौत्रप्रभृतिपरमेव । तथा-
ग्रहणे ऽत्र मानाभावात् । वसिष्ठादिषु गोत्रव्यवहारः संसा-
रस्यानादित्वात्पूर्वपूर्ववसिष्ठाद्यवत्यत्वेन मुख्यः, औपचारिको
वा । केवलभृग्वङ्किरोगणेषु यस्मिन्गोत्रा वयं हरितगोत्रा
वयमिति व्यवहारस्तु गोत्रभूतभृग्वङ्किरोगणसादृश्यादेव । तेन
केवलेषु तेषु अविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वमेव । तत्र
एकगणान्तःपातिषु सगोत्रत्वमेकगोत्रत्वरूपं, भिन्नगणान्तःपा-
तिषु तु सदृशगोत्रत्वरूपं तदिति सङ्क्षेपः ।

प्रवरस्तु गोत्रव्यावर्तक कृपिविशेष एव । दर्शपूर्णमासा-
दिषु प्रत्रियमाणत्वात्तस्य प्रवरसंज्ञा ।

असमानार्पणगोत्रजामित्यत्र—

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वञ्च पृथक् पृथक् विवाहनिषेधे-
प्रयोजकम् । प्रत्येकं नवः सम्बन्धात् । असमानप्रवरैरित्यादि-
घातयान्तरस्वारस्यात् ।

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा ततस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इवि पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनाच्च ।

समानप्रवरत्वं च संख्यासंज्ञयोः साम्याद्भवति । यत्र तु प्रवरनामसाम्ये ऽपि न संख्यातुल्यत्वं संख्यासाम्ये नामभेदो वा तत्राप्यसमानप्रवरत्वैव । तथैव श्रवणादिति मुरारिमिश्रः ।

अत्र श्राद्धरत्नावलीकारः—“तत्र वैधायनः—

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेवेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इत्यादिना इध्मवाहादशेत्यन्तेन गोत्राणि प्रवरांश्च सङ्क्षेपेण

निर्दिश्य एतेषां वंशपरम्परया ऽत्रान्तरभेदेन बहुकुलानि जाता-

नि तेषां कापि प्रदेशे गोत्रप्रवरैक्ये ऽपि स्थानभेदाद् गोत्रप्र-

वरयोः सङ्कोचं कृत्वा विवाहो भवति ।

यथाः चतुर्विंशतिमते—

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते ॥

तथैव भृगुः—

यस्मिन्देसे पुरे ग्रामे त्रैविश्ये नगरे ऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

पुनश्चतुर्विंशतिमते—

यस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां चैव सर्वेषां स सदाचार उच्यते ॥ इति ।

एवं सरयूगारिणां स्थानभेदेन विवाहे ऽपि न क्षतिः । स्म

र्त्तानां संदृष्टीतश्लोको ऽपि सांप्रतिकानाम् ।

पिण्डी पिपासी समारचौरा

ग्रीवा घदूरा पिठरा कुशौरा ।

राढीति वासीतिच मार्जनी च

पैरी भदोली किरमा मंलोरा ॥ इत्यादि ।

एतत्स्थानस्थितानां तदुद्भवानां च प्रायशः सर्ववैदाध्य-
यनाभावे ऽपि भोजनादौ नियमाद् ब्राह्मण्यं सुस्थमेवेति स्था-
पयाचकार ।

अत्रदमाहृतम्—

असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यादौ गोत्रशब्दो न अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वरूपगो-
त्रत्यावच्छिन्नमात्रस्य वाचकः किन्तु ज्ञायमानैककुलोद्भवत्व-
विशिष्टत्वाचरुः । ततश्च यावदेककुलोद्भवत्वं ज्ञायते ऽभिपु-
क्तोक्त्या तावच्छतपुरुषव्यवधाने ऽपि न विवाहसम्बन्धः ।
उक्तसगोत्रत्वात् । स्थानादिभेदे तु एककुलोद्भवत्वापरि-
ज्ञानान्नोक्तसगोत्रत्वम इति तत्र विवाहसम्बन्धकरणे न दोषः ।
समाचारात् ।

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्धहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाश्चैतत्प्रतीयते ॥ इति—

चतुर्विंशतिमतघृतवचनेन समाचारस्य विवाहादिसम्ब-
न्धे प्रामाण्यबोधनात् । अत एव येषाम् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्य-
पत्यत्वरूपगोत्रत्यावच्छिन्नैक्ये एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानेऽपि क-
न्यायाः परित्यागतसमाचारस्तैस्त्वत्र सम्बन्धकरणे प्रायश्चित्ताहं
तैव । सदाचाराभावाद् ।

अत एव धर्मसिन्धौ “कौस्तुभे तु” इत्युपक्रम्य—

उद्धहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।

पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे ऽप्ययं विधिः ॥

सप्तमीं च तथा पृष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।

एवमुद्गाहयेत् कन्या न दोषः शाकटायनः ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मतुः प्राह पाराशर्यो यमो ऽङ्गिराः ॥

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्बहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते ॥

इत्यादिवचनानां चतुर्विंशतिमतपट्टत्रिंशन्मतादिषु उपलभ्य-
मानत्वात् सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहस्य बहुदेशेषु दर्शनाच्च येषां
कुले देशे च अनुरूपत्वेन सापिण्ड्यसङ्कोचः परम्परया स-
मागतस्तेषां सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहो न दोषाय । स्वकुल-
देशविरुद्धेन सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहे दोषो भवत्येव । “अथ
खलुचावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्” ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैव शास्त्रस्य वि-
वाहे ऽनुसर्तव्यत्वात् ।

एवं मातुलकन्यापरिणयने ऽपि ।

मातुलस्य सुताभूद्वा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेद् ॥

इत्यादिस्मृतीनां “तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते प-
तृष्वसेयी वपामिव” इति मन्त्रलिङ्गैर्वाधाघेषां कुले मातुलकन्याप-
रिणयः परम्पराप्राप्तैः स कार्यः ।

गोत्रान् मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति मातुलकन्याविवाहस्य कलिवर्ज्यत्ववचनमपि ये-
षां कुले देशे मातुलकन्याविवाहो नास्ति तत्परम् । मातुल-
कन्यापरिणयनस्य अनेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । अत एव मा-
तुलकन्योद्वाहिनां श्राद्धे निमन्त्रणनिषेधो ऽपि स्वकुलाचा

रादिविरोधेन तदुद्गाहादिपरः । उक्तविधसापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहं कुर्वतां शिष्टैः श्राद्धादौ भोजनाद्याचारात् इत्यादि “बहूपपादितम्” इत्यन्तेन सदाचारानुरोधेन सापिण्ड्यसङ्कोच उक्तः ।

केचित्तु एकनाम्नां बहूनां लोके दर्शनाद् भारद्वाजादिगोत्रकारिणो मुनयो ऽपि भारद्वाजादिनामानो ऽनेके विद्यन्ते । ततश्चैकनामतया भिन्नस्थानवर्तिनां पाण्डेयादिकुलोद्भवानां सगोत्रत्वावभासे ऽपि प्रवरभेदाद्स्तुतो न सगोत्रत्वम् । प्रवरभेदेन गोत्रभेदस्य कल्पनात् । अतएव प्रवरदर्पणे “अतएव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्यनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जर्याम्” इति कमलाकरः । यद्यपि केषांचित्प्रवरैक्यमप्यवभासते तथाऽपि तत्र प्रवराणां क्वचित्सङ्ख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः । तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य मुरारिमिश्रादियग्रन्थसम्मतत्वात् । येषां च प्रवरसङ्ख्यासाम्यं प्रवरनामसाम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानांशे प्रमाद एव । प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वाद् इत्याहुः ।

अन्ये तु-

असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यादिमन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्यागस्त्वाष्टमसप्तर्षपत्यत्वाच्चिह्नमात्रबोधकत्वे ऽपि ‘परिणीय सगोत्रां च’ इत्यादौ,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः ।

सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रप ईरिताः ॥

इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्यैककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगो-

त्रादिवोधकत्वम् । समाचारानुरोधात् । अन्यत्र तु परित्यागे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिदोपावहत्वम् । नतु पातित्यप्रयोजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनाम्' इत्युत्तरार्द्धे प्रशस्तपदोपादानम् । गोत्रपदं च कुले "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥ जन्मनामस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते" । इति मत्स्यपुराणेन (नि. सि.) परिभाषितम् । अत एव "त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" । इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये गोत्रपदेन कुलरूपार्थस्यैव ग्रहणम् इति न कचिदपि देशे भिन्नकुलोद्भवानां भारद्वाजादिगोत्रिणां कस्याचिन्मरणे स्नानसमाचारः । वस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं गणं निर्दिश्य 'एतेषामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिनां विवाह इष्यते इति ध्वन्यते । अन्यथा सर्वानेव गणान् निर्दिश्य अन्ते बौधायन इव "एषां सर्वेषामविवाहः" इत्येवावश्यम् । तस्मात् कात्यायनाद्यनुपायिनां माध्यन्दिनादीनां स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र संबन्धकरणे न दोषः । गणभेदपरिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयायन्यादीनाम् आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रिप्रवराणां भरद्वाजापत्यानां, कालायनादीनाम् आङ्गिरसवार्हस्पत्यसैन्यगार्ग्येतिष्वप्रवराणां भरद्वाजानां च परस्परं विवाहसम्बन्धो भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्यासाम्याभावादिति पूर्वमेवोक्तम् । क्वचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोत्रभूतभारद्वाजर्ष्यपेक्षया प्रवरभूतभारद्वाजर्षिः अभेदे 'भारद्वाजगोत्रस्य त्रयः प्रवरा' इति पृष्ठ्याद्यनुपपत्त्या भिन्नत्वेन प्रवरदर्पणे कल्पितस्तद्वत् इत्याहुः । शेषमग्रे निरूपयिष्यते ।

अथ सापिण्ड्यविचारः—

अविप्लुतव्रह्मचर्यो लक्षण्यं स्त्रियमुद्देहत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ इति—

याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो गम्यते ।

तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वायित्वरूपं विज्ञानेश्वरादि-
भिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वायित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं
स्याद्, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

पञ्चमात्मसप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृत इति पठ्यन्तात्सार्वाविभक्तिकस्तासिः ।
सन्ताने निवर्तते इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोरवध्या-
काङ्क्षायां सन्तानमूलभूतः, स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा
च मातृसन्ताने मूलपुरुषात् स्वस्माद्वा पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं
निवर्तते, पितृसन्ताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति वाक्यार्थः ।
योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रुढ्याश्रयणान्न तत्र स-
पिण्डशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् षष्ठः मातृमन्ताने
मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात् षष्ठस्य मा-
तृसन्ताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति । एवं पितृसन्ताने
मूलपुरुषाद् अष्टमः तस्य सपिण्डो न भवति मूलपुरुषश्च अ-
ष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम् ।

वधुवरयोश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम् । तमनन्तर्भाव्य
तयोः परस्परं सापिण्ड्यसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । मूल-
पुरुषे वध्वा वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते तद्द्वारकं सापि-
ण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्तते एव । यथा अष्टमस्य मू-
लपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये तदपत्ये अष्टमस्य सा-

पिण्ड्यं निवर्तते । अत एव “मूलपुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौ-
हित्रीमुद्गहेत्” इति गौतमीयवृत्तौ हरदत्त आह । तुल्यन्यायात्
मूलपुरुषदौहित्रीऽपि मूलपुरुषादष्टमीमुद्गोद्गमर्हति । मूलपुरु-
षसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां निवृत्तौ शाखान्तरीयतदपत्यसापि-
ण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः । मातृसन्ताने तु षष्ठस्य मूलपुरुषे मा-
पिण्ड्यनिवृत्तौ शाखान्तरीये तदपत्ये तन्निवृत्तिः मूलभा । अतः
षष्ठो द्वितीयादिका, द्वितीयादिको वा षष्ठीमुद्गहेत् ॥

ननु पितृसन्ताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापिण्ड्यस्य
मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्सन्ततिस्थत्वाच्च षष्ठ्यादेः कथमुद्गाहः ।
पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रीऽपि कथमष्टमीमुद्गहेत्, तस्या अपि स-
पिण्डसन्ततिस्थत्वात् । किञ्च मातृसन्ताने षष्ठो द्वितीयादिकाम्,
पितृसन्तानेऽष्टमो दौहित्र्यादिकां च नोद्गोद्गमर्हति । वरस्य क-
न्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वात्, तस्यापि “एभिरेव गुणैर्गुक्तः”
इति वचनेन कन्याऽसपिण्डत्वापेक्षणात् । इति चेत्,

अत्रोच्यते । सपिण्डसन्ततिस्थत्व न विवाहनिषेधप्रयोज-
कम् । वचने असपिण्डामित्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैवो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वमतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकरत्वात् । स्वस-
पिण्डमूलपुरुषसन्ततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यमिति
तु न युक्तिसदम् । कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते तद-
परशाखीयसापिण्ड्यानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । कन्याया मूल-
पुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थ-
त्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या ‘अस्या असपि-
ण्डोऽयम्’ इति व्यवहारे ‘इयमस्य सापिण्डा’ इति व्यवहार-
स्य सर्वथाऽनुचितत्वात् । स्वपितुः मूलपुरुषाद् अष्टमे सोदके
‘नायं पितुः मूलपुरुषस्य सापिण्डः’ इति व्यवहारे स्वसापिण्ड्यस्य

‘ममायं सापिण्डः’ इति व्यवहारस्य च दशाहाशीचप्रयोजक-
स्यापत्तेश्च । तस्मात् मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे
तद्द्वारकं वरकन्ययोः सापिण्ड्यम् एकतो निवृत्तं चेदुभयतो
निवर्तते, पितृसन्ताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे ।

मातृदारकश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयोर्निवृत्तं-
चेद् मण्डूकप्लुतेः नोत्तरत्रानुवर्तते । मानाभावात् । ननु उत्त-
रयोः सापिण्ड्यस्य पितृदारकत्वात् तस्य सप्तमपर्यन्तानुवृत्ते-
रुक्तिरेव मानमिति चेन्न । असमानलिङ्गकत्वेन पञ्चमान् मातृ-
इत्यनन्वयात् मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिरित्येतावन्मा-
त्रार्थस्यैव प्रतीत्या पितृतः सप्तमादूर्ध्वमित्यस्य ‘च समानगोत्रे
चारितार्थ्यात् मण्डूकानुवृत्तिबोधनेऽसामर्थ्यात् ।

“सापिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी” । इति-

शङ्खचनेन एकगोत्रे एव साप्तपौरुष्याः सापिण्डताया
बोधनेन लाघवेन मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचि-
तत्वात् । पितुरुद्धहनीयां पितृद्वारैव सम्बन्धिनीं पुत्रो नोद्धे-
दित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च ।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

इति सङ्ग्रहवाक्ये मातृशब्दो न जननीमात्रवाचकोऽपितु-

“तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः पूज्याः” इत्यादौ पितामहादिष्वपि मातृ-

शब्दप्रयोगात् पितामहादिसाधारणः । तथाच मातरि कूटस्था-
त् पञ्चम्यां पितामह्यां चतुर्थ्यां षपितामह्यां तृतीयायां द्विप्रपि-
तामह्यां द्वितीयायामपि कूटस्थमापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः ।
अतो न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न प्रवे-

अस्तत्रैव कूटस्थेन साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति एकगोत्रे एव
तत् फलितम् ।

अत एव—

सापिण्ड्यता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इति पूर्वोक्तं शङ्खवचनं,

सगोत्रे खलु सापिण्ड्य विज्ञेयं साप्तपौरुषम् ।

विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥

इत्यापस्तम्बवचनं च -

सङ्गच्छते । बधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषद्वार-
कत्वादन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्ये निवृत्ते तयोः परस्परं
सापिण्ड्यं निवर्तते एवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध
इति एकगोत्रे साप्तपौरुषसापिण्ड्यरूपधनस्य विवाह-
निषेधोपयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते तथाऽपि दूरदर्शिनां हृदये
“मूलपुरुषात् पष्ठः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात् तृती-
यादिकां पञ्चमीपर्यन्तां मूलपुरुषभिन्नगोत्रां नोद्देत्, मूलपु-
रुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपु-
रुषात् पष्ठी सप्तमी च मूलपुरुषसगोत्रां नोद्देत्” इत्युपयोगः
स्फुरत्येव । उभयत्र मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यस्यैकतोऽप्यनि-
वृत्तेरुभयतो निवृत्तेर्वचनमशक्यत्वात् । मूलपुरुषेण सह साप्त-
पौरुषसापिण्ड्यानङ्गीकारे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाहनिषेधः
सिध्येत् ।

आशौचे तु स्पष्ट एवोपयोगः । एवं द्विमेतरेष्वपि, तेषां
गोत्राभावेन सगोत्रत्वमयुक्तनिषेधाभावात् इत्यपि कश्चित् ॥

बधूवरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यानिरूपिका माता ऽपि चे-

त् तपोः स मातृसम्बन्धः, पितैव चेत् पितृसम्बन्धः । भिन्नगो-
त्रे तु मातुरवश्यं मध्ये मवेशात् मातृसम्बन्ध एव तपोर्वक्तव्यः,
एकगोत्रे एव तु पितृसम्बन्धः । मूलपुरुषस्य वरेण पितृसम्ब-
न्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः कन्याया मूलपुरुषेण मा-
तृसम्बन्धित्वात् मातृसम्बन्धित्वमेव । एवं कन्याया मूलपुरुषस्य
पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसम्ब-
न्धित्वान्मातृसम्बन्धित्वमेव ।

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्याया
मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण मातृसापिण्ड्येऽनि-
वृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते च एकतोऽपि निवृत्ते-
रभावान्न तत्र विवाहः । एवं च स्वसापिण्डमूलपुरुषमापिण्डा-
त्वमेव कन्यायां स्वसापिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

चतुर्थीमुद्गहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः ।

पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥

इति पराशरवचने चतुर्थीमुद्गहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः ।
चतुर्थः पञ्चमो वा वरः षष्ठीमुद्गहेदित्यन्वयः । तथा षष्ठा
दिर्वरः चतुर्थीमित्यस्यापलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्गहेत् ।
चतुर्थः पञ्चमो वेत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः षष्ठ्या-
दिकामुद्गहेत् । पञ्चमः पञ्चमीम् इत्यनयोरपि उपलक्षणतया
पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्गहेत् इति वाक्यार्थः । इत्थं च
आञ्जस्येन असपिण्डामुद्गहेदिति वचनेनैकवाक्यत्वसंभवे परा-
शरवचनस्य निर्मूलत्वकल्पनं दत्तकाद्यनुभवशेन लापनं चानुचि-
तमेव । स्पष्टं चैतत् सर्वं मिताक्षराव्याख्यायां बालंभट्टकृतायाम्,
नागेशभट्टकृते सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलतायां च ।

“शिष्टाचारानुगृहीतश्रायमर्थः” इत्येवं सम्मानितश्रायमर्थो गुरुचरणै-

(महामहोपाध्यायगद्गाधरशास्त्रिभिः) ।

अत एव 'उद्वोदुः पितरौ' इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्यकन्या-
सङ्कलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या वर्ज्यकन्याः
सङ्कल्य कोष्ठकेषु सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः प्रतिपत्तिसौ-
कर्यार्थम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि निषेधः सिध्यति,
तथाऽपि सपिण्डत्वास्यापि निषेधप्रयोजकरूपस्य तत्र सद्भावात्त-
दाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य प्रदर्शनं कृतमिति न वैयर्थ्य-
मुद्भावनीयम् । विरुद्धसंबन्धात्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नी-
स्वस्तादयस्तु न सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता
इति न न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

सङ्कलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्र-
त्वात्सपिण्डत्वाच्च उद्वाहे निषिद्धाः । अवशिष्टाः २५३ पुनः
सपिण्डत्वेनैवेति सङ्केपः ।

अथ विवाहाद्युपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या ।

तत्रादौ मधुपर्कसूत्रव्याख्या ।

षडर्घ्या भवन्ति ॥ १ ॥

पद् पुरुषा अर्घ्या अर्घ्यार्हा भवन्ति, पूजार्हा इति यावत् ॥

तानेव सूत्रकार आह—

आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥२॥

आचार्यः, उपनयनपूर्वं वेदाध्यापकः ।

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिक-
मार्थं वृत्तो ब्रह्मादिः । वैवाह्यो विवाहः वरः स्वार्थेऽण् । राजा
अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालने अधिकृतः क्षत्रियः । प्रियः उ-

ऋष्टजातिः समानजातिर्वा सखा । स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः ।
तस्य चार्हणमाचार्यकर्तृकं स्मृतं मनुना—

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा ॥ इति ॥

प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ ३ ॥

प्रतिसंवत्सरमागतानेतानाचार्यादीन् अर्हयेयुः पूजयेयुः,
न संवत्सरादर्वाक् । अत्यर्थः प्रतिशब्दः ॥

ऋत्विग्विषये विशेषमाह—

यक्ष्यमाणास्त्विजः ॥ ४ ॥

यक्ष्यमाणा यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजस्तु याज-
कास्तु अर्हयेयुः । न प्रतिसंवत्सरं नियमः ॥

अर्चनविधिमाह—

आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्या-
मो भवन्तमिति ॥ ५ ॥

आसनं वारणादिदारुमयं पीठादि आहार्यं अनुचरैराना-
द्य अर्चक आह ब्रवीति “भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति
तथा ऽऽस्तां तिष्ठतु, यावद् भवन्तमर्चयिष्यामः पूजयिष्यामः” ।
अर्चयिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् । “यत्र
वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या वै तत्र चेष्टन्ते” इति श्रुतेः ॥

आहरन्ति विष्टरं पथं पादार्थमुदकमर्घमाचमनी-
यं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं काष्णस्ये काष्णस्येन ॥६॥

आहरन्ति आनयन्ति यजमानपुरुषाः विष्टरादिमधुपर्कपर्य-
न्ताभ्यर्हणोपकरणानि । तत्र विष्टरं पञ्चविंशतिदर्भमयं कूर्चम् ।

पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषिता ।

विष्टरे सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥

पद्यं पद्मामाक्रमणीयमुक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरम् । पा-
दार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं तान्नादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम् ।
अर्घ्यं मन्थपुष्पासतकुशतिलद्युभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णा-
दिपात्रस्थमुदकम् । आचमनीयम् आचमनार्थं कमण्डलुसंभृतं
जलम् । मधुपर्कं कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतम् आधारभूतकांस्य-
पात्रापेक्षया बृहता कांस्यपात्रेणाच्छादितम् ॥

अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ७ ॥

अन्यो ऽर्चकादपरः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्येकैकं
त्रिस्त्रिः त्रीन् त्रीन् वारान् ब्रूयाद् विष्टरादीनि विष्टरमभृतीन्
पथपादार्योदकार्याचमनीयमधुपर्कान् ॥

विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ८ ॥

प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दक्षमासनात्पश्चिमे प्राङ्मु-
खस्तिष्ठन् अर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूर्णो पाणिभ्यामुदग-
ग्रमादत्ते । पाणिभ्यामादानं हरिहरस्य संमतं, न गदाधरस्य ॥

“वर्ष्मोऽस्मि समानानामुच्यतामिव सूर्यः ।

इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति” इत्ये-
नमभ्युपविशति ॥ ९ ॥

‘वर्ष्मोऽस्मि’ इत्येतन्मन्त्रान्ते एनं विष्टरमुदगग्रम् आसने
निधाय अभ्युपविशति ॥

पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ १० ॥

विष्टरे आसीनायाध्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्दा-
ति । स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ता-
द्वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥

सुव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति, ब्राह्मण-
श्चैदक्षिणं प्रथमम् । “विराजो दोहोऽसि विराजो

दोहमशीघ्रं मयि पाद्यायै चिवराजो दोहः" इति ॥ ११ ॥

ततोऽन्वेन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदरुमादाय
वामचरणं प्रक्षालयेत्तरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणो
ऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षाल्य ततो वामं प्रक्षालयति ।

पादयोरधस्तान्निधानार्थम् अन्यविष्टरदानं यद्यपि पादम-
क्षालनात्पूर्वमुपदिष्टं तथाऽपि पादप्रक्षालनोत्तरं द्रष्टव्यम् । दृष्टा-
र्यत्वानुरोधात् । प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते । तेनाश्रा-
र्येण क्रमेण पाठक्रमवाधः ॥

अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति "आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्
कामानवाप्तवानि" इति ॥ १२ ॥

ततो ऽर्घ्यं इति त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घ्यम् 'आपः स्थ' इति
मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥

निनयन्नभिमन्त्रयते "समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां
योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मा परा-
सेचि मत् पयः" इति ॥ १३ ॥

प्रतिगृहीतमर्घ्यं शिरसा ऽभिवन्द्य भूमौ निनयन् अभि-
मन्त्रयते 'समुद्रं वः' इति मन्त्रेण । अभिमन्त्रणम् अनामि-
काग्रेण स्पर्शनम् आलोकनं वा ॥

आचामति "आ माऽगन्यशसा संपुंसुज वचसा
तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनू-
नाम्" इति ॥ १४ ॥

तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तमाचमनीयं
प्रतिगृह्य "आमागन्यशसा" इति मन्त्रेणाचामति । सकृद्
प्राश्नाति जलम् । ततः स्मार्त्तमाचमनं करोति । एवं सर्वत्र ॥

मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १५ ॥

ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानहस्तगतम् उद्घा-
दितं मधुपर्कं मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतीक्षते पश्यति ॥

देवस्य त्वेति प्रनिगृह्णाति ॥ १६ ॥

देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन
प्रतिगृह्णाति ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः
प्रयौति “नमः श्यावास्यायान्नशने यत्तआविद्धं तत्ते
निष्कृन्तामि” इति ॥ १७ ॥

तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेरनामिकयाऽङ्गु-
ल्या त्रिः त्रिवारं प्रयौति आलोडयति “नमः श्यावास्याय” इति
मन्त्रेण ॥

अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ १८ ॥

अनामिका चाङ्गुष्ठश्चानयोः समाहारो ऽनामिकाङ्गुष्ठम् ।
तेन त्रिवारं पात्राद्बहिर्निरुक्षयति निस्मारयति । चकारात् प्र-
तिसंयवनं निरुक्षणम् । प्रतिसंयवनं च मन्त्रावृत्तिः ॥

तस्य त्रिः प्राश्नाति “यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपम-
न्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्ना-
द्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽस्तानि” इति ॥ १९ ॥

तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय “यन्मधुनो मधव्यम्” इत्यादि-
ना मन्त्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मन्त्रेणोच्छिष्ट एव द्वितीयं प्रा-
श्य तथैव तृतीयं प्राश्नाति । उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम् ।

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्ते स्नेहानुलेपने ।

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं मधुरन्नवीद् ॥ इति स्मरणात् ॥

मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचम् ॥ २० ॥

“मधुव्याता” इति तिसृभिर्कृग्भिः प्रत्यूचं प्रतिमन्त्रं वा

पूर्ववत्प्राश्नाति ॥ .

मधुपर्कशेषमतिपात्तिमाह-

पुत्रायान्तेवासिने वीत्तरत आसीनायोच्छिष्टं
दद्यात्, सर्वं वा प्राश्नीयात्, प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥२१॥

पुत्राय मूजवे, अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थि-
त्वेनाचार्यकुलवासिने शिष्याय वीत्तरत आसीनायो-
च्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथवा सर्वं म-
क्षयेत् । अथवा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असञ्चरे जनसञ्चार-
हितदेशे त्यजेत् ॥

आचम्य प्राणान्तसम्मृशति "वाङ्मऽआस्ये, न-
सोः प्राणो, ऽक्ष्णोश्चक्षुः, कर्णयोः श्रोत्रं, बाहोर्बल, मूर्वोरो-
जो, ऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह" इति ॥२२॥

आचम्य प्राणान्तसम्मृशति "वाङ्म" इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
आचमनं सकृन्मन्त्रेण । ततस्त्रिराचम्य स्मार्तमाचमनं कृत्वा
माणानिन्द्रियाणि सम्मृशति सजलमालभते । सजलाल-
म्बश्च न गदाधरसम्मतः । सर्वत्र अस्तिव्याहारः अङ्गा-
नीत्यत्र सन्तिवति ॥

आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥२३॥

आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकः तस्मै अर्घ्याय शासं
स्वङ्गं गृहीत्वा यजमानो गौर्गौरालभ्यतामिति प्राह ब्रवीति ॥

प्रत्याह "माता रुद्राणां दुहिता वसुनां स्वसाऽऽ-
दित्याममृतस्य नाभिः । प्र नु'बोचं चिकितुषे जनाय
मा गामनागामदिति व्यधिष्ट । मम चासुष्य च पा-
प्मानं हनोमि" इति यद्यालभेन ॥ २४ ॥

ततो ऽर्घ्यः "माता रुद्राणाम्" इत्यादि व्यधिष्टे-

त्यन्तं मन्त्रं पठित्वा “मम चामुष्य च पाप्मानं ह्नोमि” इति पठति, यदि गामालभेत । अत्र अमुष्येत्यस्य स्थाने अर्घ्यपितुर्नामग्रहणं कार्यम् ॥

अथ यद्युत्सिसृक्षेत् “मम चामुष्यं च पाप्मा हतः ओ३म्, उत्सृजत तृणान्यत्तु” इति ब्रूयाद् ॥ २५ ॥

अथ यदि अधर्षो गामुत्सृष्टुमिच्छेत्तदा “मम चामुष्यं च पाप्मा हतः ओ३म् उत्सृजत तृणान्यत्तु” इति ब्रूयात् । ओमित्यन्तमुपाशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्तु इति उच्चैः पठेत् ॥

एवं गवालम्भस्य सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह—
न त्वेषामाऽसौ ऽर्घ्यं स्याद् अधिग्रहणमधिचिवा-
हं कुरुतेत्येव ब्रूयान् ॥ २६ ॥

तु-शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञविवाहयोरमाऽतो ऽर्घ्यं न भवति, यज्ञमधिकृत्य कुरुतेत्येव प्रयोगः । अतश्चालम्भनियमो यज्ञविवाहयोः । गोरालम्भश्च कलिवर्जिते काले भवति ।

यज्ञाधानं गवालम्भं संन्यासं पलपंतुकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेद् ॥ इति—

पराशरस्मृतेः । अतश्च गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्द्वैरित्युच्चारणादि यज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते । यज्ञविवाहयोरन्यत्र तु उत्सर्गपक्ष एव कलौ इति गदाधरः ।

यद्यप्येवं मधुपर्के गवालम्भ आचार्येणोक्तः तथाऽपि अस्वर्गत्वाद्धौकाविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इतियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु दर्शनात् इति हरिहरः ॥ सर्व-

त्रालम्भाभावे ऽपि उत्सर्ग एवेति कारिकायाम् ।

गोरालम्भनिषेधात्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलौ-

इति प्रयोगलेखनसमये कारिकाकारमतत्वेन विवा-
हयज्ञयोरप्युत्सर्जनपक्षमुवाच गदाधरः । युक्तश्च सर्वत्रोत्सर्ग-
पक्षः । शाखान्तरे हिरण्यकेशिशृङ्गादौ सामान्यत एव विक-
ल्पविधानात् आलम्भपक्षस्य कलिनिषिद्धत्वेन पक्षान्तरस्य
ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥

यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घा
एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घा इति, श्रुतेः ॥ २७ ॥

यद्यपि असकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे पुनः पुनः सोमेन
ज्योतिष्टोमादिना यजेत तथाऽपि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्घो
येपान्ते कृतार्घाः एवं सन्तो याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः नाकृता-
र्घा याजयेयुः इति । श्रुतिवचनात् ॥

अथ विवाहसूत्रव्याख्या ।

चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ १ ॥

पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि । चतुष्पकारा भवन्ति ॥
के ते—

हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ २ ॥

हुतो होममात्रम्, यथा सायं प्रातर्होमः । अहुतो यत्र न
हूयते, यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र हूयते बलिहरणं च,
यथा पक्षादिः । प्राशितो यत्र प्राश्यत एव न होमो न बलिहरणम्,
यथा “सर्वासां षषसि षषसं श्रमश्चित्वा प्राक्षणाऽन्भोजयन्ति” ॥

पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनय-
ने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ ३ ॥

अस्यार्थः—विवाहादिषु पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहिः यावः

अगृह्यः लौकिको ऽग्निर्भवतीत्यर्थः । शालायां मण्डपे, कर्म कर्तव्यमिति शेषः । यद्वा बहिःशालायामित्येकं पदम् । गृहाद्बहिर्वाह्या शाला तस्यां बहिःशालायाम् । मण्डपे इति यावद् । अत्राप्यग्निर्लौकिक एव । बहिःशालाविधानसामर्थ्यात् । नहि कर्मार्थं वचनमन्तरेणावसथाद्गृहाद्बहिरावसथ्याग्निप्रणयनं संभवति । “औपासनमरण्यं हत्वा” इति शूलयवपशौ सूत्रारम्भ-सामर्थ्यात् । किञ्च आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरिति अन्वर्थसंज्ञा-करणादप्ययमर्थो लभ्यते—यद्यमावसथ्याग्निर्विना वचनमन्वत्र न प्रणेतव्य इति ।

ननु “अग्निमादधीत” इत्यत्रादधीतेत्यात्मनेपदादात्मगामि-क्रियाफलकानामेव कर्मणामाधानसम्प्राद्याग्निसाध्यत्वावगमाद-र्यादन्यगामिक्रियाफलककर्मणां स्वाहिते ऽग्नौ निषेधमतीतेः,
यस्याप्रावन्यहोमः स्यात्स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निरुप्य जुहुयात्प्रायश्चित्तं तु तस्य तद् ॥ इति—
छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन प्रायश्चित्तविधानाच्च—
एतानि संस्कारकर्षाणि लौकिकाप्रावेव भविष्यन्तीति
पुनर्विधानं किमर्थमिति चेत्—

अत्रोच्यते । गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमवलात्सुतसं-स्कारहोमाः स्वेऽप्रावेव स्युस्तन्मा भूदेतदर्थम् । अन्यथा पुत्रानु-त्पाद्य संस्कृर्यादित्यनेन सुतसंस्काराणां स्वाधिकारिकत्वावग-माज् जातेष्टिन्यायाद्गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमाच्च सुत-संस्कारहोमाः स्वेऽप्रावेवापघेरन् । तथा ऽनग्निमतो ऽग्नि-सम्बद्धगृह्यसूत्रविहितान्यकर्मव्युदासार्य च—पञ्चस्वेवाग्निसम्बद्धेषु अनग्निरधिक्रियते नान्यत्रेति । एवं च सति द्वितीयविवाहो ऽग्निमतो ऽपि लौकिकाप्रावेव । बहिःशालाविधानसामर्थ्यादेव ।

नहि वहिःशालायामावसथ्याग्निप्रणयनं सम्भवतीत्युक्तम् । नच
स्वस्थानस्थिते गृह्ये ऽग्नावेव विवाहहोमः स्यादिति वा-
च्यम् । वहिःशालाविधिविरोधात्-इति रुद्रकल्पद्रुमप्रथमप-
रिच्छेदे विस्तरः । तस्माद्विवाहसीमन्तोन्नयनादिकं सर्वं कृता-
वसथ्यैरपि वाजसनेयिभिर्लौकिकाग्नावेव कार्यमिति निष्क-
र्षः । इत्यलं प्रसङ्गागतचिन्तया ।

प्रकृतमनुसरामः । मण्डपश्च वसिष्ठेनोक्तः-

षोडशरत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदीं प्रकल्पयेत् ॥

अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपदूकरम् । इति ।

द्विगुणिताः पद् करा यस्य तं, द्वादशहस्तमित्यर्थः । उत्त-

मः षोडशहस्तो, मध्यमो द्वादशहस्तो, ऽधमो ऽष्टहस्तः ।

अयं च वैकल्पिको मण्डपो गृहमानत एव कार्यो न तु स्वेच्छया ।

मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।

कार्यः षोडशहस्तो वा द्विपदूहस्तो दशावधिः ॥ इति-

सप्तर्षिमतस्मरणात् ।

अत्र वेदिरुक्ता नारदेन-

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।

स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वाग्नभागे तु सन्नतः ॥

सर्मा तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।

प्रागुदक्प्रवर्णां रम्भास्तम्भहंसयुक्तादिभिः ॥

एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्नि वेदिकाम् । इति ।

साग्नीति भिन्नं पदं मिथुनस्य विशेषणम् ।

प्रतवन्धे संस्कार्यत्वाद्बहुहस्तेनैव वेदिनिर्माणम् । विवाहे तु कन्या

गृहे एव वरपूजनस्योक्तत्वाद् गृहस्थाश्रमस्य तदापत्तत्वाच्च कः

न्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणमित्युक्तं स्मृतिकौस्तुभे ।

गृह्यासंग्रहे, उपलिप्ते महीपृष्ठे चतुर्विंशद्भुजायता ।

वेदी वैवाहिकी कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

तां शूद्रो नोपलिप्येत न वन्द्याविधवे स्त्रियौ ।

पतिपुत्रवती नारी सैव तामुपलेपयेत् ॥ इति ।

मण्डपपतिष्ठाविधिरुक्तो रेशुकारिकायाम्—

मण्डपस्थापनं कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।

चतुरो ब्राह्मणास्तत्र पूजयेद्दक्षिणादिभिः ॥

नन्दिनी नलिनी मैत्रा उमा च पशुवर्धिनी ।

मण्डपस्थापने योज्याः स्तम्भे मात्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

उपलिप्त उद्धतावोक्षिते ऽग्निमुपसमाधाय ॥ ४ ॥

उपलिप्ते गोमयोदकेन, उद्धते स्पेचनोल्लिखिते ति-

सृमी रेखाभिः, अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते वहिःशालागृहपो-

रन्धतरस्मिन् प्रदेशे ऽग्निं लौकिकम् उपसमाधाय स्थापयित्वा ।

उपलिप्त उद्धतावोक्षित इत्यनेन पश्चाग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते ।

ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमु-

च्यते । सत्यम् । यत्र कचिद्धोम इत्यनेन परिसमूहना-

दीनामप्राप्तिस्तेषामभ्यर्थत्वात्—यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्रैते

कर्तव्या इति । तथा च लिङ्गम् “उद्धते वावोक्षिते ऽग्निमादधाति”

इति । तस्मा देप एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेन स्थाली-

पाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञप्त्यर्थमिदमुपलिप्त उद्धतावोक्षित

इति जयरामः ॥

निर्मन्थ्येमेके विवाहे ॥ ५ ॥

विवाह इति कर्मणो नामधेयम् । एके विवाहकर्मणि निर्म-

न्थ्यमग्निमिच्छन्ति । अन्ये लौकिकमिच्छन्ति । निर्मन्थ्यो ऽचि-

रनिर्मथितो ग्राह्यः ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥ ६ ॥

उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे शुरुपक्षे पुण्याहे शो-
भने विष्ट्यादिरहितकाले ॥

कुमार्याः पाणिं गृहीयात् ॥ ७ ॥

कुमार्या अनन्यपूर्विकाया अक्षतयोन्वाः पाणिं गृहीया-
यात्, वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । *विंशतिपसूता-
व्युदासार्थं कुमारीग्रहणम् । स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः ।
अयं च न शास्त्रसंमत इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम् ॥

त्रिपुत्रिपूत्तरादिपु ॥ ८ ॥

उत्तरा आदिर्येषान्तानि उत्तरादीनि तेषु त्रिपु त्रिपु ।
अयमर्थः-उत्तरकल्गुन्योर्हस्ते चित्रायां च, एवमुत्तरापाढासु
श्रवणे धनिष्ठासु च, एवमुत्तरमोष्ठपदासु रेवत्यामश्विन्योश्च ॥

स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां च ॥ ९ ॥

एतेषामन्यतमे नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः ॥

कुमार्याः पाणिं गृहीयादिति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह-
तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका
वैश्यस्य ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य द्विजाग्न्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रो-
ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्या विवाहा भवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये
राजन्यस्य विवाहे भवतः । एका वैश्वैव वैश्यस्य विवाहा
भवति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणाद् व्युत्क्रमो निषिद्धः ॥

* अत्र प्रसूतशब्दो जातमाप्रार्थकः । "तदन्यथे शुद्धिमति प्र-
सूतः शुद्धिमत्तरः" इति रघुवंशे "तच्च भोग्यप्रसूतं मे" इति महा-
भारते च तथा दर्शनात् ।

सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाहां मन्यन्ते । तत्र विशेषः—मन्त्रवर्जम् मन्त्ररहितं यथा भवति तथा । अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवत्क्रियानिषेधाच्छूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवत् क्रिया नास्ति किन्तु मन्त्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते । ततश्च यच्छूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवद्धोमादिकं कुर्वन्ति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहं तस्या धर्मकार्येष्वनधिकारात् । “रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीया” इति यास्काचार्यवचनात् । अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पक्षे । एवं सति पश्मासदीक्षाद्यनन्तरम् “अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयाद्” इति निषेध उपपद्यते । प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः, यद्यग्निचितो रामोदा न स्यात्, कथं तत्प्रथममनप्रतिषेध उपपद्येत । तस्माच्छूद्रापरिणयनमुपमोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः । विवाहस्य धर्मप्रजारत्यर्थत्वात् ॥

अथैनां वासः परिधापयति—

“जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा ॥

शतंच जीघ शरदः सुवर्चा रषिश्च पुत्राननुसंव्ययस्यायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः” इति ॥ १२ ॥

अथ अग्निस्थापनानन्तरम् एनां कुमारीं वासः आचारात् अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितङ्कारयति “जरां गच्छ” इति मन्त्रं पठित्वा । वर इति शेषः । कुमारी च स्वयं परिधत्ते ॥

अथोत्तरीयम् “या अकून्तन्नवयन्या अतन्वत ।

याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवर्जि-

रसे संव्ययस्त्रायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" इति ॥१३॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयं वासः "याअकृन्तन्" इति मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति वरः । अत्र परिधापयतीति णिजन्तस्य कारितार्थत्वात् 'परिधत्स्व वास' इति मन्त्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयिता अन्य इत्यवगम्यते । स चात्र वर एव नाध्वर्युः । स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात्-इति प्रपञ्चितं भाष्ये । अत्र वरो ऽपि समाचारात् वाससी परिधत्ते "परिधास्यै" "यशसामा" इति समावर्तनमूत्रोक्ताभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

अथैनौ समञ्जयति "समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ॥

संमातरिश्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ" इति ॥१४॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरं "युवां परस्परं *समञ्जयेथाम्" इति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधुवरीं समञ्जयति संमुखौ वरकुमार्यो करोति ।

अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः-

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम संकीर्तयेद् विद्वान् कन्यायाश्चिवमेव हि ॥ इति ।

मन्त्रलिङ्गाद् वर एव "समञ्जन्तु विश्वे देवा" इत्यादिकं मन्त्रं कन्यासंमुखीभूतः पठति । उत्तरत्र "पित्रा प्रताम्" इति सूत्रदर्शनात् अत्रैव कन्यादानम् । तत्प्रयोगश्चाग्रे वक्ष्यते ॥

* अत्र यद्यपि बहुषु पुन्तकेषु समञ्जयेथाम् इत्येव पाठो दृश्यते तथापि तत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । समञ्जयेथामिति तु चौरादिकस्य अजिघातोः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् । तत्र णिचञ्चति धात्मनेपदमुपपद्यते । समञ्जयेथाम् इति कर्मलोडन्तं वा कल्प्यम् ॥

पित्रा प्रक्षामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति “यदैषि
मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा ॥

हिरण्यपर्णो च्चैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वि-
त्वसौ”इति ॥ १५ ॥

पित्रा जनकेन तदभावे पितामहादिना वा प्रक्षां संक-
ल्प्य दक्षाम् आदाय प्रतिग्रहविधिना मतिशुश्रूष गृहीत्वा
हस्ते धृत्वा गृहमध्यादग्निसमीपं गन्तुं निष्क्रामति “यदैषि”
इति मन्त्रं पठन् ॥

अथैनौ समीक्षयति—

“अघोरचक्षुरपतिघ्न्येषि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसृर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
सोमः प्रथमो विविदिदे गन्धर्वो विविदि उत्तरः ।
तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥
सोमो ऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ऽदददग्नये ।
रयिश्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥
सा नः पूषा शिवतमा मैरय सा न ऊरु उशती विवहर ।
यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु कामा यहवो नि-
विष्टयै ॥ इति ॥ १६ ॥

अथ निष्क्रमणान्तरम् एनौ बधूवरौ “परस्परं समी-
क्षयाम्”इति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति ।
तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्यै-
इत्यन्तान्मन्त्रान् पठति ॥

चतुर्पकण्डिका समाप्ता ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ १ ॥

एक आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणं कारयित्वा वासःपरिधानं समञ्जनं समीक्षणञ्च मन्यन्ते । एके न मन्यन्ते, अतश्च विकल्पः ॥

पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशति ॥ २ ॥

समीक्षणानन्तरमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति वरः, वरस्य दक्षिणतो वधूः दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां, कटं तृणमयं स्रस्तरं वा प्रवृत्त्य प्रक्रम्य उल्लङ्घयेत्यर्थः ॥

अन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र ॥३॥

अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभार्यां करोत्याचार्यः—अन्वारब्ध इति । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥(४०) प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृत् अन्यचेदाज्याद्द्विविः ॥४॥

यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृति हविर्भवति तदा महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति, केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥

सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ ५ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं “त्वन्नो अग्ने” “सत्त्वन्नो अग्ने” “अयाश्चामे” “ये ते शतम्” “उदुत्तमम्” इत्याहुतिपञ्चकम्, प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः एतयोरन्तरम् मध्यं विवाहकर्मणि आवापस्थानम् । आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरप्रक्षेपः । आवापस्य ‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायेन अन्ते निवेशः प्राप्तः, तन्निष्ठस्यर्थमेतद्वचनम् ॥

राष्ट्रभृत इच्छन् । जयाभ्यातानांश्च जानन्येन कर्मणेत्सेत् इति वचनात् ॥

“चित्तं च, चित्तिश्चा, क्लृप्तं चा, क्लृप्तिश्च, विज्ञातं च, विज्ञातिश्च, मनश्च, शकरीश्च, दर्शश्च, पौर्णमासश्च, बृहच्च, रथन्तरं च । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छद्गुप्तः पृतनाजयेषु । तस्मै विवशः समनमन्त सर्वाः स ऽउग्रः स ऽह हव्यो बभूव स्वाहा” इति ॥

“अग्निभूतानामधिपतिः स माऽव, त्विन्द्रो ज्येष्ठानाम्, यमः पृथिव्या, व्यायुरन्तरिक्षस्य, सूर्यो दिव, अन्द्रमा नक्षत्राणां, बृहस्पतिर्ब्रह्मणो, मित्र. सत्यानाम्, व्वरुणोऽपाम्, समुद्रः स्रोत्यानाम्, अक्षः साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु, सोम ऽओषधीनां, भविता प्रसवानां, रुद्रः पशूनाम्, त्वष्टा रूपाणाम्, विषण्णुः पर्वतानाम्, भरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु, पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह माऽवन्तु, अहिमन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रे ऽस्थामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा” इति सर्वत्रानुपजति ॥ ६ ॥

इच्छन् इच्छया विवाहे राष्ट्रभृतः तत्संज्ञका आहुतीः, आवपेदित्यध्याहारः । ऋतापाङ्कतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यादिभिर्मन्त्रैः आग्निका द्वादश होमा राष्ट्रभृतः ।

चित्तश्चेत्यादपस्त्रयोदश मन्त्रा जया इत्युच्यन्ते । अग्निभूतानामधिपत्यादयः अष्टदश मन्त्रा, अभ्यातानसञ्ज्ञकाः । येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहोतीति वचनम् । अनेन

ऋद्धिमिच्छता जयाहोमोऽन्यत्रापि कार्यं इति ज्ञायते, ततश्च वचनार्थं जानन् अत्रापि तानावपेदित्यर्थः । एवमभ्यातानानपि । अग्निर्भूतानाम्, इन्द्रो ज्येष्ठानामित्यादिषु नपुंसकप्रथमान्तं, प्रथमावहुवचनान्तं च वर्जयित्वा सर्वेषु 'अधिपतिः स मावतु' इति वाक्यैकदेशमनुपजति संयुनक्ति । अस्मिन् ब्रह्मणीत्यादिकं स्वाहेत्यन्तं च अष्टादशस्वपि मन्त्रेषु अनुपज्यते ॥

अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा व्वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा? इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि विबुध्यतामियं-स्वाहारेस्वस्ति नोऽअग्ने दिवऽआपृथिव्या विवश्वानि धेह्युपथा यजत्र । यदस्यां महि दिधि जातं प्रशस्तं तदस्मास्तु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा ३ सुगंतु पन्थाम् प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद् धेह्यजरन्नऽआयु । अपै-तु मृत्युरमृतन्नऽआगाढैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहा ४ इति ।

परं मृत्यविति च । एके प्राशनान्ते ॥ ७ ॥

अग्निरैत्वित्यादयः चत्वारो मन्त्राः, तैश्च जुहुयात् । 'परं मृत्यो' इत्यनेन मन्त्रेण च जुहुयात् । संस्रवप्राशनान्ते अनेन मन्त्रेण जुहुयादित्येके वदन्ति ॥ इति पञ्चमफण्डिका ॥

कुमार्यां भ्राता शमीपलाशमिश्रालं लाजानञ्जलि-नाऽञ्जलावावपति, ताञ् जुहोति संहतेन तिष्ठती-

“अर्घमणं देवं कन्याऽआग्निमपक्षत । स नोऽअर्घमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा ?

इयं नार्युपव्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु
मे पतिरेघन्तां ज्ञातयो मत्र स्वाहा २ इमाल्लं ला-
जानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्य च सं-
वननं तदाग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा ३ इति ॥ १ ॥

कुमार्याः कन्याया भ्राता शमीपलाशमिश्रान् शमीपत्र-
युक्तान् लाजान् भृष्टान् व्रीहीन् अञ्जलिना स्वकीयेन बध्वा-
अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । मा च तानञ्जलिस्थान् लाजान्
तिष्ठती-तिष्ठन्ती ऊर्ध्वा सतीति यावत् । नुमभाव आर्यः ।
संहतेन मिलितेन अञ्जलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति-

अर्यमणमित्यादिभिर्मन्त्रैः । तत्र अर्यमणमिति प्रथमेन
मन्त्रेण प्रथमं भागम्, इयमिति द्वितीयेन द्वितीयम्, इमानिति
तृतीयेन तृतीयम् ।

अत्र गोभिलगृह्ये विशेषः—“अनुपृष्टं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत
उदङ्मुखो ऽवतिष्ठते बध्वञ्जलिं गृहीत्वा”इति । बध्वाः पृष्टं लक्षी-
कृत्य बध्वाः पृष्ठतः पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य बध्वा दक्षि-
णतः उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ऊर्ध्वस्तिष्ठति । अवपूर्वकस्थाधातो-
रूर्ध्वस्थित्यर्थकत्वात् । बध्वञ्जलिं गृहीत्वेत्यत्र स्वेन अञ्जलि-
ना इति भट्टनारायणादयो व्याचरन्तुः । रघुनन्दनस्तु बध्वञ्ज-
लिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा इति व्याचरन्तौ ॥

अथार्यै दक्षिणं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठम्—

“गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या
जरदष्टिर्घथाऽऽस्तः ॥ भगो ऽर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं
त्वाऽदुर्गाहंपत्याय देवाः ॥ अमोऽहमस्मि सा त्वं सा
त्यमस्पमो ऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऋक् त्वं घौरहं पृथिवी

त्वम् ॥ तावैव त्रिविधावहै सह रेतो दंशावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्” इति ॥२॥

अथ लाजठोमानन्तरम् अस्यै-अस्याः कुमार्याः (पृथ्वर्ये चतुर्थी) दक्षिणं दस्तं साङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेन सहितं “गृह्णामि ते सौभगत्वाय” इत्यादिशतामित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते ॥ इति पृष्ठी कण्डिका ॥

अथैनामश्मानमारोहयति उत्तरतो ऽग्नेर्दक्षिणपादेन-

“आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायतः ॥ इति ॥१॥

*अथ पाणिग्रहणानन्तरम् एनां वधूप अश्मानं दृपदम् अग्रेरुत्तरतो विद्यमानं दक्षिणपादेन आरोहयति आरोहेमम् इत्यादिना पृतनायत इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥

अथ गाथां गायति-

“सरस्वति प्रेदमव सुभगे व्याजिनीवति । यां त्वा त्रिविधस्व भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ यस्यां भूतं समभवद्यस्यां त्रिविधमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः” ॥ इति ॥ २ ॥

अथ अश्मारोहणानन्तरम् सरस्वतिप्रेदमित्यादिकां गाथां गायति ॥

अथ परिक्रामतः-

“तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्वृषीं व्यवहंतु ना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दाम्ने प्रजया सह” ॥ इति ॥ ३ ॥

अथ गाथायां समाप्तायां तुभ्यमग्रे इति मन्त्रेण धृतरा-
वेव वधुवरौ परिक्रामतः अग्निं प्रदक्षिणीकुरुतः ॥

एवन्धिरपरं लाजादि ॥ ४ ॥

एवम् उक्तमकारेण द्विः वाग्द्वयम् अपरं पुनरपि लाजादि
कुमार्याभ्रातेत्यारभ्य परिक्रमान्तं कर्म भरति ॥

चतुर्थं शूर्पकुष्ठया सर्वान् लाजानावपति “भ-
गाय स्वाहा” इति ॥ ५ ॥

ततः तृतीयपरिक्रमणानन्तरम् कुमार्याः भ्राता शूर्पकु-
ष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावन्शूर्पे अग्निष्टान् लाजान्
कुमार्या अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठन्ती
कुमारी ‘भगाय स्वाहा’ इति मन्त्रेण चतुर्थं जुहोति । ततः समाचा-
रात् तूर्णो परिक्रमणं वधुवरौ कुरुतः । परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधु-
वरौ ब्रह्माण्डोर्मध्ये न गच्छेतामिति हरिहरः । ब्रह्माण्डोर्मध्ये
गच्छेतामिति गदाधरः । “प्राजग्राहमुदग्राहं तथा ब्रह्माण्ड-
स्त्रिजम् । एतानि बाह्यतः कृत्वा दोषाणां तु प्रदक्षिणम्” ॥ इति
गृह्यासंग्रहवचनात् ,

“दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः । तयोः सं-
रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा बहिर्भवेत्” ॥ इति (शु. क.)
वचनान्तराच्च मध्ये गच्छेतामित्येव युक्तम् ॥

त्रिः परिणीतां प्राजापत्यं ह्रुत्वा ॥ ६ ॥

पूर्ववदुपविश्य ‘प्राजापत्ये स्वाहा’ इति मनसा ब्रह्मणा ऽन्वारव्यो
हुत्वा । इति सप्तमी कण्डिका ॥

अथैनामुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रामयति “एकमिधे,
द्वे ऽऊर्जे, त्रीणि रावस्पोषाय, चत्वारि मायोभवाय, पञ्च

पशुभ्यः, षड् ऋतुभ्यः, सखे सप्त रदा भर सा माम-
नुव्रता भव । “विष्णुस्त्वा नयतु”इति सर्वत्रानु-
पजाति ॥ १ ॥

अथ प्राजापत्यहोमानन्तरम् एनां वधुम् उदीचीम् उ-
दङ्मुखीं सप्त पदानि प्रक्रामयति सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन
कारयति । उत्तरोत्तरं वरः । कारितत्वात् ‘सप्त पदानि प्रक्रम-
स्व’इत्यध्येषणोति केचित् । कुमार्या दक्षिणपादं गृहीत्वा ऽग्रे ऽग्रे
स्थापयतीत्यन्ये । ‘विष्णुस्त्वा नयतु’इति सर्वत्र षड्मन्त्रेषु अनु-
पङ्गः, न तु सप्तमे मन्त्रे, तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्रा-
णाम्’ इति कर्काचार्याः । अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिका-
राणां च मते सर्वमन्त्रेष्वनुपङ्गः ॥

निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतो
ऽग्रेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम् ॥ २ ॥

निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रचामादाय निष्क्रामतीत्यादित
आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वधुव-
रयोः पृष्ठत आगत्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते ।
केषांचिन्मते उत्तरतः स्थित आस्ते ॥

तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

“आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्ता-
स्ते कृण्वन्तु भेषजम्”इति, आपाहिष्टेति च तिमृभिः ॥ ३ ॥

ततः तस्मात्स्कन्धस्थितादुदकुम्भादाचारादाभ्रादिपञ्चवस-
हितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधुं मूर्द्धनि शिरसि वरः
‘आपः शिवाः’इत्यादिना भेषजमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिषिञ्चति ।
पुनस्तथैवोदकमाहृत्य ‘आपोहिष्टा’इत्यादिभिः ‘आपो जनयथा
च न’इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिश्चाभिषिञ्चति ॥

अथैनां सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ४ ॥

अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यम् एनां वधूं वरः उदीक्षयति सूर्यनिरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वरमै-
पिता सती तच्चक्षुरिति मन्त्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते ।
एतच्च दिवाविवाहपक्षे इति रेणुदीक्षितहरिहरौ । सूर्यावेक्षणान्-
व्यथानुपपत्त्या 'अस्नमिते ध्रुवं दर्शयति' इत्यत्रास्तमितग्रहणाच्च पा-
रस्करगृथानुसारिणां दिव्येव विवाह इति गदाधरः ॥

अथास्यै दक्षिणां समधि हृदयमालभते—

“मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते ऽअस्तु ।

मम व्वाचमैकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुन-
क्तु मंष्टम्” ॥ इति ॥ ५ ॥

अथ सूर्येक्षणानन्तरम् अस्यै-अस्या वध्वाः । पृष्ठार्थे
चतुर्थी । दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्फुन्धस्योपरि हस्तं नी-
त्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरः ॥

अथैनामभिमन्त्रयते—

सुमङ्गलीरिष्यं व्वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दद्या याधास्तं विवपरेत ना॥इति॥६॥

अथ हृदयालम्भानन्तरम् एनां वधूं वरो ऽभिमन्त्रय-
ते सुमङ्गलीरिरियादिना मन्त्रेण ।

*अत्र शिष्टसमाचाराद् “उत्तरतआयतना हि स्त्री” इति श्रु-
तिलिङ्गाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते
वरेण सिन्दूरं दापयन्ति च” इति हग्निहरव्याख्यायाप ॥

* शतपथब्राह्मणे कां० १ अ० १ क० २० “उत्तरतो हि स्त्री-
पुमांसमुपशेते” इति श्रुतिः एतत्समानार्थिकोपलभ्यते । उत्तर-
शब्दो वामपक्षतः ॥

तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्बोदग्वा ऽनुगुप्त आ-
गार आनङ्गहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति—

“इह गावो निषीदन्त्विहाश्वा ऽइह पूरुषाः ॥

इहो सहस्रदक्षिणो घृज्ञ ऽइह पूषा निषीदतु” ॥ इति ॥ ७ ॥

तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् कश्चित् पुमान् उन्मथ्योत्थाप्य
प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदग् उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते
ऽनुगुप्ते सर्वतः परिवृत्ते आगारे गृहे, तत्र च पूर्वमास्तीर्णं आ-
नङ्गहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उ-
त्तरलोम्नि उपवेशयति ‘इह गाव’ इत्यादिना निषीदत्स्वित्यन्तेन
मन्त्रेण । केचन जापतैत्र दृढपुरुष इत्याहुः ॥

वृद्धानां वचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ ८ ॥

विवाहे श्मशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं कुर्युः ।
सूत्रे ऽनुपनिषद्मपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रम्, गले मालाधार-
णम्, उभयोर्वस्त्रान्ते ग्रन्थिकरणम्, करग्रहणे न्यग्रोधपुटिका-
धारणम्, वरागमने नासिकाधारणम्, वरहृदये दध्यादिलाप-
नादि ताश्च यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दाद्
देशाचारो ऽन्योऽपि । ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धाः स्त्रियो ऽभिधी-
यन्ते । ता हि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति ॥

वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमित्यत्र प्रमाणमाह—

ग्रामं प्रविशतादिति वचनात् । तस्मात्तयोर्ग्रामः
प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥

ग्राम वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतात् इति स्मृतिवचनाद् ।

ननु ग्रामं प्रविशतादिति स्मृतिवचनाद् हरिद्रालापनादौ अस्तु
प्रामाण्यं, यत्र तु अर्थेनमश्मानमारोहयतीत्येतदनन्तरं तूष्णीं
वरस्य पाषाणावरोहणं कारयित्वा कृगार्या भ्राता वराङ्गुष्ठोपरि

उपलं निधाय वराद्वेष्यादि शृङ्गाति इति ताः स्मरन्ति तदप्रमाणम्, लोभमूलत्वेन वैसर्जनीषवस्त्रग्रहणवत्, इत्यत आह—तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनादिति । श्रुतिवचनात्ताभिर्धत्स्मर्यते रूप्यग्रहणादि तदपि प्रमाणं प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाद् ॥

आचार्याय वरं ददाति ॥ १० ॥

वरः स्वकीयायाचार्याय वरं ददाति ॥

वरशब्दार्थमाह—

गौत्रास्त्रिणस्य वरसो ग्रामो राजन्यस्याश्वो ः श्यस्येति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥

अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति—

“ध्रुवमस्ति ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम्” ॥ इति ॥ १२ ॥

दिवा विवाहश्चेत्तदा ऽस्तमिते सूर्ये ध्रुवमीक्षयेति मैषेण वधुं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति, रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव । ध्रुवमसीत्यादिना मन्त्रेण वधूर्ध्रुवमीक्षते । वरस्यैव मन्त्रपाठ इति गदाधरः । तदा पश्यामीत्यत्र ष्यथान्तर्भावः ॥

अधिरथ ऽशतं दुहितृमते ॥ १३ ॥

ददातीत्यनुवर्तते । दुहितृमांश्च यस्य दुहितर एव न पुत्राः, तस्मै दुहितृमते रथेनाधिकं गोशतं दत्त्वा तस्य कन्यामुद्गहेत् । ‘यस्पास्तु न भवेद् भ्राता’ इति मनुवचनाद् अभ्रातृमतीपरिणयनं निषिद्धं, तदतिक्रम्य कश्चित्तामुद्गहेत्, तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय रथाधिकं गवां शतं दद्यात् ॥

सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥

सा कन्या यदि ध्रुवसङ्गकं सूक्ष्मं नक्षत्रं न पश्येत् तथाऽपि तथा पश्यामीत्येव वक्तव्यम्, न पश्यामीति वचनं न वक्तव्यम् ॥

त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥ १५ ॥

विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीन् अहोरात्रान् अक्षारालवणाशिनौ अक्षारं चालवणं चाक्षारालवणन्तदशनीतः एवंशीलौ स्याताम् ॥

अथः शयीयाताम् । संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ १६ ॥

अथः आस्तरणास्त्रुतायां भूमौ न खट्वादौ संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनमभिगमनं नोपेयाताम् नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रम्, अथवा षड्रात्रम्, अथवा त्रिरात्रमन्ततः, संवत्सरादिपक्षाणाम् अन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः । संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्यपेक्षया विकल्पिता विज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मनन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् । चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्याभार्यात्वस्यैव असंभूतत्वात् । चतुर्थीकर्मणः विवाहैकदेशत्वात् ॥ इत्यष्टमी कण्डिका । नवमीदशम्यौ कण्डिके संस्कारानुपयोगित्वान्न व्याख्यायेते ॥

अथ चतुर्थीकर्मसूत्रव्याख्या ॥

चतुर्थीमपररात्रे ऽभ्यन्तरतो ऽग्निमुपसमाधाप दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुतीर्जुहोति—

“अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम ऽउपधावामि याऽस्यै पतिष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा १ व्याघो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम ऽउपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा २ सूर्यं प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम ऽउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ४ गन्धर्वं प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम ऽउपधावामि याऽस्यै यशोग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा” ५ इति ॥ १ ॥

विवाहतिथिमारभ्य या चतुर्थीतिथिस्तस्यापपररात्रे ऽन्तिममहरे अभ्यन्तरतो गृहस्य मध्ये ऽग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमग्निं स्थापयित्वा ऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं कुशानास्तीर्ष्य तत्र ब्रह्माणमुपवेशयाग्रेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं त्यक्त्वोदपात्रमुदकघुक्तं पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा स्थालीपाकं चहं श्रपयित्वा पर्युक्षणान्ते आघारानन्तरमाज्यभागाविष्ट्वा आज्याहुतीर्जुहोति—आज्येन “अग्ने प्रायश्चित्त” इत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति ।

विवाहशेषत्वाद्बहिःशालायां मा भूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् । एतेन बहिःशालायामनुष्ठानं केषां चिदनार्पमेव बोदितव्यम् । पूर्वाह्व्युदासार्यं चापररात्रग्रहणम् । ब्रह्माणमुपवेशयेति उदपात्राव-

सरत्रिधित्सया । पूर्वसिद्धस्य चरोरुपादानं मा भूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । आज्यभागानिष्टेति आज्याहुतिकालविधानार्थम् ।

चतुर्थीकर्मणो विवाहाङ्गत्वाद्विवाहाग्रावेयानुष्ठानम् । तस्यापि समारोपं कृत्वा पुनरपररात्रे तं गृहाभ्यन्तरत उत्पाद्य न चतुर्थीकर्मानुष्ठानम्, किन्तु कन्यागृहमण्डपात् स्वगृहं नीत्वा चत्वारि दिनान्यजस्रं स्थापयित्वा तस्मिन्नेव चतुर्थीकर्मानुष्ठानम् । यद्यपि पारस्करगृहे चतुर्थीकर्म विवाहाग्रायेव कर्तव्यमिति स्पष्टतया नोक्तं तथाऽपि प्रथमकाण्डे दशम्यां कण्डिकायां “राज्ञो ऽक्षभेदे” इत्यादिना “स्त्रियाश्च उद्गहने” (पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने) इत्यन्तेन निमित्तान्युदाहृत्य पारस्कराचार्येण तमेवाग्निमुपसमाधायेत्यादिना प्रायश्चित्त्युपदेशात् तत्रैवानुष्ठानं गम्यते । आश्वलायनगृहे प्रथमाध्याये ऽष्टमखण्डे “विवाहाग्निमग्रतो ऽजस्रं नयन्ति” इति गृहप्रवेशनीयहोमार्थं प्रज्वलितस्य विवाहाग्नेर्नयनं स्पष्टमेवोक्तम् । हि० के० गृ०, गो० गृ० च स्पष्टमेतत् । अद्यत्वे तु मायो नष्ट एव विवाहाग्नौ पुनस्सन्धाय कथंचिच्चतुर्थीकर्माचरन्ति । तत्रापि प्रायश्चित्ताचरणमावश्यकमेव ॥

स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ २ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं मनसा जुहोति ॥

हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे संप्रवान् समवनीय ॥ ३ ॥

“अग्ने प्रायश्चित्त” इत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां षण्णामाहुतीनामेकैकामाहुतिं हुत्वा संप्रवान् स्रुवलप्राज्यचर्वयवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य ॥

ततः ऽएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

“या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी
निन्दिता तनूर्जारघ्नी ततः ऽएनां करोमि सा जीर्य
त्वं मया सहासौ” इति ॥ ४ ॥

ततः तस्मादुदपात्रात् संस्रवमिश्रमुदकमादायैनां वधुं वरो
मूर्द्धन्यभिषिञ्चति “या ते पतिघ्नी” इति मन्त्रेण । असावेत्यत्र
वधूनामग्रहणम् । अत्रैव समाचारात् पतिः स्वनामसंबद्धं भार्या-
या नाम करोति ।

षण्णामाहुतीनामत्र संस्रवभक्षणलोप इतरासां तु भवत्ये-
व । हुत्वाहुत्वेति ग्रहणं सर्वाहुत्यन्ते संस्रवनिनयनं वा भूदिति ॥

अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति—

“प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधान्यस्थिभिरस्थीनि मा-
ं सैर्मांसानि त्वचा त्वचम्” इति ॥ ५ ॥

अथाभिषेकानन्तरम् एनां वधुं स्थालीपाकं चरुशेषं
“प्राणैस्त” इत्यादिना मन्त्रेण वरः प्राशयति । वधूसंस्कारो-
ऽयं नतु द्रव्यप्रतिपात्तिः, अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण
प्राशनं कार्यम् ॥

तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेद्
उत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥

यतो ऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्ता
दारास्तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण सह भार्याया सहोपहासं मैथुनं
नेच्छेत् न कामयेत् । हि यस्मादेवंविदपि श्रोत्रियस्य परः शत्रु-
र्भवति ॥ समाप्तं चतुर्थीकर्म ॥

अथ गर्भाधानसूत्रव्याख्या ॥

तामुदुह्य यथेतु प्रवेशनम् ।

यथाकामी वा "कामभाविजनितोः सम्भवाम"
इति वचनात् ॥ ७ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूमुदुह्य विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तु ऋकालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनम् । कुर्यादिति शेषः । स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कामं स्वेच्छया आविजनितोराप्रसवात् सम्भवाम भर्त्रा सह सद्गता भवाम इति स्त्रीणामिन्द्राद्वरप्रार्थनावचनात् । अत्र यद्यपि "यथर्तु-प्रवेशनम्" इति सामान्येनोक्तं तथाऽपि "अथास्या ऊरु विवहापयति" इत्यादिना शतपथब्राह्मणे उपदिष्टः (का. १.४ अ. ९ ब्रा. ४ कं. २०) इतिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । स च प्रयोगनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यते । स्मृत्यन्तरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं च कुर्यात् ॥

अथास्यै दक्षिणां स मधि हृदयमालभते—

"यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
व्वेदाहं तन्मां तद्धित्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्" इति ॥ ८ ॥

अथ अभिगमनानन्तरमस्यै अस्या भार्याया दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयं वक्ष आलभते स्पृशति "यत्ते सुसीम" इत्यादिना मन्त्रेण ॥

एवमत ऊर्ध्वम् ॥ ९ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति हरिहरः । हृदयालम्ब इति गदाधरः ॥ इत्येकादशी कण्डिका ॥ द्वादशीत्रयोदशयो पूर्वोक्तादेव हेतोर्न व्याख्याते ॥

अथ पुंसवनसूत्रव्याख्या ॥

अथ पुंसवनम् । पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ १ ॥

पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । तच्च स्पन्दते पुरा स्पन्दिष्यते चलिष्यति “वीवेत्पुरानिपातयोः” इति भविष्यदर्थे लटः प्रयोगः । पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधानाद्भवति । गर्भसंस्कारकत्वात् प्रतिगर्भपार्वर्तनीयमेतदिति गदा इत्यादयः । क्षेत्रसंस्कारकत्वात् सकृदेव पुंसवनसमीपन्ते कार्ये इति विज्ञानेश्वरः ॥

यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदह रूपवा-
स्याष्टाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छु-
ङ्गांश्च निशायास्तुदपेयं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम् “हि-
रण्यगर्भः” “अद्भ्यः सम्भृत” इत्येताभ्याम् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि पुंसा पुत्रापकेन पुष्यादिना नक्षत्रेण चन्द्र-
मा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्यानाशयित्वा
ऽभोजयित्वा ऽऽप्लाव्य स्नापयित्वा ऽहते वाससी नवे वाससी
परिधाप्य च न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अश्रोजायमानान्,
शुङ्गात् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारांश्च उभयं रात्रौ पूर्ववद्गर्भ-
धारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेवासेचनम् दक्षिणनासारन्ध्रे “हि-
रण्यगर्भो ऽश्वः संभृत” इत्येताभ्यामृग्भ्याम् ॥

कुशकण्टकं सोमांशुं चैके ॥ ३ ॥

एक आचार्याः न्यग्रोधावरोहयुद्धेषु विष्यमाणेषु कुश-
स्य कण्टकं मूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति ॥
कूर्मपित्तं त्रौपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्य-

वान् स्यादिति विकृत्यै नमभिमन्त्रयते "सुपर्णोऽसि" इति प्राग् विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ४ ॥

स भर्त्सि यैदि कामयेतेच्छेद् गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादिति तदाऽस्या भार्याया उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं जलपूर्ण-शरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया "सुपर्णोऽसि" इत्य-नया ऋचा स्वःपतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते ऽनामिकाग्रेण गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मन्त्र जपतीत्यर्थः ।

तदुक्तं कात्यायनेन—

स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥

अभिमन्त्रणानुमन्त्रणयोर्न कश्चिद्विशेषः इति गदाचरः । इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथ सीमन्तोन्नयनसूत्रव्याख्या ॥

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् ॥ १ ॥

अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भमंस्कारकं कर्म (व्याख्यास्यते) । तच्च पुंसवनवत् पुन्नक्षत्रे भवति ॥

प्रथमगर्भे मासे पष्ठे ऽष्टमे वा ॥ २ ॥

आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति पष्ठे ऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात्, गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः । अन्ये तु प्रथमगर्भे एवेति ॥

तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं अपाघित्वा प्रजापते हुत्वा पश्चादग्नेर्मद्रपीठेऽपविष्टायां युग्मेन शलादुग्र-प्सेनौदुम्बरेण, त्रिभिश्च दर्भपिञ्जलैः, स्येण्या शल-त्प्या, वीरतरशङ्कुना, पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं वि-नयति भूर्भुवः स्वरिति । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ३ ॥

तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिष्ठमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चरं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते मजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्वित्कृदादिपूर्णपात्रदानान्तं विदध्यात् । अग्नेः पश्चिमतः - भर्तुर्दक्षिणतो मृदासने आसीनार्यां गर्भिण्यां भर्तौदुम्बरेणोदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन व्यादियुग्मफलवता शलादुग्मसेनापक्कफलैकस्तवकनिवद्धेन, त्रिभिश्च दर्भपिञ्ज्रैर्दर्भपवित्रैश्च, ज्येष्ठा त्रिषु स्थानेषु एता ज्येष्ठी तथा ज्येष्ठा शल्लया शल्लयाख्यपक्षिकृष्टकेन, वीरतरशङ्कुना शरेधीरुया आश्वत्थेन वा शङ्कुना, पूर्णचात्रेण च पूर्ण सूत्रेण पूर्ण चात्रं सूत्रकर्तनसाधनम् तर्कुरिति यावत् तेन लोहकीलकेन च । चकारः सर्वसमुच्चयार्थः । अतश्चौदुम्बरयुग्मादिपिस्सर्वैः पुञ्जीकृतैः सीमन्तं स्त्रिया ऊर्ध्वं विनयति पृथक् करोति । ललाटान्तरमारभ्य केशान् द्विधा करोति “भूर्भुवः स्वः” इत्येतावता मन्त्रेण सकृदेव भूर्भुवः स्वर्विनयामीत्येवम् । यद्वा प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयति ततश्च भूर्विनयामि, भुवर्विनयामि, स्वर्विनयामि इति त्रिविनयनं भवति ॥

त्रिवृतमावधनाति “अयमूर्जावतो वृक्ष ऽऊर्जाव फलिनी भव” इति ॥ ४ ॥

अयमूर्जावत इत्यनेन मन्त्रेण त्रिवृतं वेणीं प्रति आवधनाति । पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं वेण्यां नियुनक्ति इत्यर्थः ॥

अथाह वीणागाथिनः राजानं सङ्गायेतां यो वाऽन्यो वीरतर इति ॥ ५ ॥

अथ औदुम्बरादिपञ्चकस्य वेणीवन्धनानन्तरमाह व्रीति “हे वीणागाथिनो राजानं भूपतिं सङ्गायेतां राजवर्णनसम्बद्धं ध्रुवादिरूपकं युवां सम्पगायेताम्, अथवा यो ऽन्योऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टः शूरस्तं सङ्गायेताम्” इति ॥

निघुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

एके आचार्या निघुक्तां गाने विहितां गार्था मन्त्रम् उपो-
दाहरन्ति पठन्ति । अपिः समुच्चयार्थः । तन्पक्षे राजवीरतर-
भोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चितं भवति ॥

याथामाह सूत्रकारः—

सोम ऽएव नोराजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तच-
क्र ऽआसीरँस्तीरे तुभ्यमसाविति ॥ ७ ॥

यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥
ततो गर्भिणी यां नदीम् उप समीपे आवसिता स्थिता भवति
तस्या नद्या असाविति गङ्गे यमुने इत्येवं संबुद्ध्यन्तं नाम गृह्णाति ॥
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥

उक्तार्थम् । इति सीमन्तोन्नयनम् ॥ इति पञ्चदशी कण्डिका ॥
अथ जातकर्मसूत्रव्याख्या ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्रा-
ग्यस्यैत इति ॥ १ ॥

सोष्यन्तीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्ता ऽद्भिर्नलेन 'एजतु'
दशमास्य' इत्येतया 'यस्यैत' इति प्राक् पठितया ऋचा व्यवसा-
नया विराड्जगत्या ऽभ्युक्षति प्रसिञ्चति ॥

अथावरावपतनम् "अवैतु पृश्नि शेबल ५ शुने ज-
रायवत्तवे । नैव माँसेन पीवरि न कस्मिँश्चनायत-
मव जरायु पद्यताम्" इति ॥ २ ॥

अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अवरमुल्वं जरायुः
गर्भवेष्टनमवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः
तम् 'अवैतु' इत्यादि पद्यतामित्यन्तं स्त्रीसमीप उपविश्य
भर्ता जपति ॥

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजन-
नायुष्यं करोति ॥ ३ ॥

मन्त्रपाठानन्तरम् जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्याच्छिन्नायां
नाड्याम् अच्छिन्ने नाभिनाले मेधाजननायुष्ये मेधाजननं चा-
युष्यं च ते पिता करोति ॥

मेधाजननं तावदाह—

अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति
घृतं वा “भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्व-
यि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि” इति ॥ ४ ॥

अनामिकयाऽङ्गुर्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च
मधुघृते द्वन्द्वसमाप्तसामर्थ्यादेकीकृते, घृतं वा केवलं कुमारं सकृ-
त्प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निमार्ष्टि ‘भूस्त्वयि दधामि’ इत्या-
दिना ‘सर्वं त्वयि दधामि’ इत्यन्तेन । अत्रेतिकरणाद्वाक्यसमुदाय-
स्यैकमन्त्रत्वमिति हरिहरः ॥

अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे
जपति “अग्निरायुष्मान् त्वं वनस्पतीभिरायुष्माँ-
स्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि १ सोमऽआयु-
ष्मान्तसोपधीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि २ ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्नयैरायुष्मन्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ३ देवाऽआ-
युष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि ४ ऋषयऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्म-
न्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ५ पितरऽआ-
युष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि ६ यज्ञऽआयुष्मान्तस दक्षिणाभिरायु-

पुष्पांस्तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि ७ समुद्र
 ऽभ्रायुष्मान्तस स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वा ऽऽयुषा
 ऽऽयुष्मन्तं करोमि” ८ इति त्रिः ॥ ५ ॥

अथ मेधाजननानन्तरम् अस्य कुमारस्यायुष्यमायुषो हितं
 जीवनवर्धनं कर्म करोति । तद्यथा-नाभिदेशे दक्षिणे वा कर्णे-
 नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा “अग्निरायुष्मान्” इत्यादि-
 कान् अष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारानुपांशु पठति ॥

त्रिष्टयायुषमिति च ॥ ६ ॥

त्र्यायुषमिति मन्त्रं च तथैव त्रिर्जपति ॥

इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु
 मुख्यकालातिक्रमान्निवर्तते । “तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे
 प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधापयन्ति” इति जातमात्रस्य कुमार-
 स्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् ॥

स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति चात्मप्रेणै-
 नमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

स पिता यदि अपे कुमारः सर्वं सम्पूर्णमायुर्जोवितमिया-
 त् इत्येवम् इच्छेत् तदा वात्सप्रेण वात्सपिणा भालन्दनेन हृष्टे-
 न अनुवाकेन दिवस्परी इत्यादिद्वादशर्चेन एनं कुमारम् अभि-
 मृशेत् सर्वं शरीरमालभेत् ॥

तत्र ‘उपप्रयन्तोऽध्वरम्’ इति वात्सप्रव्याहृत्यर्थं विशेषमाह-
 दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनाष्टि ॥८॥

दिवस्परीत्यादिको द्वादशरुचो ऽनुवाको वात्सप्रः । एत-
 स्योत्तमामन्त्यां द्वादशीम् ‘अस्ताव्यग्निः’ इत्येतामृचं परिशिनाष्टि
 व्युदस्यति । तां परित्यज्यैकादशाभिर्ऋग्भिरामिमृशेदित्यर्थः ॥

प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य द्रूयादिमनुप्रा-
णितेति । पूर्वीं द्रूयात्प्राणेति । व्यानेति दक्षिणः ।
अपानेत्यपरः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उप-
रिष्ठादवेक्षमाणो द्रूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्रामम-
विद्यमानेषु ॥ ९ ॥

कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु प्राच्यादिषु
दिक्षु मध्ये च यथाक्रमं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य कुमाराभिमु-
खान्तसन्निवेश्य तान् प्रति “इममनुप्राणित”इति “इमं कुमारम
अनुप्राणितं लक्ष्मीकृत्य प्राणेत्यादि द्रूत”इत्यर्थकं मैत्रं द्रूयात् । ततः
मेरिता ब्राह्मणाः पूर्वदिक्प्राणेण कुमारं लक्ष्मीकृत्य द्रूयुः । तत्र प्राणे-
ति कुमारं लक्ष्मीकृत्य पूर्वीं द्रूयात् । व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः ।
अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्ठा-
दूर्ध्वमेवेक्षमाणः । अविद्यमानेष्वसत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव
अनुप्राणनं कुर्याद् अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिक्कां
दिशम् । अनुपरिक्राममिति णमुलन्तम् । अस्मिन्पक्षे मैत्राभावः ॥

स एस्मिन्देहे जातो भवति तमाभिमन्त्रयते—

“व्वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । व्वे-
दाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
शतं शृणुयाम शरदः शतम्” ॥ इति ॥ १० ॥

स कुमारो यस्मिन्देहे भूभागे उत्पन्नस्तन्देशमभिमन्त्रयते
हस्तेन स्पृशति “वेद ते भूमि” इत्यादिन्त्रेण ॥

अथैनमभिमृशति—

“अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमद्युतं भव ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्” इति ॥ ११ ॥
अथ जन्मदेशाभिमन्त्रणानन्तरम् एनं कुमारं पिताऽभिमृ-

शति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति अश्माभवेत्यादिना मन्त्रेण ।
वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनान्तं कर्म कालव्यतिक्रमे
ऽपि क्रियते संस्काररूपत्वात् ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते-

इडाऽसि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरमज्जिनथाः । सा
त्वं व्वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतो ऽकरत्” इति ॥१२॥

अथ कुमाराभिमर्शनानन्तरम् अस्य कुमारस्य मातरं ज-
ननीम् अभिमुखो भूत्वा इडासीत्यादिना मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन
संस्करोति ॥

अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं स्त-
नमिति । यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ १३ ॥

अथाभिमन्त्रणानन्तरमस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्र-
क्षाल्य धावयित्वा 'इमं स्तनम्' इत्येतयर्चा कुमाराय प्रयच्छति
ददाति । तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य 'यस्ते स्तनः' 'इमं स्तन-
म्' इत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति ॥

उदपात्रं शिरस्तो निदधाति-“आपो देवेषु जा-
ग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यां स्रुतिकायां सपु-
त्रिकायां जाग्रथ” इति ॥ १४ ॥

उदपात्रं जलपूर्णपात्रं कुमारस्य शिरस्तः शिरःप्रदेशे नि-
दधाति स्थापयति आपोदेवेष्वित्यादिना मन्त्रेण । स्रुतिकायाः
शिरःप्रदेशे इति गदाधरः ॥

द्वारदेशे स्रुतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवे-
ल्योः फलीकरणमिश्रान् त्सर्पपानश्रावावपति-“श-
ण्डा मर्का ऽऽपवीरः शौण्डिकेय ऽऽल्लूखलः । मलिम्लु-

घो द्रोणासश्चयवनो नश्यतादितः स्वाहा २ आलि-
खन्ननिमिषः किं वदन्त ऽउपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भी
शत्रुः पात्रपाणिर्हृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्पपारुणश्चय-
वनो नश्यतादितः स्वाहा" २ इति ॥ १५ ॥

ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं सूतिकाग्निं
स्थापयित्वा औत्थानादुत्थानं पावत् सन्धिवेलयोः सायं प्रातः
फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान्
सर्पान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती । शण्डाम-
र्का इत्येकाम्, आलिखन्निति द्वितीयाम् । आवपनोपदेशाद्दो-
मेतिकर्तव्यतानिष्टात्तिः ॥

यदि कुमार ऽउपद्रवेत् जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
वा पिताऽङ्गु ऽआधाय जपति—

“कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालघन्धनः । चेचेच्छुनक
सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपेतापवहर १ तत्सत्यं यत्ते
देवा व्वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा व्वृणीथाः । चेचे-
च्छुनक सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपेतापवहर २ तत्स-
त्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशयलौ
आतरौ । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपे-
तापवहर” ३ इति । अभिमृशति—“न नामयति न
रुदति न हृष्यति न ग्लाघति यत्र व्वयं व्वदामो यत्र
चाभिमृशामसि” इति ॥ १६ ॥

यदि चैत्कुमारो बालग्रहस्तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत्
तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण
वाससा प्रच्छाद्याङ्गे उत्सङ्गे निधाय घृत्वा कूर्कुर इत्यादिकम-
पवहरेत्यन्तं मन्त्रं जपति । जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्गमभिमृशति

“न नामयति” इत्यादिना मन्त्रेण ॥ इति जातकर्म ॥ इति षोडशी ।
अथ नामकरणसूत्रव्याख्या ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥

दशम्यां रात्र्यामतीतायाम् एकादशे ऽहनि ब्राह्मणान् श्राद्धव्यतिरेकेण त्रिप्रमृतीन् भोजयित्वा पिता कुमारस्य नाम करोति । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितुर्ग्रहणादन्यत्रापि नियमो ऽवगम्यते ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् । अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् ॥ २ ॥

द्वे अक्षरे अस्य तद् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराण्यस्य तच्चतुरक्षरम् । अनयोर्विकल्पः । किञ्च घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नस्तद्धोषवदादि । घोषवन्ति चाक्षराणि वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमा हकारश्चेत्येतानि । अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्ये ऽन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम् । अन्तस्था यरलवाः । दीर्घाभिनिष्ठानम् दीर्घमभिनिष्ठानमवसानं यस्य तद्दीर्घाभिनिष्ठानम् । कृतं कृतप्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् । यद्वा कृतं पृथ्वकृतं पितामहादिनाम तद् कुर्यात् । न तद्धितं, तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । स्त्रियान्तु विशेषः—अयुजाक्षरम् अयुजानि विपमाणि ज्यादीनि अक्षराणि यस्य तदयुजाक्षरम्, आकारान्तम् आकारो ऽन्तो यस्य तदाकारान्तम्, स्त्रियै स्त्रियाः तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं, नाम कुर्यादित्यनुपपद्यते ॥

शर्म ब्राह्मणस्य व्यर्म क्षत्रियस्य गुमेति वैश्वस्य ॥ ३ ॥
ब्राह्मणस्य त्रिप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति पदम्,

निष्क्रमणान्नप्राशनसूत्रव्याख्या । कां. १ कं. १७-१९

क्षत्रियस्य वर्णेति पदम्, वैश्यस्य गुप्तेति पदं कुर्यात् ॥

अथ निष्क्रमणसूत्रव्याख्या

चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ४ ॥

कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका शृद्धाद्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥

सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ५ ॥

‘तच्चक्षुर्देवहितम्’ इत्यादिना ‘शरदः शताद्’ इत्यन्तेन मन्त्रेण श्रीसूर्यं भगवन्तं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता । इति सप्तदशी कण्डिका । अष्टादशी न व्याख्याता । हेतुस्तूक्तः ॥

अथान्नप्राशनसूत्रव्याख्या ।

पष्ठे मासे ऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥

जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनं कुर्यात् ॥

स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुती जुहोति—

“देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विवश्वरूपाः पशवो ववदन्ति । सा नो मन्त्रेषुमूर्जं हुहाना धेनुर्वागस्मानुपसृष्टुतैतु स्वाहा” इति । वाजो नो ऽअद्येति च द्वितीयाम् ॥ २ ॥

स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा ऽऽधारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती आज्येन जुहोति ॥

“देवीं वाचम्” इत्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् “इदं वाचे” इति त्यागं कुर्वन् । चकारात् पुनः “देवीं वाचम्” इत्येतस्यान्ते “वाजो नो ऽअद्य” इति च मन्त्रं

पठित्वा द्वितीयामाज्याहुतिं जुहुयात् “इदं वाचे वाजाय च”
इति त्यागं कुर्वन् ॥

स्थालीपाकस्य जुहोति-

प्राणेनान्नमशीय स्वाहा १ अपानेन गन्धानशीय
स्वाहा २ चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ३ श्रोत्रेण यशो
ऽशीय स्वाहा ४ इति ॥ ३ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति
प्राणेनान्नमशीय स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमश्रम् ॥

प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत ऽउद्धृत्या-
धैनं प्राशयेत् तूष्णीं, हन्तेति वा । हन्तकारं मनुष्या
इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

प्राशनान्ते-संस्तवप्राशनान्ते कर्मणि जाते सर्वान् कदुमधुर-
तिक्तकपायादीन्, सर्वमन्नं-भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चूष्यं पेयं चैकतः
एकस्मिन्सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्याधैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा
तूष्णीं प्राशयेत्, हन्तेति मन्त्रेण वा प्राशयेत् । “तस्यै द्वौ
स्तनौ देवा ऽउपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च, हन्तकारं
मनुष्याः, स्वधाकारं पितरः” इति श्रवणात् ॥

गुणफलमाह-

भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य, कपिञ्ज-
लमांसेनान्नाद्यकामस्य, मत्स्यैर्जवनकामस्य, कृकपा-
या ऽआयुष्कामस्य, आट्वा ब्रह्मवर्चसकामस्य, सर्वैः
सर्वकामस्पर्शपर्षाय वा, ततो ब्राह्मणभोजनम् । अ-
न्नपर्षाय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥

भारद्वाज्याः पक्षिण्या मांसिन कुमारस्य प्राशनं कार-

यितव्यम्, यदि “कुमारो वाग्मी स्यात्”इत्येवं कामना भवति पितुः । फपिञ्जलमांसेन प्राशयेद् यदि “कुमारः अन्नादः स्यात्”इति कामयेत् । यदि “कुमारः जवनः शीघ्रगामी स्यात्”इति कामयेत् तदा मत्स्यान् प्राशयेत् । यदि “कुमारो दीर्घायुः स्यात्”इति कामयेत् तदा कुरुपाया मांसं प्राशयेत् । यदि “कुमारो ब्रह्मवर्चसी स्यात्”इति कामयेत् तदा ऽऽथ्या मांसं प्राशयेत् । यदि “वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भवन्तु”इति कामयेत् तदा भारद्वाज्यादीनामाद्यन्तानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् । अन्नपर्याय वा अन्नपरिपाठ्या वा ऽन्नवत्सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेत्यविभक्तिकर्मार्पम् । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् । द्विरुक्तिः काण्डसमाप्तिसूचनार्था । इत्येकोनविंशो कण्डिका ॥

॥ इति प्रथमकाण्डम् ॥

अथ चूडाकरणसूत्रव्याख्या ।

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते ॥१॥
संवत्सरमब्दमतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य बालकस्य चूडाकरणं चूडाकर्माख्यं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवत्सरे ऽप्रतिहते ऽल्पावशिष्टे ॥

यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ २ ॥

यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं सर्वेषां वर्णानां व्यवस्थेत्यर्थः । यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य, यस्य तृतीये ऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमस्तस्य यदृच्छया विकल्पः ।

अन्ये तु यथामङ्गलपदं धर्मशास्त्रान्तरे विहितकालान्तरोप-
लक्षणमाहुः । धर्मशास्त्रोक्ताः कालाश्च तृतीयपञ्चमसप्तमा उप-
नीत्या सहैव वा ॥

आर्थक्रमानुरोधेन यथामङ्गलमिति सूत्रं पूर्वं व्याख्याय
षोडशवर्षस्य केशान्त इति सूत्रं व्याख्यायते—

षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥

षोडश वर्षाणि अतीतानि यस्य स षोडशवर्षः तस्य
सप्तदशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवति ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाह्ला-
व्याहते व्यासमी परिधाप्याङ्कऽआधाय पश्चादग्ने-
रुपविशति ॥ ४ ॥

कालमभिधाय कर्माभिधीयते । चूडाकरणाद्गतया त्रीन्
ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननीं कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्ह-
मादाय गृहीत्वा ऽऽप्लाव्य स्नापयित्वा ऽहते नवे सकृद्धौते वास-
सी द्वे वस्त्रे परिधाप्यान्तरीयोत्तरीयत्वेन परिहिते कारयि-
त्वा ऽङ्के उत्सङ्गे आधाय स्थापयित्वा ऽग्नेः पश्चात् पश्चिमतः
उपविशति ॥

अन्वारब्धऽआज्याहुतर्हित्वा प्राशनान्ते शी-
तास्वप्नूष्णा ऽआसिञ्चति—

“उष्णेन व्याय ऽउदकेनेह्यदिते केशान् धप”इति ।

“केशश्मश्रु”इति च केशान्ते ॥ ५ ॥

ततो ब्रह्मणा ऽन्वारब्धः कुशेनोपस्पृष्टः आज्याहुतीःआघा-
रादिस्त्रिष्टकदन्ताः चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतामु
अप्सु उष्णा अपः शीतोदके उष्णोदकमासिञ्चति प्रक्षिपति—

‘उष्णेन व्याय ऽउदकेनेहि’इतिमन्त्रेण । केशान्ते तु ‘उष्णेन

व्याय ऽउदकेनेह्यदिते केशसमथु च्चप' इति मन्त्रे विशेष ॥

अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा प्रास्यति ॥६॥

अथोष्णोदकसेकानन्तरम् अत्रास्मिन्नुदके नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा पिण्डं मक्षिपति ॥

तत ऽआदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति—“सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्व्याय च्चर्चसे” इति ॥ ७ ॥

ततस्तस्मादुदकात् चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणपदेशस्थं केशसमूहं 'सवित्रा प्रसूता' इति मन्त्रेणोन्दति आर्द्रं करोति ॥

त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्पोषध इति ॥ ८ ॥

त्रिषु स्थानेषु एनी चित्रा त्र्येणी । शल्ली सेधाशलाका । विलम्बान् केशान् तथा विनीय पृथक्कृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतृणानि अन्तः मध्ये दधाति धारयति—'ओषधे त्रायस्व' इति मन्त्रेण ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति ९॥

ततः कर्ता “शिवो नामासि” इति मन्त्रेण लोहक्षुरं ताम्रादिपरिष्कृतमयोमय क्षुरमादाय दक्षिणकरेण गृहीत्वा निवर्तयामीति मन्त्रेण प्रवपति त कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति ॥

‘येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो च्चरणस्य च्चिद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्यपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्षुधा ऽसत्’ इति सकेशानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमय-

पिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ १० ॥

येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छि-
द्य खण्डयित्वा ऽग्रेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे ऽवस्याप्यमाने
आनडुहे आर्षभे गोमयपिण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥

एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारमुन्दनादि गोमयपिण्डनि-
धानान्तं कर्म तूष्णी मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥

इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १२ ॥

इतरयोः पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोर्मुन्दनादिच्छेदनप्रभृति-
गोमयपिण्डनिधानान्तं कर्म चकारात्सकृत्समन्त्रकं द्विरमन्त्र-
कं भवति ॥

अथ पश्चात् ऽव्यायुषमिति ॥ १३ ॥

अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिच्छेदनान्तकर्मानन्तरं पश्चा-
द्गोदाने विशेषमाह—ऽव्यायुषमिति । “ऽव्यायुषं जमदग्नेः” इत्यादिना
मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः
प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति ॥

अधोत्तरतो—“येन भूरिश्वरा दिवं ज्योक् च पश्चा-
द्वि सूर्यम् । तेन ते व्वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवि-
नाप सुइलोकयाय स्वस्तये” इति ॥ १४ ॥

अथानन्तरम् उत्तरतः उत्तरगोदानकर्मणि सकेशानां कुशत-
रुणानां छेदनं “येन भूरिश्वरा” इति मन्त्रेण कुर्यात् । अन्यत्सर्वं
दक्षिणगोदानवत्कार्यम् ॥

त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति, समुखं के-
शान्ते—“यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा व्वपत्रा वा
व्यपति केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्थायुः प्रमोषीः ।

मुखमिति च केशान्ते ॥ १५ ॥

त्रिः त्रीन् वारान् धुरेण शिरो मूर्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति—शिरसः समन्तात् प्रदक्षिणं धुरं “यत्क्षुरेण” इति मन्त्रेण भ्रामयतीत्यर्थः । केशान्ते समुपसं मुखसद्वितं शिरः परिहरति । मन्त्रे च शिरःपदानन्तरं मुखपदं प्रक्षेपणीयम् ॥

ताभिराङ्घ्रिः शिरः समुद्य नापिताय धुरं प्रयच्छति—“अक्षपवन् परिषप” इति ॥ १६ ॥

ताभिः प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरङ्घ्रिः शीतोष्णोदकेन शिरो मस्तकं समुद्य क्लेदयित्वा ऽऽर्द्रभावमापाद्य नापिताय धुरं प्रयच्छति मुण्डनार्थं ददाति “अक्षपवन् परिषप” इति मन्त्रेण ।

यथामङ्गलं केशशेषकरणम् ॥ १७ ॥

धुरसमर्पणानन्तरं नापितेन केशवपनं कार्यम् । तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखास्थापनं कार्यम् ॥

अनुगुप्तमेतत् सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्लव ऽउदकान्ते वा ॥ १८ ॥

ततो वपनोत्तरं सर्वान् केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा एतं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमाएतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत् । अथवा पल्लवे ऽल्पोदके सरसि स्थापयेत् । अथयोदकान्ते यत्र कुत्रचिद्दुदकसमीपे स्थापयेत् ॥

आचार्याय व्वरं ददाति ॥ १९ ॥

ततश्चूडाकरणकर्ता पित्रादिः स्वकीयायाचार्याय वरं तदभिलषितं द्रव्यं ददाति । अभिलषितद्रव्याभावे ‘चतुष्कार्पा-

पणो वर' इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानम् इति वृद्धाः । कापार्पणश्च षोडशमापपरिमिता राजनी मुद्रा । पञ्चरक्तिको मापः ॥

गां केशान्ते ॥ २० ॥

केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददातीति गदाधरः । संस्कार्यस्वाचार्यायेति हरिहरादयः ॥

संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते ॥ २१ ॥

केशान्तकर्मानन्तरं संस्कृतः संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत् । केशान्तोत्तरकालं संवत्सरं यावत् वपनं च वर्जयेत् इति गदाधरः । केशान्तकर्मोत्तरं यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण वपनं चर्जयेत् इति वासुदेवहरिहरगर्गाः । शास्त्रीयं वपनं च "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ॥ इत्यादिनिमित्तेषु बोध्यम् । केशवपनस्य चूडाकरणादौ जातत्वात् श्मश्रुवपनस्यैव केशान्तसंस्कारे मुख्यत्वात् केशान्तसंस्कारोत्तरं श्मश्रूणामवपनमेव यावज्जीवं शास्त्रीयवपनं वर्जयित्वा पारस्कराचार्येणोपदिश्यते । श्मश्रुशब्दश्च मुख्यया वृत्त्या उत्तरोष्ठोपरिवर्तमानलोमान्येवाभिधत्ते । लक्षणप्रकाशे उत्तरोष्ठलक्षणानन्तरं श्मश्रुलक्षणाभिधानात् । तावन्मात्रावपनस्यैव सर्वदेशसम्प्रदायसिद्धत्वाच्च । केशवपनं तु समावर्तनोत्तरं जीवत्पितृकस्य निषिद्धम् । "मुण्डनं पिण्डदानं च भेतकर्म च सर्वतः । न जीवत्पितृकः कुर्यात् गर्भिणीपतिरेवच" ॥ इतिदक्षवचनात् । "मुण्डनस्य निषेधे ऽपि कर्तनं तु विधीयते" इति स्मृत्यन्तरात् कर्तनमात्रं तस्यानुष्ठेयम् । गर्भिणीपतेस्तु तदपि निषिद्धम् । "नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात् नच श्मश्रूवादि कर्तयेत् । अन्तर्वत्स्याः पतिः कुर्वन्नपजा भवति ध्रुवम्" ॥ इति क्रतुस्मरणात् । सर्वके-

शवपनस्यैव मुण्डनपदार्थत्वमभिमेत्य कतिपयकेशान् परिशेष्य जी-
वत्पितृका अपि केषुचिद्देशेषु केशवपनं कारयन्ति । प्रयागादितीर्थ-
प्राप्तौ मातृमरणादिनिमित्ते च जीवत्पितृकस्य गर्भिणीपतेश्च मुण्ड-
नमात्रशयकम् । 'प्रयागे वपनं कुर्यात्' इतिवचनात् । "क्षौरं नैमि-
त्तिकं कुर्यात् निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रोः प्रेतविधानं च गर्भि-
णीपतिराचरेत्" ॥ इति स्मृत्यन्तरात् । "क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यात्
निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थ-
के" ॥ इति सङ्ग्रहवचनाच्च । "अन्तर्वेत्स्पर्षं च जायायां तीर्थे
क्षौरं न कारयेत्" इतिवचनात्तु तीर्थे गर्भिणीपतेः क्षौरनिषेधो-
ऽवगम्यते । अतोऽत्र विकल्पो वा पूर्ववचनस्य प्रयागपरकत्वं
वा । प्रयागे जीवत्पितृकस्य श्मश्रुवपनमप्यावश्यकम् । एवंमातृ-
मरणादिनिमित्तेऽपि । आशौचान्ते तु "आशौचान्ते कृतश्मश्रु-
कर्माणः" इति विष्णुवचनेन जीवत्पितृकोऽपि श्मश्रुवपनं कु-
र्यात् निषेधस्य रागप्राप्तविषयकत्वादिति गुर्जराः । श्मश्रुवपनस्य
पितृमरणादिनिमित्तं विना आचार्येण निषेधात्, "यस्य यस्य
च वर्णस्य यद्यत्स्यात्प्राश्चिमं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं
करोत्यपि ॥ केशश्मश्रुनखादीनां यस्याज्यं तज्जहात्यपि" । (द्वै-
प.) इति ब्रह्मपुराणीयवचनेन आशौचान्तवपनस्य शुद्ध्यर्थ-
त्वलाभात् श्मश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनेनापि शुद्धेर्लाभात्,
समाचाराच्च श्मश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनमेव जीवत्पितृ-
केणाशौचान्तेऽनुष्ठेयमित्यन्ये । जीवत्पितृकस्य पञ्चाश-
द्धायनोत्तरं निमित्तं विनाऽपि केशादिवपनं, तदन्येषां
श्मश्रुवपनं च भवत्येव । "पञ्चाशद्धायनात्पूर्वं क्षौरं
नैमित्तिकं विना । न कुर्यात् तत् तदूर्ध्वं तु स्वे-
च्छया वपनं चरेत् ॥ (वी० मि० सं० प्र०) इति स्मृत्यन्तरात् ।

पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति ॥ ६ ॥

परि सर्वतः उप्तं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तम्,
अलङ्कृतं यथासम्भवं सुवर्णादिनिर्मितैः कुण्डलाधलङ्कारैः,
आचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति ॥

पश्चाद्भ्रैरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति व्वाचयति ॥७॥

तत आचार्यो माणवकम् अप्रेः पश्चिमत आत्मनो दाक्षिण-
तो ऽवस्थाप्य “ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि” इति भ्रैपमुक्त्वा मा-
णवकं तथैव वाचयति ॥

ब्रह्मचर्यसानीति च ॥ ८ ॥

“ब्रह्मचर्यसानीति ब्रूहि” इत्याचार्यो माणवकं भ्रैपयति ।
भ्रैपितश्च माणवको ब्रह्मचर्यसानीति वदेत् ॥

अथैनं व्वासः परिधापयति—“येनेन्द्राय बृहस्पति-
व्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे
दीर्घायुत्वाय धलाय व्वर्चसे” इति ॥ ९ ॥

अथ वाचनान्तरमेतं कुमारम् आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणं
शाणादिवासः परिधापयति येनेन्द्रायेत्यादिना मन्त्रेण ॥

मेखलां वध्नीते—“इयं दुरुक्तं परिबाधमाना व्वर्ण-
पवित्रं पुनती म ऽआगात् । प्राणापानाभ्यां धलमा-
दधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेषम्” इति ॥ १० ॥

ततो मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां कटिप्रदेशे
वध्नीते—त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याकग्रन्थियुताम् प्रादक्षिण्येन त्रिः परि-
वेष्टयति “इयं दुरुक्तम्” इत्यादिना मन्त्रेण । माणवकस्य मन्त्र-
पाठ इति हरिहरः । आचार्यस्येति गदाधरः ॥

“युवा सुवासाः परिधीत ऽआगात्स ऽउ श्रेयान्

भवति जायमानः । तं धीरासः कवयऽउन्नयन्ति स्वा-
ध्यो मनसा देवयन्तः” इति वा । तूष्णीं वा ॥ ११ ॥

उक्तमन्त्रान्तरेण वा तूष्णीं वा मेखलां वधीते ॥

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुर-
स्तात् । आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञो-
पवीतेनोपनह्यामि” इति मन्त्रेण—

सूत्रकारानुक्तमपि सर्वभाष्यकारसम्मतम् उपवीतधारणम्
अस्मिन्नवसरे कर्तव्यम् ॥

समाचारादेवान्न—“मित्रस्य चक्षुर्धरुणम् यली-
यस्तेजो यशस्वि स्थविरः समिद्धम् । अनाहनस्यं
व्वसनं जरिष्णु परीदं च्वाज्यजिनं दधेऽहम्”

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च ॥

दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति—“यो मे दण्डः
परापतद्वैहायसो ऽधिभूम्याम् । तमहं पुनरादद ऽआ-
युषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाप” इति ॥ १२ ॥

आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं तूष्णीं
प्रयच्छति । माणवकश्च तं “यो मे दण्ड” इत्यादिना मन्त्रेण
प्रतिगृह्णाति ॥

दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति व्यचनात् ॥ १३ ॥

एके आचार्यादीक्षावद् सोमेदीक्षार्या यथा दण्डप्रदानं तूष्णीं
तथेच्छन्ति । तत्र यथा “उच्छ्रयस्व व्वनस्पते” इत्यादिना “यज्ञस्यो
हवः” इत्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डमुच्छ्रयति तद्दत्र ब्रह्म-
चारी । “दीर्घसत्रं वा ऽप्य ऽउपैति यो ब्रह्मवर्चमुपैति” इत्यारभ्य
ब्रह्मवर्चस्य दीर्घसत्रसम्पत्प्रतिपादनात् ॥

अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति “आपोहिष्ठा”
ति तिसृभिः ॥ १४ ॥

अथ दण्डप्रदानानन्तरम् आचार्यो ऽस्य माणवकस्या-
ञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिरापोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभि-
र्ऋग्भिः पूरयति ॥

अथैनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥

अथाञ्जलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं ‘सूर्यमुदीक्षस्व’इत्येवं
प्रेष्य सूर्यमुदीक्षयति अवलोकयति दर्शयति । स च माणवकः
“तच्चक्षुः”इत्यादिना “शरदःशताद्”इत्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यं पश्यति ॥

अथास्य दक्षिणां^१समधि हृदयमालभते-“मम
व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते ऽअस्तु ।
मम व्वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु
मह्यम्”इति ॥ १६ ॥

अथ सूर्यदर्शनानन्तरमाचार्यो ऽस्य माणवकस्य दक्षिणां-
समधि दक्षिणस्कन्धस्मोपरि स्वकीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा
“ममव्रते”इत्यादिना मन्त्रेण हृदयं वक्ष आलभते स्पृशति ॥

अथास्य दक्षिणां^२हस्तं गृहीत्वा ऽऽह “को ना-
मासि”इति ॥ १७ ॥

अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य स्व-
कीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीत्वा ‘को नामासि’इत्याह ॥
“असावहं भोः” इति प्रत्याह ॥ १८ ॥

एवं पृष्ठो माणवकः, असौ अमुकशर्मा ऽहं भोः इति प्रत्याह
प्रतिवचनं दद्यात् ॥

अथैनमाह-कस्य ब्रह्मचार्यसीति । ‘भवत’ इत्यु-
च्यमाने-“इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमा-

चार्यस्तवासी" इति ॥ १९ ॥ -

अथ प्रतिवचनानन्तरम् आचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्म-
चार्यसीत्याह वृच्छति । 'भवत' इति माणवकेनोच्यमाने—“इन्द्र-
स्य ब्रह्मचार्यसि अग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्”
इति मन्त्रं पठति ॥

अथैनं भूतेभ्यः परिददाति—“प्रजापतये त्वा परि-
ददामि देवाय त्वा सावित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौपथी-
भ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि
व्यश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूते-
भ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै” इति ॥ २० ॥

अथानन्तरम् एनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिभृतिभ्यः
प्रजापतयेत्येत्यादिना मन्त्रेण रक्षितुं ददाति ॥ इति द्वितीयकण्डिका ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवको ऽग्निं प्र-
दक्षिणं परिक्रम्याग्नेः पश्चाद् आचार्यस्योत्तरत उपविशति इति
जयरामहरिहरौ । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति भर्तृपङ्गकारिकाकारौ ।
आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति
वासुदेवः । अग्नेरुत्तरत इति गदाधरः ॥

अन्वारब्ध ऽआज्वाहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते ऽथैनं
मंशास्ति—ब्रह्मचार्यसि, अपोऽशान, कर्म कुरु, मा दिषा
सुपुण्या, व्याधं वृच्छ, समिधमाधेत्स्यो ऽशानेति ॥२॥

ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः आचारादिस्विष्टकृदन्ताश्च-
तुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते अथानन्तरमाचार्य एनं माण-
वकं मंशास्ति शिष्ययति—‘ब्रह्मचारी असि’ इति ।
असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः, अपो ऽशान पिर इति ।

संशास्तीति सर्वत्र सम्यध्यते । अशानीति प्रत्युक्तः, कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि इति । करवाणीति प्रत्युक्तो, मा दिवा दिवसे सुपुण्याः स्वाप्सीः इति । न स्वपानीति प्रत्युक्तः, व्वाचं गिरं यच्छ नियमयेति । यच्छानि इति प्रत्युक्तः, समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेणांधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति । आदधानि इति प्रत्युक्तः, अपोऽशानेति । अशानि इति ब्रह्मचारी । अत्र प्रथमं श्रूयमाणम् 'अपोऽशान' इति आचमनम् अशिष्यतः, अन्ते च श्रूयमाणम् अशितवतः । 'अशिष्यन्नाचामेत् अशित्वांऽऽचामेत्' इति श्रुतेः ॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतो ऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समिक्षमाणाय समीक्षिताय, दक्षिणतस्तिष्ठत ऽआसीनाय वैके, पच्छो ऽर्द्धचशः सर्वा च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ३ ॥

अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदैवतां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचं प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखायामेत्तरस्यां दिश्युपविष्टाय पादोपसङ्गहणादिनोपसन्नाय भजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा ऽऽचार्येण सम्यगवलोकिताय, पक्षान्तरे दक्षिणतो ऽग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वायासीनायोपविष्टाय वा । पच्छः पादं पादम्, अर्द्धचशः तदनु अर्द्धचमर्द्धचं, तदनु सर्वा च तृतीयेन वारेण सह मिलित्वाऽनुवर्तयन् पठन् अन्वाह उपदिशति ॥

संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे ष्यहे वा, सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणापानुभूयात् आग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः, त्रिष्टुभःराजन्यस्य, जगतीं वैश्यस्य, सर्वेषां च गायत्रीम् ॥ ४ ॥

सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह—संवत्सरे इति । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे, षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे ष्यञ् । छान्दसत्वाद्दृश्यभावः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । तस्मिन्षण्मास्ये, चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्याऽहोभिरुपलक्षिते काले, द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षिते काले, षडेव षड्भिरहोभिरुपलक्षिते काले, त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षिते काले वा—सावित्रीमन्वाहेत्यनुपज्यते । एते कालविकल्पा आचार्यस्य शुश्रूपादिशिष्यगुणतारभ्यापेक्षाः । एवं सामान्येन कालविकल्पानभिधाय ब्राह्मणस्य विशेषमाह—सद्यस्त्विति । तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सद्य एव गायत्री ब्राह्मणायानुब्रूयात् कथयेत् । “आग्नेयो वै ब्राह्मणः” इति श्रुतेः—आग्नेयोऽग्निदेवताको ब्राह्मण इति वेदवचनात् । राजन्यस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कां “देवसवितः” इत्यादिकां सावित्रीम्, वैश्यस्य जगतीं जगतीच्छन्दस्कां “विश्वा रूपाणि” इत्यादिकां सावित्रीमनुब्रूयात् । यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीच्छन्दस्कामेव सावित्री “तत्सवितुः” इति ऋचं सकलवेदशाखाग्नातामनुब्रूयात् ।

इति तृतीया कण्डिका ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥

अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले इति केचित् । अत्रास्मिन्प्रकृते ऽग्नौ इति कर्कादयः । समिधामाधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति ॥

पाणिना ऽग्निं परिसमूहति—“अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा ऽअसि, एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु, यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिषा ऽअसि, एवमहं मनुष्याणां च्वे-

दस्य निधिपो भूयासम्"इति ॥ २ ॥

पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिस-
मूहति सन्धुक्षयतीन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पञ्चभिः "अग्ने
सुश्रवः" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ।

कारिकायां विशेषः-

प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्ठैरग्नेसुश्रवआदिभिः ।

अग्नेसुश्रव इत्येकं यथात्वं स्याद् द्वितीयकम् ॥

यथात्वमग्नेदेवानांमन्त्रेणापि तृतीयकम् ।

कृत्वा पर्युक्षणं बह्नेरुत्थाय समिदाहुतिः ॥ इति ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधाति-

"अग्नये समिधमाहार्षे बृहते जातवेदसे । यथात्वमग्ने
समिधा समिध्यस ऽएवमहमायुषा मेधया वर्चसा
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममा-
चार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्गशास्वी तेजस्वी
ब्रह्मवर्चस्पन्नादो भूयासधंस्वाहा"इति ॥ ३ ॥

ततो ब्रह्मचारी अग्निं प्रदक्षिणं पर्युक्ष्य दक्षिणगृहीतेनो-
दकेन परिपिच्योत्थायोर्ध्वाभूय प्राद्मुखस्तिष्ठन्समिधमादधाति
अग्नौ प्रक्षिपति अग्नयेसमिधमित्यादिना मन्त्रेण । तिष्ठन्समिधः
सर्वत्रेति परिभाष्येवोत्थाने सिद्धे उत्थायेति ग्रहणं नायं होमः
किन्तु समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थम् । अतोऽत्र त्यागाभावः ।
इह उत्थायेति ग्रहणमन्यत्र स्मार्ते उत्थानपरिसह्यार्थमिति का-
रिकायाम् ॥

एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥

एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीया समिधमादधाति, तथा ऽनेनैव

मन्त्रेण तृतीयाम् ॥

एषात् ऽहति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥

अथवा 'एषा ते ऽअग्ने सपितृ' इतिमन्त्रेण सपिदाधानम् । अत्रापि मन्त्रावृत्तिः । अथवा द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयेनार्थात् उभयोः पाठान्ते सपिदाधानम् । प्रति सपिदाधानं मन्त्रयोरस्मिन् पक्षे ऽपि आवृत्तिः ॥

पूर्वघन्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥

परिसमूहनम् 'अग्नेसुश्रवं' इत्यादिना सन्धुक्षणम् । पर्युक्षणं अपि सर्वतो जलासेकः । पूर्ववत् प्राग्वदग्नेः कर्तव्ये ॥

पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे—“तनूपा ऽअग्ने ऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा ऽअग्ने ऽस्यायुर्मे देहि । व्वर्चोदा ऽअग्ने ऽमि व्वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्म ऽआष्टण । मेधां मे देवः सविता । मेधां देवी सरस्वती । मेधामाश्विनौ देवाघाधत्तां पुष्करस्त्रजौ” इति ॥ ७ ॥

पर्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णी-
मग्नौ तापयित्वा “तनूपा ऽअग्नेऽसि” इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे—ललाटादिचिबुकान्तं प्रोञ्छ-
ति । तनूपा इत्येतस्य मन्त्रस्य स्वशास्त्रीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्रा-
प्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयोपयोगात्सर्वपाठः । “मेधां मे देवः स-
विता” “मेधां देवी सरस्वती” इत्यनयोर्मन्त्रयोः 'आदधातु'
इत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ।

अत्राङ्गालम्भनन्यायुपकरणाभिवादनानि गृह्यकारानुक्तान्य-
न्यप्याचारतो ऽनुष्ठेयानीति जयरामगदाधरी । अत्र न्यायुपक-
रणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रासिद्धत्वाच्छिष्टपरम्परानुरोधे चानुष्ठीयते
इति फर्कहरिहरौ ॥

अङ्गान्यालभ्य जपति-“अङ्गानि च म ऽआप्या-
यन्तां, व्वाक्, प्राण, अक्षुः, श्रोत्रं, यशो बलम्” इति ।
(व्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां द-
क्षिणेऽसे हृदि च व्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम्) ॥ ८ ॥

अङ्गानिचम इत्यनेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि
अङ्गान्यालभते । एवं वागित्यनेन मुखं, प्राणः इत्यनेन नासि-
के युगपद्, चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपद्, श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे
मन्त्रावृत्त्या, ‘यशो बलम्’ इत्यस्य पाठमात्रम् । व्यायुपमित्ये-
तैश्चतुर्भिर्मन्त्रपादैः प्रतिपादं क्रमेण अनामिकागृहीतेन भस्मना
ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽसे हृदये च व्यायुपाणि तिलकानि क-
रोति । ततो ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्य अग्निकार्यं कृत्वा गुरुषु
उपसङ्ग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायेण ।

उपसङ्ग्रहणं नाम “अमुकगोत्रः अमुकेत्येतावत्पवरो ऽमुकश-
र्माऽहं भो अमुकशर्मन् त्वामभिवादये” इत्युक्त्वा, कर्णौ दक्षिणो-
त्तरपाणिभ्यां स्पृष्ट्वा, दक्षिणपाणिना गुरोः दक्षिणं पादं सव्येन
सव्यं गृहीत्वा शिरो ऽवनमनम् । अभिवादाने पादग्रहणं नास्ति
पादस्पर्शनं कार्यम् । शिरोऽवनमनमात्रं नमस्कारः । इति चतु-
र्थी कण्डिका ॥

अत्र भिक्षाचर्गुचरणम् ॥ १ ॥

अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानम् ॥

भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याऽं राजन्यो
भवदन्त्यां वैश्यः ॥ २ ॥

भवत्पूर्वा भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां
भिक्षां ब्राह्मणो द्विजोत्तमो भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीत्येषम्
प्रयोगः । तथा भवन्मध्यां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेत । भिक्षां

भवति देहि इत्येवम् । भवदन्त्या वैश्यः । भिक्षां देहि भवती-
त्येवम् ॥

तिस्रो ऽप्रत्याख्यायिन्यः षड् द्वादशापरिमिता वा ॥३॥

भिक्षेद्विकर्मकत्वाद् द्वितीयं कर्माह-तिस्र इति । तिस्रः स्त्रियो
भिक्षेताप्रत्याख्यायिन्यः । न प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं
यासां ता अप्रत्याख्यायिन्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा बोध्या । अ-
प्रत्याख्यायिनीरित्यर्थः । षड् वा द्वादश वाऽपरिमिता अस-
ह्यघाता वा स्त्रियो भिक्षेत । एते भिक्षाविकल्पा आहारपर्या-
प्त्यपेक्षया ॥

मातरं प्रथमामेके ॥ ४ ॥

एके आचार्या मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतैत्याहुः । अयं
च प्रथमाहर्षम इति कर्कः ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतो ऽहःशेषं
तिष्ठेदित्येके ॥ ५ ॥

आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा नि-
वेश्य (ल्यवभावः छान्दसः) इयं भिक्षा मया लब्धेति
समर्प्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो याव-
दस्तमय तिष्ठेत् नोपविशेत् नच शयीत रागतः इत्येके सूत्रकारा
वर्णयन्ति । वयं तु अनियमं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः ॥

अहिंसन्नरण्यात्स्मिध ऽआहृत्य तस्मिन्नग्नौ, पू-
र्व्वदाधाय व्वाचं विस्मृजते ॥ ६ ॥

अहिंसन्नच्छिन्दन् स्वयंभगा इत्यर्थः, अरण्याद् न ग्रा-
मात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणा आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ य-
त्रोपनयनाद्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्व्वत् पाणिना ऽग्निं परिसमूह-
तीत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आधाय हुत्वा व्वाचं विस्मृजते मौनं वि-

सृजति वाग्यमपक्षे ॥

अधःशाख्यक्षारालवणाशी स्यात् । दण्डधारण-
मग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या । मधुमांसम-
ज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥७॥

अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह—अधः शयितुं
शीलमस्यासौ अधःशायी स्यात् । तथा अक्षारमलवणं चाशितुं
शीलमस्येत्यक्षारालवणाशीत्येवंशीलो भवेत् । दण्डधारणं द-
ण्डस्य स्ववर्णविहितस्य पालाशादेर्धारणं कुर्यात् । अग्नेः प-
रिचरणं सायंप्रातः परिसमूहनपूर्वं ज्यायुपकरणान्तं स-
मिदाधानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या । भिक्षार्थं
चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणम् । एतत्सर्वं ब्रह्मचारी कुर्यात् ।
मधु सौद्रम्, मांसं पल्लं, मज्जनं नद्यादावाप्लवनं, स्नानन्तू-
दुधृतोदकेन कुर्यात्, उपरि खट्वादावासनमुपवेशनम् आ-
सनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं च, स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽव-
स्थानम् अभिगमनस्याग्ने वक्ष्यमाणत्वात्, अनृतमसत्यवदनम्,
अदत्तानां परद्रव्याणामादानं ग्रहणम् स्तेयमिति यावत्—एतानि
मध्वादीनि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । द्वा-
दश द्वादश वा प्रतिवेदम् । यावद्ग्रहणं वा ॥ ८ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मच-
र्यमुक्तलक्षणं चरेत् अनुतिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेद-
व्रतानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च । एतावदशक्तौ
द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् । त-
त्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्देदस्य वेदयोर्वेदानां वा ग्रहणम्
आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥

व्वासाध्मि शाणक्षौमाविकानि ॥ ९ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासङ्ख्यं शाणक्षौ-
माविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति । तत्र-शणमयं शाणं,
क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम्, अवेमेषस्य विकार आविकं
ऊर्णामयमित्यर्थः । गौतमः, सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति ॥

ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरव्यं राजन्य-
स्य, आर्जं गव्यं वा व्वैश्यस्य ॥ १० ॥

एणी हरिणी तस्या इदमैण्यम् अजिनं कृत्तिर्ब्राह्मणस्य
ब्रह्मचारिण उत्तरीयं भवति । रुक्मिश्चित्र इति मसिद्धस्तस्याजिनं
राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । अजस्य वस्तस्याजिनं,
गव्यं वा अजिनम् वैश्यस्योत्तरीयं भवति । कारिकायां प्रयो-
गरत्नेच विशेषः, तत् त्र्यङ्गुलं वहिलोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुल-
म् । एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यं तदुपवीतवत् ॥ इति ॥

सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वोत्तरीयं भव-
ति असति-मुख्ये ऽविद्यमाने । प्रधानत्वात् । गव्यं क्षजिनानां
प्रधानम् । तत्प्रकृतेर्गोः प्रधानत्वात् । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुष-
सम्बन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथा च श्रुतिः 'तेऽवच्छाय पुरुषं
गव्येतां त्वचमदधुः' इति । ते देवाः पुरुषत्वचमुत्कृत्येतां
त्वचं गवि अदधुः इति तदर्थः ॥

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी
व्वैश्यस्य । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानाम् ॥१२॥

मुञ्जशरस्तृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना भेखला ब्राह्म-
णस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या शुणः रा-
जन्यस्य ब्रह्मचारिणो रशना भवति । मूर्वस्तृणविशेषस्तन्मयी रः

शना वैश्यस्य भवति । मुञ्जस्याभावे ऽलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां
कुशमयी रशना भवति, धनुर्ज्याऽभावे क्षत्रियस्याश्मन्तकमयी
भवति, मौर्व्या अभावे वैश्यस्य बल्वजमयी भवति । मुञ्जाभाव-
शब्दो धनुर्ज्यामौर्व्यभावयोरप्युलक्षणार्थः ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्वो राजन्यस्यौ-
दुम्बरो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

पालाशः पलाशवृक्षोद्भवो ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो
भवति, वैल्वो बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य, औदुम्बर उदुम्बर-
वृक्षोद्भवो वैश्यस्य ॥

केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्षत्रिय-
स्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १४ ॥

इदं हरिहरभाष्ये सूत्रत्वेन स्थितं कर्कादिग्रन्थेषु नोपल-
भ्यते ऽतः प्रक्षिप्तमिति प्रतिभातीति गदाधरः । स च के-
शसंमितः पादादिकेशमूलावसानको ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य ल-
लाटसंमितो भ्रूमध्यावधिकः, वैश्यस्यौष्ठावधिकः ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशादयो
ऽनियमेन दण्डा भवन्ति । मुख्यालाभे यथालाभमुपादेयम् ॥

आचार्येणाहूत ऽउत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ १६ ॥

आचार्येण गुरुणा ऽऽहूतः आकारितो ब्रह्मचारी उत्थाय
ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

शयानं चेदासीनः ॥ १७ ॥

यदि ब्रह्मचारिणं शयानं गुरुराह्वयति तदाऽऽसीन उप-
विष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

आसीनं चेत्तिष्ठन् ॥ १८ ॥ ।

आसीनमुपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः सन् ॥

तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् ॥ १९ ॥

तिष्ठन्तमुत्थितमाह्वयति चेत्तदा ऽभिक्रामन् गुरुपभिमुखं गच्छन् ॥

अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् ॥ २० ॥

अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति चे-
त्तदा सो ऽभिधावन् अभिमुखं धावन् सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

स ऽएवं वर्तमानो ऽमुत्राद्य व्वसत्यमुत्राद्य
व्वसतीति ॥ २१ ॥

स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्तिष्ठन्
अमुत्र स्वर्गेऽद्यैव स्थितः सन् वसति । द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था ॥

तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ २२ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्य-
शो भवति ॥

त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्ना-
तको विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य
व्रतं यस्समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य व्र-
तमसमाप्य वेदं यस्समावर्तते स व्रतस्नातकः, उभ-
यस्समाप्य यस्समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ २३ ॥

स्पष्टम् ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशाद्वाष्टमस्यानतीतः कालो भवति, आ-
द्याविंशत्याद्वाजन्मस्याचतुर्विंशत्याद्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

आषोडशात् षोडशाद्वर्षात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अ-
नतीतः न अतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति ॥

आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात्
चतुर्विंशाद्वर्षाद्वर्षाक् वैश्यस्योपनयनस्य-कालोऽनतीतो भवतीति
सर्वत्र सम्बध्यते ॥

अतः ऽऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ २५ ॥

अतः पञ्चदशादेकविंशात् त्रयोविंशाद्वर्षादूर्ध्वमनुपनीता
ब्राह्मणक्षत्रियविशः यथासङ्घमम्, पतितसावित्रीकाः-पतिता
स्खलिता अधिकाराभावान्निटत्ता सावित्री गायत्री येभ्यस्ते
पतितसावित्रीकाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्य-
वहरेयुः ॥ २६ ॥

एनान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुरुपनयनसंस्कारे-
ण न संस्क्रुयुः शिष्टाः । कैश्चिदतिक्रान्तनिषेधैरुपनीतानपि
नाध्यापयेयुः न वेदं पाठयेयुः । तथा कैश्चिदतिक्रान्तनिषे-
धैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुर्न यज्ञं कारयेयुः । एभिः
सह भोजनादिव्यवहारमपि न कुर्युः ॥

गर्भाधानादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्य-
भिहितानि । यदि दैवात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य
कालस्यातिक्रमो भवति तदा किं कर्तव्यमिति सन्देहे
निर्णयमाह-

कालातिक्रमे नियतवत् ॥ २७ ॥

कालातिक्रमे यस्य संस्कारस्य शास्त्रेण नियमितो यः काल-
स्तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवत् नित्यवद् । नित्ये श्रौतकल्पे-
नैमिचिकेषु यद्विहितं तदेव स्मार्ते अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति । अतः

कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते । तच्च “अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं च” इति का. श्रौतसूत्रे (अ. २५ अं. १) उक्तम् । सर्वप्रायश्चित्तस्वरूपं च पूर्वमुक्तम् (प्र. भा. ४५) । तत्र कालातिक्रमे इत्युपलक्षणमतोऽन्येषां कर्मणां नाशेऽपि इदमनादिष्टमेव प्रायश्चित्तम् । गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात् । किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते “अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं च” इत्यस्यैव ‘कालातिक्रमे नियतवद्’ इत्यनेनातिदेशः कृतो नतुवदेशो गृह्यकारेण । तत्र अविज्ञातम् अमत्पक्षश्रुतिमूलं किमिदमाग्नेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यानिश्चितं स्मार्तं कर्म । तस्य भ्रूषे श्रौतरूपे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहोमं प्रायश्चित्तम् उदिष्टम् । अत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तस्याद् भ्रूषे तस्यैवातिदेशो युक्तः, न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रूषोपदिष्टानाम् ॥

त्रिपुररूपं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो नाध्यापनं च ॥ २८ ॥

त्रिपुररूपं श्रीन् पुरुषान् यात्रद् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषामपत्ये पुत्रे असंस्कारः उपनयनं न भवति, अध्यापनं च न ॥

तेषां संस्कारेषु ब्राह्म्यस्त्रोमेनेष्टा “काममधीपीरन् व्यवहार्या भवन्ति” इति व्यवचनान् ॥ २९ ॥

तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यस्तसंस्कारेषु रात्मानं संस्कारयितुकामः स ब्राह्म्यस्त्रोमेन यज्ञेनेष्टा ब्राह्म्यस्त्रोमे कृत्वा व्यवहार्यो भवति । काममिच्छया ब्राह्म्यस्त्रोमेनेष्टाऽधीपीरन् वेदं पठेत् । व्यवहार्याः

लोके शिष्टानामध्यापनादिकूर्मसु योग्या भवन्तीति वचनात्
श्रुतेः ॥ चतुर्विधो व्रात्यस्तोमश्च का श्रौ. सूत्रे (अ. २२ कं. ४)
उपदिष्टः ॥ इति पञ्चमी कण्डिका ॥ इत्युपनयनम् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेदिति सूत्रे वेदाध्य-
यनाद्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम् । वेदाध्ययनारम्भस्य काल
इतिकर्तव्यता च नोक्ता । केवलं समावर्तनकर्मैव सूत्रकारे-
णारब्धम् 'वेदं समाप्य स्नायाद्' इति । तत्र वेदस्यारम्भ वि-
ना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य
समय इत्यप्रगम्यते । इतिकर्तव्यता च पुनः 'एतदेव व्रतादेश
नारिसर्गेषु' इति उपाकर्माहोमातिदेशाद् व्रतादेशने वेदारम्भे प्राप्नो-
ति । अतः,

उपनीय गुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेद् ॥ इति-

गुरोरुपनयनानन्तर वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनो-
त्तरकालं पुण्ये ऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारम्भनिमित्तमा-
भ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय वेदारम्भं कारयेत् ।

तत्प्रकारश्च द्वितीयकाण्डे नवम्यां कण्डिकायाम् उपाक-
रणकालम् 'अथातोऽध्यायोपाकर्म' इत्यादिना ऽभिधाय—

“आज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुनीर्जुहोति पृथिव्या
ऽअग्नय ऽइति ऋग्वेदे, अन्तरिक्षाय व्यापव ऽइति
यजुर्वेदे, दिवे सूर्यायेति सामवेदे, दिग्भ्यश्चन्द्रमस
ऽहृत्पथर्ववेदे, ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र, प्रजापतये
देवेभ्य ऽऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै मदसस्पनये ऽनु-
मतय ऽइति च । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु”

इति सूत्रकारेणोपदिष्टः ।

आज्यभागाविष्टाऽऽज्यभागहोमानन्तरमाज्याहुती जुहोति । तत्र ऋग्वेदेऽधीयमाने 'पृथिव्यै, अग्नये' इति द्वे आहुती जुहोति, यजुर्वेदे अधीयमाने 'अन्तारिक्षाय, वायवे' इति द्वे, सामवेदेऽधीयमाने 'दिने, सूर्याय' इति द्वे, अथर्ववेदेऽधीयमाने 'दिग्भ्यः, चन्द्रमसे' इति द्वे । 'ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्च' इति द्वे आहुती सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा । तथा प्रजापतये इत्यादिकाः सप्त चशब्दात्सर्वत्र । एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्नेणोपाकरणकर्म तदा 'ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्च' इति प्रतिवेदमाहुतिद्रव्यमावर्तयेत् । प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयस्तन्त्रणैत्र योगविभागसामर्थ्यात् । एतद् उपाकरणेण विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतये इत्यन्तं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारम्भः, विसर्गः समावर्तनम्, व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गाः, तेषु भवति ॥

ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तम्, आग्नेयं, शुक्रियम्, औपनिषदं, शौलभं, गोदानं चेति पञ्च व्रतानि, पुनरुपनयनं च गदाघरभाष्ये उक्तानि । तानि तत्र एव ज्ञातव्यानि विस्तरभाष्ये होच्यन्ते ॥ इति वेदारम्भः ॥

वेदं समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वा ऽष्टाचत्वारिंशत्कम् ॥ १ ॥

वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतो ऽर्थतथान्तं नीत्वा स्नायाद् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्याद् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिंशत्कम् अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य गुरुणा ऽनुमतः—स्नायादिति गतेन सम्बन्धः ॥

द्वादशके ऽप्येके गुरुणा ऽनुज्ञातः ॥ २ ॥

एके मूत्रकारा द्वादशके ऽपि द्वादशवार्यिके व्रते स-

माप्ते ऽपि स्नायादिति मन्यन्ते । तत्रापि गुरुणा ऽनुज्ञातः ।
अत्रामृत्रितमपि वेदं व्रतं चोभयं समाप्य स्नायादित्यनुपज्यते ।
पूर्वं त्रिविधस्य स्नातकस्योक्तत्वात् ॥

त्रिविधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ३ ॥

विधीयते इति विधिः, “अग्निमादधीत” इत्यादि ब्राह्मणवा-
क्यम् । विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति
विधेयो मन्त्र इपेत्वादिः । तर्को ऽर्थवाद इति कर्कोपा-
ध्यायाः । यथा “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति विधिः श्रूयते ।
तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वसा च-तन्मध्ये केनाक्ता इति
संशये “तेजो वै घृतीम्” इत्यर्थवादाद् घृतेनाक्ता इति निर्णयते
ऽतस्तर्को ऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः ।
चकारान्नामधेयभागसङ्ग्रहः ! यतो वेदो विध्यर्थवादमन्त्र-
नामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथाऽग्निहोत्राघारौ याग-
भेदौ उद्भिद्ब्रह्मिदिति नामधेयानि ॥

पटङ्गमेके ॥ ४ ॥

एके सूत्रकारा पटङ्गं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः ।
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति प-
ट् अङ्गानि यस्य स पटङ्गस्तं पटङ्गम् ॥

न कल्पमात्रे ॥ ५ ॥

कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे वेदे वा ब्राह्मणे वा ऽधीते न
स्नानमिच्छन्ति । ‘अथातो ऽधिकारः’ ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’
‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यादिभिरधिकारमूत्रैरधीतसकलवेदस्या-
धिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यमानत्वात् ॥

कामं तु याज्ञिकस्य ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यापृत्तौ । काममिच्छया याज्ञिकस्याध्यर्थवा-

दियज्ञविद्याकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति ॥

अयमर्थः—मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावयुध्य च स्ना-
यादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्य स्नायादिति द्वितीयः ।
ग्रन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः ।
यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्राध्ययने न स्नायादिति निषेधः ।
वेदाध्ययनस्य वेदविहिताग्निहोत्रादिकुर्माद्यनुष्ठानमयोजकत्वात् ॥

उपसङ्गृह्य गुरुं समिधा ऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्त-
रतः कुशेषु प्राग्नेषु पुरस्तात् स्थित्वा ऽष्टानामुदकुम्भा-
नां “घे ऽप्स्वन्तरग्रयः प्रविष्टा गोह्य ऽउपगोह्यो मयूपो
मनोहा ऽस्वलो विवरुजस्तनूदृपुरिन्द्रियहा तान् विज-
हामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि” इत्येकस्मादपां गृही-
त्वा तेनाभिषिञ्चते—“तेन मामभिषिञ्चामि श्रिये
यशसे ब्रह्मणं ब्रह्मवर्चसाय” इति ॥ ७ ॥

स्नानविधिमाह—उपसंगृह्येति । उपसङ्गृह्य उपसङ्ग्रहणविधिना
गुरुमाचार्यं प्रणम्य तिस्रः समिधः पणिसमूहनादिव्यापुषकर-
णान्तेन विधिना ऽऽचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाद्ब्रह्मोमे ऽग्नौ आधाय
प्रक्षिप्य । अत्र यद्यपि उपसङ्गृह्य गुरुं समिधो ऽभ्याधायेति
समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते, तथाऽपि “स
यामुपयन्तसमिधमादधाति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्त्सोदयनी-
या” इति श्रुतेः स्नानाद्ब्रह्मसमिदाधानस्य उदयनीयात्सोक्तेरुदयनी-
यायाश्चान्ते कर्तव्यत्वात् समिदाधानं तत्पूर्वाद्ब्रह्मभूतमुपसङ्ग्रहणं
च वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमानन्तरं कार्यम् ।

परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वत आच्छादितस्य समावर्त-
नाद्ब्रह्मोमसाधनाग्निस्थापनपदेशस्योत्तरत उत्तरस्मिन्भागे ऽष्टानां

दक्षिणोत्तरायतानाममलजलपूर्णानामात्रादिशुभपल्लवमुखानामु-
दकुम्भानां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि प्राग्ग्रेष्वास्तीर्णेषु कुशेषु स्थि-
त्वोर्ध्वोभुय येऽप्स्वन्तरित्वादिना गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण एकस्मा-
त्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन मथमादुदकसंस्थानां
मध्ये दक्षिणाक्षपो जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेना-
त्मानं शिरस्तो ऽभिपिञ्चतेऽभ्युक्षति “तेन मामभिपिञ्चामि”
इत्यादिना मन्त्रेण ॥

येन श्रियमकृणुतां येनावसृशतां सुराम् । ये-
नाक्षयावभ्यपिञ्चतां यदां तदश्विना यश इति । आपो
हिष्टेति च प्रत्यृचम् । त्रिभिस्तृष्णीमितरैः ॥ ८ ॥

एवमेकोदकुम्भजलसाध्यस्नानमाभिधायेतरसप्तोदकुम्भजल-
स्नानमात्रे मन्त्राविशेषाभिधानाद् ऽयेप्स्वन्तरग्रय इत्ययमेव स-
र्वजलकुम्भग्रहणसाधारण इत्यवगम्यते । ततः सर्वेभ्यो द्वि-
तीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽप्स्वन्तरिति जलपादाय वक्ष्य-
माणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिपिञ्चते । तद्यथा ‘येनश्रियम्’ इति द्वितीये-
नोदकुम्भेन स्नानम्, ‘आपोहिष्ठा’ इति तृतीयेन, ‘यो वः शिवतमः’
इति चतुर्थेन, ‘तस्मा ऽअरम्’ इति पञ्चमेन, पष्ठसप्तमाष्टमैस्तृष्णीम् ॥

उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय व्या-
सो ऽन्यत्परिधायादित्यमुपनिष्ठते—“उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि द-
शसनिं मा कुर्वाचिदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिव्यावाभिरस्थाच्छतसनिरसि
शतसनिं मा कुर्वाचिदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थान्नायं ग्रावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि
सहस्रसनिं मा कुर्वाचिदन्मा गमय” इति ॥ ९ ॥

उदुत्तमपितिमन्त्रेण मेखलां रक्षनामुन्मुच्य शिरोमार्गेण नि-
स्सार्य तां भ्रुवौ निक्षिप्य दण्डं च निधाय भ्रुवौ निक्षिप्य अश्व-
सरप्राप्तमजिननिधानं च कृत्वा अन्यद्वस्त्रं परिधायादित्यं सूर्यम्
'उद्यन्भ्राजभृष्णुः' इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठते स्तौति ॥

दधि तिलान् वा प्राश्य जटालोमनखानि संहृ-
त्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत "अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो
राजा ऽपमागमत् । स मे सुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च
भगेन च" इति ॥ १० ॥

ततः दधितिलानामन्यतरत्प्राश्य जटाश्च लोमानि च
नखानि च संहृत्य संहार्य वापयित्वाँदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलस-
म्मितेन कनिष्ठिकाग्रस्थूलेनोदुम्बरकाष्ठेन 'अन्नाद्याय व्यूहध्वम्'
इति मन्त्रेण दन्तान्धावेत प्रक्षालयेद्वाक्षणः । दशाङ्गुलेन राज-
न्यो ऽष्टाङ्गुलेन वैश्व इति विशेषः । अत्र जटालोमनखवपननि-
मित्ताद् उत्तरसूत्रे पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च
स्नानमापद्यते, अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय पुनः
कर्मान्तरमारभेत इति सिद्धम् ॥

उत्साद्य पुनः स्नात्वा ऽनुलेपनं नासिकयोर्मुख-
स्य चोपशृङ्गीते "प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय
श्रोत्रं मे तर्पय" इति ॥ ११ ॥

उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनर्भूयः स्ना-
त्वा शिरःप्रमृतीन्पद्मानि प्रक्षालयानुलेपनं चन्दनादि मुखस्य
नासिकयोश्च "प्राणापानौ मे तर्पय" इत्यादिना मन्त्रेणोपशृङ्गीते
मुखं नासिकां चानुलिम्पतीत्यर्थः ॥

पितरः शुन्धध्यामिति पाण्डोरयनेजनं दक्षिणा नि-

पिच्यानुलिप्य जपेत् "सुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां (श्रुया-
सः) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां श्रुयासम्" इति ॥ १२ ॥

ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं "पितरः शु-
न्धध्वम्" इत्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा
दक्षिणस्यां दिशि पितृतीर्थेन प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पि-
तृकर्मकरणनिमित्तमुदकस्पर्शं विधाय चन्दनादिना सुगन्धि-
द्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य "सुचक्षा ऽअहम्" इति मन्त्रं जपेत् ॥

अहतं व्यासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत "प-
रिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं
च जीवामि शरदः पुरुची रायस्पोषमभिसंव्य-
षिष्ये" इति ॥ १३ ॥

ततो ऽहतं नवं सदशं वासो वस्त्रं 'परिधास्यै' इत्यादिना म-
न्त्रेणाच्छादयीत परिदधीत । तदलाभे ऽमौत्रेणारजकेन धौतं
क्षालितं परिदधीत ॥

अधोत्तरीयम् "यशसा मा द्यावापृथिवी यशसे-
न्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा ऽविन्दद्यशो मा
प्रतिपद्यताम्" इति ॥ १४ ॥

अथान्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वस्त्रं 'यश-
सा मा' इत्यादिना मन्त्रेणाच्छादयीतेति गतेन सम्बन्धः ॥

एकं चेत्पूर्वस्थोत्तवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ १५ ॥

यद्येकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वा-
सम उत्तरवर्गेणोत्तरभागेण पूर्वोक्तेनैव मन्त्रेण प्रच्छादयीत ॥

सुमनसः प्रतिगृह्णाति "या ऽआहरज्जमदग्निः श्र-
द्धायै मेघायै कामायेन्द्रियाय । ता ऽअहं प्रतिगृह्णामि
यशसा च भगेन च" इति ॥ १६ ॥

सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति अन्येन दत्तान्यादत्ते 'युवा आहरत्' इति मन्त्रेण ॥

अथाववध्नीते "यद्यशो ऽप्सरसामिन्द्रश्चकार त्वि-
पुलं पृथु । तेन सद्ब्रथिताः सुमनस ऽआवधामि यशो-
मयि"इति ॥ १७ ॥ ..

अथ ताः सुमनसः प्रतिगृह्णाववध्नीते शिरसि वध्नाति 'य-
द्यशोऽप्सरसाम्'इत्यादिना मन्त्रेण ॥

उष्णीषेण शिरो व्वेष्टयते 'युवा सुवासा'इति ॥ १८ ॥

उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्धानं
वेष्टयते 'युवा सुवासा' इति मन्त्रेण ॥

"अलङ्करणमसि भूयो ऽलंकरणम् भूयात्"इति
कर्णवेष्टकौ ॥ १९ ॥

अलङ्करणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोः वेष्टकौ
कुण्डले मन्त्रावृत्त्या प्रतिमुञ्चते परिधत्ते ॥

वृत्रस्येत्यङ्के ऽक्षिणी ॥ २० ॥

वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मेदेहीत्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं द-
क्षिणवामे आक्षिणी मन्त्रावृत्त्याऽङ्के सौवीराज्जनेन संस्करोति ॥
"सव्यं वा अग्रे मानुष"इति दीक्षाप्रकरणस्थलिङ्गात् "वृत्रस्ये-
त्याक्षिणी अङ्केऽभ्यज्जनेनाभिनासिकम् । सव्यं प्रथममित्येव
थ्रूयते बह्वृचश्रुतौ"इति कारिकाकारोक्तेश्च सव्यदक्षिणे यथा-
क्रमं मन्त्रावृत्त्येति गदाधरः ॥

रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शं प्रेक्षते ॥ २१ ॥

रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानं सुप्तप्रभृति शरीरम्
आदर्शं दर्पणे प्रेक्षते पश्यति ॥

छत्रं प्रतिगृह्णाति "बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो
मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहि" इति ॥ २२ ॥

छत्रमातपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णा
ति अन्यत आदत्ते ॥

"प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम्" इत्युपानहौ
प्रतिमुञ्चते ॥ २३ ॥

उपानहौ पादत्राणे 'प्रतिष्ठे स्थ' इति मन्त्रेण प्रतिमुञ्च-
ते परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च
युगपत्पादयोः प्रतिमुञ्चते ॥

"विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत" इति
वैणवं दण्डमादत्ते ॥ २४ ॥

विश्वाभ्य इत्यनेन मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डमादत्ते गृ-
ह्णाति । इदमभिषेकप्रभृति दण्डग्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता
करोति नाचार्यः ॥

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, व्वासश्छत्रोपान-
हश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ॥ २५ ॥

दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दन्तप्रक्षाल-
नादीनि नित्यमपि सर्वदा मन्त्रवन्ति स्नातकस्य भवन्ति । वा-
ससी च छत्रं चोपानहौ च वासश्छत्रोपानहः चकारादण्डो
ऽपि । एतानि चेदपूर्वाणि नूतनानि ध्रियन्ते तदा मन्त्रो भवति
इति पट्टी कण्डिका ॥ स्नातस्य नियमाश्च प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।

इति समावर्तनम् ॥

विवाहाद्युपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या समाप्ता ॥

अथ पारस्करगृह्यानुसारी विवाहप्रयोगः ॥

तत्र वैवाहिकात् दिनात्पूर्वं तृतीयपष्ठनवमाद्दिनेषु “न पूर्वमिदमाचरेत्त्रिनवपण्मिने वासरे” इति सुहृत्तचिन्तामणौ सर्वारम्भनिषेधात् अनवमे अपष्टेऽतृतीये दिवसे चन्द्रानुकूल्ये विवाहोक्तनक्षत्रे संस्कार्यायाः कन्यायाः संस्कार्यस्य पुत्रस्य च पित्रादिः सर्वारम्भं कुर्यात् ।

आचारात् चुड्डीनिर्माणाय पुरन्ध्रीद्वारा मृत्स्नामाभीय संशो-
ध्य तस्यास्त्रिशृङ्गां चुड्डीं सद्रव्यां निर्माप्य गोमयेनोपलिम्पेत् ।

नैरिकाटुपल्लित्वाशं भूमौ सण्डुलेस्त्रेन ‘खड्डी’ इति प्रालि-
द्धेन, तण्डुलपिष्टोदकेन वा चतुष्पदीगुपल्लित्य तत्र सर्वारम्भ-
लप्रात्प्राक् वितानाधः पित्तलादिपात्रस्थपिट्टातकलिखितपीठं
संस्थाप्य तत्र वरं कन्यां वा समुपवेश्य कोष्णेनोदकेन सुग-
न्धिस्वच्छतैलहरिद्रासिद्धार्थकलकाद्युद्घर्तनपूर्वकं संस्नाप्य धौतानि
वासांसि परिधाप्य स्वसमीपमानाय्य स्वासने स्वदक्षिणतः
समुपवेश्य दीपं प्रज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य देवैभ्यः
पुष्पाञ्जलिं स्वयं संस्कार्यहस्तेन च समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् ।
तत्र सङ्कल्पः—अथेहामुकोहम् मम अमुकराशेः कन्यायाः पुत्रस्य
वा करिष्यमाणविवाहसंस्कारकर्मणः सर्वसामग्रीसंघट्टकर्मणि
निर्विघ्नतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्पर्य श्रीभगवतो गणेश्व-
रस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि गणेशं सम्पूज्य
आचारात्सद्रव्यास्तिस्रो वस्त्रखण्डपोटलिकाः कृत्वा एकां चु-
ल्लयाम् एकां ताम्रकटाहे एकां ताम्रदर्व्यां च बद्ध्वा कटाहे
वस्त्रपूतं सुगन्धि सुरभ्यादिघृतं निक्षिप्य अपटच्चराः अकृत्याज्ञाः

अनेडमूकाः अरुघराः अरुग्णाः अलोलुपाः गिल्पज्ञाः पुरन्धी-
रानाय्य तद्वारा धौतगोधूमचूर्णसंपाद्यसोहालिकादिपाकारम्भं
कृत्वा तदैव वरकन्यापरिधानार्हवस्त्रस्यूतकरणाद्यारम्भं कारयेत् ॥

॥ अथ पूर्वाङ्गविधिः ॥

विवाहदिनात्पूर्वदिने तस्मिन्नेव दिने वा कन्यापित्रादिः
पत्न्या सह कृताभ्यङ्गस्नानः कन्यां सर्वाङ्गोत्तरीत्या
स्नापयित्वा अहतोष्णीपादिपीतवासाः शुभासने प्राङ्मुख उप-
विश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणानायम्य स्वदक्षिणतः
(पृ. ५४ प्र. भा.) पत्री तदक्षिणे 'संस्कार्यकन्यां चोपवेश्य 'स्व-
स्तिनोमिमीताम्' इत्यादिशान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा ग-
णेशं विष्णुम् उमामहेश्वरौ सूर्यं गुरुं कुलदेवतां स्थानदेवतां
च नमस्कृत्य गणेशमुक्तविधिना सम्पूज्य यावन्मातृविसर्जन-
स्थाय्यखण्डदीपं प्रज्वलयेत् । तत्र सङ्कल्पः—मम कन्यायाः
साङ्गविवाहकर्मणि अन्तरिक्षचारिभूतादिविघ्ननिरासार्थम् एत-
त्कालमारभ्य मातृविसर्जनपर्यन्तमखण्डदीपं देवसंनिधौ स्था-
पयिष्ये । अथ दीपप्रार्थना—दीपस्त्वं देहि कल्याणं देहि सर्वा-
न्मनोरथान् । यावद्ब्रतं समाप्येत तावत्त्वं च स्थिरो भवेति ॥
ततः प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अर्घ्यं संस्थाप्य अग्नेहेत्यादि अमुकगो-
त्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् मम अमुकराशेरस्याः कन्यायाः
बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा भर्त्रा सह धर्म्यमजोत्पादनशृङ्ख-
परिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
विवाहाख्यसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपू-
जानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपू-
जानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि पूर्वोक्तविधिना विधाप्य सति
सम्भवे ग्रहयागं पूर्वोक्तरीत्या कुर्यात् । तदसम्भवे कलशस्थापनं

कृत्वा तत्र ब्रह्मवरुणाधिदेवतादिसहितान् नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य चन्दनादिना लिखितयोगौरीहरयोः पूजनं कन्याहस्तेन कारयेत् ।
सङ्कल्पः—अथेहेत्यादिसं. अमुकराशिरमुकनाम्नी अहं सर्वसौभाग्यसमृद्धये गौरीहरयोः पूजनं करिष्ये । एतन्त इति, ॐ भूर्भुवः स्वः गौरीहरौ सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति प्र० । ध्यानम् ।
सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालङ्कारसंयुताम् । पीताम्बरयुगं देवं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् १ करेणाथः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु । वरदं चाभयं वाभेनाश्लिष्य च तनुप्रियाम् २ एवं ध्यात्वा पूज्य मन्त्रैः पुण्यभाजस्तथा म्त्रियः ॥ इति ध्यात्वा पूजयेत् ॥ पूजा-
मन्त्रः—गौरीहर महेशान सर्वमङ्गलदायक । पूजां गृह्णाण देवेश सर्वदा मङ्गलं कुरु ॥ इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य-
कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितन्तुभिः ।

वर्तिकां दीपयेत्पश्चाद्भूतसम्पत्तिहेतवे ॥

एवं वर्तिकां मज्ज्वलद्य तया नीराज्य सम्प्रार्थयेत् । एवं सिद्धवर्तिकयाऽखण्डदीपं कुर्यादिति केचित् । भोजनीया व्राह्मणाश्च सुवासिन्यः सुपूजिताः । दशाष्ट पञ्च युग्मं वा हिरण्येनायतोपयेत् ॥ अस्मिन्नवसरे कात्यायनी—महालक्ष्मीपूजनं कार्यम् । वाग्दानसमयोक्तम् इन्द्राणीपूजनमपि अस्मिन्नेव समये कार्यम् । वाग्दानस्य उत्कृष्य द्वारपूजासमयेऽनुष्ठीयमानत्वात् । अथेहामुकगोत्रोत्पन्ना अमुकनाम्न्यहं सौभाग्यसमृद्धये इन्द्राणीपूजनं स्वर्णादिमूर्तौ चन्दनादिना लिखितमूर्तौ वा करिष्ये इति सङ्कल्प्य ताम्—

देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभापिनि । वरं सौभाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥ धान्यं देहि धनं देहि पशून्देहीन्द्रभापिनि । यशो देहि सुखं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥ इति

मन्त्राभ्यां पूजयेत् । ततः रक्षाविधानोक्तप्रकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य एतं ते इति प्रतिष्ठापयेत् । कन्याया वामहस्ते तन्मातुश्च वामहस्ते कङ्कणं धर्नीयात्, तिलकादि कृत्वाऽऽशिपं च दद्यात् पुरोहितः । कङ्कणौपधयश्चाग्रे वरपूर्वाङ्गप्रस्तावे द्रष्टव्याः ॥

॥ इति कन्यापक्षे पूर्वाङ्गविधिः ॥

अथ वरपक्षे तद्विधिः ॥

वरपिता विवाहात्पूर्वादिने तद्दिने वा कृताभ्यङ्गस्नानः नित्यं कर्म वैश्वदेवान्तं कृत्वा शुचिः शुक्लादिवासाः वरम् अभ्यङ्गपूर्वकं मङ्गलद्रव्यैः संस्नाप्य शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य दीपं प्रज्वलय्याचम्य 'स्वस्ति नो मिमीताम्' इत्यादिना शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशं विष्णुम् उमामहेश्वरौ सूर्यं गुरुं कुलदेवतां स्थानदेवतां च प्रणम्य अर्घ्यस्थापनं विधाय प्राणानायम्य देशकालस्मरणान्ते अमुकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य विवाहकर्मणि निर्विघ्नतया कार्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति सं० यथाविधि गणेशं सम्पूज्य *प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

* अत्रैव वरः अनाथमस्थितिप्रयुक्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

तद्य द्द्वारातेनोक्तम्—अनाथमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽथममुपेयात् । द्वितीये ऽतिकृच्छ्रम्, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्, अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ।

प्राजापत्यकृच्छ्रादीनां स्वरूपं मिताक्षरायां व्यक्तम् । प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायज्ञैका गौः, अतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोद्वयम्, कृच्छ्रातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोचतुष्टयं गोत्रयं वा, चान्द्रायणप्रत्याम्नायो ऽष्टौ पञ्च चतस्रस्त्रिंशो वा गावः । प्राजापत्येष्वशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । धेनोरभावे निष्कं वा तदर्धं पाद्मेव वा ॥ सुवर्णं रजतं वा ऽपि दद्याच्छक्यनुसारतः । अशीति-

अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा स-
पत्नीकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य देवपितृकृणा-
पाकरणहेतुधर्मपमजोत्पादनगृह्यपरिग्रहसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर-

शुक्लात्मकः कर्पः, चत्वारः कर्पा निष्कः ।

अत्यशक्तेन निष्कृपादाधर्मितं रजतं, तत्सममूज्यं धान्यादि वा
देयम् । अथ साङ्कल्पिकः प्रयोगः । तत्र प्रथमाध्दे प्राजापत्यकृच्छ्र-
ग्रत सङ्कल्पः—देशकालसंकीर्तनान्ते ऽमुकशर्मणो मम समावर्तनदि-
नमारभ्य यावदब्दं किञ्चित्तन्म्यूनं वा ऽनाश्रमस्थितिजन्यदोषपरि-
हारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतिष्यर्थं प्राजापत्यकृच्छ्रग्रतं तत्प्रत्याम्नायै-
कगोनिष्कयीभूतरजतद्रव्यदानेनाहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं
सम्पूज्य देयद्रव्यं च सम्प्रोक्ष्य सम्पूज्य द्रव्यं गृहीत्वा पूर्ववद्देशकाला-
द्युल्लिख्येदं प्राजापत्यकृच्छ्रग्रतप्रत्याम्नायैकगोनिष्कयीभूतं रजतद्रव्य
चन्द्रद्वैवतममुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति 'यज्ञसाध-
नभूताया' इति मन्त्रमुच्चरन् दद्यात् । दानप्रतिष्ठार्थं किञ्चिद्रजतं
ताम्रखण्डं वा दद्यात् ।

अब्दद्वयमनाश्रमस्थितौ समावर्तनदिनमारभ्याब्दद्वयपर्यन्तम्-
अनाश्रमस्थितिज० प्रीत्यर्थम् अतिकृच्छ्रग्रतं तत्प्रत्याम्नायैकगोद्वयनि-
ष्कयेत्यादि पूर्ववत् ।

त्रिवर्षं तदित्यतौ अब्दत्रयपर्यन्तम् इति कृच्छ्रातिकृच्छ्रग्रतप्र-
त्याम्नायेति च विशेषः ।

त्रिवर्षेर्ष्वै तु देशकालकीर्तनान्ते समावर्तनदिनमारभ्याद्य याव-
दनाश्रमस्थितिज० चान्द्रायणग्रतं तत्प्रत्याम्नायाष्टाद्यन्यतमगो-
निष्कयीभूतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्यामि० इत्यादि पूर्ववत् ।

कन्यापिता कन्याया गन्नाधानादीनां सस्काराणां मध्ये
सुतानामेषां सस्काराणामयुद्धिपूर्वं युद्धिपूर्वं वा लोपेन जनितभय-
घायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रति संस्कारमहं कृच्छ्रप्रायश्चि-
त्तं तत्प्रत्याम्नायैकगोनिष्कयीभूतयथाशक्तिरजतदानेनाहमाचरिष्यामि
इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य पूर्ववद्दद्यात् प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

प्रीतये विवाहाख्यं संस्कारं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मा-

विवाहात्पूर्वम् आपदादिना कन्यारजोदर्शने जाते कन्याया विवाहयोग्यतासिद्ध्यर्थमुपायमाह—संस्कारभास्करे आश्वलायनः—

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।

दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोधतीम् ॥

दद्यात्तदनुसङ्घा गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।

दातव्यैकाऽपि यत्नेन दाने तस्या यथाविधि ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।

तदतीर्तनुसङ्घेषु घराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥

तामुद्बहन् घरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतमिति ।

विष्णुः—यद्देवेति ऋक्सूक्तं कूष्माण्डं परिकीर्तितम् ।

नवावृत्त्या हुवेदाज्यं होमः कूष्माण्ड ईडितः ॥

तस्याः—कन्यायाः । दाने—कर्तव्ये । यथाविधि—सुवर्णशुक्लादिगोदानविधिना । घरायेति त्रितयस्य उक्तप्रकाराणामन्यतमेन दातुः कन्यादाने योग्यता भवतीत्यर्थः । उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्कन्याया उपवासप्रयान्ते गव्यपयःपानपूर्वकम् अदृष्टरजसे कुमार्यै रत्नभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते । तामुद्बहन्नित्यनेन घरस्य कूष्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यता बोध्यते इति दिक् ।

*घरपितुः पुत्रस्य विवाहाख्यसंस्कारे कर्तृत्वं पुत्रकर्तृकपाणि-ग्रहणादिकर्मसु अनुमतिदानरूपप्रेरणया । यथा प्रयागे घपनं कुर्यादित्यादौ घपने कर्तृत्वस्य भाषितनिष्ठत्वे ऽपि तत्प्रेरणया यजमानस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अत एव घपनं करिष्ये इत्येव सङ्कल्पो नारायणभट्टादिसर्वनिबन्धकारसम्मतस्तत्र, तद्वत्प्रकृते ऽपि प्रयोजकव्यापारस्यानुमतिरूपस्यैव धातुवाच्यत्वेन विघ्नक्षया कर्तृत्वं सूपादम्—इति प्रार्थनानामभिप्रायः । नवीनास्तु प्रधानसङ्कल्प पुत्रकर्तृरुमेव यदन्ति । अङ्गानुष्ठानव्यातिरिक्तस्य पितृव्यापारस्याभावात् । एषं समावर्तने ऽपि ।

कन्यापितुस्तु घरकर्तृकविवाहपदार्थघटकप्रतिग्रहप्रयोजकीभूत-

वृष्या-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचनानि करिष्ये । इति सङ्क-
ल्प्य मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचनानि विधाय सति
सम्भवे ग्रहयागं कुर्यात् । तदसम्भवे कलशं संस्थाप्य
तत्र ब्रह्मरुणाधिदेवतादिसहितानादित्यादिग्रहानावाह्य पूर्वोक्त-
विधिना सम्पूज्य रक्षाविधानोक्तप्रकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य प्र-
तिष्ठाप्य वरहस्ते तन्मातृहस्ते च बध्ना सुरक्षितं कुर्यात् । चतुर्थी-
कर्मदिवसे मोचयेत् ।

कङ्कणौषधपथ हेमाद्रौ भविष्यपुराणे-

दूर्वा यवाङ्कुराश्चैव बालकं चूतपत्रुवाः । हरिद्राद्वय-सि-
द्धार्थ-शिलिपत्रोरगतत्वचः ॥ कङ्कणौषधपथैताः कांतुकारुणा
नव स्मृताः । इति पूर्वाङ्गविधिः ॥

(यद्यपि सूत्रकारेण चहिःशालायां विवाहादिकर्मविधानात्
शालाकर्मणि च आग्नेयादिषु चतुर्षु कोणेषु स्तम्भनिस्त-
नस्य मध्ये च छादनार्थं काष्ठस्थापनस्य विधानात् तन्निमित्तं
पुरस्कृत्य बसिष्ठेन चतुर्षु कोणस्तम्भेषु मध्यकाष्ठे च विहितं
नन्दिन्यादिपञ्चमातृणां स्थापनं शालाकर्माभावेऽपि समाचारा-
त् शूर्पे दाक्षिणात्येषु परिदृश्यते तथापि विवाहादिषु यथावि-
धि शालानिर्माणस्य प्रायः सर्वत्र लुप्तत्वात् तद्वटकस्तम्भनिमि-
त्तमुपक्रम्य विहितं नन्दिन्यादिस्थापनं पर्वतीयादिषु न मच-
छति । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याननुष्ठातव्यत्वात् । शूर्पादी
स्थापनं तु स्मृत्यविहितं न तत्समाचारासिद्धिमिति बोध्यम् ।

बध्नुवरयोर्विवाहस्यैकस्यां शालायां कन्यापितृमृहाद्वहिरनुष्ठी-
यमानत्वात्तत्रैव नन्दिन्यादीनां स्थापनमुचितम् । यत्तु उभयोः
पक्षयोस्त्वामां स्थापनं दृश्यतेऽद्यत्वे दाक्षिणात्येषु, तत्र समा-
धानकर्तव्यादेव कन्याविवाहस्यैकारकत्वं च बोध्यमिति दिक् ।

चार एव शरणम् इति दिक् ।

पूर्वाङ्गानुष्ठानं च देशान्तरे विवाहे तत्रैव गत्वा कार्यम् ।
 “उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्वान्नान्दीमुखं पिता । देशान्तरे
 विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम्” ॥ इतिरेणुकारिकोक्तेः ।
 देशान्तरं च महानदीव्यवहितं वा गिरिव्यवहितं वा
 भाषाभिन्नं वेति दिक् ।

इदं च पूर्वं वरपक्षे प्राधान्यादिति पर्वतीयसमाचारः ।
 कन्यापक्षे पूर्वमिति दाक्षिणात्याचारः । तद्यथाऽऽचारमनुष्ठेयम्) ।

(ततो ब्राह्मणान्भोजनदक्षिणादिभिः सन्तोष्य तत एकं
 ज्योतिर्विदं सुशीलं मङ्गलादिद्रव्यसहितघटिकापात्रयुतं विवा-
 हलग्ननिश्चयार्थं कन्यापितृगृहं प्रति मथमं प्रेषयेत् ।

ततो वरं सार्विकाहारं भोजयित्वा, नेदिष्टे वधूगृहे दि-
 वा विवाहलग्ने अभोजयित्वा सर्वा विवाहसामग्रीमुपकल्प्य
 वरं रक्ततूलकञ्चुकोष्णीपंकटिवेष्टोत्तरीयकुण्डलग्रैवेयकाशलंका-
 रैर्मुकुटादिभिश्चालंकृत्य शिविकादियानमारोह्य उपकल्पितां
 सर्वा विवाहसामग्रीमग्रतः कृत्वा वस्त्रालङ्कारादिभूपितमु-
 दितवान्धवाप्तपुतः सपुरोहितादिद्विजः *पञ्चधोपपूर्वकं क-
 न्यापितृगृहं व्रजेत्) ।

अथ वाग्दानचरणविधिः ॥

अथ कन्यापिता मार्गागतं वरं श्रुत्वा उपकल्पितां

*पुरश्चर्यार्णवे संगीतशास्त्रे-ततं सुपिरमानद्गमयःसारो घनं
 तथा । घाद्यमेतत् पञ्चविधं देवदेवस्य ताण्डवे ॥ तत-वीणादि ।
 सुपिरं-वंशोशहादि । आनन्दं-डिण्डिममृदङ्गादि । अयःसारो
 घण्टादि । घनं-कांस्यतालादि ।

वरपूजासागर्गीं स्वसविधे आनाम्य सुलितायां भुवि समुपविश्य
त्रिराचम्य प्राणानायम्य गणेशादीन् गन्धपुष्पादिना सम्पूज्य
सति सम्भवे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र वरुणं
ग्रहांश्चावाह्य सम्पूज्य वरागमनं मतीक्षेत ।

(अथ वरस्य पिता मार्गागतस्य वरस्य जनतादिदृत्तान्तानि
वेदनार्थं सफलदधिपात्रसहितं सौम्यवेषं मनुष्यद्वयं, अचरा-
भ्यङ्गावशिष्टहरिद्रारञ्जिततैलकुतुपक्रुद्धतिकापट्टसूत्रद्वयं नापिता-
दिकृञ्च प्रेषयति । ततः कन्यापितापि तल्पेपितं गृहीत्वा
मनुष्यपोर्मनुष्याणां वा अर्चां कृत्वा यथाशक्ति तद्योग्यद्र-
व्यं दत्त्वा सुभोज्यं भोजयित्वा स्वयमपि स्वीयमांसं म-
नुष्यद्वयं फलसहितं वरस्य शीघ्रमाकारणार्थं प्रेषयति) ।

ततः कन्यापिता निजमन्दिराद्दूरागतं समाजमध्यस्थि-
तं वरं विलोक्य जनतया सह वरमानेतुं पञ्चघोषपूर्वकं कतिचित्प
दानि गत्वा द्वारमानाद्य द्वारे यथाशक्ति वराधिष्ठितयानं
बोद्ध्वा वरं यानादवतार्य वरहस्तात् श्रीफलादि
सादरं गृहीत्वा स्वानीय स्वस्तिकादिशोभितायां शुद्धायां
भूमौ वक्ष्यमाणप्रकारेण पादप्रक्षालनादिपूर्वकं स्वासने
प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविशेत् । तत्र तावत् आचम्य
प्राणानायम्य आचार्यस्य पादप्रक्षालनार्थं पात्रयुग्मं
प्रयच्छति—“आपद्धनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थात्पर्षण-
कामधेनवः । अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्रा-
ह्मणपादपांसवः” ॥ इत्याचार्यपादौ प्रक्षाल्य इत्यमेव वरपा-

*वराभ्यङ्गावशिष्टतैलकुतुपादिहस्तनापितादिप्रेषणं तु पूर्वा-
ज्ञानुष्ठानोत्तरं सद्य एवोचितम् । इत्यते च तथैव मध्यदेशियपर्वती-
येषु । असुकरत्वात्पर्वते न तथा प्रचलतीति बोध्यम् ।

दौ प्रक्षालयेत् । ततः वाग्दानसंकल्पंकुर्यात् । अग्नेहेत्यादि सं०
 अमुकराशिरमुकशर्माऽहं करिष्यमाणकन्यादानाद्भवेन वाग्दा-
 नं करिष्ये इति संकल्प्य कुङ्कुमाक्तानि पञ्च पूगीफलान्यादाय
 अमुकगोत्रोऽमुकपवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यापी अमुक-
 शर्माऽहम् अमुकगोत्रस्यामुकपवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्या-
 यिनोऽमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकशर्मणः
 पुत्राय अमुकशर्मणे विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने वराय अमुक-
 गोत्रस्यामुकपवरस्यामुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यापिनोऽमुकश-
 र्मणः प्रपौत्रीम् अमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकशर्मणः पुत्रीम् अ-
 मुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते
 (तुभ्यं) दास्ये इति वाचा संप्रददे । तत्प्रतिग्रहार्थम् एभिर्ग-
 न्धासतपुष्पपूगीफलद्रव्यभूषणाद्युपचारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मी-
 ति प्रत्युक्तिः ।

इति वाग्दानम् । अथ वरणविधिः ।

ततः पुनरर्घ्यं संस्थाप्य वरणसंकल्पंकुर्यात् । अग्नेहेत्यादि सं०
 अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहं करिष्यमाणकन्यादा-
 नप्रतिग्रहार्थं द्वारदेशागतस्य वरस्य पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये ।

तत्पूर्वाद्भवेन वरकन्ययोः पाणिग्रहणकर्मणि आचार्यकर्म
 कर्तुम् आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये । प्रथमम् आचार्याय भू-
 मिदेवाग्नेति मन्त्रेण अर्घ्यं दत्त्वा गन्धद्वारामिति गन्धान् दत्त्वा ॐ न-
 मोऽस्त्वनन्तायेति अक्षतपुष्पमालादिभिः सम्पूज्य अद्भिः क्षीरेण
 कुशाग्रैर्दध्ना तिलैः (तिलस्थाने वदरेण) तण्डुलैर्यवैः सर्पपैथ्य सम्पा-
 दिताष्टाङ्गेनार्घेण आचार्यसम्मुखः अवोऽर्वोऽर्व्यः प्रतिगृह्यताम् इति
 वदेत् । ॐ अहं प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः प्रतिभूयात् । ततः कन्या-
 पिता वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धासतपुष्पपूगीफलद्रव्योप-

वीतद्रव्यवासोलंकरणपुष्पमालाभिर्वरकन्ययोर्विवाहकर्मणि(आ-
चार्यकर्म कर्तुम्) आचार्यत्वेन त्वामह वृणे इति धूयात् ।
आचार्यश्च तत्प्रतिगृह्य वृतोऽस्मीति प्रतिधूयात् । आचार्य
स्तु यथास्वर्गे इति सम्प्रार्थ्य कन्यापिता पुनर्घ्यं दद्यात् ॐ अर्घ्याऽ
र्घ्योऽर्घ्यः प्रतिगृह्यताम् इति । अहं प्रतिगृह्यामि इत्याचार्यः । ततः
कन्यापिता पूर्ववत् सम्प्रार्थितमष्टाङ्गपर्व इस्तपोः कृत्वा उत्थाय
वराचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् । ततः समाचारात् आचार्यममुखाः वर-
शास्त्रीया एतद् ब्राह्मणकण्डिकासप्तकं यथाश्रुतमुच्चैः पठेयुः ।

* ॐ अथ वर वृणीते बलवद् वै देवा ऽएतस्य
ग्रहस्य होमं प्रेक्षन्ति तेऽस्मा ऽएत वरः समर्द्धयन्ति
क्षिप्रे न ऽहं ग्रह जुहवदिति तस्माद् वर वृणीते १
अथ वर वृणीते यद् ग्रह वै कश्च सुपुत्राणो वर वृणी-

* का थौ अ ९ क ४ ख ३६ वरं वृत्वा ददाति च ।

अग्निष्टोमे सुत्यादिवसे उपाशुग्रहहोमात् पूर्वं यजमानो हविर्घो-
नमण्डपाग्निष्कान्तमध्वर्युमन्वारभ्य "पुत्रो मेऽस्तु स्वर्गो मेऽस्तु"
इत्यादिष्वर प्रार्थ्य अध्वयये वर गद्यादिरूपं ददाति । तस्यार्थं
वादाऽयम्-अथ वर वृणीते इति (श ब्रा का ४ अ १
ब्रा १ क २१) अथ अध्वर्यो हविर्घोनमण्डपाग्निष्कमणान
न्तरं यजमाना वर वृणीते । * इ यत् देवा * एतस्य ग्रह
स्य उपाशुग्रहस्य होमं बलवत् बलेन युक्तं यथा स्यात्तथा प्रेक्ष-
न्ति । यद्वा बलवत् बलमिव । बलं यथा इच्छन्ति तथा होममपो
च्छन्ति । यद्वा बलवदिति होमविशेषणम् । छा-दसो विभक्तिलुक् ।
ते देवा अस्मै यजमानाय एतं यजमानप्रार्थितं वरं समर्द्धयन्ति
वर्द्धयन्ति-न अस्माकमर्थे इमम् उपाशुग्रहं क्षिप्रे क्षिप्रताकरे
भये जुहवत् जुहोतु इति हेतोः । तस्मात् अस्मिन् समये वरस्य द्वै
समर्द्धनात् वर वृणीते ॥ १ ॥

का थौ अ १५ कं ७ ख ७ वरं धृत्या प्रह्लाधित्यामन्वयते ।

ते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते तस्माद्धरं वृणीते २ अ-
थ व्वाराह्याऽउपानहाऽउपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा
घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुस्ततो व्वराहः संवभूव
तस्माद्धराहो मेदुरो घृताद्धि संभुस्तस्माद्धराहे गा-
वः सञ्जानते । स्वमेवैतद्रसमभिसञ्जानते । तत्पशूना-
मेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति । तस्माद्धाराह्याऽउपानहाऽउ-
पमुञ्चने ३ स ऽआजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य
जैबलेराम । तस्माऽआसनमाहार्योदकमाहारयाञ्चका-

राजसूयेऽध्वर्यादिभिः आसन्यामुपवेशितो यजमानो वरं
वृणीते तस्यार्थवादोऽय—

यद्देते । (श० ब्रा० कां० ५ अ० ४ ब्रा० ४ कां० ८) अस्मिन्न-
घसरे सुपुत्राणः सोमं कुर्वन् यजमानः यं कं च वरं वृणीते स वरः
अस्मै अस्प यजमानस्य सर्वः समृध्यते समृद्धो भवति तस्मा-
द्धरं वृणीते ॥ २ ॥

का. शो. अ. १५ कं ६ पं. २४ पशूनां रसोऽस्तीति वराहोपा-
नहाऽउपमुञ्चते ।

राजसूये रथाविमोचनीयहोमानन्तरं रथादवरोहणसमये व-
राहोपानद्धारण विहितम्—तस्यार्थवादः—अग्नौ ह देवा इत्या-
दि । (श. ब्रा. कां. ५ अ. ४ ब्रा. ३ क. १९) देवा
अग्नौ घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुः । ततोऽग्निनिक्षिप्तात् घृतकु-
म्भात् वराहः संवभूव उत्पन्नः । तस्मात् घृतकुम्भोत्पत्तिकत्वात्
वराहो मेदुरः स्निग्धः । हि यतः घृतात् सम्भूतः समुत्पन्न इति
उक्तस्यैव स्पष्टीकरणम्, श्रुतेरजामित्वात् । तस्मात् घृतोत्पन्न-
त्वात् गावः पशुध्रेष्ठाः वराहे सञ्जानते । कथमित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिरेवाह—स्वं स्वकीयं रसमेव एतद् वराहसत्त्वमभिसञ्जानते ।
तस्मात् गवां तादृशसञ्जानात् एतद् वराहसत्त्वं पशूनां रसे
प्रतितिष्ठति । सारत्वात् पशुध्रेष्ठ इति भावः । तस्मात् धाराह्यौ
वराहचर्मनिर्मिते उपानही धारयेदिति विधिः ॥ ३ ॥

राथहास्माऽअर्घञ्चकार ४ स होवाच 'ध्वरं भवते
गौतमाय दध्न, इति । स होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष
ध्वरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्याचमभाषथास्तां मे
ब्रूहीति ५ स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानु-
षाणां ब्रूहीति ६ स होवाच विज्ञापते हास्ति हिरण्य-

स आजगामेति । (श. घ्रा. कां. १४ अ. ९ घ्रा. १ कं. ७-१०)

गौतमो गोत्रतः, आरुणिः । प्रवाहणस्य जैवल्लेरिति पृष्ठीद्वयं
प्रथमास्थाने । पञ्चालानां राजा प्रवाहणो जैवल्लिरानेत्यर्थः । तस्मै
गौतमाय आगंताय आसनमनुरूपमाहार्यं उदकं भृत्यैराहारयाञ्चकार
। (आहृत्येति का. पा.) अथ अस्मै अर्घ्यं पूजां पुरोचसा कृतवान् ४
मन्त्रवन्मधुपर्कं कृत्वा स ह राजा "धरं गोऽश्वादिल्लणं
अगधते गौतमाय तुभ्य दध्न" इत्युवाच । (तर्. हेति का. पा.)

स ह गौतमः "मे मम एष धरस्त्वया प्रतिज्ञातः" ।
अस्यां प्रतिज्ञायां हृदीकुर्व आत्मानम् । यां तु धाचं कुमारस्य
मम पुत्रस्य अन्ते समीपं स्वमभाषथाः पञ्चप्रश्नरूपां तामेव मे
ब्रूहि । स एव नो धरः" इत्युवाच ५

स ह राजा "हे गौतम दैवेषु धरेषु तद्वै, यं धरं त्वं
प्रार्थयसे, मानुषाणामन्यतमं ब्रूहि प्रार्थय" इत्युवाच ६

स ह गौतमः—"भवताऽपि विज्ञापते ह, ममास्ति सः, न
तेन प्रार्थितेन मम कृत्यं, यं मानुषं धरं त्वं दिशसि ।
यस्मात् ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्य अपात्तं प्राप्तम् । गो-
ऽश्वाद्यानां, दासीनां, प्रवारानां—परिवारानां, परिधानानां—परि-
धानयोग्यशौमादीनाञ्च अपात्तं प्राप्तम् । न च मम यद्विद्यमानं
मया त्वक्तः प्रार्थनीयं, त्वथा वा मह्यं देयम् । प्रतिमानञ्च धर-
स्त्वया । त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणोपा न चे-
ति । मम पुनरयमभिप्रायः—नः अस्मानेव केवलान् प्रति भवान्
सर्वत्र यद्दान्यो भूत्वाऽयदान्यो मा भून् । कदयो माम्भूदित्यर्थः ।
यतोः प्रभूतस्य अनन्तस्य फलस्य अपर्यन्तस्य अपरिसमाप्तिकस्य

स्यापात्तं गोऽअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परि-
धानानां मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्य-
घदान्यो भृदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽ
इति । उपैभ्यहम्भवन्तमिति । उवाचा ह स्मैव पूर्व-
ऽउपयन्ति ७ +स होपायनकीर्त्ताऽउवाच ॥

इति पठितवते वराय *अष्टाङ्गमर्षं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्निवेदयेत् ।

पुराप्रौजादिगामिकस्येष्टशस्य विस्रस्य मां प्रत्येव अदाता मा भूत्
भवान् । नचात्यन्तादेयमस्ति भवतः” इत्युवाच । एवं गौतमे-
नांके स राजा आह—“हेगौतम स त्वं तीर्थेन उपसदनशास्त्र-
विहितेन मार्गेण विश्यामिच्छासै इच्छस्व आप्तुमिच्छस्व” इति ।
एवमुक्ते गौतम आह—शिष्यत्वेनाहं भवन्तमुपैमि उपगच्छामि । पूर्वं
ब्राह्मणा विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान्वा उपयन्ति स्म आपदि
शिष्यवृत्त्या वाचैव उपगच्छन्ति स्म । क्षत्रिया वा वेद्यान् आपदि
शिष्यवृत्त्या वाचैव उपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिः ७

+अतः स राजा उपायनं पादोपस्पर्शनं तस्य कीर्त्तौ कीर्त्तनमात्रे
विद्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच उक्तवान् नोपायनमकारयत् । सहो
पायनकीर्त्या उवासेति कण्वशास्त्रीयपाठे स गौतम उपायनकीर्त्या
उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवाच उपितवान् । नोपगमनं चकारेत्यर्थः ।

सहोपायनकीर्त्तौ इति एकादशकण्डिकास्थ वाक्यं पूर्वाकाङ्क्षि-
तार्थपूर्त्यर्थं सङ्ग्रहितम् ।

पुरपार्थचतुष्टयस्य भार्याधीनत्वात् भार्यात्वेन कन्यादातुः
वरवरणसमये वरदानाख्यानत्रितयस्य पाठो वरस्य तत्पक्षीयाणां
च दातृप्रोत्साहनार्थं समुचितः । वराहाख्यानपाठस्याभिप्रायस्तु
उपानतसमर्पणस्य वरणे उक्तत्वात् वाराहोस्तयोः प्रशस्तत्वबोधन-
मेव बुध्यते, न शायते ऽन्यो, बोधनीयो विद्वद्वरैरिति ॥

*हेमाद्रौ दानमण्डे तृ. प्र. भविष्यपुराणे—आपः क्षीरं कुशा-
ग्राणि दध्यक्षततिलस्तथा । यथाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ्यः
प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

अष्टाङ्गानितु—

नाभौ हस्ते प्रदातव्यं स्फुट्ये शिरसि पादयोः ।

जानुनोरुदरे वक्त्रे अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥

अर्घदानमन्त्राः—

ॐ आगतोऽसि वरश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽसि अर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तुते ॥

ॐ असौ यस्ताम्रो ऽअरुण ऽउत यन्धुः सुमङ्गल ।

ये चैनं रुद्रा ऽअभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो

वैपाथं हेड ऽईमहे १ ॐ असौ यो ऽवसर्पति नीलग्री-

वो विलोहितः । उतैनङ्गोपा ऽअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः

स दृष्टो मृडमाति नः २ एवमर्घ्यं दत्त्वा नमोस्त्वनन्तापेति

गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिर्वरं सम्पूज्य वरणसामग्रीं हस्ते गृहीत्वा

एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतताम्बूलपादुकोपानहपु-

ष्पमालोष्णीपकञ्चुककटिवेष्टोपसंव्यानहस्तभूषणकर्णवेष्टरुवरमु-

द्रिकादिभिः करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थम् अमुकगोत्रम्

य० सं० अ० १६ म० ६

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन् आह—योऽसौ प्रत्यक्षो रद्रो रविरूपः ताघ्नः उदयेऽत्यन्त रक्तोऽरुणोऽस्तकाले आरक्तः उत अपि च यमूहः पिङ्गलवर्णः सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य एतादृशः, ये च रुद्रा एनम अभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसङ्ख्याताः एषां हेडः क्रोधम् अस्मद्पराधज वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेडः इति क्रोधनाम । एनामिति अभित इत्यादिना द्वितीया १

य. स अ १६ मं. ७ योऽसौ आदित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयो कुर्वन्निरन्तरं गच्छति, यश्च नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठो यस्य स नीलकण्ठो मयूरस्तारुणोऽस्तामो मयूरः इत्यन्त्यः, विलोहितः, विधेः

अमुकपवरम् अमुकवेदाध्यापिनम् अमुकशाखिनम् अमुकशर्मा-
 णं विष्णुस्वरूपिणं कन्यार्थिनं वरत्वेन त्वामहं वृणे ।
 वृतोऽस्मीति वरः प्रतिवदेत् । ततो वरः वस्त्रयज्ञोपवीतभूषणपु-
 ष्यमालावरमुद्रिकाधारणं विधाय सुचक्षामन्त्रं जपेत् । ॐ सुच-
 क्षा ऽअहमक्षीभ्यां (भूयास९) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्क-
 र्णाभ्यां भूयासम् (समावर्तने श्वास्त्यास्यते) इति । तत आचा-
 र्यः वरश्च उत्थाय यजमानाय तिलकाशीर्दानादिकं कुर्याताम् ।
 मन्त्राश्च ॐ अग्नये त्वा मह्यं व्वरुणो ददातु सोऽमृत-
 त्वमशीयायुर्द्वात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे १
 ॐ रुद्राय त्वा मह्यं व्वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय

पेण लोहितो रक्तोऽस्ति-एनं देवं गोपा उन गोपाला अपि अदधन्
 पश्यन्ति, उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः जलहारिण्यः योपि-
 तोऽपि अदधन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गत्वं प्रसिद्ध इत्यर्थः । दशेर्लुङ्
 इरितोवेत्यङ् । रुगागमश्छान्दसः । स दृष्टो रुद्रः नः अस्मान्
 मृडयति सुखयतु । लेटो ऽडाटौ इति आट् । अद्यैऽपि आदि-
 त्यशुद्धिः कर्तव्येति धाक्यार्थः ॥ २ ॥

य० सं० अ० ७ कं० ४७ हिरण्यप्रतिग्रहे विनियुक्तोऽयम् का-
 त्यायनेन-

हे हिरण्य वरुणः अग्नये ऽग्निरूपापन्नाय मह्यम् त्वा त्वां
 ददातु । पूर्वं वरुणेन कनकादि अग्न्यादिभ्यो दत्तम्, अतस्तेन
 तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अ-
 नेन विधिना गृह्णानः सोऽहम् अमृतत्वमारोग्यमशीय प्राप्नुयाम् ।
 हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीवनमोधि भव । प्रतिग्रहीत्रे प्रति-
 ग्रहकर्त्रे मह्यम् मयः सुखम् सुखकरम् एधि भव । दाता आयुष्मान्
 भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः १

गोप्रतिग्रहे विनियुक्तः-

हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणस्त्या त्वां ददातु । सोऽहममृतत्वं

प्राणो दात्रऽएधि व्वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे २ अँवृहस्प-
तये त्वा मह्यं व्वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्व-
ग्दात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ३ अँयमाय त्वा
मयं व्वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्रऽएधि
व्वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ४ अँकोऽदात्कस्माऽअदात्का-
मो ऽदात् कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रही-
ता कामैतत्ते ॥ ५ ॥

इति मन्त्राशिर्षं प्रतिगृह्य कन्यापिता समाचारात् दास्या-

प्राप्नुयाम् । हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणरूपा एधि भव ।
मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ययः अन्नं पशुर्वा भव—दुग्धदध्यादिरूपेण अ-
न्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भव २

वस्त्रप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे घासः वृहस्पतिरूपाय मह्यं व्वरुणस्त्वा त्वां ददातु । सोऽ-
हममृतत्वमशीय प्राप्नुयाम् । त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रिय-
सुखकारि भव । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखकरं च भव ३

अश्वप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे अश्व यमरूपाय मह्यं व्वरुणस्त्वा त्वां ददातु । स यमरूपो
ऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं प्राप्नुयाम् । हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो
भव । मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ययः अन्नं भोग्यं सन्ततिद्वारा पशुर्वा भव ४

य० सं० अ० ७ मं० ४८

मन्थौदनतिलादिप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहजदोषाभावाय च
देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति—को नरोऽदात् दत्तवान्,
कस्मै नराय अदात् दत्तगानिति प्रश्नद्वयम् । अस्योत्तरमाह-
कामोऽदात् कामायादात् । न त्वं दाताऽहं प्रतिग्रहीता, त्वत्का-
माभिमानो देवः मत्कामाभिमानिने देवायादात् । एवं च काम
एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम एतद् द्रव्यं ते तव
दात्प्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ५ ॥

दिभिः सुवासिनीभिर्वरस्य महानीराजनं कारयेत् ।

इति द्वारागतवरस्य पूजनपूर्वकवरणविधिः ।

(इति वाग्दानधूल्यर्घ्यविधिः) ॥

ततः कन्यापिता वरं पाण्डुकम्बलास्तृतस्थाने समुपवेश्य
वराचार्ययोस्तिलकं कृत्वा सत्पवसरे वरपित्रादीनामन्येषां
नेदिष्ठवान्धवानां च तिलकमालादिभिः पूजनं विधाय सुखो-
पविष्टान्कुर्यात् ।

अथ मधुपर्कपूर्वकविवाहप्रयोगः ।

तत उभयपक्षाया वाद्यघोषपुरस्सरं शान्तिपाठं (स्वस्ति-
वाचनं) पठन्तो विवाहस्थलं प्रविशेयुः । तत्र रक्तकम्बलादिना
उदग्दशम् अन्तःपटं विधाय प्राङ्मुखं वरं वरासमक्षं पश्चिमा-
भिमुखीं कन्यां समुपवेश्य स्वयं दाता उदङ्मुखो भूत्वा
अपेक्षितार्ता विवाहसामग्रीं यथास्थानमासाद्य स्वासनउपविश्य
मधुपर्केण वरमर्चयेत् । दीपं प्रज्वलय्य आचम्य अर्घ्यं संस्था-
प्य प्राणायामं कृत्वा —

अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुक-
शर्माऽहं कन्यादानप्रतिग्रहार्थं गृहागतं स्नातकं वरं मधुपर्के-
णार्चयिष्ये इति संकल्पयेत् । (द्वितीयविवाहे स्नातक-
मिति न वाच्यम्) । मधुपर्कविधिस्तु वरशास्त्रोक्तः कार्य्यः ।
यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाश्रयेत् । दुर्मेधाः स
तु विज्ञेयो मोघं तत्तस्य चोष्टितमिति । अर्घ्यशास्त्रया मधुपर्क इति च ।

अत्र विवाहानुक्रमश्लोकाः—

अग्निप्रणयनं वस्त्रपरिधानं समञ्जनम् । गोत्रोच्चारो व-
रस्य प्राङ्कन्यायाश्च ततोऽर्घ्यणम् १ कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं
गौश्च दक्षिणा । गृहान्निष्क्रमणं चाग्निसमीपगमनं ततः २ क-

म्यापितुः प्रैपदानं समीक्षेथामिति स्फुटम् । अग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्योपविश्य कुशकण्डिका ३ होमे षधूर्दक्षिणतो हृ-
दालम्भे तु वामतः । उपवेश्य वरश्चैनां स्विष्टकृद्धोममाचरेत् ४
संस्त्रवमाशनं पूर्णपात्रमाचार्यदक्षिणा । विवाहानुक्रमशोकाः
शितिकण्ठमुखोदिताः ॥ ५ ॥ इति ।

अथ यजमानः वारणादियज्ञियकाष्टमयं हरिद्रा-
दिरञ्जितं लेख्यालंकृतमनुपभुक्तमतिभव्यं दर्भोस्तीर्णं चतु-
ष्पादमासनं तद्भावेऽन्यादृशं वा पीठासनमाहार्याह “साधु
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्” इति । ॐ अर्चय इति वर-
स्योक्तिः । ततोऽर्चकपुरुषाः विष्टरद्वयं पादार्थमुदकम् अर्घम्
आचमनीयं मधुपर्कं (दाधिमधुघृतम्) अपिहितं कांस्येन न्यस्तं
कांस्ये तत्समीपमानयन्ति ।

अथ यजमान एकं विष्टरमादाय तिष्ठति । यजमान-
पक्षीयोऽन्यः कश्चिद्वाह्यणो विष्टरो विष्टरो विष्टरः इति त्रिः
श्रावयति । यजमानः प्रतिगृह्यतामिति सकृदुत्क्रा वरस्य
हस्तयोर्ददाति । (हस्ते ददातीति गदाधरसंमतः क्वचित् पुस्तके
पाठः) । वरश्च ॐ प्रतिगृह्यामीत्युत्क्रा उदगग्रं विष्टरं तूष्णीमादाय
(वर्षोऽस्मीत्याथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो विष्टरो देवता उपवेशने
विनियोगः) इति ऋष्यादीनि स्मृत्वा—

* ॐ व्वधर्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं

* अस्यार्थः—अर्घ्यं आत्मानं स्तौति अर्घ्यत्वाय । कुलज्ञाना-
चारवपुर्वयोगुणैः अहं समानानां सजातीयानां मध्ये धर्मः
श्रेष्ठः अस्मि भवामि, उद्यताम उदय प्रकाश कुर्यतां ग्रहनक्षत्रा-
दीनां मध्ये सूर्य इव । इति च इव विष्टरं इ. पुर्य-
मुद्दिश्य विष्टरवत् धर्मम् अभि लक्ष्यकृत्य तिष्ठामि

तमभि तिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति-अनेन मन्त्रेण
 विष्टरम् उदगग्रमासने निधाय तदुपरि उपविशति । ततः पा-
 द्यम् ३ इति त्रिः अन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमाने-
 नोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्यामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तत्पात्रं भूमौ नि-
 धाय (विराजो दोहोऽसीति प्रजापृतिर्हृषिर्पिर्जुश्छन्दः आपो
 देवताः पादप्रक्षालने विनियोगः) इति ऋष्यादीनि स्मृत्वा-
 अञ्जलिना जलमादाय—

* ॐविवराजो दोहोऽसि विवराजो दोहमशीय म-
 यि पाद्यायै विवराजो दोहः-इति मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणं पादं
 प्रक्षाल्य अनेनैव वामं पादं प्रक्षालयेत् । क्षत्रियादीनां तु वा-
 मप्रथमम् । अत्रावसरे समाचारात् वरो यथाशक्ति फल-
 शद्रव्यं दद्यात् । तद्द्रव्यमानीय सम्पोक्य सम्पूज्य अद्येहा-
 मुकोऽहं दशाया मन्तर्दशायां शोचरेऽष्टरुवर्गे सर्वतोभद्रे नै-
 र्याणे वर्षफलेऽपिवा यत्रकुत्रस्थाने स्थितानां आदित्यादिन-
 वग्रहाणां दृष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्य-
 प्राप्तये इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयीभूतं रजतद्रव्यं वा कन्या-
 पक्षीयपुरोहिताय सम्पददे इति कलशद्रव्यं दत्त्वा पुनर्द्वितीयं

अधः कृत्वा उपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासति उपक्षीणं
 कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये ॥

*अस्यार्थः । प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया
 राजते इति विराडग्रं तस्य विराजः दोहः परिणामसारो रसः
 स त्वमसि भवसि । हे उदकं तं त्वां विराजो दोहम् अशीय
 अश्नवै व्याप्नुयाम् । किञ्च मयि विषये या पाद्या पादयोः सा-
 ध्या सपर्यां तस्यै तदर्थम् विराजो दोहः मन्त्रसंस्कृतं जल,
 भवेति शेषः ॥

प्रतिगृह्णीयात् । विष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य पूर्ववदूर्ध्वोऽस्मीति मन्त्रेण आसने उदगग्रं पादयोश्च-स्ताग्निदधाति । ततो यजमानः अर्धोऽर्धोऽर्धः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति वदेत् । वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा (आ-पः स्येति प्रजापतिर्नापिः यजुश्छन्दः आपो देवताः अर्ध-ग्रहणे विनियोगः) ।

+ॐआपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानि-इत्यर्धं *पाणिभ्यां प्रतिगृह्य शिरःपर्यन्तगानीय भूमौ ऐशान्यां नितयन् अभिमन्त्रयते अग्रिमन्त्रेण । यथा (समुद्रमित्याथर्वणक-पिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः अर्धाभिमन्त्रणे विनियोगः) ।

÷ॐसमुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छ-त । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्-पयः-इति । अथान्येन आचमनीयम् ३ इत्युक्ते प्रतिगृह्यता-मिति यजमानेनोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा हस्ताभ्यां प्रति-

+अस्यार्थः । हे आपः यूयम् आप.स्थ आसिहेतवो मयथा यु-ष्माभि सर्धान् कामानभीष्टार्थानवाप्नुवानि लभेय ॥

*“कांस्येनैवाहणीयस्य नितयेदर्धमञ्जली” इति—

शुभकर्मनिर्णये वचनात् ।

÷अस्यार्थः । हे आपः व युष्मान् समुद्र प्रहिणोमि गमयामि । अतः स्वां योनिम् स्वकारणभूतं समुद्रम् अमि लक्ष्मीत्य ग-च्छत व्रजत । किञ्च युष्मत्प्रसादात् अस्माक वीराः पुत्रा भ्रातरश्च अरिष्टा अनुपहताः सन्तु । अरिष्टास्माकामित्यत्र सन्धिरार्थः । मत्-पयः शब्दः अस्वादिमङ्गलं जलं मा परासेचि अस्मत्तं माऽस्तु । सदैव अर्घ्यो भवानीत्यर्थः ॥

गृह्य (आग्निति परमेष्ठी ऋषिर्वृहती छन्दः आपो देवताः
आचमने विनियोगः) ।

+ॐआ ऽमा ऽग्न्यशसासंसृज वर्चसा । तम्मा
कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्-
इति मन्त्रेण सकृदाचम्य ततः “त्रिः प्राश्याप” इत्या-
द्युक्तरीत्या स्मार्त्ताचमनं कुर्यात् । अथ मधुपर्को मधु-
पर्को मधुपर्कः इत्यन्येनोक्ते यजमानः प्रतिगृह्यतामित्यु-
क्त्वा दधिमधुघृतं कांस्यपात्रस्थापितं *बृहता कांस्यपात्रेण
पिहितं वराय निवेदयति । वरश्च ॐप्रतिगृह्यामीत्युक्त्वा
यजमानहस्तस्थितम् ईपद् यजमानहस्तोद्घाटितं मधुपर्कमीक्ष-
माणो मन्त्रं पठति (मित्रस्यत्वा इति प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिञ्छ-
न्दो मित्रो देवता मधुपर्कप्रतीक्षणे विनियोगः) ।

÷ॐमित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे-इति । प्रतीक्ष्य—

+अस्यार्थः । हे घरण जलेश तम् एकरूपेण त्वाम् आधितं मा मां
यशसा अमा सहभावं सामीप्यं वा आऽगन् आगमय । अमेत्यन्ययं
सहार्थं । आङ्गुपसर्गः अग्निति क्रियार्थनिपातेन सम्बध्यते ।
यद्वा मा गन् इत्येव छेदः । ग्निति अन्तर्भूतण्यर्थस्य गमघातोर्लोडि
छान्दसं रूपम् । मा मां यशसा आगन् आगमय यशस्विनं कुर्वित्यर्थः ।
तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्ट कुरु । किञ्च प्रजानां पुत्रपौ-
त्रादीनां प्रियं, पशूनां गोऽश्वादीनाम् अधिपतिं स्वामिनं, तथा तनूनां
देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिम् अहिंसकं कुरु । अरिष्टमिति
जयरामसंमतः पाठः । हिंसाऽत्र “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य
च लङ्घनात् । आलस्यादधदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” इत्या-
दिना दर्शिता ॥

*धर्षायसा पात्रेणापिधायेति हिरण्यकेशिगृह्यात् ।

÷हे मधुपर्कं त्वा त्वां मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि ।
आदित्यानुग्रहेण पश्यामीति वाक्यार्थः ॥ का०श्रौ०अ०२ कं०२ सू०१५

*(देवस्यत्वेति घृहस्पतिराह्निरसकृपिर्पुजुश्छन्दः सविता देवता मधुपर्कग्रहणे विनियोगः) ।

ॐ देवस्य त्वा सावितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि—इत्युक्त्वा मधुपर्कपात्रं हस्ताभ्यां गृहीत्वा (अञ्जलिना प्रतिगृह्णति आश्व. गृ.) स्ववामकरे निधाय दक्षिणहस्तानामिक्रया त्रिः प्रयौ-
ति मिश्रयति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । (नमः श्यावेति मजापतिर्कृपिर्पुजुश्छन्दः सविता देवता मिश्रणे विनियोगः) ।

+ॐ नमः श्यावास्यायाश्नशने यत्तऽआधिद्वं तत्ते निष्कृन्तामि—इतिमन्त्रेण मधुपर्कं सकृत्प्रदक्षिणमालोह्य अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सकृत्तूर्णीं बहिर्निरक्षयति मक्षिपति । एवं पुनर्द्विवारमालोहनं निरक्षणं च कृत्वा तस्य त्रिः प्राश्नाति । (यन्मधुन इति कृत्सकृपिर्जगतीछन्दो मधुपर्को देवता मधुपर्क-
प्राशने विनियोगः)

÷ॐ यन्मधुनो मधुर्गं परमं रूपमद्वयं तेनाहं

*“ग्रहणार्थं प्रतिष्ठान्तं घृहस्पतिराह्निरसोऽपश्यत्” इति स-
र्षानुक्रमसूत्रे प्राशिप्रप्रतिग्रहणे विनियुक्तस्य देवस्यत्वेत्यस्य आ-
ह्निरसघृहस्पतिज्ञापिकृत्योक्तेः, “देवस्यत्वा साधिप्रम्” इति तत्रैव स-
वितृदेवताकृत्योक्तेश्च मधुपर्कप्रतिग्रहेऽपि विनियुक्तस्य तथात्वमुचि-
तम् । अन्ययालेखस्तु प्रामादिकः । य० सं० २।११। श्या० पृ० २३८

+अस्यार्थः । हे अग्ने ते तुभ्यं नमः । किन्भूताय श्यावा-
स्याय कपिशमुच्याय । ते तव अघ्नशने अघ्नशने अघने इति
अघ्नं तस्य अघने अदनीये मधुपर्कं, (हृम्बरुडान्दसः) यद् द्र-
व्यम् आधिद्वं संदिलष्टम् अनदनीयं तद् निष्कृन्तामि निरसयामि ॥

÷अस्यार्थः । हेदेवाः मधुनो मकरन्दस्य यद् मधुर्गं मधुनि साधु

मधुनो मधव्येन प्ररमेण रूपेणात्राद्येन परमो म-
धव्योऽत्रादोऽस्तानि-इति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां प्राञ्जनाति ।
एवं पुनर्द्विवारम् उच्छिष्टस्यैव मन्त्रवत्प्राशनम् । ताम्बूलेक्षुफ-
ले इति पूर्वोक्तवचनात् । (ॐमधुव्वाताङ्गुनायते इत्यादिति-
सृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं वा त्रिः प्राशनं कृत्वा) प्रागितशेषं पूर्वस्यां
दिशि असंचरे क्षिपेत् । ततः ॐऋग्वेदाय स्वाहा इत्यादिकात्याय-
नकृतशौचमूत्रबोधितरीत्या द्विः स्मार्ताचमनं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा
अद्भान्युपस्पृशति* । यथा दक्षिणकराग्रेण संहताभिस्तिसृभि-
स्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः—

+ 'व्वाङ्गुऽआस्ये अस्तु' इति मुखं स्पृशेत् ।

परमम् उत्कृष्टम् रूपयति प्रकाशयति देहसंघानामिति रूपम्
अज्ञाद्यं मोह्यादिवन् प्राणधारकम् अन्नोपादानकम् अन्नादि-
रसकदम्बं वा तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेन उक्तविशेषणविशिष्टेन
अहं परमः सर्वभ्यो गुणाधिकः मधव्यो मधुपर्काहः अन्नादः
सदन्नभोक्ता च अस्तानि भवानि ॥

* 'आसने प्राङ्मुख' इत्यादिना आचमनप्रकारमुपदिश्य "ततः
संहताभिस्तिसृभिरङ्गुलिभिरास्यमलोमकप्रदेशे स्पृष्ट्वा हस्तो प्र-
क्षाल्याङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी
श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं, तलेन हृदयं,
सर्वाङ्गुलीभिः शिरः, सर्वाङ्गुलीभिर्वाङ्गुमूले स्पृशेत् । सर्वत्र
मध्येमध्ये हस्ताभ्यामपः स्पृशत्" ॥ इति सजलहस्तेन आ-
स्यादिस्पर्शः संहताङ्गुलिप्रयादिना विधानपारिजाते तु स्तवके
आश्लिकप्र. योगीन्द्ररेणोक्तः । यद्यप्यत्र संहताङ्गुलिभिर्वाङ्गुमूले
इति उक्तं तथापि अङ्गुल्यग्रैस्तद् द्वेषम् । आश्व. गृ. परिशिष्टादो
तथा दर्शनात् ।

+ अस्यार्थः । मे मम वागिन्द्रियमास्ये ऽस्तु । नसोर्नासिकयोः
प्राणः प्राणवायुः । अक्षोर्नेत्रगोलकयोः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् ।

हस्तौ प्रक्षाल्य जलं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां 'नसोर्मे
 प्राणः अस्तु'इति नासिकारन्ध्रद्वयम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्
 'अक्षणोर्मे चक्षुरस्तु'इति युगपत् चक्षुषी । तथैव 'कर्ण-
 घोर्मे श्रोत्रमस्तु'इति मन्त्रावृत्त्या दाक्षिणोत्तरी कर्णा ।
 सहताङ्गुल्यग्रैः 'बाहोर्मे बलमस्तु'इति बाहुमूले । असंहता-
 ङ्गुलिभ्यां पाणिभ्याम् 'ऊर्वोर्मे ओजः अस्तु'इति यु-
 गपदरू । 'अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्या मे सह
 सन्तु' इति शिरःप्रभृतिपादपर्यन्तम् पाणिभ्यामालभेत । ततो
 द्विराचमेत् । ततो यजमानः खट्वाप्रतिनिधिं कुशतरुणमादाय
 गौर्गौः इत्यन्योक्ते आलभ्यतामित्याह । वरश्च माऽऽल-
 भ्यतामित्युक्ता मन्त्रं पठेत् ।

(मातारुद्राणामिति ब्रह्मा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो गौर्देवता गोर-
 भिमन्त्रणे विनियोगः) ॐमाना रुद्राणां दुहिता वव-

कर्णयो कर्णशङ्कुल्यो श्रोत्र धवणेन्द्रियम् । बाहो बल शक्ति ।
 ऊर्वोः ओजस्तेजः । मे मम तनू देहः तन्या देहस्याङ्गानि च
 सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु ॥

*अस्यार्थः । हे पूजका यत इय गौ रुद्राणां माता जननी
 वसुतां दुहिता कन्या आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य क्षीरस्य
 नाभिराश्रयः कारणम् । नु वितर्के । छन्दसि व्यचहिताश्चन्युक्ते
 प्रोपसर्गस्य घाचमित्यप्रान्वयः । अतः प्रवोच ब्रवीमि, चिञ्चितुषे
 चेतनावते जनाय मादशाय यूयमिमां गां मा वधिष्ठ मा हत किंतु
 गोपशु कुहनेति तात्पर्यार्थः । किंभूताम् ? अनागाम् अनपराधाम्
 अदितिं देवमातरं, पयोदानात् । अह मम अमुष्य अर्घयितुश्च
 पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति ॥

उत्सर्गपक्षे ममामुष्य च पाप्मा हत ओम् इत्युपांशु उक्ता उत्सृ-
 जत तृणान्यन्तु इति, उच्येय्यात् । कलावयमेव पक्ष सर्वं स्वीकृतः ॥

सुनां स्वमाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु व्वीचं
चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिर्ति व्वधिष्ट-मम
चामुष्य यजमानस्य च पाप्मा हतः ॐ इत्युपांशु पठित्वा उत्सृजत
तृणान्यत्तु इत्युचैर्धूयात् । ततः कुशपत्रस्योत्सर्जनमेव नालम्भ-
नम् । कलौ गवालम्भनस्य निषिद्धत्वात् । अत्राचारादक्षिणा-
दानम् । अघेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं मधुपर्कोपयोगिनो गोरुत्सर्ग-
कर्मणः साद्गुण्यार्थं गोप्रत्वाम्नायीभूतं सुवर्णं तन्निष्कयी-
भूतं रजतद्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

इति मधुपर्कविधिः ।

‘अग्निमुपसमाधाय पाणिं गृहीयात्’ इति पारस्करोक्तेः—

अस्मिन्नवसरे वरानुमत्या कश्चिद्दूरपक्षीयो ब्राह्मणो वहिः शाला-
यामागत्य चतुरङ्गुलमुच्छ्रितायां चतुर्विंशत्यङ्गुलायतायां तावदेव
विस्तृतायां गृह्यासंग्रहोक्तायां वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं ताम्रपा-
त्रेण संस्थापयेत् । ततः अग्नेः पश्चात्तृणपूलकं फटं वा स्थापयेत् ।
नारदोक्ता चतुर्हस्ता वेदिस्तु न पर्वतीपादिषु प्रचलति । अग्निस्था-
पनानन्तरं कन्यापिता वराय वस्त्रचतुष्टयं ददाति । तत्र सङ्कल्पः
अघेह अमुकशर्माऽहं कन्यादानकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन वराय सद्रव्यं
वस्त्रचतुष्टयं संपददे इति दद्यात् । वरश्च ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा प्र-
तिगृह्य तेषु वस्त्रेषु वस्त्रयुग्मं कन्यार्यं परिधानार्थं प्रयच्छति
वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते । तत्र प्रथमं कन्यायाः वस्त्रपरिधानम् । वर-
स्यैव मन्त्रपाठो लिङ्गत् । (जरान्छेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिण्डु-
च्छन्दो वासो देवता अत्रोवस्त्रपरिधापने विनियोगः)

ॐ जरान् गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनाम-

० अर्थः । हे कन्ये त्वं जपं निर्दुष्टद्वयं मया सह गच्छ

मिश्रितपावा । शनश्च जीव शरदः सुवर्चा रयिं
च पुत्राननुसंध्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः-
इत्यधोवस्त्रम् परिधत्ते ।

अथोत्तरीयं (याऽअकृन्तन्निति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः
वासो देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

*ॐ याऽअकृन्तन्नययन्याऽअतन्वत । याश्च दे-
वीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्या देवीर्जरसे संध्य-
यस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः-इति ।

अथ समाचारात् वरः स्वयं परिधत्ते समावर्तनमूत्रोक्ताभ्यां
मन्त्राभ्याम् । (परिधास्यै इत्यार्थवर्णऋषिः पङ्क्तिच्छन्दो वासो
देवता वासःपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ परिधास्यै यशोधस्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टि-

प्राप्नुहि । वासश्च मया सम्यादितं परिधाहि । आकृष्यन्ते का-
मादिभिरित्याहृष्टयो मनुष्याः तेषाम् अभिशस्तिः अभिशपः
शसु प्रमादे, तस्मात् पातीत्यभिशस्तिपावा भव । धनिवन्तमेतत् ।
शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तंजस्विनी भूत्वा
रयिं च धनं पुत्रांश्च अनु पश्चात् संध्ययस्य अतिसवृणीष्य उत्पाद्य
राशिं कुरु, हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्व इत्यनुवादः ।
मन्त्र एवात्र कारितार्थे ॥

*अस्यार्थः । या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितवत्यः,
या भवयन् धीतवत्यः, धेञ् तन्तुसन्ताने, ओतवत्य इत्यर्थः । याः
तन्तून् सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक् तन्तून् विस्तारित-
वत्य इत्यर्थः । चकारात् या ओतान् प्रोतांश्च तन्तून् अभि-
तः उभयपार्श्वयोरपि ततन्थ तेषुः तुरीयेमादिव्यापारेण श्रयित-
वत्यः-ताः तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपवदिदं वासः त्वा
त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संध्ययस्य परिधापयन्तु ।
संधिः पुरुषादिव्यत्ययश्च छान्दसः । अतो हेतोः आयुष्मति इदं वासः
परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्य ॥

रस्मि । शतञ्च जयामि शरदः पुरुची रायस्पोपमभिः
संव्याधिप्ये-इत्यधोवत्तं परिधाय .

अयोत्तरीयं (यशामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो लि-
ङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

अथशसा मा व्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।
यशो भगश्च साऽधिन्दव्यशो मा प्रतिपद्यताम्-इति ।
ततो द्विराचमनम् । “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्यो-
पसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्रासो विपरिधाय च” ॥ इति
विधानपारिजाते याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अथ कन्यापिता कन्यावरौ परस्परं समञ्जेतमिति प्रेष्य
सम्मुखीकुर्यात् । ततो वरः सम्मुखीभूतः पश्यन्नेव मन्त्रं
पठति (समञ्जन्त्विति आथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता
देवता परस्परसमञ्जने विनियोगः) ।

* ॐ समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।
सम्मातरिद्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ-इति ॥

अथ वंशगोत्रप्रवरसापिण्ड्यनिश्चयार्थं गोत्राद्युच्चारः कर्त्तव्यः ।
तत्र क्रममाह कारिकाकारः-“उच्चारः मातिलोम्येन पितृ-
णां सर्वकर्मसु । कन्यादाने यज्ञवृतावानुलोम्येन स स्मृतः” इति ॥

तत्र प्रथमं कन्यापक्षीयः आशीर्वादश्लोकं पठति पृच्छति च-

० अस्यार्थः । हेकन्यके नौ आद्ययोः हृदयानि मनांसि तन्निष्ठस्या-
पारान् सङ्कल्पविकल्पात्मकान् विश्वेदेवाः सम्यग्भूता आपश्च सम-
ञ्जन्तु गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु । तथा सम्पग्भूतो मातरिद्वा
अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः तथा देष्टी धर्मोपदेष्टी
देवता आद्ययोर्हृदयानि सन्दधातु, उ अप्यर्थे ॥

जैतुं यस्त्रिपुरं हरेण, हरिणा व्याजाद्बलिं बध्नाता,
स्वष्टुं वारिभवोज्ज्वेन भुवनं, शेषेण धर्तुं धराम् ॥

पार्वत्या महिषासुरप्रमथने, सिद्धादिभिर्भुक्तये,

ध्यातः पञ्चशरेण विश्वविजये, नागाननः पातु वः ॥ १ ॥

किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किं-
शर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किं-
वेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय आयुष्मते
कन्यार्थिने विष्णुस्वरूपिणे किंनाम्ने वरायेति ।

ततो वरपत्नीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्थोत्तरयति पृ-
च्छति च—

कौपीनं परिधाय पद्मगपतिं गौरीपतीं थीपते—

रभ्यर्णं समुपागते कमलया सार्द्धं स्थितस्यासने ॥

आयाते गच्छेऽथ पद्मगपतीं त्रासाद्बहिर्निर्गते

शम्भुं वीक्ष्य दिगम्बरं जलभुवः *स्मेरं स्मितं पातु वः ॥२॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवे-
दाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय
अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-
यिनः अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्या-
र्थिने अमुकनाम्ने वराय । किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किं-
गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंश-

* इदं दिगम्बरस्य विशेषणम् ।

शर्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनार्त्रीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठति उत्तरयति पृच्छति च—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभङ्गं च बलयं

द्वयं चक्रीकृत्य महसितमुखी शैलतनया ॥

अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा

स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥ ३ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवे-
दाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्र-
वरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः
पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुरुशाखिनः अमुक-
वेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थि-
नीम् अमुकनार्त्रीं कन्याम् । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य
किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय
आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनार्त्रे वराय ।

अथ वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्वा उत्तरयेत्
पृच्छेच्च—

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामश्रुवाम्

अभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमाम्बया राधया ॥

साधु त्वद्ददनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिः

व्याजालिङ्गनचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ४ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-
यिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुरुगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुक-
शाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य

अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः
पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अमुकनाम्ने वरा-
य । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंश-
र्मणः प्रपौत्री किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्या-
यिनः किंशर्मणः पौत्री किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं
वरार्थिनीं किंनाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठेत् उत्तरयेत्पृच्छेच्च—

देव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ, कथं पावको
देव्यस्तद्धि विलोचनं, कथमाहिर्देव्यः स चाङ्गे तव ॥

तस्माद् धूतविधौ त्वयाऽद्य मुपितो हारः परित्पज्यताम्
इत्थं शैलसुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः॥५॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदा-
ध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवर-
स्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्री-
म् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-
यिनः अमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीम्
अमुकनाम्नीं कन्याम् । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य
किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय
आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनाम्ने वराय ।

अथ वरपक्षीयः पठेत् उत्तरयेत्पृच्छेच्च—

सानन्दं नन्दिहस्ताहतगुरजरवाहतकौमारवर्हि-

त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ॥

गण्डोद्दीनालिमालामुखरितरुकुम्बस्ताण्डवे शूलपाणे-

वैनायक्याश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः॥६॥

अमुकगोत्रस्य अमुकपवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदा-
ध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकपवर-
स्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय
अमुकगोत्रस्यामुकपवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः अमु-
कशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अ-
मुकनाम्ने वराय । किंगोत्रस्य किंपवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्रीं किंगोत्रस्य किंपवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्रीं किंगोत्रस्य
किंपवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम्
आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किनाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः केवलं प्रतिश्रूयात् । अमुकगोत्रस्यामुक-
पवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनो ऽमुकशर्मणः प्रपौत्रीम्
अमुकगोत्रस्यामुकपवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुक
शर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकपवरस्यामुकशाखिनोऽमुक-
वेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरा-
र्थिनीम् अमुकनाम्नीं कन्याम् । एवं त्रिवारं गोत्राद्युच्चारं वि-
धाय पक्षद्वयेऽप्याशीर्वादिश्लोकपाठः ।

देवक्यां यस्य सृति, स्त्रियगति विदिता रुक्मिणी धर्मपत्नी,
पुत्राः प्रद्युम्नमुखाः सुरनरजपिनो, वाहनं पक्षिराजः ॥
चन्द्रारण्यं विदारो, व्रजपुरवनिता बल्लभा राधिकाद्याः,
चक्र विरूपात्मसुं स जयति जगतां स्वस्तये नन्दसूनुः॥७॥
कौसल्याविशदालवालजनितः सीतालतालिङ्गितः

सिक्तः पङ्क्तिरथेन सोदरमहाशाखाभिसंवद्धितः ॥

रक्षस्तीव्रनिदाघपाटनपटुश्लयाश्रितानन्दकृत्

युष्माकं स विभूतयेऽस्तु भगवान् श्रीरामकल्पहृमः ॥ ८ ॥

इति पठित्वा कन्यापिता त्रिवारं ददानि ३ इति वरं प्रति वदेत् । ततः समाचारात् पक्षद्वये गोत्राद्युच्चारदक्षिणा । तत्र संके-
ल्पः । अद्यहेत्यादि सं. अमुकशर्माऽहं विवाहकर्मणि द्विजद्वारा
कृतस्य गोत्राद्युच्चारकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां ब्राह्म-
णाय दास्ये अतस्तत् न मम । दक्षिणां दद्यात् । ततः सुलग्न-
मागमप्राक्काले कन्यां वस्त्रभूषणादिभिर्भूषयित्वा गन्धाक्षतपुष्पा-
दिभिस्तां पूजयेत् । ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यायहोरात्रे पा-
द्वै नक्षत्राणि रूपमाश्विनौ ष्व्यात्तम् । इष्णान्निष्णान्मुं
मऽह्पाण सर्वलोकं मऽह्पाण ॥ १ ॥ ॐ अम्ये ऽअम्बिके
ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससन्पद्भुवकः सु-
भद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥ २ ॥ ॐ समख्ये देव्या धि-
या सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीर्मा-
ऽअहं तव ष्वीरं विधेय तव देवि सन्दृशि ॥ ३ ॥ इति
मन्त्रैः कन्यां पूजयेत् ।

(अथ कन्यादानलग्नानुरोधेन कन्यादानात्पूर्वं पश्चाद्वा पर्व-
तीया आचाराच्छोलिकाभरणं कुर्वन्ति । छोलिकेति 'धाली'
इति प्रसिद्धाभरणस्य नाम (वि० को०) । सौभाग्यभूषणेषु
नासिकावालिकाया मुख्यत्वात् तां पुरस्कृत्यास्याचारस्य
प्रवृत्तत्वात्तन्नाम्ना व्यवहारः । तत्र प्रथमं कन्यापक्षे । एक-
स्मिन्कांस्यपात्रे शुक्लतण्डुललड्डुक फलेक्षुदण्डद्रव्याणि सं-
स्थाप्य-फलानि द्राक्षा-दाडिम-पूगीफल जातीफल नारिङ्ग
नालिकेर कदलीफल बीजपूर जम्बू जम्बीर निम्बूफलाम्रफलं

पनस मातुलुङ्गेभुदण्डोचराणि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि पतिपुत्रवतीनां स्त्रीणां हस्ते कुमारी छोलिकां दद्यात् । मन्त्रः-

ॐयाः फलिनीय्याऽअफलाऽअपुष्पाः यश्च पु-
ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रमृतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ इति,
ॐभद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्ष-
जघ्नाः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्वर्षशोमहि देव-
हितं यदायुः ॥ इति च मन्त्रं पाठयित्वा कन्या वराय प्रय-
च्छति । कन्यापिता वरपिताच आचारात् पञ्चसप्तलङ्कुकान्
कमलमृकुलाकारान् सद्रव्यान् ब्राह्मणेभ्यो दद्याताम् ।

ततो वरपक्षेऽपि आचारप्राप्तं छोलिकाभरणं कार्यम् ।
एकस्मिन् कांस्यपात्रे शुक्लतण्डुलनिर्मितं दूर्वाद्व्यहरिद्रापूगी-
फलाक्षतादिगर्भं शिखराकारं सुगन्धिद्रव्यचूर्णसुवासितं स्थूल-
लङ्कुकं निधाय पात्रान्तरे तत्रैव वा यथाशक्ति सप्त पञ्च वा
स्वच्छाः फेणिकाः अपूपार्दीश्च संस्थाप्य-शाल्यादिपिष्टघटित-लव-
ङ्गैलामरिचकूर्पूरजातीफलजातीपत्रादिसुगन्धिद्रव्यमिश्रित-पिष्ट-
तिलमहालङ्कुकादीनि अपूपशङ्कुलीमोहालिकाफेणिकादिविचि-
घपकान्नानि सद्योघृतपाचितानि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि
पतिपुत्रवतीहस्तेन गृहीत्वा प्रयच्छेत् ।

मन्त्रः ॐअन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः ।

य. सं. अ. ११ मं. ८३

हेअन्नपते अग्ने नः अस्मभ्यम् अन्नस्य देहि । कर्मणः शेषत्वधिव-
क्षायां पृथी । अन्नं देहीत्यर्थः । यद्वा अन्नस्य स्वमंशं देहि । फी-
दशस्य अन्नस्य । अन्नमीवस्य-अर्मावा व्याधिः तद्रहितस्य, शुष्मि-
णः-शुष्मं बलं तलुक्तस्य । रोगनाशकं बलहेतुमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
किञ्च दातारं प्रप्रतारिपः प्रकर्षेण चर्धय । प्रसमुपोद इति प्रो-
पसर्गस्य द्वित्वम् । किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनुष्यरूपे पुत्रा-

प्रप्रदातारं तारिषु ऽऽर्जुं नो धेहि विषदे चतुष्पदे ॥

ततो वासांसि संस्थाप्य हरितपीतश्वेतरक्तनीलमाञ्जिष्ठ-
कौस्तुभकाश्मीरयक्षकूर्द्धमादिनानारङ्गरञ्जितानि विचित्रकार्पा-
सकौशेयपट्टवस्त्राणि नूतनस्वर्णमूत्राञ्जितानि नानादिग्देशागता-
नि बहुमूल्यानि नानानामधेयानि दुकूलोत्तरीयकञ्चुकादीनि
कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः ॐ षड्शवाय व्वास ऽउपस्तृणन्त्यधीवासं य
हिरण्यान्यस्मै । सन्दानमर्व्वन्तं पङ्कीशं प्रिया देवे-
ष्वायामघन्ति ॥

परिधेयभूषणानिसं० मणिमौक्तिकहीरकगारुत्मतमरकत
पुष्परजनीलेन्द्रवैद्युर्यगोमेदादिमहार्घविविधोपलशोभित-स्वर्ण-
रचित-कटक केयूर पादाङ्गुलीयक काञ्ची हार ग्रैवेयक नासि-
काभरण तिलक ताटङ्ग स्वर्णपुष्प कङ्कण कराङ्गुलीयक वाहु-
बन्ध किरीट शिरःपुष्पादीनि विविधस्वर्णशृङ्खलापट्टमूत्रप्रथि-
तानि नानानामधेयानि भूषणानि रौप्यकांस्यादिपात्रोपरि-
स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः ॐ रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो धो वि-

दौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमघ्नं धेहि धारय ॥

*य सं अ. ७-मं. ४५

पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः, देवाः स्वै
रूपैस्तानुपागताः, ततस्ते स्वै रूपैराजमुरिति मन्त्रस्य निदान-
नम् । हे दक्षिणारूपा गावः रूपेण मूर्त्या धो युष्माकं रूप-
महमभ्यागाम् धभ्यागतोऽस्मि अतो भयतीभिरागन्तव्यम् । सर्वे हि
स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो प्रह्वरूपः प्रजापतिः धो
युष्माकं दिभ्यस्तु यथायोग्यमुत्त्रिभ्यो विभ्य इडात् । किम्भूतस्तु-
थः । विश्वं सर्वं घेदनं घेदो ज्ञानं यस्य स विश्ववेदास्सर्वज्ञः ॥

श्ववेदा विधमंजतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा
 विव स्वः पश्य व्वपन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः १ अँस्वर्ण-
 घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण शुक्रः स्वाहा स्वर्ण
 ज्योतिः स्वाहा स्वर्ण सूर्यः स्वाहा॥२॥ (प. सं. १८।५०)

इति छोलिकाभरणम् ॥

*अथ पाणिग्रहणार्थे लग्ने समागते उभयपक्षयोः ल-
 ग्नदानविधानम् । वरपिता अद्येहामुकोऽहम् अमुकाराशेरस्य व-
 रस्य विवाहलग्नात् यत्रकुत्रस्थानस्थितानां दुष्टानां ग्रहाणां दुष्ट-
 फलनिरासपूर्वकं शुभानां शुभफलप्राप्तये आदित्यादिनक्षत्राणां
 प्रीतये च इदं सुवर्णं तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये
 अँतत्सत् न मम ।

अथ कन्यापिता अद्येहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुकराशे-

किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत
 गच्छत । किम्भूता यूयम् । चन्द्र सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वि-
 तीयदक्षिणा यासां ताश्चन्द्रदक्षिणा । शाकपार्थिवादित्वात् द्विती-
 यशब्दस्य लोप । हेदक्षिणाः अह स्व. स्वर्गदेवयानमार्गे विपश्यवि-
 पश्यामि विलोकयामि । छान्दसो व्यवहितप्रयोगः पुरुषव्यत्ययश्च ।
 अन्तरिक्षं पितृयानमार्गे च विपश्यामि । भवतीभिः सोपानभूताभि-
 रिति शेषः । हेदक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्वि-
 मिः, पूरितैरपि अतिरिच्यसे इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं
 यथा ऋत्विजो घनैः सम्पूर्य अधिका भवेयुरिति भावः ॥

*“त्रिपुत्रिपूत्तरादिपु कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्” इति पा-
 रस्करोक्त्वा पाणिग्रहणस्यैव शुभकालसम्बन्धबोधनात् कन्या-
 प्रतिग्रह एव शुभलग्ने पारस्करानुयायिभिः कर्तव्यः । “सुलग्ने
 सुमुहर्ते च दद्याच्चैव यथाविधि । कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पा-
 णिपीडनम्” ॥ इति हेमाद्रौ भविष्यपु. वचनाच्च ॥

रस्याः कन्यायाः विवाहमात्रे इति वि. अन्यत्समानम् । इति
 लग्नदानं विधाय ततः सङ्घयष्टात्पूर्वमङ्गलघोषपुरःस्सरम् उद-
 द्मुखोपविष्टः* कन्यापिता *प्रतपद्मुखोपविष्टायाः कन्यायाः
 दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठं गृहीत्वा प्राङ्मुखोपविष्टाय स्वाचान्ताय वराय
 दातुं कन्यादानसङ्कल्पं कुर्यात् । कुशतिलयवजलान्यादाय पत्रीह-
 स्तेन संततजलधारा दापयेत् । आचारात् कन्याहस्तं कांस्य-
 पात्रोपरि स्थापयेत् । “कांस्येऽविच्छिन्नया वारिधारया
 स्त्रीप्रदक्षया । ॐ स्वस्तीति वरो मूयाद्धर्मे चेति वधूपिता” ॥

१ इति संस्कारगणपती वचनाद्य ॥

ॐ विष्णुः ३ ॐ नमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय
 ॐ तत्सत् श्रीहंसस्य चित्सदानन्दरूपिणो ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यमा-
 याशक्तिविभूतिविद्यायोगात्कालकर्मस्वभावाविर्भूतमहत्त्वो-
 दिताहङ्कारश्रितयोद्भूतवियदादिपञ्चकेन्द्रियदेवतानिमिताण्डक-
 टाह चतुर्दशलोकात्मके लोके लीलया तन्मध्यवार्तमगवतः
 धीनारायणस्य नाभिकमलोद्भूतेन सकललोकपितामहेन
 ब्रह्मणा सृष्टिं कुर्वता तद्गुणाय मार्षितेन महापुरुषरूपिणा
 धृतवाराहावतारेण धियमाणायापस्यां भूलोकसंज्ञितायां धरिण्यां
 सप्तद्वीपमण्डितायां क्षीरोदात्तन्त्रिद्विगुणकुशादिद्वीपवलयीकृते
 लक्ष्मणजनविस्तीर्णे जम्बूद्वीपे भरतखण्डे स्वर्गस्थितामराद्याशा-
 सितावतारे गङ्गादिसरिद्धिः पाविते निखिलजनपावने शौ-
 नकादिमुनिकृतवसतिके नैमिषारण्ये आर्यावर्ते पुण्यक्षेत्रे

* “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता प्रतिप्राही उदङ्मुखः । एव एव
 विधिर्दाने कन्यादाने विपर्ययः” ॥ इति संस्कारगणपती वचना-
 त् । * “वराः प्राङ्मुख उपविशेत् तस्य पुरस्तात् प्राङ्मुखी क-
 न्यां पुरस्कृत्य दातोपविशेत् ” इति आश्वलायकगृह्यपरिशिष्टाय ।

(हिमवत्पर्वतैकदेशे) , श्रीभगवन्मार्त्तण्डकृपापात्रकालत्रितयङ्ग-
 गर्ग्यराहाचार्यादिगणितायां संख्यायां श्रीब्रह्मणो द्वितीय-
 परार्द्धे द्वितीययामे तृतीयमुहूर्ते श्रीश्वेतवाराहनाम्नि प्रथमकल्पे
 स्वायंभुवम्वारोचिपोत्तमतामसरैवतचाक्षुपेतिपणमन्नामतिक्रम्य-
 माणे सम्प्रति सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमक-
 लियुगस्य प्रथमचरणे बौद्धावतारे श्रीमन्वृषतिविक्रमार्क-
 समयात् संवत्सराणां समयेनातिक्रान्तानां पृष्ठ्यब्दानां
 मध्ये अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकर्त्तौ अमुकमासे
 अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनामदिवसनक्षत्रे
 अमुकनाममहानक्षत्रे अमुकनामयोगे अमुकनामकरणे अमुकना-
 ममुहूर्ते अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थे चन्द्रे अमुकस्थे भौमे अमु-
 कस्थे बुधे अमुकस्थे देवगुरौ अमुकस्थे शुक्रे अमुकस्थे शनौ
 अमुकस्थे राहौ अमुकस्थे केतौ एवञ्जुणविशेषविशिष्टायाम्
 अस्यां शुभावस्थायाम् अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकराशिरमु-
 कर्मा सपत्नीकोऽहम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो-
 ऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुक-
 प्रवरस्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौ-
 त्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः
 अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्या-
 र्थिने अमुकगोत्रायामुकप्रवराय अमुकशर्मणे वराय अमुकगोत्र-
 स्यामुकप्रवस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौ-
 त्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनो-
 ऽमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो
 ऽमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरू-
 पिणीं वरार्थिनीम् अमुकनाम्नीमिमां कन्यां यथाशक्त्यलंकृतां य-

थाशक्त्युपकल्पितयौतकयुतां प्रजापतिदेवतां (विधानपा.संवर्त०)
मम पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलमाप्तिपूर्वकं,
मम समस्तपितृणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलावा-
प्तिपूर्वकं वा श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये (पू० मी० अ० ४
पा० ३ अधि० १२) तथा अनेन वरेणास्थां कन्यायाम्
उत्पादयिष्यमाणसन्तसा *द्वादशावरान् द्वादश परान्
पुरुषान् आत्मानं च पवित्रीकर्तुं देवाग्निशुरूद्राह्मणसन्निधौ
अग्न्यादिसाक्षिकतया सहधर्माचरणाय तुभ्यमह सम्प्रददे
प्रतिगृह्णातु भवान् इति दाता उत्थाय* सकुशाक्षतजलं
कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते समर्पयेत् ।

(कन्यादाने 'न मम' इति न वाच्यम् ।
उत्तरकालमपि यथापूर्वं ममेयं कन्येति व्यवहारादिति
केचित् । आवयोरिति संप्रतिपत्तेरसत्त्वेन दानेन अ-
साधारणस्वत्वनिवृत्तौ साधारणस्वत्वोत्पत्तेरयोगात् स्वत्वा-
भावप्रकाशनार्थमन्यत्रेवात्रापि 'न मम' इति वाच्यमेव । "न
ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्तयेत्" । इति हेमाद्र्यादीं
वचनात् । ममेयं कन्येति व्यवहारस्तु जन्यजनकभावसम्बन्ध-
मूलको न स्वत्वमूलक इत्यन्ये) ।

अथ दानवाक्यं पठेत् —

(विधानपा० वायुपु०) कन्यां कनकमम्पन्नां कनका-

*"अलकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः । तस्या
जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः" इत्याश्वलाय-
नगृह्यात् । (अ १ क. ६)

*विधानपा श्रुतस्थितिः, "चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं
रथं तदम् । तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यादीनुपविश्य च" ॥ इति ।

भरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ?
विश्वम्भरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां
प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च २ इति । अथ प्रार्थनामन्त्रौ पठेत्
गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय
शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ३ कन्या लक्ष्मीः
समाख्याता षरो नारायणः स्मृतः । तस्मात्कन्याप्रदानेन
कृष्णो मे प्रीयतामिति ४ (विधानपा० ऋष्यशृङ्गाशुक्ती) ।

ततः कन्यां प्रार्थयेत्—(वि० पा० व्यासोक्तेन मन्त्रेण)
कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो
भूयास्त्वदानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

अथ श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये वरकन्ययोः पूजनं कृत्वा
प्रार्थयेत् । त्रैलोक्यनाथ देवेश सर्वभूतदयानिधे । दानेनानेन
सुपीतः सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

ततो वरः ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्षीह्रुब्ध्याम्पूष्णो हस्ताभ्यां—प्रजापतये कन्या प्रतिगृह्णामि

*“प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वदेवानुकीर्तयेत् ।

ततस्तु कीर्तयेत्सार्द्धं द्रव्येण द्रव्येदयताम् ॥

समापयेत्ततः पश्चात्कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् । तदन्ते की-
र्तयेत्स्वस्ति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥ सावित्रं सवितृदैवतं यजुः
देवस्यत्वेत्यादि प्रसिद्धम् । द्रव्यदेवताम् —“अभयं सर्वदेवस्य
भूमिर्वे विष्णुदैवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्र-
कीर्तिता” ॥ इत्यादिना वक्ष्यमाणा । कामस्तुत्या कोऽदादिति
मन्त्रेण । इति हेमाद्रौ दानखण्डे तृतीयप्रकरणे विष्णुधर्मोत्तरवचनैः
‘प्रजापतये कन्यां प्रतिगृह्णामि’ इति प्रतिग्रहवाक्यं सिद्धयति । “दा-
तुर्मन्त्रप्रयोगान्ते ह्यमुकस्मै सुराय धे । इदमो प्रतिगृह्णामि तदन्ते
स्वस्ति कीर्तयेत्” ॥ इति तत्रैवाग्रे स्पष्टमभिधानाद्य ।

*द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु ॐस्वस्ति इत्यु-
क्त्वा दक्षाहुष्ठं गृहीत्वा कामस्तुतिं पठेत्—ॐकोऽदात्क-
स्माऽअदात्कामोऽदान्कामायादात् । कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते—इति । ततो दाता वद्वाञ्जलिः
पुनः पठेत्—कन्या मम कुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं
विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रविवर्धिनी ॥ धर्मं चार्थं च कामे च
नातिचरितव्या त्वयेयमिति । वत्सराष्टकमित्यत्र व-
र्षानुसारेणोहः कार्यः । ॐनातिचरापीति वरः प्रतिवदेत् ।
ततो दाता उपविश्य कन्यादानप्रतिष्ठां कुर्यात् । तिलकु-
शयवजलान्यादाय अघेह अमुकोऽहं कन्यादानकर्मणः फल-
प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं सुवर्णम् अग्निदैवतं वराय तुभ्यं
सम्पददे न मम । इति सुवर्णं दद्यात् । वरश्च ॐस्वस्तीति प्र-
तिवदेत् । अयाचारात्कन्यापिता तद्धान्धवादयोऽपि यथाशक्ति
यौतकत्वेन सुवर्णरत्नताम्रपित्तलपात्राणि गोमहिष्यश्वश-
य्यादासीदासग्रामादिकं च वरकन्याभ्यां प्रयच्छन्ति । केचिदे-
तद्गोमान्ते वदान्ति । गवादिदानवाक्यानि चाग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते ।

अयाचाराच्छिष्टाचारपरम्पराभासम् उभयोर्वरकन्ययोर्हत्त-
रीयप्रान्तग्रन्थिकरणं मङ्गलद्रव्यसहितपापेनन्ति । तत्र पुरो-
हितादिः द्रव्यपूगीफलसर्पपाक्षतहरिद्राभिर्वरकन्ययोर्वस्त्राञ्चलग्र-
न्थि यज्ञोपवीतेन दृढ बद्धा एतन्तइत्यादि पठित्वा ॐभूः

*पारस्करगृ. कां. ३ कं. १५ स्नातककर्तृके प्रतिग्रहे विनियुक्तः ।
योग्यत्वात् प्रकृते हेकन्ये इत्यध्याहार्यम् । द्यौराकाशाभिमानिनी दे-
यता त्वा त्वां ददातु । यजमानो द्यौरूपो भूत्वा ददात्वित्यर्थः ।
पृथिवी सर्वसदा त्वा त्वां प्रतिगृह्णातु । मानुषः पृथिवी-
रूपो भूत्वा प्रतिगृह्णात्वित्यर्थः । इत्युदाहृतिः दक्षिणायाः क-
र्मसाद्गुण्यकर्तृत्वत्यापनार्येति अथरातभाष्ये विस्तृतम् ।

सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्थोना शन्नो भवे
 द्विपदे शं चतुष्पदे १ सोमः प्रथमो त्रिविदे गन्धर्वो
 त्रिविदऽउत्तरः । तृतीयो ऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनु-
 ष्यजाः । २ सोमोऽददङ्गन्धर्वाय गन्धर्वो ऽदददग्ने ।
 रयिं च पुत्राँश्चादादाग्निर्मध्यमथो ऽहमाम् ३ सा
 नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऽऊरु ऽउशती
 त्रिविहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु कामा
 षहवां निविष्ट्यै ४ इति ।

अथ निष्क्रमणप्रभृति आमूर्द्धाभिषेकात् कश्चिद्ब्राह्मणः जल-
 पूर्णं कुम्भं स्तम्भे धृत्वा वाग्यतो दक्षिणतास्तिष्ठेत् । अथ वरो वध्वा
 सह बहिःशालायामागत्य वधूमग्रतः कृत्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
 वधूं दक्षिणतः कृत्वा दक्षिणपादेन तृणपूलिकां कटं वा प्रष्ट-
 त्योल्लङ्घ्य दक्षिणपादमग्रतः कृत्वा उपविशति । ततो वर-
 क्षिराचम्य त्रिः प्राणानायम्य वधूं दक्षिणत उपवेश्य अर्चं सं-
 स्थाप्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अद्यहेत्यादि सं. अमुकगोत्रो-

या सर्वलोकसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्या-
 णगुणशीलां कृत्वा न. अस्मान् प्रति ऐरय ईरयतु । आद्यो दर्शनं वि-
 भक्तेरदर्शनं च छान्दसम् । अस्मास्तु अनुत्तां करोत्वित्यर्थः ।
 साऽत्र अस्मत्तः सुखं पुत्राँश्च कामयमाना ऊरु सक्थिनी जानुनो-
 रूर्ध्वमागदण्डौ विहर विहरताम् विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्य-
 मपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमाह, यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः सुख-
 मिच्छन्तः शेषं शिष्टं प्रहराम प्रवेशयाम वयम् । उ एवाथै-
 यस्मामेव कन्यार्या षहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्तु
 निविष्ट्यै अग्निहोत्राद्युपासनया ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमु-
 क्तये । पुत्रस्य पितृऋणापाकरणार्थत्वेन, भार्यारतिसुखस्य विषयान्त-
 रवैमुख्यकरणार्थत्वेन च सायुज्योपयोगित्वं बोध्यम् ॥ ४ ॥

ऽमुकराशिरमुकशर्मा ऽहं धर्मार्थकामसिद्धिद्वारा श्रीपर-
मेश्वरमीतये ब्राह्मविधिना पितृदत्तामिमां (गौरीं) कन्यां वि-
वाहयिष्ये । तत्पूर्वाङ्गतया विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि
ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्थं उत्तरतोऽपरमासनं संस्थाप्य तत्र
ब्रह्माण्णमुभयभूमिदेवेति ब्रह्मणे अर्थं दत्त्वा ब्रह्मजज्ञानमिति
गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करयोः कृत्वा एभिर्गन्धा-
क्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवासोभिः विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावे-
क्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुम् अमुकशर्माणं (ब्रह्मत्वेन) त्वामहं वृणे ।
ॐ वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । ततः यथा चतुर्मुखो ब्रह्मेति ब्रह्माणं
प्राथयेत् । एवमुत्तरासने ब्रह्माणं वृत्वा अग्नेः पूर्वेण गमयित्वा
पूर्वकल्पितदक्षिणासने उपवेशयेत् ।

ततः प्रतिनिधिभूत आचार्य आत्मासनं यजमानासनं च अग्नेः
पश्चात् प्रागग्रकुशैः सम्पाद्याग्नेरुत्तरतः पश्चिमभागे एकमासनं,
पूर्वभागे द्वितीयासनं प्रागग्रकुशैः कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते
कृत्वा पात्रस्यजलेनापूर्य दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चि-
मासने निशयालभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रै-
रुदगग्रैश्च कुशैः परिस्तरणम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैः, दक्षिणत उ-
त्तरतश्च प्रागग्रैः । अपार्यवन्ति वस्तुन्वासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि
त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, प्राक्षणीपात्रम्, आज्यस्थाली,
सम्मार्जनकुशाः पञ्च, उपयमनकुशास्त्रयोदश, समिधस्तिप्तः,
स्रुवः, आज्यं, पूर्णपात्रं, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा, एतानि
वस्तूनि अग्नेः पश्चात्स्थापयेत् । तत्र पात्राणि प्राग्विला-
न्युदगग्राणि स्थापयेत् । विशेषोपकल्पनीयानि यथा-
शमीपलाशमिश्रा लाजाः, अखण्डोऽश्मा, लोहितमानडुहं

चर्म, तदभावे रक्तवस्त्रं, कुमारीभ्राता, तदभावेऽन्गो-
 वा, नवीनं शूर्पम्, दृढपुरुषः, आचार्य्याय वरद्रव्यम् । ततः
 त्रिभिर्दूर्भेद्वै मच्छिद्य मादेशमात्रे पवित्रे कुर्यात् । प्रोक्षणीपात्रं
 प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यां
 तज्जलमुत्क्षिप्य पवित्रे प्रोक्षणीपु निधाय दक्षिणेन हस्तेन
 प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तद्दुदकस्य दक्षिणहस्तमध्यमा-
 ऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्यपर्वभ्यामुच्छालनं कृत्वा प्रणीतोदकेन तज्जलं
 प्रोक्षेत् । प्रोक्षण्युदकेन पवित्राभ्याम् आज्यस्थालीं सम्मार्जनकुशान्
 उपयमनकुशान् समिधः स्रुवम् आज्यं दक्षिणां च प्रोक्षेत् ।
 विशेषोपकल्पनीयानि न प्रोक्षेत् इति कर्कभाष्ये स्पष्टम्
 (का.श्रौ. अ. २ क. ३ सू. ८) । आज्यमग्रावारोपयेत् । अर्द्धथि-
 त आज्ये ज्वलदुलमुकं समन्ताद् भ्रमयेत् । दक्षिणेन स्रुवमधो-
 मुखं प्राञ्चं मतप्य सव्ये कृत्वा सम्मार्जनकुशाग्रैर्मूलतोऽग्र-
 पर्यन्तमन्तरतः सम्मार्ज्यं, कुशमूलैरधस्ताद्भागेऽग्रादारभ्य मूलप-
 र्यन्तं सम्मार्ज्याग्नौ कुशान् प्रक्षिपेत् । ततः प्रणीतोदकेन स्रुवम-
 भ्युक्ष्य पुनः पूर्ववन्मतप्य कराभ्यां सम्मार्ज्यात्मनो दक्षिणतः
 कुशोपरि निदध्यात् । आज्यम् उत्तरत उत्तार्याग्नेः पश्चादानयेत् ।
 अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च धृताभ्यामुदगग्राभ्यां पवित्राभ्या-
 माज्यमुत्क्षिप्यावेक्ष्यापद्रव्यनिरसनं कृत्वा प्रोक्षणीश्च पवित्रा-
 भ्यामुत्क्षिप्य तासु पवित्रे निदध्यात् । उपयमनकुशान् द-
 क्षिणेनादाय चामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो घृताक्तास्समिधस्तू-
 ण्णीमग्नौ प्रक्षिपेत् । ततः सपवित्रेण प्रोक्षण्युदकेन ईशानादि उत्त-
 रपर्यन्तं सम्प्रोक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् । संस्रवधारणार्थं
 प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्रयोर्मध्ये निदध्यात् ।

इत्थं पर्युक्षणान्तं कर्म आचार्य्यद्वारा स्वयं वा कृत्वा

वरो देवताभिधानं करोति—अथेह सवधुकोऽहं विवाहकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, व्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं विवष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणम्, १२—ऋतासाहम् ऋषामानम् अग्निं गन्धर्वम्, ओष्धीरप्सरसो मुदः, स२ हितं विव- श्वामानं सूर्यं गन्धर्वं, मरीचीरप्सास ऽआयुवः, सुपुष्णः- सूर्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं, नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरीः, इषिरं विव- श्वव्यचमं व्वातं गन्धर्वम्, अपोऽप्सरस ऽऊर्जः, भुज्युः सुपर्णं यज्ञं गन्धर्वं, दक्षिणा ऽअप्सरस स्तावाः, प्रजापतिं विवश्वकर्माणं मनो गन्धर्वम्, ऋक्सामान्यप्सरस ऽएष्टीः, १२—चित्तं, चि- त्तिम्, आकूतम्, आकूतिम्, विवज्ञातं, विवज्ञातिं, मनः, शकरीः; दर्शं, पौर्णमासम्, बृहन्, रथन्तरं, प्रजापतिम्, १३—अग्निभूताना- मधिपतिम्, इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं, यमं पृथिव्या ऽअधिपतिं, व्वायुमन्तरिक्षस्याधिपतिं, सूर्यं दिवोऽधिपतिं, चन्द्रमसं न- क्षत्राणामधिपतिं, बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिं, मित्रं सत्याना- मधिपतिं, व्वरुणमपामधिपतिं, समुद्रं सौत्यानामधिपतिम्, अन्नं साम्राज्यानामधिपति, सोममोष्धीनामधिपतिं, सवितारं प्रसवानामधिपतिं, रुद्रं पशूनामधिपतिं, त्वष्टारं रूपाणामधि- पतिं, विवष्णुं पर्वतानामधिपतिं, मरुतो गणानामधिपतीन्, पिबृन् पितामहान् परान् अवरान् ततान् ततमिहान्, १८—अग्निम्, अग्निम्, अग्निम्, व्वैवस्वतं, मृ युं च ज्येनाहं यक्ष्ये ।

अत्रावसरे कन्या देवताभिधानं करोति—अर्घ्यमण- म्, अग्निम्, अग्निम्, अर्घ्यमणम्, अग्निम्, अग्निम्, अर्घ्यम- णम्, अग्निम्, अग्निम्, भगं १० च लाजैरहं यक्ष्ये ।

पुनर्वरः प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृत्, च ज्येनाहं यक्ष्ये ।

(एवं देवताभिध्यानमात्रमस्मिन् समये कुर्यात् । विवाहहोमस्य यजमानमात्रकर्तृरुत्वेन प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुं शक्यत्वादग्रे होमकाले एव ते निर्देक्ष्यन्ते । निर्दिष्टाश्च सर्वपुस्तकेषु इदं प्रजापतये न ममेत्यादयः । द्विवारं तदुल्लेखस्यानुचितत्वात्कचित्पुस्तकेऽत्र तदुल्लेखोऽनुचित एव सर्वयेति बोध्यम्) ।

अग्निं प्रज्वलयत्य अँएतन्ने इत्यादि प. अँभूर्भुवःस्वः योजकनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति (विवाहे योजकः स्मृतः इति वचनात्) योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य अँअग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् । सुवर्णवर्णमनघमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

अँचत्वारि शृङ्गा त्रयो ऽअस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो ऽअस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या २॥ आविधेश-इति मन्त्रैः अग्निं ध्यानादि नाराजनान्तं संपूज्य अँब्रह्मणे नमः इति प्रथमरेखाम्, अँविष्णवे नमः इति मध्यरेखाम्, अँरुद्राय नमः इति उत्तररेखां संपूज्य उदकं स्पृष्ट्वा अँकराल्यैनमः अँवृमिन्ऋनमः अँश्वेनायैनमः अँलोहितायैनमः अँप्रहालोहितायैनमः अँसुवर्णायैनमः अँपद्मरागायैनमः इति सप्तजिह्वाश्च संपूज्य दाक्षिणं जान्वाच्य कुशेन दक्षिणवाहौ व्रज्जणाऽन्वारब्धो जुहुयात् । अँप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम १ इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा, अँइन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम २ इति प्राञ्चावाचारौ हुत्वा अँअन्नये स्वाहा इदमन्नये न मम ३ अँसोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम ४ इत्याज्यभागौ जुहुयात् । सर्वत्र त्यागकाले अग्नौ प्रक्षिप्य

हुतशेषं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत् । ततो महाव्याहृतिहोमः । (महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा इदमग्नये न मम १. ॐभुवः स्वाहा इदं व्यापवे न मम २. ॐस्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ३.

(त्वन्नो ऽअग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐत्वन्नो ऽअग्ने ववरुणस्य विवृहान्देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो ब्रह्मितमः शोशुचानो विवृशवा द्वेषांति प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ४ (सत्यन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐस त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती मेदिष्ठो ऽअस्या ऽउपसो वयुष्टौ । अवगक्ष्व नो ववरुणः ररागो ववीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि-स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ५ (अथाश्वाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐअथाश्वाग्नेऽस्यनभिदास्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया ऽअसि । अया नो यज्ञं ब्रह्मास्यया नो धेहि भेषज-पंस्वाहा । इदमग्नये न मम ६ (येतेशतपिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा विवृतता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं ववरुणाय सवित्रे विष्णवे

विशेष्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम७ (उदुत्तम-
मिति शुनःशेषक्रापिस्त्रिष्टुच्छन्दो वरुणो देवता सर्वमायश्चित्त-
होमे विनियोगः) ।

ॐ उदु नमं व्वरुण पाशमस्मद्नाभमं विवमध्यमं श्र-
धाय । अथा व्वयमादित्य व्वते तथानागसो ऽअदितये
स्याम-स्वाहा । इदं व्वरुणाप न मम ८

अन्वारम्भं त्यक्त्वा देशाचारतो दक्षिणासंकल्पः ।
अचेह अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्मा सबधूकोऽहम्
आधाराज्यभागमहाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तहोमानां साङ्गतासिद्धयै
इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सन् न
मम इति दद्यात् । आचार्यब्रह्माणौ च मन्त्राशिपं दद्याताम् ।
यथा, उत्सर्गे वारुणेचैव वरुणो विष्णुना सह । तुष्टिपुष्टिकरो
नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति ।

अथ राष्ट्रभृद्भोमः । (ऋतापाडिति मन्त्रापतिर्ऋषिर्जुष्टन्दः
ऋतापाडृतधामाग्निर्गन्धर्वा देवता होमे विनियोगः ।)

ॐ ऋतापाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्म

ॐ य० स० अ० १८ म० ३८

प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतः । व्यतिरक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः
स्वाहाव्याडित्यन्तः, उत्तर ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि
पुंलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च सनऽइदंमहेत्यादीनि तानि व्यवहि-
तपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः । यानि च
स्त्रीलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च तस्योपयोऽन्तरसत्त्यादीनि तानि
उत्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्यः । ऋतापाडित्यादीनि च द्वितीमन्त्रे
तस्येत्याकाङ्क्षापूरणाय योज्यानि । द्वादश यज्ञेषु गन्धर्वाऽन्तरो-
दयतानि । स्वाहाव्याडित्यन्तः ऋतापाडित्यादिनामकगन्धर्वदेवतः ।
ताभ्यःस्वाहेत्यन्तः औषध्यादिनामकाऽन्तरोदयतः । एवमुत्तरा-
पि बोध्यम् ।

क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्याद् । इदमृतासाहे ऋतधाम्न
ऽन्नये गन्धर्वाय न मम । (पुनः ऋतापाडिति प्रजापतिर्ऋषिर्वजु
श्छन्द ओपधयोऽप्सरसो मुदो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ ऋतापाडृतधाम्नाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौष ऋयोऽप्स-
रसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोपधिभ्योऽप्सरोभ्यो
मुद्गयो न मम । (संहितइति प्रजापतिर्ऋषिर्वजुश्छन्दः संहि
तो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वा देवता होमे विनियोगः) ।

* ॐ संहितां विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न
ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्याद् । इदं संहिताय विश्व-
साम्ने सूर्याय गन्धर्वाय न मम । (पुनः संहितइति प्रजापति-
र्ऋषिर्वजुश्छन्दः मरीचयोऽप्सरसऽआयुषा देवताः होमे विनियोगः)

ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्त-

अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः ऋतापाद् ऋत सत्य सहस्र
इत्यृतापाद् तथा ऋतधाम्ना ऋत सत्यमधिनश्चर धाम यस्य
तादृश सः नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म धातृणजातिम् इदं क्षत्र क्षत्रियजा
तिं च पातु रक्षतु । तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा व्याद् षण्ड-
कारेण सुहुतमस्तु । इत्येको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो धो
ष्याधा मुद मोदन्ने जना याभिस्ता नाम नाम्नाऽप्सरस स्त्रो-
त्वन भोग्याः ताभ्य आपधिभ्य स्वाहा सुहुतमस्तु इति द्वितीयः ॥

* अ० १८ म० ३९

य सूर्यो गन्धर्वः, संहित-सन्दधात्यहोरात्रे इति संहित
'एव छहोरात्रे सन्दधाति' इति श्रुते, विश्वसामा-विश्वानि सर्वाणि
नामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा स, नोऽस्माकम् इदं
ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै सूर्याय स्वाहा व्याद् । तस्य सूर्यभ्य
मरीचयो नामाप्सरसस्तज्जसरण्य, आयुष-आ समन्तायुष
न्ति मिर्धाभवन्ति इत्यायुष, ताभ्यो मरीचिभ्य स्वाहा ॥

स्य मरीचयोऽप्सरसः स आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्यः स आयुभ्यो न मम । (सुपुम्णइति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सुपुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

*ॐ सुपुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नः स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं सुपुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय न मम । (पुनः सुपुम्णइति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ सुपुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम । (इषिरइति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्द इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

+ॐ इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वः स नः स इदं

*अ० १८ मं० ४०

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः, सुपुम्णः—शोभनं सुम्नं सुप्रं यस्मात् सुयक्षियः यज्ञद्वारा सुप्रप्रदः, सूर्यरश्मिः—सूर्यस्यैव रश्मयः किरणायस्यैतादृशः—स नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाद् । तस्य चन्द्रमसो नक्षत्राणि नामाप्सरसः, भेकुरयः—भ्यं कर्तन्ति कुर्वन्ति इति भेकुरयः । पृषोदरादिव्याख्यायुः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा । अवशिष्टं पूर्ववत् ॥

+अ० १८ मं० ४१

यो वातो वायुर्गन्धर्वः, इषिरः—इष्यति गच्छतीति इषिरः शीघ्रगमनं, विश्वव्यचाः—विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाद् । इदमिषिराय विश्व-
व्यचसे व्वाताय गन्धर्वाय न मम । (पुनरिषिर इति प्रजापतिर्ऋ-
षिर्यजुश्छन्दः आपोऽप्सरस ऽऊर्जो देवताः होमे विनियोगः)
ॐ इषिरो विश्वव्यचा व्वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्स-
रस ऽऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमज्योऽप्सरोभ्य
ऽऊर्भ्यो न मम । (भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भुज्युः
सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

*ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा व्वाद् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय
यज्ञाय गन्धर्वाय न मम । (पुनः भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्य-
जुश्छन्दो दक्षिणा ऽअप्सरस स्तावा देवताः होमे विनियोगः)

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा
ऽअप्सरस स्तावा नाम ताभ्यः स्नाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽ-
प्सरोभ्य स्तावाभ्यो न मम । (प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छ-
न्दः प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः)

+ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स न

सर्वतो गमनः—स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै स्वाहा व्वाद् ।
तस्यापो नामाप्सरसः, ऊर्जं—ऊर्जयन्ति जीययन्ति धान्योत्पादने-
नेत्यूर्जः ताभ्योऽज्योऽप्सरोभ्य स्वाहा ॥

*अ० १८ मं० ४२

यो यज्ञो गन्धर्वः, भुज्युः—भुनक्ति पालयति भूतानि इति भुज्युः,
सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य स सुपर्णः—सः न इदं
ब्रह्म क्षत्रं च पातु । तस्मै स्वाहा व्वाद् । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा
नामाप्सरसः, स्तावाः—स्तूपते यज्ञो यजमानश्च यामिस्ताः स्ता-
वाः—ताभ्यो दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्य स्वाहा ॥

+अ० १८ मं० ४३—

इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं प्रजापतये
 विश्वकर्म्मणे मनसे गन्धर्व्वीय न मम । (पुनः प्रजापतिरिति प्रजा-
 पतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋक्सामान्यप्सरस ऽष्टयो देवताः होमे
 विनियोगः)

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्य ऽऋ-
 क्षसामान्यप्सरस ऽष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा ।
 इदमृक्सामेभ्योऽप्सरोभ्य ऽष्टिभ्यो न मम ॥ १२ ॥

अत्रापि दक्षिणा । अद्येह अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं कृतै-
 तद्राष्ट्रभृद्धोमस्य साङ्गफलप्राप्तये सादृण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आ-
 चार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत्-मन्त्र पाठः । गन्धर्वा-
 प्सरसश्चैव प्रयच्छन्तु यशः श्रियम् । दीर्घार्युर्धनमारोग्य-
 मुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति राष्ट्रभृद्धोमः ॥

अथ जयहोमः । (चित्तंचेत्यादीनां द्वादशमन्त्राणां परमे-
 ष्ठी ऋषिर्यजूषि चित्तादयो मन्त्राज्ञाता देवताः प्रातिमन्त्रं होमे
 विनियोगः) * ॐ चित्तं च स्वाहा । इदं चित्ताय न मम १ ।

यो मनोरूपो गन्धर्वः, प्रजापतिः—प्रजायाः पालकः, विश्वक-
 र्मा-विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा-स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च
 पातु । तस्मै स्वाहा वाद् । तस्य मनसः गन्धर्व्वस्य ऋक्सामा-
 न्यप्सरसः, षष्टयः—इष्यते काङ्क्ष्यते स्मीष्टं याभिस्ता षष्टयस्ता-
 भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥

जयमन्त्रार्थः । प्रजापतिः यथा इन्द्राय जयान् प्रायच्छत् तथा
 चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छतु इति क्रियां विपरिणम्योत्तरत्र
 सवन्धः । तस्मै च सुदुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारो हृदयं,
 चित्तिस्तप्रत्या चेतना । आकूत चाभिमतम्, आकूतिश्चाभिमानः ।
 यदा चित्तं ज्ञानेन्द्रियं जातावेक्यचर्नं, चित्तिस्तदेवता । आकूतं
 कर्मेन्द्रियम्, आकूतिस्तदेवता । विशतं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम्,

ॐचित्तिश्च स्वाहा । इदं चित्त्यै न मम २ ॐआकृतं च
 स्वाहा । इदमाकृताय न मम ३ ॐआकृतिश्च स्वाहा ।
 इदमाकृत्यै न मम ४ ॐविविज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय
 न मम ५ ॐविविज्ञातिश्च स्वाहा । इदं विज्ञातये न मम ६
 ॐमनश्च स्वाहा । इदं मनसे न मम ७ ॐशकरीश्च
 स्वाहा । इदं शकरीभ्यो न मम ८ ॐदर्शश्च स्वाहा । इदं
 दर्शाय न मम ९ ॐपौर्णमासं च स्वाहा । इदं पौर्णमासाय
 न मम १० ॐवृहच्च स्वाहा । इदं वृहते न मम ११ ॐरथन्तरं च
 स्वाहा । इदं रथन्तराय न मम १२ (प्रजापतिरिति मन्त्रस्य परमेष्ठी
 ऋषिः त्रिदुच्छन्दः प्रजापतिर्देवता जयहोमे विनियोगः) ॐप्रजा-
 पतिर्ज्यानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु ।
 तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स ऽउग्रः स ऽह हव्यो य-
 भूव स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम १३ उदकस्पर्शः । ततो दक्षि-
 णा । अथेह अमुकशर्पा सवधुको ऽहं चित्तादिजयहोमकर्मणः
 साहफलपात्रये साहुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्यव्रक्षभ्यां
 विभज्य दास्ये ॐतत्सत् न मम । चैरज्ञीष्यं महातेजश्चित्ताद्याश्च

विज्ञातिस्तद्देवता । मनः प्रसिद्धम्, शकरीः शक्यं तच्छक्यः, द-
 शपौर्णमासौ तद्देवते, वृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । सर्वत्र प्र-
 थममन्त्रोक्तवाक्यार्थः सम्यच्यते । प्रजापतिः परमेश्वरः अथिति
 शक्तिरिति जयाः तान् जयान् मन्त्रान् इन्द्राय प्रायच्छत् इदौ,
 वृष्णे मनोरथवर्षणाय । इन्द्रविशेषणं वा वृष्णे इति । ततः स इन्द्रः
 पृतनाजयेषु अथुरक्षेनाविजयाद्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव ।
 किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमुः ।
 इ-चार्ये, स चेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः यभूव । स्वाहा
 तस्मै सुदुतमस्तु ॥

दिवौकसः । प्रयच्छन्तु करे वाञ्छामुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥
इति जयहोमः ॥

अथाभ्यातानहोमः ।

(अग्निभूतानामधिपतिरित्यादीनां पितरःपितामहा इत्य-
न्तानामष्टादशमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दो मन्त्राम्नाता
अग्न्यादिदेवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः)

*ॐअग्निभूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्य-
स्मिन्क्षत्रेऽस्थामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्य-
स्यां देवहृत्याँ स्वाहा । इदमग्रये भूतानामधिपतये न मम १

ॐइन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्म-
ण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्थामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्याँ स्वाहा । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानाम-
धिपतये न मम २

ॐयमः पृथिव्याऽअधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्र-
ह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्थामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्क-
र्मण्यस्यां देवहृत्याँ स्वाहा । इदं यमाय पृथिव्या
ऽअधिपतये न मम ३ पित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ।

*अभ्यातानमन्त्रार्थः । अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनाम-
धिपतिः ईशः स मा माम् अन्तु पातु । अस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्म-
कर्मणि होमादौ, पुनः अस्मिन् क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ,
पुनः अस्थामाशिषि घ्राणणेः सम्पादितेष्टाशसने पुत्रादिसुखकाम-
नायां वा अस्यां कन्यायाम् पुरोधायाम् पुरः स्थिता-
याम्, अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां देवहृत्यां देवताह्वाने
देवतोद्देशेन होमे वा । स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ च वाक्यार्थ
उपरिष्ठादपि सप्तदशसु मन्त्रेषु सम्प्रभ्यते । शेष स्पष्टम् ॥

ॐस्वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्र-
ह्यणस्मिन्द्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं व्यापवेऽन्तरिक्षस्या-
धिपतये न मम ४

ॐसूर्यो दिवोऽधिपतिः सं माऽवत्वस्मिन्द्रह्यण्य-
स्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं सूर्याय दिवोऽधिपत-
ये न मम ५

ॐचन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्र-
ह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्
कर्मण्यस्या देवहृत्यां स्वाहा । इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणाम-
धिपतये न मम ६

ॐबृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्र-
ह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्
कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणो-
ऽधिपतये न मम ७

ॐमित्रः सत्यानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्रह्य-
ण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् क-
र्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं मित्राय सत्यानाप-
धिपतये न मम ८

ॐव्यरुणोऽपामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्रह्यण्य-
स्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं व्यरुणायापामधिपत-
ये न मम ९

ॐसमुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्र-

ह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्
कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं समुद्राय स्रोत्याना-
मधिपतये न मम १०

ॐअन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवत्वस्मि-
न्द्रह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायाम-
स्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदमन्नाय साम्रा-
ज्यानामधिपतये न मम ११

ॐसोमऽओषधीनामधिपतिः स माऽवत्वस्मि-
न्द्रह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायाम-
स्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं सोमायो-
षधीनामधिपतये न मम १२

ॐसविता प्रसवानामधिपतिः स माऽवत्वस्मि-
न्द्रह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायाम-
स्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं सवित्रे-
प्रसवानामधिपतये न मम १३

ॐरुद्रः पशूनामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्रह्य-
ण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् क-
र्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं रुद्राय पशूनामधि-
पतये न मम १४ प्रणीतोदकस्पर्शः ।

ॐत्वष्टा रूपाणामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्रह्य-
ण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये
न मम १५

ॐद्विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्द्र-

ह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्याः स्वाहा । इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये न मम १६

ॐ मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्त्वस्मिन्त्रह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्याः स्वाहा । इदं मरुतो गणानामधिपतिभ्यो न मम १७

ॐ पितरः पितामहाः परेऽघरे ततास्ततामहाः । इह माऽवन्त्वस्मिन्त्रह्यण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्याः स्वाहा । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽघरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यो न मम १८

मणीतोदकस्पर्शः । अत्रापि दक्षिणा । अघेहेत्यादि सं. अमुकशर्मा सबधुकोऽहम् अघातानहोमस्य साङ्गफलमाप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये । मन्त्रपाठः । उत्सर्गे च तुरीये च प्रयच्छन्त्वनलादपः । पुत्रान् लक्ष्मीं तथा कामानुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

अथापरोऽग्न्यादिपञ्चरुहोमः ।

(अग्निरैतित्वादीनां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टु-
च्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता आज्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ अग्निरैतु प्रथमो देवतानाः सोऽस्यै प्रजां सु-

मन्त्रार्थः । अग्निः ऐतु आगच्छतु देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात् । स चाग्निः अस्यै-अस्या- कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु मृत्युपाशात् । यद्वा मृत्युपाशात् अग्निः अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु ददातु । तत्र प्रजामोचनं राजा घरणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा येनानु-

अतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा व्वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ १ ॥

ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु
दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमा-
नन्दमभिविद्युद्धयतामियं स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ २ ॥

ॐ स्वस्ति नो ऽअग्ने दिव ऽआ पृथिव्या त्विश्वानि
धेह्यथा यजन्न । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं त-
दस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ ३ ॥

दानेन प्रकारेण वा इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवमघं दुःखं न रो-
दात् शोक प्राप्य न रोदिष्यति । कदाचिदपि अपत्यवियो-
गो मा भूदित्यर्थः ॥ १ ॥

इमां कन्यां गार्हपत्योऽग्निस्त्रायतां गार्हपत्याभिघो भा-
व्यग्निः पालयतु-इमां पत्नीमग्निहोत्रिर्गो कृत्वा रक्षतु । अस्यै-अ-
स्याः कन्यायाः प्रजां दीर्घमायुः निर्दुष्टयद्दुकालजीवनं नयतु
प्रापयतु । इय चाशून्योपस्था सफठप्रसवा यद्वा नित्यं भर्तृसङ्गोत्स-
ङ्गा अस्तु भवतु, एवं जीवनाम् दीर्घायुषां माता चास्तु-जीवपुत्रा
मघत्वित्यर्थः ॥ किञ्च पौत्रं पुत्रसम्बन्धजमानन्दं सुखम् अभि अ-
धिगम्य, आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जा-
नातु-सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया बु-
ध्यतां निद्रासुखापेक्षां त्यक्त्वा जागर्तु इत्यर्थः ॥ २ ॥

हे अग्ने, यजन्तं श्रायतइति यजन्नः हेयजन्न, यस्मात् त्वं स-
र्वप्रत्यक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अथवा अ-
न्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति संपूर्णानि यथा स्युस्त्वथा धेहि
अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किञ्च दिव आ स्वर्गं लोकमभिव्या-
प्य थापृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यत् महि महिमा तदस्मा-
सु धेहि स्थापय । किञ्च अस्यां पृथिव्यां जातं यद् द्रविणं घन्तु,
धिप्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन, प्रशस्तं प्रशस्यं धेष्टं यद्य दि-
वि स्वर्गे जातं तदप्यस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

*ॐ सुगं नु पन्थाम्प्रदिशन्न ऽएहि ज्योतिष्मद्वेद्यज-
रन्न ऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतन्न ऽआगाद्वैवस्वतो नो
ऽअभयं कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय न मम ॥ ४ ॥

अत्र शिष्टाचारात्, अनन्तर्धाने संस्कारभास्करे “रीरिषीं पैत्रीं
तथा मृत्योः” इति कारिकायां दोषश्रवणाच्च वर्धुं वस्त्रेणान्तर्धाय
मनसा मन्त्रं पठन् मृत्यवे जुहोति । (परंमृत्यविति संरुसुकऋषि-
स्त्रिष्टुच्छन्दो मृत्युर्देवता होमे विनियोगः) ।

+ॐ परं मृत्यो ऽअनु परेहि पन्थां यस्ते ऽअन्य ऽइतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजां
रीरिषीं मोत वीरान्-स्वाहा । इदं मृत्यवे न मम ५ प्रणीतो-

*हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ । अस्मद्द्यूहानागत्य नोऽस्माक
सुगं सुखगम्य पन्थाम् पन्थानम् अचिरादिमार्गम् प्रदिशन् उपदिशन्
सम्पादयन्निति यावत् आयु निर्दुष्टजीवनं देहि । कथमृतमायुः, अजर
जरारोगादिपरामवरहितम् । अजरमित्यग्निविशेषणं वा विभक्तिव्य-
त्ययेन । पुनः कथममृत, ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् । तत्प्रतिष-ध-
को मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु । अमृत-
मानन्दश्च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु । वैवस्वतो यमश्च नो
ऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावात् दुःखहेतुभयाभावं कृ-
णोतु करोतु ॥ ४ ॥

+अ० ३५ म० ७

हे मृत्यो परा-पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानम् मार्गम्
न्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति-यस्ते तव पन्थां देवयानात्पथ
इतरं तुच्छोऽन्यं पितृयानाख्याऽस्ति । देवा यान्ति यस्मिन् स देवया
न । किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं हेमृत्यो किञ्चिद्ब्रवी-
मि वदामि । आदरार्थं यत्नम्, नहि तस्यादृष्टमधुनं वाऽस्ति ।
हे मृत्यो न अस्माकं प्रजां सन्ततिं घशपरम्पराम् मा रीरिषः मा
हिंसी । उत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ५ ॥

दकस्पर्शः । अत्रापि दक्षिणा । अघेह अमुकसर्मा सबधुकोऽ-
 हं कृतैतदग्न्यादिपञ्चकहोमस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च
 इमां दक्षिणाम् आचार्यघ्नह्यभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न
 मम । मन्त्रपाठः—गोविन्दो गोकुले तिष्ठन्गोपीभिर्विहरन्सह ।
 तुष्टिपुष्टिकरो नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

अथ पाणिग्रहणाङ्गभूतो लाजहोमः । अत्र कन्यायाः कर्तृ-
 त्वम् । आयुष्मानेस्तु मे पतिरिति मन्त्रलिङ्गात् । ताञ्जुहोति
 संहितेन तिष्ठतीति वचनाच्च । ततस्तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिं
 विदधाति । वरश्च अनुपृष्टं परिक्रम्य उत्तराभिमुखो बध्वा
 दक्षिणतस्तिष्ठन्कुमार्यञ्जलिं यथासमाचारमञ्जलिना दक्षि-
 णहस्तेन वाऽऽलभते । अथ कुमार्या ज्येष्ठः कनिष्ठो वा
 भ्राता लौकिकाग्निसिद्धान् शमीपत्रमिश्रान् लाजान् (भृष्टान्
 व्रीहीन्) घृतेनाभिघार्य सम्प्रोक्ष्य नवीनशूर्पे चतुर्दा कृत्वा
 तेष्वेकं भागं प्रथमं कुमार्यञ्जलावावपति । कुमारी च ता-
 नञ्जलिना गृहीत्वा प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती मन्त्रं पठन्ती जुहुयात् ।
 (अर्यमणमित्पादिमन्त्राणामाथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता
 देवता लाजहोमे विनियोगः) ।

*ॐ अर्यमणं देवं कन्या ऽअग्निमयक्षत । स नो ऽअर्यं

*लाजहोममन्त्रार्थः । कन्याः पूर्वाः प्रथममर्यमणं सूर्यं देवं कान्तम्
 अग्निमग्निस्वरूपम् घरलाभाय अयक्षत अयजन् । लङि छान्दसं रूप-
 म् । स चार्यमा देवः ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान् इदानीं परिणी-
 ताः कन्या इतः पितृकुलात् प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु, मा पतेः—पत्युः कुलात्
 सहचरित्वाद्वा मा प्रमोचयतु। यद्वा वरो घृते कन्याः यम् अर्यमणम्
 अग्निरूपेणायजन् सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमां
 नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु, इतः अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा
 मां नो प्रमुञ्चतु । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव घरपाठिता पठति ॥ १ ॥ .

मा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा । ॐ इदमर्घ्यम्णे न
ममेति वर एव ॐकारपूर्वकं त्यागं कुर्यात् इत्यञ्जलिस्थलाजानां
तृतीयांशम् अञ्जलिवापपार्श्वेन जुहोति । नात्र संस्रवधारणम् ।
शेषस्य होष्यमाणत्वात् ।

* ॐ इयं नार्युपभूते लाजानावपन्निका । आयु-
ष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । ॐ इदम-
र्घ्ये न मम इत्यर्द्धं जुहोति ।

+ ॐ इमोऽञ्जलिजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव ।
मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा ॥
ॐ इदमर्घ्ये न मम इति सर्वानञ्जलिस्थलाजान् जुहोति ।

अथ वरो वध्वाः साङ्गुष्टं दक्षिणं हस्तमुत्तानं गृह्णाति ।
(गृभ्णामीत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां याज्ञवल्क्यभरद्वाजाथर्वणमजा-
पतय ऋषयः त्रिष्टुबुष्णिगनुष्टुब्यजूपिच्छन्दांसि भगार्घ्यमस-
वितृपुरन्धयो देवताः वधूपाणिग्रहणे विनियोगः)

÷ ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या

इयं नारी धधूः उप—पत्युः समीपे भूते लाजान् भृष्टान्
घोर्हान् आवपन्निका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती । स्वार्थे कः ।
किं भूते, तदाह—मम पतिः आयुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु
मम ज्ञातयः एधन्तां वर्धन्तामिति ॥ २ ॥

+ किं च हेपते इमान् लाजान्ग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि तव स-
मृद्धिकरणं समृद्धिहेतवे । अतो मम कन्यायाः तुभ्य च
तव च मर्तुः (मलोपशब्दस्य) सवननं वर्धाकरणम् अ-
भ्योन्यमनुरागः तदयमग्निः अर्घ्यमा अनुमन्यताम् अनुभोदनं कु-
रताम्, इयं च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् ॥ ३ ॥

÷ पाणिग्रहणमन्त्रार्थः ॥ हेकन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि ।
हृप्रहोर्भञ्जन्दीति भत्वम् । यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भ-

जरदष्टिर्घथाऽऽमः । भगो ऽअर्घ्यमा सविता पुरन्धि-
 र्मह्यन्त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः १ *अमोऽहमस्मि-
 सा त्वं सा त्वमस्यमो ऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
 त्वं घौरहं पृथिवी त्वम् २ +तावेव विवहावहै सह
 रेतो दधावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै
 वहन् ३ ँते सन्तु जरदष्टयः संप्रियां रोचिष्णू-

त्रां सह जरदष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः । भवसि इत्यर्थे
 निपातोऽयम् । ग्रहणमेव तावत्कृतः, तत्राह—भगादयस्त्रयो देवाः
 पुरंधिलक्ष्मोश्च त्वा त्वो मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । यद्वा पुर-
 न्धिः—पुरन्धिम् । द्विर्नोपार्धे प्रथमा । धेष्टां तुरूपवर्ती वा ।
 तथाच श्रुतिः, पुरंधियोपेति, योपित्येव रूपं देधातीति च ॥
 किमर्थम्, गार्हपत्याय—गृहस्वामिनीत्वाय, भाविगार्हपत्यं से-
 वितुं वा । किञ्च सौभगस्थाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः
 सौभगत्वं तस्मै तदर्थं निरतिशयानन्दास्ये इत्यर्थः ॥ १ ॥

*हे कन्ये यथा अमो विष्णुरहमस्मि । अमति सर्वत्र
 गच्छति सर्वं जानातीति वा न मिनोति हिनस्तीति वा अमः । तथा
 सौति सुवति सूने वा विश्वमिति सा लक्ष्मीः त्वमसि । किञ्च
 देवीत्रयीरूपा त्वमसि, अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि । किञ्च अहं सामा-
 स्मि त्वम् ऋगसि । अहं घौरस्मि त्वं पृथिव्यसि ॥ २ ॥

+तावेव आवां विवहावहै विवाहं करवावहै सह—संयुक्ती
 भूया रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव, ततः प्रजां स्त्रीरूपां सन्तति
 प्रजनयावहै उत्पादयाव, पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् वहन् विन्दावहै
 लमावहै ॥ ३ ॥

ँते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु । आवामपि
 संप्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ, रो-
 चिष्णु सुदीप्तौ शोभमानौ वा, सुमनस्यमानौ शोभन-
 मनोवृत्ति कुर्वाणौ—सुमनसो भावः सौमनस्यं तत्कुर्वाणावि-
 त्यर्थः । सन्वितिक्रियां विपरिणम्य असाव इति योज्यम् । इन्द्रिय-

सुमनस्पमानौ पद्मेम शरदः शतं जीवेम शरदः श-
तं शृणुयाम शरदः शतम् ४ इति ।

असवर्णायां हस्तम् इत्यस्य स्थाने शरम् इत्याचूहः ।
अथैनामश्मानमारोहयति । अग्रेरुत्तरतः स्थितेऽश्मनि वरो
वध्वाः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण
स्थापयेत् । (आरोहेममित्यस्याथर्वणक्वापिरनुष्टुप्छन्दो वधू-
र्देवता अश्मारोहणे विनियोगः) ।

*ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
अभिनिष्ठ पृतन्यतो ऽवधाधस्व पृतनायतः—इति ता-
मश्मन्यारोप्य तस्याः शिरसि हस्तं नीत्वा वरो गाथां गा-
यति । (सरस्वतिप्रेदामिति विश्वावसुक्वापिरनुष्टुप्छन्दः सर-
स्वती देवता गाथागाने विनियोगः)

+ॐ सरस्वति प्रेदमव सुभगे व्वाजिनीवति । यां

पाठ्यमाशास्ते—वयं च पुत्रादिसहिता शतं शरदः घत्क्षरान् प
श्येम रूपप्रहणसमर्थाः स्याम, तथा शतं शरदो जीवेम नि-
रुपद्रवं प्राणान् धारयाम, तथैव शतं शरदः शृणुयाम निर्दुष्टं श-
ब्दप्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

*अश्मारोहणमन्त्रार्थः । हेकन्ये इमं पुरोवर्तिनमश्मानं प्रस्तरमा-
रोह आक्राम अधितिष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वम् अश्मेव-
पापाणञ्च स्थिरा ददा भव । किञ्च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ ।
कान्, तत्राह—पृतनां संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यन्तः
तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः । किञ्च पृतनाभिः सेना-
भिर्यतन्त इति पृतनायतः तान् पृतनायतः अथ अवाचीनान्
कृत्वा वाधस्व भग्नोद्यमान् कुरु ॥

+गाथागानमन्त्रार्थः ॥ हे सरस्वति वाग्देवते, सुभगे कल्याणि,
वाजिनीवति—याज अग्रं तदास्ति अस्यामिति वाजिनी अग्रशाला
यद्वा याजाः पक्षाः सन्ति यस्या इति वाजिनी हंसी तद्द-

त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः ? *पृस्था
भूतः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामथ
गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः २ इति ।

अथ वधूवरौ मदक्षिणमग्निं परिक्रामतः । वर एव मन्त्रं
पठेत् । (तुभ्यमग्रइत्यायवंग ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता परि-
क्रमणे विनियोगः) ।

+ॐ तुभ्यमग्रे पर्यथहन्तसूर्यां वहतु ना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्रे प्रजया सह—इति पठन्
वधूमग्रतःकृत्वा परिक्रामेत् । (अग्रे तु शुभदा पत्नी माङ्गल्ये सर्व-
कर्मणीति सं. गा. कारिकावचनात्) । एवं पुनर्वारद्वयं लाजहोम-
पाणिग्रहणाश्मारोहणगाथागानपरिक्रमणानि कुर्यात् । तृतीयप-
रिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वान् लाजान्
कुमार्यञ्जलीं ददाति । साच तिष्ठन्ती जुहोति । (भगायेति मन्त्र-
स्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भगो देवता लाजहोमे विनियोगः)

ती वाजिनीवती हे वाजिनीवति, इदं युग्मं कर्मच प्राच प्रहृष्टनया
अथ रक्ष । त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्यां
प्रजायां प्रकृष्टां जनयिषीमाहुः । किंभूताम्, अग्रतः—प्रथमाम् ॥ १ ॥

*तदेव प्रपञ्चयति, यस्यां प्रकृतिरूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं,
तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत्—अस्तं गच्छत् आस । प्रलये लीन-
मित्यर्थः । पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातं-
तस्याः सरस्वत्याः सम्यन्धिनीं तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्रका-
शिकाम् अथ गास्यामि, या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः
कीर्तिं ददाति ॥ २ ॥

+परिक्रमणमन्त्रार्थः । हेअग्रे तुभ्यं त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं
जन्मदिनादारम्य पर्यवहन् परिशृहीतवन्तः अतः सूर्याम् सूर्यसम्य-
न्धिनीं भार्यामिमां पतिभ्यः सोमादिभ्यो मद्यान् वहतु । किंभूतः, ना-
पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । ऊद्धातां जायां जायात्वेन पुनः प-

ॐ भगाय स्वाहा । ॐ इदं भगाय न मम इति वरः । ततः समा-
चारात्पूर्णां चतुर्थं परिक्रमणं कृत्वा यथास्थानमागत्योपविश्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमम
इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा हुत्वा एनां वधूमुदीचीं सप्त

श्चात् स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यं दाः देहि । सन्धि-
रार्पः ॥

*समाचारात् क्रियमाणे चतुर्थपरिक्रमणे वधूवरौ ब्रह्मग्न्योर्मध्ये
न गच्छेताम् । अग्नेरिव मण्डपस्थानां ब्रह्मादीनामपि पूज्यशुद्ध्या
प्रदक्षिणीकरणस्य 'मृदं गां दैवतं विप्रम्' इति मनुवचनसिद्धत्वात् ।
"दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः । तयोः संरक्षणा-
र्थाय ब्रह्मा तिष्ठति याह्वतः" ॥ इत्यादिवचनैः "अथ परि-
क्रामतः" इतिविधिवोधितेषु त्रिषु परिक्रमणेषु ब्रह्मा-योरन्तरा
गमनेऽपि घतुर्थे नान्तरा गमनम् । इतरथावृत्तायेय पूर्वावृत्तिसा-
जात्यनियमसत्त्वात् । इतरथावृत्तिस्तु नात्र । तत्कारणस्य वहि-
रङ्गव्यवधानस्याभावात् । "आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्" इति सूत्रा-
नन्तरमनुल्लिख्य 'गार्हपत्याहयनीयौ न व्ययेयात्' इति व्यवधान-
निषेधकसूत्रानन्तरं "विवृत्त्यावृत्त्य वा इतरथावृत्तिः" इति सूत्रणात्
इतरथावृत्तेर्ब्रह्मकारणकत्वावधारणात् । कात्यायनो हि गार्हप-
त्याहयनीययोर्ब्रह्मवधानं निषिध्य प्रदक्षिणीकरणादौ व्यघायाद्यद्वयं
भावं मन्यमानो व्यघायकरणदोषपरिजिहीषया विवृत्त्येति इत-
थाऽऽवृत्तिं विदधाति । ततश्च प्रकृते वधूवरयोः स्वामित्येनान्तर-
ङ्गत्वात् ब्रह्मग्न्य ऋत्विक्त्वेन वहिरङ्गत्वात् वधूवरयोस्तदन्तरा
गमने वहिरङ्गव्यघायाभावात् इतरथाऽऽवृत्तिः । अन्तरङ्गवहिरङ्गमा-
यश्च 'हविष्पात्रस्यामृत्युत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरम्' इति परिभाषायां
कात्यायनेन प्रतिपादितः । एषं च चतुर्थपरिक्रमणाभिप्रायेण
'परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्मग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम्' इति
हरिहरोक्तिः साधीयस्येवेति नात्र तत्खण्डनेऽभिनिवेश्यमिति
द्विक् । सूत्रव्याख्यायां 'ब्रह्मग्न्योर्मध्ये गच्छेतामित्येष युक्तम्'
इत्युल्लेखस्तु परिक्रमणत्रयाभिप्रायकः इति शोध्यम् ।

पदानि प्रक्रमयति । तद्यथा-(एकमिष्टे इत्यादीनां सप्तानां मन्त्राणां प्रज्ञापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता सप्तपदी-प्रक्रमणे विनियोगः)

* 'ॐ एकमिष्टे विष्णुस्त्वानयतु इति वरेणोक्ते वधूरेकं दक्षिणपदमुदगं ददाति वामन्तवनन्तरं निरर्थकमेव दद्याद् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐ ह्ये ऽऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु इति द्वितीयम् । ॐ त्रीणि राघस्योपाय विष्णुस्त्वा नयतु इति तृतीयम् । ॐ चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु इति चतुर्थम् । ॐ पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति पञ्चमम् । ॐ षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति षष्ठम् । ॐ सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु-इति सप्तमम् । इति रीत्या वर एकैकं मन्त्रमुच्चार्य सप्त पदानि दापयति उत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथाचारात् सुश्वेताः सुपुष्टाः घृताक्ताः सप्त वर्तिकाः मज्जलद्य तण्डुलमध्ये संस्थाप्य तन्मध्यादेकैकां वर्तिकामुत्तरतः संस्थाप्य वधूस्तदुपरि दक्षिणपादं धृत्वैभिरेव मन्त्रैः षड्वर्तिका निर्वाप्य सप्तमीं ज्वलन्तीमेव स्थापयेत् । अथ वरः यथास्थानमागत्य निष्क्रमणप्रभृति सुरक्षितात् दक्षिणतो वाग्यतस्थितद्विजस्कन्धस्थितात् उदककुम्भादुदकमादाय दर्भपिञ्जलेन दूर्वासुष्ट्या

* सप्तपदीमन्त्रार्थः हे कन्ये एकं प्रथमं पदम् इषे अस्माय विष्णुस्त्वा नयतु । ऊर्जे यलाय द्वे पदे द्वितीयं पदं विष्णुस्त्वा नयतु । एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यम् । राघस्योपाय धनपुष्टेः, मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः तदर्थं, पशुभ्यः पशुवादिभ्यः तत्तत्सुखाय, ऋतुभ्यः ऋतुजन्यार्थभोगार्थं, सखे इहामुत्र च मित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव, मामनुव्रता अनुवर्तिनी च भव ॥

आम्रपल्लवेन वा वधूमूर्द्धन्यभिपिञ्चति । (आपः शिवा इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आपो देवताः वधूमूर्द्धाभिपेचने विनियोगः)

*ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्तत-
मास्तास्मे कृण्वन्तु भेषजम्-इति । पुनः (ॐ आपोहिष्टेति
ऋचस्य सिन्धुदीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवताः वधूमूर्द्धाभि-
पेके विनियोगः) ।

ॐ आपो हि ष्ठा मयोमुवस्ता न ऽउर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे १ यो वः शिवतमो रसस्तस्य
भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः २ तस्माऽअ-
रङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा
च नः ३ इतिऋचेनाभिपिञ्चेत् । अथ दिवाग्निवाहे सूर्य्यमुदी-
क्षस्वेति वरेण मेपिता वधुः सूर्य्यमुदीक्षते । (तच्चक्षुरिति दध्यह्
आयर्वण ऋषिः +ब्राह्मी त्रिष्टुप्(पुरउष्णिर्ऋ)छन्दः सूर्य्यो
देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोगः)

÷ ॐ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्येम

*अभिषेकमन्त्रार्थं । वा आपः शिवाः कल्याणहेतव शिवतमाः
अतिशयाभ्युदयकारिण्य शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः पर-
मानन्ददात्र्य ता आप ते तय भेषजमाशोभ्य षण्वन्तु कुर्वन्तु ॥

+तच्चक्षुरिति ब्राह्मी त्रिष्टुप् सौरीत्येव युक्तः पाठः न तु
पुरउष्णिगिति, तद्गुणाभावादिति सार्वानुक्रमभाष्ये स्पष्टम् ॥

÷ म ३६ । मं. २४ तन् प्रसिद्धे चक्षु जगतां नेत्रभू-
तम् आदित्यरूपं पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि उचरत् उचरति उदेति ।
कीदृशं तत्, देवहित देवैर्हितं स्थापित शुक्रं शुक्रं पापान्
सृष्टम्, तस्य प्रसादात् दात शरदो वर्षाणि घय पश्येम दातवर्षर्षय-
स्तमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थनायां लिङ् । शतं शरदो जी-

शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः
 शतं प्रत्रवाम शरदः शतमदीनाः स्वाम शरदः शतं
 भूयश्च शरदः शतात्-इतिमन्त्रेण । अथ वरो वध्वाः द-
 क्षिणांसस्योपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते ।
 (मम व्रते तडति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता
 वधूहृदयालम्भने विनियोगः)

*ॐमम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु
 चित्तं ते ऽअस्तु । मम ववाचमेकमना जुपस्य प्रजाप-
 तिष्ठा नियुनक्तु मह्यम्-इतिमन्त्रेणाथ वरो वधूमभिमन्त्रय-
 ते । (सुमङ्गलीरिति प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता
 देवता वध्वभिमन्त्रणे विनियोगः)

+ॐसुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

धेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया
 भवेम । शतं शरदोऽदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । श-
 ताच्छरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च घट्टुकालं पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥

*मन्त्रार्थः । हेकन्ये इत्यध्याहारः । मम व्रते शास्त्रविहितनिय-
 मादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि । किञ्च मम चित्त-
 मनु मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु । त्वं च मम वाचं वचनम्
 एकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिः जुपस्य हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व ।
 त्वा त्वां स एव प्रजापतिः मह्य मर्दय मां प्रसादयितु नि-
 युनक्तु नियोजयतु ॥

+मन्त्रार्थः । हेविवाहदेवताः इय वधूः सुमङ्गलीः शोमनमङ्गल-
 रूपा (विसर्गश्छान्दसः) अत इमां कन्यां समेत सङ्गच्छत स-
 ङ्गत्य च इमां पश्यत मङ्गलदृष्ट्या विलोकयत । किञ्च अस्यै
 कन्यायै सौभाग्यं दत्त्वा अस्तं गृहं याथ यात, न विपरेत-न वि-
 रुद्धमुखतया परेत, न. अपगच्छत । पुनरपि मङ्गलमाशास्य
 पुनरागमनाय यजतेत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरेते-

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं त्विपरेत न-इति मन्त्रेण । वधूं पश्यन् मन्त्रं पठति । अत्रावसरे "उत्तरतऽआयतना हि स्त्री" (श. द्रा. फां. ८ अ. ४ द्रा. ४ कं. ११) इतिश्रुतिलिङ्गानुमितात् शिष्टाचारात् वरस्य वामभागे वधूमुपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते वरेण मिन्दूरमपि दापयन्ति वृद्धाः । साऽपि वरस्याञ्जलं प्रतिगृह्य तं यथास्थानं दक्षिणभागे निवेशयति । अयाम्नेः प्रागुदग्वा पूर्वऋत्विपते अनुगुप्ते (सर्वतः परिवृते) आगारे (गृहे) उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनहुहे चर्मणि आस्तीर्णे रक्तवस्त्रखण्डे वा कश्चन दृढपुरुषो, दृढो वर एव वा वधूमुत्थाप्योपवेशयति—(इहगाव इति मजापतिऋषिरनुष्टुब्धो लिङ्गोक्ता देवता वधूपवेशने विनियोगः)

*ॐ इह गावो निपीदन्तिवहाशवा ऽइह पूरुपाः । इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ ऽइह पूषा निपीदतु-इति मन्त्रेण । ततो वरस्तस्मात्स्थानादागत्य तां वधूं यथास्थानमुपवेशय स्वयं चोपविश्य ग्रामवचनं कुर्यात् । ग्रामेति स्वकुल-वृद्धाः स्त्रियः कथयन्ते । ततो वधूहस्तेन वरस्य पादप्रक्षालनम्, वरवध्वोः परस्परं तिलकाक्षतारोपणं, दधिगुहप्रशसनं, परस्परोच्छिष्टलापनं च यथादेशकुलाचारं भवति । तस्मात्तयोर्ग्रामिः प्रमाणमिति श्रुतिवचनम् ॥ अत्रैरुपादप्रक्षालनं कृत्वा द्वितीयपादप्रक्षालनं वरात् सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वा

ति । अस्तं गृहा इतिश्रुतेः ॥

*मन्त्रार्थः । इह कन्यानिवेशने गाव अशवाः पुरुपाश्च निपीदन्तु यसन्तु । इहपदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया । किञ्च उ-एवार्थे इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निपीदतु । पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः ॥

वधूः करोतीति पर्वतीयसमाचारः । ततः हस्तौ पादौ
 प्रक्षाल्याचम्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-
 इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इतिस्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवं प्रा-
 श्यात्रघ्राय वाऽऽचम्य सजलपवित्राभ्यां मुखमार्जनं कृत्वा पवित्र-
 प्रतिपत्तिमग्नौ स्वाहेति कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः प्रणीताविमोक्तं
 कुर्यात् । ततः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । अथेहेत्यादि सं०
 अमुकशर्मा सवधूकोऽहं विवाहहोमकर्मणः साङ्गतासि-
 द्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थं च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तु-
 भ्यं सम्प्रददे । अक्रान्कर्म कर्मकृतः सह च्वाचा मयो-
 भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुवः-इति
 मन्त्रपाठः ॥ पूर्णाहुतिस्तु नात्र । विवाहे व्रतवन्धे च
 शालायां चौलकर्मणि । गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न
 कारयेत् ॥ इति गोभिलगृह्यभाष्ये गर्भाधानप्रकरणे
 वचनात् । अत्रैव स्वाचार्याय वरं ददाति । गौ-
 ब्राह्मणस्य वरः, ग्रामो राजन्यस्य, अश्वो वैश्यस्य । तत्त-
 द्वाराभावे विभवानुसारेण सुवर्णादिद्रव्यं दद्यात् । तत्र
 संकल्पः अथेह अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सवधू-
 कोऽहं विवाहहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थं संपूर्णफलप्राप्त्यर्थं च
 इमां गां रुद्रदैवताम् इदं गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णादिद्रव्यं वा
 वरत्वेन आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे । इति सं० यज्ञसाधनभूताया-
 इत्यादिमन्त्रेण आचार्याय गां तन्निष्क्रयभूतं सुवर्णादिकं वा
 समर्प्य भूयसीं संकल्पयेत् । अथेह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं वि-
 वाहकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रे-
 भ्यो ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनाऽनाथेभ्यश्च विभज्य
 दास्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य भूयसीं विसृज्य श्यायुपाणि कृत्वा

(प्र.भा.पृ.१८३) घृते छायां दृष्ट्वा अभिषेकतिलकरुणरक्षामृ-
बन्धनमन्त्रापाठादिकं कारयेत् । चतुर्थकिर्महोमार्थमग्नेधारणी-
यत्वान्नान्न विसर्जनम् । अथ दिवा चेद्विवाहस्तदाऽस्तमितेऽर्के,
रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरं वधुं वरो ध्रुवं दर्शयति ।
'अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति मेपिता वर्षध्रुवं मन्त्रेण मेक्षते
(ध्रुवमीति मजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिःशब्दो ध्रुवो देवता
ध्रुवोदीक्षणे विनियोगः)

*ॐ ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये(पोष्या)
मधि । मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पति मया पत्या प्रजावती
सञ्जीव शरदः शतम्-इति वरोच्चारितेन मन्त्रेण सह वधुः
पश्येत् । सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥

अथ वरवध्वोस्त्रिरात्रनियमाः । अक्षरालत्रणाशिनौ स्या-
ताम्, अथः शयीयाताम्, संवत्सरं द्वादशरात्रं पद्मरात्रं त्रिरात्रं
वा न मिथुनीभावमुपेयाताम् इति । इति विवाहहोमप्रयोगः ॥

ततः पञ्चघोषपूर्वकं विवाहमण्डपादभ्यन्तरं गत्वा जी-
वमातृपूजनं कुर्यात् । स्वासनउपविश्याचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य
प्राणानायम्य अग्नेहेत्यादि सं० अमुकशर्मा सत्रधुरो-
ऽहं विवाहकर्मण उत्तराङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये पट्टलिखि-
तानां कल्याण्यादिजीवमातृणां पूजनं करिष्ये इति सं०

*मन्त्रार्थः । हेवधु त्वं ध्रुव ध्रुवा शाश्वती आसि भवसि ।
यतः त्वा त्वां ध्रुव तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि (अत्रान्तर्भूतो
णिञ् श्लेषः) अतः त्वमपि मधि ध्रुवा शाश्वती पोष्या इ इतिच्छेदः
इ-चार्थं मत्प्रजापोषी च एधि भव । एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा
त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान् । अतो मया पत्या भर्ता सह मजा-
वती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥

एतन्त इत्यादि ॐ भूर्भुवः स्वः कल्याणपादिजीवमातर इहा-
गच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुमतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्र० ।

ध्यानम्—कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुष्पमुखी तथा ।
जयाच विजया चैव सप्तैता जीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रैः
पूजनम् ॐ कल्याण्यै नमः ॐ मङ्गलायै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ
पुण्यायै नमः ॐ पुष्पमुख्यै नमः ॐ जयायै नमः ॐ विजयायै नमः
इति मन्त्रैः पाद्यादि नैवेद्यान्तं सम्पूज्य नाममन्त्रेण जपं विधा-
य ॐ वसोः पवित्रमसीति वसोर्वासाः पातयित्वा नीराजनं
विधाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ ब्रह्माणी कमलेन्दुमौम्यवदना माहेश्वरी लीलया ।

कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी ॥

वाराही घनघोरघर्घरमुखी ऐन्द्री च वज्रायुधा ।

चामुण्डा गणनाथरुद्रमहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥

इति पुष्पाञ्जलिः । अथ दक्षिणासङ्कल्पः अग्नेहेत्यादि सं०
अमुकशर्मा सवधूकोऽहं विधाहकर्मण उत्तराङ्गत्वेन कृतस्य जी-
वमातृपूजनकर्मणः साहृष्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये
ॐ तत्सत् । दक्षिणां दत्त्वा समख्ये इति मन्त्रपाठः ॥ ततः श्वश्रा-
दिभिः सुवासिनीभिर्महानीराजनपूर्वकं कृतपिष्टातकादितिल-
कौ बधुवरौ दध्पादिकं प्राश्य करौ मुखं च प्रक्षाल्य आ-
चम्याञ्जलग्रन्थिवस्त्रं स्ववध्वा एव समीपे निराय धौतमुष्णी-
पं धौते वाससी च परिधाय स्वपक्षीयैः पुरुषैः सह श्व-
शुरगृहे बहुविधमोदनादि भक्षणं भुक्त्वा रात्रौ यथामुखं शयीत ।
ततः प्रभाते नित्यकर्म समाप्य द्वारपूजायां प्रथमवरणलब्धं
कुण्डिकादारुपीठादि वस्तु आसुरूपद्वारा स्वगृहं प्रति मम्पेप्य
मुकृटादि परिधाय सवधूको वरः श्वश्रूश्चशुरयोः पादाव-

भिवन्ध तन्नेदिष्टानन्याँश्चाभिवन्ध वध्वा देहलीपूजां कार-
यित्वा सोत्साहो गणेशादिदेवतानामान्युच्चरन् षडिरागत्य वधूं
शशुरपुरुषवाह्याशिविकादियानमारोप्य अग्रतः कृत्वा स्वयमपि
यानान्तरमारुह्य श्वशुरादिदत्तं सर्वं यौतकजातं मिजासपुरुषाय-
त्तं विधाय मङ्गलतूर्पघोषपुरस्सरम् अन्यैर्जन्यमनुजैः सह स्वगृहं
प्रत्यागच्छेत् ॥

अथ कन्यापिता यान्तु देवगणाः सर्वे इति स्थापितदे-
वता विसृज्य दीपविसर्जनं च कृत्वा तिलपात्रदानं कृत्वा
अच्छिद्रविधानमाचरेत् । तद्यथा नित्यकर्मन्ते सुलिप्ता-
यां भूमौ तिलपात्रसामग्रीं सम्पाद्य स्वासने प्राङ्मुख उ-
दङ्मुखो बोधविश्याचम्य इष्टदेवाय पुष्पाञ्जलिं समर्प्य सा-
मान्यार्घ्यं संस्थाप्य मूर्धन्यार्घ्यन्दत्त्वा विशेषार्घ्यं संस्थाप्य तेन जले-
नात्मानं तिलपात्रसामग्रीं च सम्प्राक्ष्य ॐ हिरण्यगर्भेणादिना
तिलसुवर्णसहितं ताम्रपात्रं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य पवित्रपाणिः
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ विष्णुः ३ अद्येहेत्पादि सं० अमुकशर्मा स-
पत्नीकोऽहं यथाशक्ति कृतस्य कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्धिद्वारा
श्रीपरमेश्वरमीतये ससुवर्णमिदं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये
ॐ तत्सन्न मम । ब्राह्मणम् अर्घ्यादिभिः सम्पूज्य दद्यात् । दा-
नवाक्यम्-तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामफलप्रदाः । शुक्लाश्चै-
व तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥ यानिकानिच पापानि
ब्रह्महत्यासपानिच । तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः । विष्णोः प्रीतिकरा
नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छथ ॥ विप्रश्च ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य
ॐ कोदादित्पादिकापस्तुतिं पठेदिति ॥ अथाच्छिद्रविधिः परा-
शरस्मृत्युक्तः ॥ तत्रसङ्कल्पः ॐ विष्णुः ३ अद्येहेत्पादि सं० सप-

वीकोऽहं कन्यादानाद्भ्रततोपवासकर्मणि अञ्छिद्रतासिद्धये न्यूना-
तिरिक्तपरिहारार्थम् अञ्छिद्रविधानमाचरिष्यामि । श्रीविष्णुपादो-
दकं सतुलसीदलम् अर्घस्थितं करयोः कृत्वा पार्थयेत् । तत्रमंत्राः
ॐ व्रतानां व्रतराजेदं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । व्रताञ्छिद्रं तपश्छिद्रं
यञ्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ सर्व्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणा भवतां
गिरा । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ सर्व्वदे-
वमयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं
जपस्तपः ॥ विप्रैः सम्भाषितं सर्व्वं सम्पूर्णं भवति ध्रुवम् ।
अन्नव्यञ्जनपानेषु शय्यायां ताम्रभाजने ॥ यदि भुक्तमभुक्तं
वा स्वभ्रान्तरमथापिवा । दन्तान्तरविलग्नं वा क्षम्यतां मधु-
सूदन ॥ व्यासवाल्मीकिवचनात्पाराशर्य्यवसिष्ठयोः । गर्गगौ-
तमधौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसां तथा ॥ वचनान्नारदादीनां सम्पू-
र्णं भवतु व्रतम् । एतत्कन्यादानाद्भोपवासव्रतं मया वि-
धिहीनं देशहीनं कालहीनं क्रियाहीनं श्रद्धाहीनं दक्षिणा-
हीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु, यन्न कृतं तच्छ्राविष्णोः प्रसादा-
द्ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्व्वं परिपूर्णमस्तु । ॐ अस्तु परिपूर्णम्
इतिब्राह्मणप्रतिवचनं प्रतिगृह्य सतुलसीदलं चरणामृतं पा-
त्रान्तरेण पिबेत् । तत्रमन्त्रौ-ॐ अकालमृत्युहरण सर्व्वव्याधिवि-
नाशनम् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहम् ॥
नैमिषाच्च प्रयागाच्च गङ्गासागरसङ्गमात् । कुरुक्षेत्राद्दशगुणं
शालग्रामशिलोदकम् ॥ इति पीत्वा शेषं शिरसि धारयेत् ।
ॐ प्रमादात्कुर्व्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव त-
द्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ ॐ विष्णवे नमः ३ । यस्य-
स्मृत्या च नामोक्त्वा तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति
सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ अच्युताय नमः ३ । कृतं कर्मेश्वरार्पणं

कुर्यात् । विष्णवर्षितानि कर्माणि सफलयानि भवन्ति हि । अन-
र्षितानि कर्माणि भस्मनीव हुतं इविः ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् । विष्णोः समर्पितं सर्वं सार्विकं फलदं
भवेत् ॥ इति संस्कारभास्करे बृहन्नारदीयात् । अकायेन
वाचा मनसेन्द्रियैर्वा युद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ चतु-
र्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेवच । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै
यज्ञात्मने नमः ॥ ॐ कर्मसाक्षिणे श्रीनारायणाय नमः इत्यर्षोदकं
देवदक्षिणहस्ते समर्प्य आचम्य शतं यथाशक्ति वा ब्राह्मणा-
न्सम्भोज्य स्वयमपि भुञ्जीतेति ॥

ततो वरो निजगृहाजिरमागत्य सजलकलशान् स्त्री-
चालादीन् द्रव्येण सन्तोष्य यानात्स्वयमवतीर्य बधूं
चावरोह्य पित्रोश्वरणयुगलयोः स्वर्णादिमुद्रा निधाया-
भिवन्द्य पितृणादीन् ज्येष्ठोश्चाभिवन्द्य कृतमुकुटादि-
धारणां बधूमग्रतः कृत्वा बद्धाञ्जलिः पिष्टातरुस्वस्ति-
काङ्कितगोधूमशङ्कुल्यलंकृतपटान्छन्नगृहसोपानमधिरुह्य स्पर्श-
दोषापनोदाय मार्जनं कारयित्वा द्वाराद्बहिरासने समुप-
विश्य बधूं दक्षिणत उपवेश्याचम्य प्राणानायम्य अर्घ्यं
संस्थाप्य द्वारमातृः पूजयेत् । तत्र तावत् अघेह अमुकश-
र्मा सबधूकोऽहं करिष्यमाणगृहप्रवेशकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन
द्वारमातृणां पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य-

कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गला ऽचला । पद्मा
चैव समाख्याताः रामैता द्वारमातरः ॥ ॐ कुमार्यै नमः ॐ ध-
नदायै नमः ॐ नन्दायै नमः ॐ विपुलायै नमः ॐ मङ्गलायै
नमः ॐ अचलायै नमः ॐ पद्मायै नमः इति ध्यानादिनी-

राजनान्तं सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा तासां यथाव-
 त्पूजां विधाय लग्नदानं कुर्यात् । अद्यह अमुरुशर्मा
 गवधूकोऽहं मम गृहप्रवेशलग्नघ्नकुत्रस्थाने स्थितानामा-
 दित्यादिनवग्रहाणां मध्ये शुभानां शुभफलाधिक्यमाप्तये दुष्टानां
 दुष्टफलोपशान्तिपूर्वकशुभफलप्राप्त्यर्थम् इदं सुवर्णादिद्रव्यं
 ज्योतिर्विंदे पुगोहिताय वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सद्म मम इति
 संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अन्येभ्यश्च दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तिवाचन-
 (शान्तिपाठ)पूर्वकं गृहं प्रविश्य वधुं स्वासने स्वदक्षिणतः समु-
 पवेश्य स्वयंच समुपविश्य गणेशादिभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
 अर्घ्यं संपाद्यै ततः कुशतिलयवजलान्यादाय प्राङ्मुख उदङ्-
 मुखो वा, अद्यह अमुरुशर्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्मण
 उत्तराङ्गत्वेन उत्तरोत्तराभ्युदयमाप्तये पट्टलिखितगणपतिस-
 हितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृणां पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य
 एतन्तइति प्रतिष्ठाप्य—

ध्यानं—कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।
 जया च विजया चैव मूर्तता जीवमातरं ॥ इति ध्यात्वा
 ॐ कल्याण्यै नमः इत्यादिनाममन्त्रैरावाहनादि नीराजनान्तं
 सम्पूज्य गुहसर्पिषा वसोर्धाराः पातयित्वा ताः संपूज्य ब्रह्मा-
 णीत्यादिना सम्प्रार्थ्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् । अद्यह अ-
 मुरुशर्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्मण उत्तराङ्गत्वेन कुल्या-
 दिलिखितगणपतिसहितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृपूजनकर्मणः
 साहूतासिद्धयै साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्याय दास्ये
 इति संकल्प्य आचार्यं संपूज्य दक्षिणां दत्त्वा अन्येभ्यो भूयसीं
 च दत्त्वा आशिषं प्रतिगृहीयात् । तत्र वरमात्राद्याः सुवा-
 सिन्धो वधुवरयोः नेदिष्ठानां बान्धवानां च महानीराजनपू-

वैकं शिञ्जकादि कुर्यात् । ततोऽभिषेकमन्त्रपाठाज्ज्यञ्जायादर्शना-
दिक कुर्यात् । ततो वधुरौ गुडदध्यादिप्राशनं कुर्यात् ।
ततो वरपिता मुत्रासिनीभ्यः स्त्रेष्टेभ्यो नटनर्तकगायकेभ्यो
वादकादिभ्यश्च यथारुचि यथाशक्ति पारितोषिकं द्रव्यव-
स्त्रभोजनादि दद्यात् ॥

इति वधुप्रवेशाद्युत्तराङ्गसहितो विवाहहोमप्रयोगः ॥११॥

अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः ॥

वरपिता विवाहचतुर्थीदेवसे अपररात्रेऽरुणोदयत माक्
उदूर्त्तनपूर्वकं वधुरौ स्नापयित्वाऽलकृतस्य वरस्य दक्षिण-
तोऽलकृता वधु वध्वा उत्तरतो वरमुपवेशयेत् । अ
थ वरस्त्रिराचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य गणेशपू-
जनं कुर्यात् । तत्र संकल्पः अद्यह अमुकशर्मा समधु
कोऽह करिष्यमाणविवाहाङ्गचतुर्थीकर्माख्यकर्मणि निर्विघ्नत-
या कार्त्तिसिद्धये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति ।
यथाविधि गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अद्यह
अमुकोऽह ममास्या वध्वाः सोमाद्युपभृक्तिदोषपरिहृत्तौ विवाहा
ङ्गचतुर्थीकर्म करिष्ये । *तत्रादौ समचारात् पूर्वाङ्गदेवसे
स्थापिताना गणपतिमहितगौर्यादिषोडशमातृणा पूजनं करिष्ये
इति संकल्प्य यथाविधि मातृ, सम्पूज्य वर्माधाराः पातयित्वा
समाचारादेव कृतस्नानसन्ध्यावन्दनत्राक्षणद्वारा पुण्याहं च

* विवाहाग्नर्नाशे तत्रादौ जनादिष्टप्रायश्चित्तं च करिष्ये इत्यं
पि संकल्पनीयम् ।

वाचयित्वा गृहाभ्यन्तरतो होमवेदीं संपाद्य तत्र पञ्चभूतैस्कार-
पूर्वकं विवाहाग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशाने कलशे ग्रहाना-
वाह्यं संपूज्य च विवाहहोमसमये वृतस्य ब्रह्मणोऽस-
त्वेऽन्यस्य ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । अथेह अमुकशर्माऽहं करि-
ष्यमाणचतुर्थीकर्मार्हहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म
कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य ब्रह्मजज्ञान-
मिति गन्धादिभिः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धा-
क्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः करिष्यमाणचतुर्थीकर्मार्हहोमकर्मणि
कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकर्मकरणाय त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मी-
ति प्रत्युक्तिः । ततः स्थापिताग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतो
ब्रह्माणमुपवेश्य यथा चतुर्मुख इति प्रार्थ्य प्रणीतास्थाना-
दुत्तरतस्ताम्राद्युदपात्रमग्न्यादिप्रधानाहुतिसंस्त्रवधारणार्थं प्रति-
ष्ठाप्य प्रणीतास्थापनचर्वाज्याधिश्रयणादि पर्युक्षणान्तं कुशण्डि-
कोत्तरीत्या विधाय आधारादिसंस्त्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्र-
णीताग्नयोर्मध्ये निधाय देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह
वध्वाः सोमाद्युपभुक्तिदोषपरिहारार्थं चतुर्थीकर्मणा यक्ष्ये । तत्र
* प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, व्यायुं, सूर्यं, चन्द्रं,
गन्धर्वं च आज्येन-प्रजापतिं चरुणा-अग्निं^१स्त्रिष्टकृतं चर्वाज्ये-
न-अग्निं, व्यायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं
सवितारं विष्णुं विश्वान्(देवान्)मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणं, प्रजाप-
तिं चाज्येनाऽहं यक्ष्ये । एतन्तइति (चतुर्थ्यां तु शिखी नामेति-

* अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठाने कारिष्यमाणे अग्निं, व्यायुं, सूर्यं,
प्रजापतिम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, व्वरुणं सवितारं विष्णुं वि-
श्वान्(देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणम्, इत्यभिध्याय प्रजापतिम्
इत्याद्याभिध्येयम् ।

वचनात्) ॐ भूर्भुवः स्वः शिखिनामाग्रे इहागच्छेद् तिष्ठ सुप्रनिष्ठितो
 वरदो भवेति शिखिनामाग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ सर्वतः पाणिपाद इति
 ॐ चत्वारिशुद्धा इति, ॐ शिखिनामाग्रे नम इति नाममन्त्रे-
 ण च ध्यानादिनीराजनान्तं सम्भूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च
 कृत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धो आघारादि जुहुयात्* । ॐ प्रजापत-
 ये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा,
 ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये
 स्वाहा इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा इदं
 सोमाय न मम । अन्वारम्भं त्यक्त्वा आज्येन प्रधानहोमः ।
 (अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादीनां पञ्चाना मन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टु-

*अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठानरूपे पूर्वं तदनुष्ठाय अनन्तरमन्वा-
 रब्धो भूत्वा ऽऽघारादिहोमं कुर्यात् । तथाहि—व्यस्त-
 समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि
 अग्नियामुर्म्यप्रजापतयो देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
 ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे
 न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः
 स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम—इति चतस्रः, अनुपदमेव निर्देश्यमा-
 णाः (१७५) त्व नोऽग्ने इत्याद्याः पञ्च वारुणीराहुतीश्चाज्येन हुत्वा
 आघाराद्याहुतीजुहुयात् । यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानं चतुर्थीकर्मप्र-
 योगात्पूर्वमेवोचितं तथापि 'पशु समानतन्त्र, स्यादिति बौधायनो-
 ऽब्रवीत्, इति बौधायनेन प्रायश्चित्तपशो' अग्नीषोमीयपशुसमानतन्त्र-
 त्वबोधनात् माध्यन्दिनादिभिः सर्वैरपि तत्पक्षस्य स्वीकारात् अत्रा-
 पि चतुर्थीकर्महोमसमानतन्त्रत्वेन अनादिष्टविधिरुक्तः । प्रणीताप्र-
 णयनादिपर्युक्षणान्तोतिकर्तव्यतायाः प्रायश्चित्तहोमे हरिहरेण गदा-
 धरेण च राज्ञो ऽक्षमेदे इति (कां १ कं. १०) व्याख्याने स्पष्टमभिहि-
 तत्वादुचितत्वाच्चान्न तदनुष्ठानात्पूर्वं सोपदिष्टा । आघारयोराज्यभाग-
 योश्च प्रायश्चित्तानुष्ठानेऽनावश्यकत्वाच्च तेषां पूर्वमुल्लेख इति बोध्यम् ।

पुण्ड्रो लिङ्गोक्ता देवताः चतुर्धाकर्मार्द्राज्यहोमे विनियोगः)।

+ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिष्ठी
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदमग्नये न मम इति हुत्वा
उदपात्रे संस्त्रवमक्षेपः १ ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि या
ऽस्यै प्रजाष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदं वा-
यवे न मम । उदपात्रे संस्त्रवमक्षेपः २ ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं
देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
उपधावामि याऽस्यै पशुष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय
स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । उदपात्रे संस्त्रवमक्षेपः ३ ॐ चन्द्र
प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा
नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहष्ठी तनूस्ताम-
स्यै नाशय स्वाहा-इदं चन्द्राय न मम । उदपात्रे संस्त्रवम-
क्षेपः ४ ॐ गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोष्ठी
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदं गन्धर्वाय न मम ।
उदपात्रे संस्त्रवमक्षेपः ५

इत्याज्येन हुत्वा स्थालीपाकमाज्येनाभिचार्यं स्रवेणा-

+हेधग्ने हेप्रायश्चित्ते सर्वदोषापहत्यात्, यतस्त्वं देवानामि-
न्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिर्दोषापहर्ताऽसि अतः अहं ब्राह्मणो भूत्वा
त्या त्वाम् उपधावामि-कौटशोऽहं, नाथकामः आशीःकामः (नाशु
याचप्रायां) स्वामिकामो या । उपधायनप्रयोजननाह येति । अस्यै
अस्या घञ्वाः या पतिष्ठी तनूरययवोऽस्ति ताम् अस्यै एतम्या
उपकर्तुं नाशय । स्वाहा सुदुतमस्तु । समुदायवाचकोऽपि तनूश-

दाय मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा जुगोति ॐ प्रजापतये
स्वाहा-इदं प्रजापतये नमः । उदपात्रे संस्रवमक्षेः । तत आ-
ज्यचरुणीं गृहीत्वा ब्रह्मणा अन्वारुधो महाव्याहृतिद्वयोमात् पूर्वं
स्विष्टकृतं जुहुयात् । माहू महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्छेदाज्या-
द्धविः इति वचनात् । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-
इदमग्नये स्विष्टकृते नमः । ततो ब्रह्मणाऽन्वारुध एव
भूराद्या नवाहुतीराज्येन जुहुयात् । (व्याहृतीनां प्रजाप-
तिर्ऋषिः गापत्र्याग्निगनुष्टुभश्छन्दोऽसि अग्निवायुमूर्त्या देवताः
प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ भुवः स्वाहा इदमभुवे नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं व्यावने नमः ।
ॐ स्यः स्वाहा इदं सूर्याय नमः । (त्वन्नोऽअग्ने इत्यस्य वामदेव-
ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणा देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐ त्वन्नोऽअग्ने व्यरुणस्याविव्रान्देवस्य हृदोऽअघया-
सिमीष्टाः । यजिष्ठो बर्वाहृतमः शोशुचानो विव्रवा
देवाः ॐ सि ममुसुग्धवस्मन्-स्वाहा इदमग्नीवरुणाम्यां नमः ।
(सत्वन्नइति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणा देवते प्राय-
श्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ त त्वन्नोऽअग्नेऽवमो भवोती न्दिष्टोऽअस्या
ऽउपसो व्व्युष्टो । अवयधश्च नो व्यरुणश्चराणो व्वोहि
मृडीकश्च सुदधो नऽग्नि-स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां नमः ।
(अवाश्रमइति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता प्रायश्चित्त-

होऽश्रैकदेशपरः । गोभिः सप्तद्व इतिषत् । तेन यदन्याः पतिना-
शकमङ्गलक्षणं तदपाहन्य स्वर्गं कुरु इति याज्यार्थः । एषमुप-
यंषि ध्यात्वादेवम् । हेवायो पयमान प्रजाघ्नो या तनूः, हे सूर्य पशु-
घ्नो या तनूः, हे यन्द्र गृह्णी या तनूः, हे गन्धर्व यशोर्षो यातनूः ॥

होमे विनियोगः)

ॐ अयाश्वाग्ने ऽस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया
ऽअसि । अया नो यज्ञं व्यवहास्यया/नो धेहि भेषजं-
स्वाहा-इदमनये न मम । (येतेशतमिति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टु-
ष्ठन्दो ववरुणः सविता विष्णुर्विश्वे(देवा) मरुतः स्वर्काश्च
देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
विवतता महान्तः । तेभिर्नो ऽअथ सविनोत विष्णु-
र्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं ववरुणाय सवित्रे
विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम । (उदु-
त्तममितिथुनःशेष ऋषिस्त्रिष्टुष्ठन्दो ववरुणो देवता प्रायश्चित्तहोमे
विनियोगः)

ॐ उदुत्तमं ववरुणपाशमस्मदद्याधमं विमध्य-
मं श्रथाय । अधा वयमादित्य व्रतं तवानागसोऽअ-
दितये स्याम-स्वाहा इदं ववरुणाय न मम । मनसा ॐ प्रजाप-
तये स्वाहा इदं प्रजापते न मम । बर्हिर्होमः । ततः संस्रवमाश-
नम् । पवित्रयोरग्नौ प्रतिपत्तिः । प्रणीताविमोकः पश्चिमतः ।
ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्-अथेह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं कृत-
स्यास्य चतुर्थीकर्माद्ब्रह्मोमकर्मणः साद्गतासिद्धयै इदं पूर्णपात्रं स-
द्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे इति संकल्प्य ब्रह्मणे पू-
र्णपात्रं दद्यात् । अक्रन्कर्मैत्याशिषं मार्षयेत् ।

अथ पूर्वस्थापितादुदपात्रादुदकमादाय वरो वधूमूर्द्धन्वाभि-
पिथति । (यातइति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुष्ठन्दो वधूर्देवता अभि-
पेचने विनियोगः) * ॐ या ते पतिग्नी प्रजाग्नी पशुग्नी

* अमो इति वधूनामादेशः । हे कन्ये या ते पत्यादिघातिनी तनु-

शुद्धी यशोघ्नी निन्दिता तनूः । जारघ्नीं ततः ऽएनां
 करोमि । सा जीर्यं त्वं मया सह अशुकमुन्दरि
 इत्यनेन मन्त्रेण । अत्रैव वध्वाः आचारात्पत्या स्वना-
 माद्यवर्णाक्षरान्वितं सुन्दर्यादिपदान्तं द्वितीयं नाम करणी-
 यम् । अथ वरो वधूं हुतशेषं स्थालीपाकं प्राशयति
 सकृत् । (प्राणैस्तइति प्रजापतिर्ह्यपियुञ्जच्छन्दो वधूर्देवता
 वध्वाः स्थालीपाकप्राशने विनियोगः)

*ॐ प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधाम्यस्थिभिरस्थानि मां०-
 सैर्मां० सानि त्वचा त्वचम्-इति मन्त्रेण भर्ता हुतशेषं
 स्थालीपाकं वधूं सकृत्प्राशयेत् । अथ देशाचारात्स्थालीपाकस्य
 ग्रासपञ्चकं तूर्णान् वधूं प्राशयति वरः ॥ अतः परं पत्रीशब्दः
 प्रयोक्तव्यः ।

अत्रावसरे समाचारात् वध्वाः दक्षिणस्कन्धस्योपरि
 स्वदक्षिणभुजस्य पाणितलं निधाय मन्त्रं पठन् हृदयं स्पृश-
 ति वरः । (यत्तइति प्रजापतिर्ह्यपिस्त्रिष्टुप्छन्दो हृदयं देवता
 हृदयालम्बने विनियोगः) । (व्याख्यास्यते गर्भाधानम्)

ॐ यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
 च्चेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतञ्जीवेम श-
 रदः शतश्शृणुयाम शरदः शतम् । इति ।

निन्दिताऽस्ति ततोऽनेनाभिपेकेण तथ एनां तनूं जारघ्नीम् उपपति-
 घातिर्नी करोमि । सा त्वं मया पत्या सह जीर्यं शुद्धा भव । जू-
 घयोहानो देवादिकः ॥

*याह्यसंस्कारैः संस्कृतां यध्म अन्तःसंस्कारयति प्राणैरिति ।
 देवभु मय प्राणैस्ते तथ मयात् संदधामि ह्योज्जयामि । पय-
 मस्यादिभिः ॥

अथाचारात्कलशं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गंजदन्तादिनिर्मि-
नयाऽभिनवकङ्कतिकया बध्वाः सीमन्तोन्नयनं च विधाय अ-
ञ्चलग्रन्थि कङ्कणञ्च मोचयेत् । परस्परं वरवध्वोः कङ्कणमो-
चनम् । कङ्कणविमोचने, मन्त्रः-कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षोघ्नं
रणक्षं मम । मयि रक्षां स्थिरां कृत्वा स्वस्थानं गच्छ कङ्कण ॥

ततः पाणिप्रतपनाद्यङ्गालम्भान्तं कर्म समाप्य उत्तराङ्गभूत-
मग्निपूजनं कृत्वा दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् । अग्रेह अमुक-
शर्मा सपत्नीकोऽहं कृतस्यास्य चतुर्थीकर्मणः साह्वतासिद्धय-
र्थम् इमां होमदक्षिणाम् आचार्याय भूयसीं चाऽन्वेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम इति संकल्प्य
आचार्याय होमदक्षिणां दत्त्वा सति सम्भवे (शतं विवाह-
संस्कारे इतियज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात्) शतब्राह्मणभोजनं सं-
कल्प्य तदसम्भवे दशब्राह्मणभोजनं संकल्प्य भूयसीं च द-
त्त्वा ऽग्निं विसृज्य त्रयायुपरक्षावन्धनघृतच्छायादर्शनाभिषेकति-
लकमन्त्रपाठाशीर्ग्रहणादीनि विधाय आचम्य यस्य स्मृत्ये-
ति पठित्वा ॐ अच्युताय नम इति त्रिरुचार्यं द्विजा-
न्प्रणम्य ॐ कायेन वाचेति कर्म ईश्वरार्पणं कृत्वा बहिरागत्य
आकृष्णेतेति सूर्यं प्रणमेत् । ततो गृहं प्रविश्य इष्टैः सह य-
थासुखं विहरेत् । ततो वरपिता पूर्वाङ्गदिवसे स्थापितानां मातृ-
णां ग्रहादीनां चोत्तराङ्गत्वेन पञ्चोपचारैः पूजनं विधाय यान्तु
देवगणा इति विमर्जनं कुर्यात् ॥

ततो मध्याह्नादर्वाक् वरमाता सुभूषणाः सपरिवाराः गायन्तीः
सुवासिनीरग्रतः कृत्वा मातृकाफलकमुत्थाप्य वंशपात्रे निधाय
शुद्धरक्तवस्त्रेणाच्छाद्य दास्यादिमूर्द्धनि निधाय तामग्रतः प्रस्था-
प्य शङ्खयन्त्रातूर्यादिवादकौश्चाग्रतः कृत्वा वदाञ्चलौ घृतमुक-

टादिभूपणौ वधूवरौ वाप्यादिजलाशयं गमयित्वा तत्र गन्धादि-
ना जलमातृविलिख्य ताः पूजयेत् । तद्यथा एतन्तइत्यादिना ताः
प्रतिष्ठाप्य अमृतस्यै नमः १ अंकुर्म्यै नमः २ अंबाराण्यै नमः ३
अंकुवकुट्यै नमः ४ अंदर्दुट्यै नमः ५ अंजलुभ्यै नमः ६ अं-
सोमायै नमः ७ इति नाममन्त्रैः ध्यानादि नीराजनान्तं सप्त
जलमातृः सम्पूज्य वरमाता अन्याभिः सुवासिनीभिः समं
समातृकाफलकं वंशपात्रं पर्यापेण शिरसि निधाय सोत्साहं
नृत्यं कुर्यात् । ततस्तं फलकं सवंशपात्रं गृहीत्वोत्थाय जल-
समीपे निधाय तल्लिखितमातृविसर्जयेत् । ततस्तत्रैव कस्यचि-
त्क्षीरिवृक्षस्य समन्तात् प्रदक्षिणं प्रक्रममाणयोर्वधूवरयोः शि-
रसोर्मुकुटे अवरोप्य तस्य वृक्षस्य शाखायां वरमाताया वन्ध-
येयुः । अथ नानागीतानि गायन्त्यस्तास्त्रियो वधूवराभ्यां सह
जलाशयाद् गृहं प्रत्यागच्छेयुः । ततस्ता वधूवरयोर्गृहाङ्गणे
उपविश्य तन्मध्ये गोमयोदकेनोपलिप्य तत्र तण्डुलपिष्टोदकेन
श्यामां देवीं विलिख्य गायन्त्य एव तां सम्पूजयेयुः । त-
तो यथावृद्धाश्रुतं श्यामागाथाः कथयेयुः । ततो मङ्ग-
ल्यगानपुरस्सरं गृहं प्रविश्य देहलीमध्ये उपविश्य संव-
न्धिदत्त महालङ्कुरुयुग्मं पेपणादमादिना विषेद्य सोत्साहं
मिथो विभजेयुः । ततः सर्वारम्भदिवसाऽधिवासितताम्र-
कटाहेऽपूपादिकं पक्त्वा मिथः सुवाभिन्यो विभजेयुः । ततो
वरस्य माता स्नुषाया विवाहमहपरिहितानि वासासि तस्या
ननान्द्रे दद्यात् । तदलाभे स्वपुरोहिताय दद्यात् ॥

इति चतुर्थीकर्मसहितो विवाहप्रयोगः ॥

अथ द्विरागमनविधिः ।

शुभेऽङ्गि फोणिकादिकं पाचयित्वा पेट्यायां निधाय शि-

विकाशं यानमारुह्य श्वशुरगृहं गत्वा श्वशुरावभिवन्ध त-
 क्ततार्चामुररीकृत्य भोजनं विधाय गणपतिं सम्पूज्य शुभे
 लग्ने वधूं प्रस्थाप्य श्वशुरावभिवन्ध ताभ्यां कृततिलकः
 पुगस्कृततद्वत्तयौतकः सपत्नीको निजगृहमागत्य स्पर्शदोषा-
 पनोदाय मार्जनं कारयित्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य स्वदेश-
 रीत्या देहलीसमीपे मिथोऽञ्जलग्नं सम्पाद्य स्वासने स-
 मुपविश्य *स्ववामभागे पृथक्पीठे वधूमुपवेश्य आचम्य
 अर्घं संस्थाप्य प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । अथेह अमुकशर्मा
 सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाद्गृहप्रवेशकर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं
 श्रीगणपतेर्द्वारमातृणां च पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य य-
 थाविधि गणेशं द्वारमातृश्च सम्पूज्य लग्नदानं कुर्यात् । अथेह
 अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाद्गृहप्रवेशलग्नघ्न-
 कुत्रस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां मध्ये शुभा-
 नां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थम् इदं सु-
 वर्णं तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वा पुरोदितदैवज्ञादिब्राह्मणेभ्यो
 दास्ये ॐ तत्सन्नममेति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा (शा-
 न्तिपाठ) स्वस्तिवाचनपुरस्सरं गृहं प्रविश्य भित्तिलिखि-
 तजीवमातृणां सुविधे गत्वा त्रिविधाः सम्पूज्य आचा-
 रात्कलशं संस्थाप्य वध्वा सह तं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणा-
 संकल्पं कुर्यात् । अथेह अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं द्विराग-
 मनाद्गृहप्रवेशकर्मण उत्तराद्रत्वेन भित्तिलिखितकल्याण्या-

*संस्कारगणपतौ स्मृत्यन्तरे, वामे सिन्दूरदाने च वामे चै-
 य द्विरागमे । वामे ऽशनैकशय्यायां भवेज्जाया प्रियार्थिनी ॥
 इति अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं घघूरितिसुप्रश्याख्याने ॥

दिजीवमातृपूजाकर्मणः साङ्गतासिद्धौ इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् न मम । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्र-पाठादि कारयित्वा अञ्जलग्रन्थि विमोच्य तत्रैव दधिगुड-फेणिकादि भुक्त्वा मुखं प्रक्षाल्य वधूवरौ यथासुखं विहरे-ताम् ॥ इति द्विरागमनम् ॥

अथाऽर्कविवाहप्रयोगः ॥

। तृतीयविवाहात्प्राग् दिनचतुष्टयाधिकव्यवहिते रविवा-सरे शनिवासरे वा हस्तक्षेऽन्पस्मिन् शुभक्षे वा चन्द्रानुकूल्यादिसहिते ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वा फलपु-ष्पादियुक्ताऽर्कसविधे गत्वा तदधस्तात्स्थण्डिलं निर्माय अर्कसमीपमुपविश्य अर्कवृक्षस्य समन्तात्प्रागाद्यष्टदिक्षु तण्डु-लपिष्टोदकेनाष्टदलानि विरचय्य अर्कविवाहसामग्रीं सम्पाद्य दीपं मञ्ज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं (स्वस्ति-वाचनं) कृत्वा गणेशादिदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशं पूजयेत् । अद्येहाऽमुकोऽहम् अर्कविवाहकर्मणि नि-र्विघ्नताप्राप्त्यै भगवतो श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अद्ये-हेत्पादि सं० अमुकोऽहं मम तृतीयमानुषीपरिणयनदोषपरिहा-रद्वारा श्रीपरमेश्वरमतीत्यर्थम् अर्कविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाह्नत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये । तदह्नत्वेन आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य मातृपूजां, हेन्ना नान्दीश्राद्धं, पुण्याहवाचनं च यथाविधि विधाय कर्मोपदेशार्थं स्वकुलार्थं वृत्त्वा, दानार्थम् अन्यस्याचार्यस्य पूजनम्, पृथिग्न्धादिभिः अर्ककन्यादानार्थं त्वामहं वृणे इति वरणं च कृत्वा प्रार्थयेत्—कन्यापिता यथा सूर्यो देवानां च प्रजापतिः ।

तथा त्वमर्कदानार्थमाचार्यत्वं कुरु द्विज ॥ इति । ततः दानाचार्यः
 वरं मधुपर्कयज्ञोपवीतालंकारादिभिः पूजयेत्—ततः एभिर्गन्धा-
 दिभिः अर्ककन्याप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वरं वृणुयान् ।
 एवं वृतो वरः अर्कस्य पुरतस्तिष्ठन् सूर्यं प्रार्थयेत्—त्रिलोकव्या-
 पिन्सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे । तृतीयोद्गाहजं दोषं निवारय
 सुखं कुरु ॥ सूर्यमेवं सम्पार्थ्य ततोऽर्कवृक्षे एव वा, तद-
 धस्तात् कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्राग्न्युत्तारण-
 पूर्वकं सुवर्णप्रतिमां संस्थाप्य तत्र वा छायासहितमर्कम्
 आकृष्णेनेति आवाह्य श्वेतवस्त्रमूत्राभ्यामर्कमावेष्ट्य नाममन्त्रेण
 ध्यात्वा सम्पूज्य च आपोहिष्टेसादिमन्त्रैरभिषिच्य गुडौदनं
 ताम्बूलं च समर्प्य प्रदक्षिणीकुर्वन्मन्त्रं पठेत्—

मम प्रीतिकरा चेयं मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्म-
 णा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ॥ इति पठित्वा पुनः वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण प्रदक्षिणीकुर्यात्—

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहि मां कृपया
 देवि पत्नीत्वं मद्भागता ॥ इति । ततोऽर्कं प्रार्थयेत्—अर्कत्वं ब्रह्मणा
 सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्ध-
 नः ॥ तृतीयोद्गाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । इति । ततः पञ्च-
 भूसंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य वरः प्राङ्मुखः अर्कसमीपे तिष्ठे-
 त् । अस्मिन् समये भन्तःपटं धृत्वा कर्मोपदेशकाचार्यादि-
 ब्राह्मणैः मङ्गलपद्यानां पाठोऽपि सति सम्भवे कार्यः ।
 अथोत्तरतोऽन्तःपटमपसार्य अर्ककन्यावरयोः समञ्जनं कार-
 येत् दानाचार्यः । ततः कर्माचार्यादिब्राह्मणाः स्वस्तिन इत्या-
 दिशान्तिपाठोक्तान् (स्वस्तिवाचनोक्तान्) मन्त्रान्पठेयुः ।
 ततो दानाचार्यः काश्यपगोत्राम् काश्यपावत्सारनैधुवेति त्रिपवराः-

निवनामादित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीम् अर्कस्य पुत्रीम् इमा क-
न्याम् अमुरुप्रपौत्राय अमुरुपौत्राय अमुरुपुत्राय अमुरुगोत्राय
अमुरुप्रवराय अमुकनाम्ने वराय इति गोत्रोच्चारं कुर्यात् । ततः
सुमुहूर्त्ते वरः 'स्वस्ति न' इति सूक्तं पठित्वा कन्या निरीक्षेत । अथ
दानाचार्य्यो विप्रैः सहाशिपो दत्त्वा पूर्वघटोत्रोच्चारं कृत्वा दान
कुर्यात्—अग्नेह काश्यपगोत्राम् आदित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं
ममार्कस्य कन्याम् अमुकशर्मणः प्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामु-
कशर्मणः पुत्राय अमुकगोत्राय अमुरुप्रवराय अमुकशर्मणे वराय
तुभ्यमहं सम्पददे इति वरहस्ते जलं दत्त्वा दानवाच्यं पठेत्—

अर्ककन्यामिमा विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय
शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति । दानमतिष्ठासि-
द्ध्यर्थं सुरर्णं दद्यात् । वरस्तु ॐ यज्ञो मे कामः समृद्धयताम् ।
ॐ धर्मो मे कामः समृद्धयताम् । ॐ यज्ञो मे कामः समृद्धयताम्
इति त्रीन् अक्षताञ्जलीन् अर्कोपरि क्षिपेत् । ततः गायत्र्या,
*ॐ परि त्वा गिर्वर्णो गिर ऽहमा भवन्तु विवश्वतः ।

*गीर्भि घनतीयो मजतीयो मण्डपाभिमाती इन्द्र गिर्वेणाः
दीर्घाभाषश्छान्दस । हेगिर्वेण हेइन्द्र इमा स्तोत्रशस्त्ररूपा गिर
विश्वत सर्वत षट् रूपेण त्वा त्वाम् परिभवन्तु परिगृहन्तु ।
कीदृशं त्वाम्, वृद्धायुम्—वृद्धा आयुवो मनुष्या यस्य तम् । की-
दृशो गिर, अनुवृद्धय—अनु प्रात सधनादिक्रमेण वृद्धिर्यासां
ता । किञ्च जुष्योऽस्मत्सेवा तद्य जुष्टा मिया भवन्तु ॥ प्र-
वृत्तेऽर्के इन्द्रस्य समाप्तोऽय मन्त्र सगमनीय ॥ य. स अ ५म २९
इत उत्तरम् इन्द्रस्य स्मृतसीत्यादय तिर स्वाहेत्यन्ता नवा-ये म-
न्त्राः क्वचित्पद्धतौ, क्वचिच्च माहिःसिष्टेत्यन्ता अन्ये पञ्च मन्त्रा
परिषष्टेने उक्ता तत्रोभयत्रापि दृढममाणानुपलम्भेरस्मानि प्र-
योगे न स्यापिता इति बोध्यम् इति न न्यूनस्य शङ्कनीयम् । नदा
धरसरकारन्सिद्धादिभिरस्योकाराद्य ॥

वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः १ इतिमन्त्रेण वा पञ्चवारमर्कश्लोपरि सूत्रमावेष्टय पुनः तत्सूत्रं पञ्चगुणं कृत्वा अर्कस्कन्धे बद्धा (आश्वला.श्रौ.मू.पू.प.अ.४खं.१२)

ॐ वृहत्साम क्षत्रभृद्वृष्टवृष्णं त्रिष्टुभोजः शुभितसुग्रवीरम् । इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष-इति रक्षां प्रकल्पयेत् । ततो वरः अष्टदिक्षु कलशान्संस्थाप्य वस्त्रेण त्रिगुणसूत्रेण वा कलशकण्ठे आवेष्टय हरिद्रादि निक्षिप्य तेषु कलशेषु सुवर्णमतिपायाम् इदं विष्णुरिति विष्णुमावाहयेत् । ॐ इदं त्रिविष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पापं सुरे इत्यावाह्य अनेनैव पाद्यादिभिर्नैवेद्यान्तैरुपचारैः पूजयेत् । ततो ब्रह्मघरणादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा अर्कस्योत्तरे स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं पूर्वं स्थापितमग्निम् एतन्तइत्यादिना (अर्क-विवाहस्य शान्तिस्वरूपत्वात्) वरदनाभागे इहागच्छेह तिष्ठेति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः सम्पूज्य देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह अर्कविवाहकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, वृहस्पतिं, अग्निम्, अग्निं, व्वायुं, सूर्यं, प्रजापतिम्, अग्निं, व्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं त्रिविष्णुं त्रिविधान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं त्रिविष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति । अनन्तरं दक्षिणं जानु निपात्य मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न ममेति हुत्वा ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सोमाय न ममेति भायारादिहोमं कृत्वा (सद्गोभिरित्यस्याङ्गिराःकृपिस्त्रिष्टुष्टन्दो

बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ सद्गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगवद्देवमण-
निनाय । जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पतये
वाजपाऽऽशूरिवाजौ-स्वाहा । (ऋ.सं. अ. ८ अ. २ व. १७ पं. २)
इदं बृहस्पतये न मम । (यस्मैत्वैति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दोऽग्नि-
देवताऽऽज्यहोमे विनियोगः) । (आश्वला.श्रौ. मू. उ. प. अ. २ खं. १४)

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सन्नाद्यजामहे । त-
मस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽधेदं त्वं घृतं पिष स्वाहा—इद-
मप्रये न मम । (व्यस्तसप्तस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गाय-
त्र्युष्णिगनुष्टुब्बवृहत्यश्छन्दांसि अग्निवायुमूर्यप्रजापतयो देवताः
आज्यहोमे विनियोगः) ॐ भूः स्वाहा इदमप्रये न मम ।
ॐ भुवः स्वाहा इदं ज्वापवे न मम । ॐ स्यः स्वाहा
इदं सूर्याय न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं
प्रजापतये न मम । इति पद् प्रधानाहुतीः हुत्वा ततो
भूरादिनवाहुतिर्होमं स्वष्टकृद्धोमं च विधाय पूर्णपात्रदानान्तं
कर्म समापयेत् । विमाः कुम्भोदकैर्वरमभिषिञ्चेषुः । वरः पुनः
अर्कं प्रदक्षिणीकृत्य प्रार्थयेत्—

मया कृतमिदं कर्म स्यावरेषु जरायुणा । अर्काऽपत्यानि
मे देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ इति सम्प्रार्थ्य शान्ति-
सूक्तं पठित्वा अर्कमतिष्ठितं सूर्यं विसृज्य कर्माचार्याय गो-
युग्मं दक्षिणां दद्यात् । अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति
दक्षिणां दत्त्वा पूजोपकरणानि आचार्याय दत्त्वा दिनचतुष्टयम्
अग्निम् अर्कं कुम्भांश्च रक्षेत् । ततः पञ्चमे पूर्ववत्पूज्य व्या-
युपकरणतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा अग्न्यादीन् वि-

*अथार्कविवाहे मूलवाक्यानि प्रदर्शयन्ते । सस्कारप्रकाशे क-

सृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । ततो मानुषीमुद्गहेत्* । इत्यर्क-
विवाहप्रयोगः ॥

इवपः-तृतायां मानुषी नैव चतुर्थीन्तु समुद्गहेत् । इति । अत्र मा-
नुषी नोद्गहेदिति वदता आर्कीमुद्गहेदित्युक्तं भवति । आदि-
त्यादिवसे चापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्ने कु-
र्यादर्कविवाहकम् ॥ तत्रैव ब्रह्मपुराणे, प्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा
सपुष्पफलसंयुतम् । परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथा-
विधि ॥ कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत् द्विजोत्तमः । त्रिलोक-
घासिन् ० सुखं कुरु । तत्राध्यारोप्य देवेशं छायाया सहितं रविम् ।
घस्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् ॥ स्मृत्यन्तरे तत्रै-
व, इवेतवखेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । गन्धपुष्पैः स-
मभ्यर्च्य अलङ्कैरभिषिच्य च ॥ गुडौदनं च नैवेद्यं ताम्बूलं च
समर्पयेत् । तत्रैव व्यासः पूर्वोक्तं प्रकारमभिधाय विशेषमाह-
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा । अर्कसन्निधिमागत्य
तत्र स्वस्त्यादि घाचयेत् ॥ नान्दीध्यादे हिरण्येन अष्ट वर्गा-
न् प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः ॥ अर्कं
प्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं पुनः । मम प्रीतिकरा चैयम् ० मृ-
त्युं चाशु विनाशय ॥ ततश्च कन्याघरणं त्रिपुरुषं कुलमुद्गरेत् ।
आदित्यः सविता ऽऽचार्यः (चार्कः) पुत्री पौत्री च नप्त्रिका ।
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् । सुमुद्गर्तेऽर्कं नि-
रीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयन् । आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्य-
प्रमुखेद्विजैः ॥ अघाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुराध ताम् । प्र-
तिगृह्य ततो होमं गृहोक्तविधिनाऽऽचरेत् ॥ अर्ककन्यामिमां वि-
प्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र स-
माधय ॥ (इति मन्त्रेण आचार्येण दत्तां प्रतिगृह्य) अङ्गल्यक्षत-
कर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् । यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्र-
वेष्टयेत् ॥ स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या चाथवा जपेत् । प-
ञ्चीत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे यध्नाति मन्त्रतः ॥ गृहत्सामेति म-
न्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चात् दक्षिणोत्तर-
योस्तथा ॥ कुम्भाब्धं निक्षिपेत्पश्चाद्दामेयादिचतुष्टये । सवस्त्रं प्र-

अथ कुम्भविवाहः ।

तत्र संस्कारप्रकाशे निर्णयसिन्धौ च मार्कण्डेयः—

वालपैव्ययोगे तु कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः । कृत्या लग्नं ततः
पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे-॥

दुर्दृक्षोऽश्वत्थः । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णी शिरोऽवयवादिसहिता ।
तत्प्रकारोऽभिहितः सूर्यारुणसंवादे तत्रैव, विवाहात्पूर्वकाले च
चन्द्रतारावलान्विते । विवाहोक्ते शुभे लग्ने कन्यां कुम्भेन
चोद्वाहेत् ॥ पिता संकल्प्य वाह्यं च विवाहविधिपूर्वकम् । सूत्रे-
णवेष्टयेत्पश्चाद् दशतन्तुविधानतः ॥ कुम्भमाऽलंकृतं देहं तयो-
रेकान्तमन्दिरे । ततः कुम्भं च निस्सार्य प्रमज्ज्य सलिला-
शये ॥ ततोऽभिषेचनं कुर्यात् पञ्चपलवारिभिः । इति । आ
समन्ताच्चन्दनादिभिरलंकृतं कुम्भं कन्याया देहं च सूत्रेण
वेष्टयेदित्यन्वयः ।

तिकुम्भ च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥ हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूर्ये-
च्छीतलं जलम् । प्रतिकुम्भं महाविष्णु पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ पा-
द्यार्घ्यादि निवेधान्तं कुर्यान्नास्त्रैव मन्त्रवित् । इति । होमप्रका-
रमाह शौनकः, अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध एतया । उल्लेख-
नादिक कुर्याद्वाघारान्तमनः परम् ॥ आज्याहुतिं च जुहुयात्सं-
गोभिरनयैकया । यस्मैत्वाकामकामायेत्येतयर्चा ततः परम् ॥ व्य-
स्तामिश्च समस्तामिस्ततश्च स्त्रिष्टकं द्रवेत् । इति । प्रार्थनार्थां
विशेषं व्यासः, मया कृतमिदं कर्म० क्षन्तुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वा शा-
न्तिसूक्तानि जप्त्वा तं विशुजेत्पुनः । गौगुम्भं दक्षिणां दद्याद्वा-
चार्याय च भक्तिः ॥ इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि श-
क्तिः । तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥ अत्र पञ्चमदिन-
कृत्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे, चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तं प्रपूजयेत् ।
विशुज्य होममाग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥ उद्धेदन्वया नै-
व पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् । इति ।

तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे तत्रैव, स्वर्णाम्बु
विष्णुलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तथा सह विवाहे तु
पुनर्भूत्वं न जायते ॥ इति । अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो गृह्यते ।

अथ प्रयोगः । कन्यादानकर्त्ता पित्रादिः एकान्ते विष्णु-
मन्दिरं गत्वा स्वासने मातृमुख उपविश्य स्वदाक्षिणतः
कन्यामुपवेश्य दीपं प्रज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य शा-
न्निपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं
समर्प्य यथाविधि गणेशं पूजयित्वा प्रधानसंकल्पं कुर्यात् ।
तद्यथा-देशकालौ संकीर्त्य अग्नेह अमुकगोत्राया अमुकराशे-
रस्याः कन्याया अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहमूचितवैधव्यदोषोपशा-
न्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कुम्भविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन
मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये । इति संकल्प्य
मातृपूजादिपुण्याहवाचनान्तं कर्म कृत्वा आचार्यं वृत्वा कल-
शविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र कलशे नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य
विष्णुवरुणयोः सुवर्णप्रतिमे अमन्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन सं-
स्नाप्य एतन्तइत्यादिना ॐ भूर्भुवःस्वः सुवर्णप्रतिमायां वरुण
इहागच्छ इह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठाप्य तथैव
विष्णुं प्रतिष्ठाप्य प्रतिमे कलशे संस्थाप्य पूजासंक-
ल्पं कुर्यात् । अग्नेह अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्माऽहम्
अस्याः कन्यायाः वैधव्यदोषपरिहारार्थं कलशे सुवर्णप्रतिमयोः
विष्णुवरुणयोः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ॐ वरुणाय नमः
ॐ विष्णवे नमः इति नाममन्त्राभ्याम्-

ॐ नत्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः । अहंढमानो व्वरुणेह योध्युरुशःस
मा न ऽआयुः प्रमोषीः-इति, ॐ त्रिषणोरंराटमसि

विष्णोः इन्द्रं स्थो विष्णोः सूरसि विष्णो-
 ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा-इति च
 वैदिकमन्त्राभ्यां च ध्यानादिनीराजनान्तं विष्णुवरुणौ
 सम्पूज्य मार्धयेत । वरुणाङ्गस्वरूपस्त्वं जीवनानां
 समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रमुखं कुरु ॥
 देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ।
 पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं देहि तथा सुखम् ॥ इति
 सम्प्रार्थ्य मधुपर्कवस्त्रालङ्कारान् समर्प्य कन्याकुम्भान्तराले
 ऽन्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यानां पाठं कृत्वा कन्यया वस्त्रोपवस्त्रे
 परिधाप्योत्तरतः अन्तःपटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐविष्णुः इ
 इत्यादि सं० अस्याः कन्याया वैधव्यदोषपरिहारद्वारा
 श्रीरामेश्वरप्रार्थनार्थम् श्रीविष्णुवरुणस्वरूपिणे कुम्भाय इमां
 श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां सम्पददे इति संकल्प्य-गौरीं
 कन्यामिमां इलक्ष्णां यथाशक्ति विभूषिताम् । ददामि विष्णवे
 तुभ्यं सौभाग्यं देहि सर्वदा ॥ इति दद्यात् । ततः-

परि त्वा गिर्वणो गिर ऽहमा भवन्तु विश्वतः ।
 वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ इति-

मन्त्रेणाधस्तादुपरिष्ठाच्च दशतन्तुकेन सूत्रेण कन्यां कुम्भश्च
 मन्त्रावृत्त्वा परिवेष्ट्य ततः वेष्टितसूत्रात् कुम्भं निःसार्य सलि-
 लाशये विस्तरेत् । ततः पञ्चपल्लवसहितेन जलेन समुद्भ्रज्येष्ठाइत्या-
 दिमन्त्रैः स्वस्तिनइत्यादिमन्त्रैर्वा कन्यामभिषिच्य शुद्धे वाससी
 परिधाप्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात्-अग्रेह अमुकराशेरस्याः
 कन्यायाः अमुकस्थानस्थितदृष्टग्रहमूचितवैधव्यदोषपरिहारद्वारा
 सौभाग्यफलप्राप्तये कृतस्य कुम्भविवाहकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमे
 सुपूजिते विष्णुवरुणयोः प्रतिमे वैवाह्यवस्त्रादिकमिमां दक्षिणां च

आचार्याय दास्ये । तथा इमां भूपर्षीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो
विभज्य दास्ये । तथा सिद्धान्तेन यथासंख्याकान् ब्राह्मणांश्च
तर्पयिष्ये ॐ तत्सत् न मम इति संकल्प्य आचार्याय प्रतिमां सद-
क्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो भूपर्षीं दक्षिणा विभज्य दत्त्वा अभिषे-
कतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा कन्याविवाहं कुर्यात् । एवं कृते सति शुभं भवेत् ॥

इति कुम्भविवाहप्रयोगः ॥

अथ विष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानाविधिः ॥

तत्र कर्त्ता सुस्नातः स्वाचान्तः स्वासने प्राङ्मुख उपवि-
श्य दक्षिणतः कन्यामुपवेश्य पूर्ववद् विष्णुप्रतिमाविवाहाङ्गत्वे-
न गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहेत्यादि
सं० अमुकाऽहम् अमुराशेरस्याः कन्याया जन्मलगा-
दिस्थानस्थितैर्ग्रहैः सूचितवैधव्यदोषनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्ति-
द्वारा श्रीपरमेश्वरमीतये विष्णुप्रतिमया विवाहं करिष्ये । कन्यया
तस्या दानं च करिष्ये । तत्प्रतिग्रहार्थम् आचार्यस्य पूजनपूर्व-
कं वरणं करिष्ये । इति संकल्प्य आचार्यं सम्पूज्य एभिर्ग-
न्धादिभिः विष्णुमूर्तिप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वृत्वा
सति संभवे मातृपूजादिकं कृत्वा सुवर्णपलादिनिर्मितां चतु-
र्भुजां शङ्खाद्यायुधसहितां विष्णुप्रतिमाम् अग्न्युत्तारणपूर्वकं
पश्चामृतेन संस्नाप्य तण्डुलपूर्णताम्रपात्रे संस्थाप्य एतन्त इति प०
ॐ भूमवः स्वः सुवर्णप्रतिमायां विष्णो इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रति-
ष्ठितो वरदो भव इति प्राणप्रतिष्ठां विधाय अद्येह अमुरुगो-
त्राया ममास्याः कन्याया जन्मलगादिस्थितैर्ग्रहादिभिः
सूचितवैधव्याद्यरिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यसमृद्धिद्वारा श्रीपरमे-
श्वरमीतये सुवर्णप्रतिमायां श्रीविष्णोः षोडशोपचारैः पूजनं

करिष्ये इति सङ्कल्प—

निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् । दधानां
वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥ इति ध्यात्वा—

ॐ तद्विष्णोः परमं पदः सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (य० सं० अ० ६ मं० ५)

ॐ त्रीणि पदा त्रिवचक्रमे त्रिविष्णुर्गोपा ऽग्रदाभ्यः ।

अतो घम्मोणि धारयन् ॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४३)

ॐ तद्विष्णोः त्रिवचन्यवो जागृवापंसः समिन्धते ।

त्रिविष्णोः परमं पदम् ॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४४)

इति वैदिकैर्मन्त्रैः ॐ विष्णवे नम इति नाममन्त्रेण च ध्यानादि

नीराजनान्तं सम्पूज्य प्रार्थयेत्— देहि विष्णो वरं देव कन्यां

पान्त्य दुःखतः । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥

इति सम्प्रार्थ्य मधुपर्कादीन् समर्प्य कन्यापतिमान्तरालेऽ-

न्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यपाठं कारयित्वा उत्तरतोऽन्तः-

पटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐ विष्णुः ३ इत्यादिपूर्वव-

त्संकीर्त्य इमां कन्यां विष्णवे तुभ्यं समर्पयामि इति दत्त्वा

परित्वेति (१८९) पुरोक्तेन मन्त्रेण अधस्तादुपरिष्ठाच्च दशत-

न्तुकेन सूत्रेण कन्यां प्रतिमां च मन्त्रावृत्त्या परिवेष्ट्य क्षणं

विरमेत् । ततः प्रतिमां निस्तार्य वैधव्यदोषनिवृत्तिद्वारा श्री-

परमेश्वरप्रीत्यर्थं कृतस्य विष्णुप्रतिमाविवाहकर्मणः साङ्गतासि-

इमां सुवर्णदक्षिणां विष्णवे संपददे इति समर्पयेत् । तथै-

तत्कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय इमां दक्षिणां भू-

यसीत्वेन नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । त-

थाऽमुकसंख्यकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । ॐ तत्सत् । ततो

विष्णुप्रतिमादानं कन्या कुर्यात् । अथेहेत्यादि सं० अमुकगोत्राऽमु-

काराशिरमुकदेव्यहं मम 'जन्मसमयवर्तिलयादौ स्थितैर्ग्रहा-
 दिभिः सूचितारिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्तित्वादा 'श्रीपरमे-
 श्वरप्रीतये इमां सौवर्णीं सुपूजितां विष्णुप्रतिमां सर्वोप-
 स्करयुताम् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणं आचार्या-
 य तुभ्यमहं सम्पददे ॐ तत्सत् न मम । दानवाक्यम्-
 यन्मया प्राचि जनुपि द्रत्या पतिसमागमम् । विपोपविपश-
 स्त्रायैर्हतो वाऽतिविरक्तया १ प्राप्यमाणं महाघोरं य-
 शःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघं तन्नाशाय सुखा-
 त्तये २ बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णीं
 निर्मिता शक्त्वा तुभ्यं सम्पददे द्विज ३ इति द्विजरुरे प्रतिमां
 दत्त्वा अनयाऽद्याहमस्मीति त्रिर्वदेत् । ब्राह्मणश्च "द्यौस्त्वा
 ददातु पृथिवी त्वा प्रनिगृह्णातु"-ॐ स्वस्ति इति प्रति-
 गृह्य कोऽदादिति पठित्वा ॐ अनया भव इति त्रिर्वदेत् । ततः
 कृतैतत्प्रतिमादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयीभूतं
 द्रव्यं वा आचार्याय तुभ्यं सम्पददे इति दत्त्वा अभिप्रेकतिल-
 फमन्त्रपाठादि कारयित्वा यथासुखं विहरेदिति ।

यद्यपि संस्कारकौस्तुभादौ दानमात्रमुक्तं तथापि—"स्वर्णा-
 म्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तथा सह विवाहे तु
 पूनर्भूत्वं न जायते ॥ इतिविधानखण्डोक्तवचनसिद्धत्वात् सं-
 स्कारप्रकाशे उक्तत्वाच्च विष्णुप्रतिमाविवाहप्रकारोऽप्यभिहितः
 इति बोध्यम् ॥

इति वैधव्यहरविष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानविधिः ।

विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥

अथ पारस्कराचार्येण “तामुदुष्य यथर्तु प्रवेशनम्”—इति सूत्रेण विवाहानन्तरं गर्भाधानसंस्कारस्योक्तत्वात्—

गर्भाधानसंस्कारो निरूप्यते ।

गर्भाधानं च, “षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येण पर्वण्याद्याश्वतस्रश्च वर्जयेत्” ॥ इत्याह्ववल्क्येन रजोदर्शनमारभ्य षोडश दिनानि यावत् गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षिते ऋतुसंज्ञके काले आद्याश्वतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा अन्यासु रात्रिषु विहितम् । तत्र पुत्रकामनायां समासु तत् कर्तव्यतया चोदितम् । दुहितृकामनान्तु विपमासु । तत्रापि षष्ठीसप्तम्यौ मध्यमे, एकादशीत्रयोदश्याौ अधमे । तिथिषु ४।६।८।१४।१५।३०। एताः गर्भाधाने वर्ज्याः ॥ वारेषु रविभौमशनिवाराः वर्ज्याः ॥ नक्षत्रेषु १।४।१२।१३।१५।१७।१९।२१।२२।२४।२६।२७। एतानि शुभानि, २।५।७।८।१४।२३। एतानि मध्यमानि, २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। एतानि अवमानि । याह्ववल्क्येन तु १९ मूलस्य अधमत्वमुक्तम् । क्वचित् रेवत्या अपि वर्ज्यत्वमुक्तम् ।

तत्र प्रथमरजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकमनुष्ठेयत्वात् शान्तिं वक्तुं तत्र दुष्टमासाद्यभिधीयते । तत्र चैत्रज्येष्ठापादभाद्रपदाः अशुभाः । आश्विनोर्जा मध्यमौ । शेषाः शुभाः । शुक्रपक्षः शुभः । तिथिषु १।४।६।८।९।१०।१४।१५।३०। एताः अशुभाः । वारेषु रविभौममन्दा अशुभाः । नक्षत्रेषु २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५। अशुभानि, अन्यानि शुभानि । योगेषु परिषपूर्वार्ध-वैधृतिव्यतीपाता विशेषतोऽशुभाः । वज्रं मध्यमम्, अन्ये शुभाः । शंभूद्रां विना करणानि शुभानि । लग्नेषु ३।५।६।

७।८।१२। शुभानि, ९।१०।११। मध्यमानि, १।२।३। अध-
मानि । दिवसस्याद्यो भागः शुभः, द्वितीयो मध्यमः, तृती-
योऽधमः । सन्ध्ये अशुभे । रात्रिरपि अशुभा । निशी-
थस्तु विशेषतोऽशुभः । संक्रान्तिरविचन्द्रोपरागाः अशुभाः ।
मरणाशौचमशुभम् । भर्तुः भार्यायाश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थः
चन्द्रोऽशुभः । परिहितानि जीर्णरक्तनीलकृष्णवस्त्राणि अशु-
भानि । निद्रावस्थाऽशुभा । पित्रादिगृहं चाशुभम्-इत्यादि ॥

रजोदर्शनात्पूर्वं “प्राक् रजोदर्शनात् पत्नीं नेयात् गत्वा
पतत्यधः । व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्”-इति
निर्णयसिन्ध्वादौ आश्वलायनेन गमननिषेधात् रागौत्कल्या-
दिना गमने चान्द्रायणादिरूपप्रायश्चित्तं गवादिप्रत्याम्नायद्वारा
अनुष्ठाय शान्त्यादिकं कार्यम् ।

रजस्वलाधर्म्मानाह व्यासः,

रजसो दर्शनान्नारी सर्वमेव परित्यजेत् । सर्वैर-
लक्षिता शीघ्रं लज्जिता स्वगृहे वसेत् ॥ एकाम्बरधरा
दीना स्नानालङ्कारवर्जिता । मौनिन्यधोमुखी चक्षुष्पाणि-
पद्भिरचञ्चला ॥ अश्रीयात्केवलं नक्तं भक्तं मृन्मयभाजने ।
स्वपेद्रूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम् ॥ स्नायात्तु सा त्रिरात्रान्ते स-
चैलमुदिते रवौ । विलोक्य भर्तृवदनं शुद्धा भवति धर्मतः ॥४॥
निर्णयसिन्धौ मरीचिः, शुद्धा भर्तृशत्रुर्थेऽहि स्नानेन स्त्री रज-
स्वला । दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यतीति ॥ ५ ॥
यत्त्वन्निः, रजस्वला यदा स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादश-
दिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते-इत्यादि, तत्तु प्रायोविंशतिदिनो-
त्तरभाधिरजोदर्शनवतीविषयमिति मिताक्षरायां विस्तारः ॥

शान्तिर्माह नारदः, निन्द्यर्क्षीतिपिवारेषु यदि पुष्पं प्रदृश्यते।
तत्र शान्तिः प्रकर्त्तव्या घृतदूर्वातिलाक्षतैः ॥ तत्प्रत्येकमष्टशतं
गायत्र्या जुहुयात्, ततः । स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥
इति । अक्षता यवाः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनशान्तिप्रयोगः ।

चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने भर्त्ता मातरभ्यङ्गपूर्वकं
स्नात्वा, तत्पूर्वादिने सायंकाले गोमयोदकेनोपलिप्तायां
भूमौ धान्यराशिं कृत्वा तत्र यथाविधि स्थापितकलशोद-
केन ग्रहयागान्ते उक्तैः देवस्यत्वेत्पादिभिः, स्वस्तिन इत्या-
दिभिर्वा, द्यौः शान्तिरित्पनेनैव मन्त्रेण वा ब्राह्मण-
द्वाराऽभिषेकपूर्वकं सुखोष्णोदकेन वधूं स्नापयित्वा शुभासन-
उपवेश्य दक्षिणतः पत्रीमुपवेश्य (रजोदर्शनात्पूर्वं गमने कु-
च्छादिप्रायश्चित्तं विधाय) दीपं प्रज्वलयथाचम्य स्वास्तिवाचनं
(शान्तिपाठं) कृत्वा गणेशपूजनं कुर्यात् । पूजनसामग्रीं सम्पाद्य
अर्घ्यं संस्थाप्य सङ्कल्पं कुर्यात् । अथेहेत्यादि सं० अमुकोऽहं ममा-
स्याः पत्न्याः निन्द्यतिथ्यादिषु जातप्रथमरजादर्शनदोष-
शान्तिरर्थं करिष्यमाणे शान्तिरुर्मणि गर्भाधानारूपसं-
स्कारकर्मणि च निर्धिघ्नतामाप्तये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य य-
थापिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि
सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अथेहेत्यादि सं० अमुको-
ऽहं ममास्याः भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्मां
जनिष्यमाणमर्भगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्बहणद्वारा च
श्रीपरमेश्वरप्रतिरर्थं गर्भाधानसंस्कारं, तत्रादौ ममास्याः
पत्न्याः मासर्क्षीतिपिवारयोगकरुणमहर्त्तसमयवस्त्रादिषु यत्र-

कुत्रचिद्दुष्टे जातप्रथमरजोदर्शनमूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा श्रीप-
 रमेश्वरमीत्यर्थं नारदसंहितोक्तशान्तिं चैकतन्त्रेण करिष्ये ।
 तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवचनानि अग्नि-
 स्थापनं प्रधानदेवतास्थापनं कलशस्थापनं तत्र ब्रह्मवरुण-
 पूजनपूर्वकं ग्रहपूजनं, रक्षाविधानं च करिष्ये इति संकल्प्य
 यथाविधि मातृपूजादि पुण्याहवाचनान्तं विधाय स्थण्डिले
 पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य आचार्यादीन् वृणुयात् ।
 अद्यहं करिष्यमाणप्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि आचार्यादीनां
 पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य नमोऽस्त्वनन्तायेति
 नमोब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः सम्पूज्य
 वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूर्णाफलद्रव्यवासो-
 षिः प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि आचार्यत्वेन त्वामहं वृणे
 इति वृत्वा, आचार्यस्तिरिति तं मार्ययेत् । ततः ब्रह्मवरणं कु-
 र्यात् । पूर्ववत्संपूज्य वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा प्रथमरजोदर्श-
 नशान्तिकर्मणि ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे इति वृत्वा यथा च-
 त्तुर्मुख इत्यादिना मार्ययेत् । दूर्वा-तिल-यवहोमार्यं, मासा-
 दिषु बहुषु दुष्टेषु प्रथमरजोदर्शने जाते सति रुद्राभिषेकार्थं
 नयचण्डीपाठार्थं शान्तिकाव्यायादिपाठार्थं च अन्यान् ब्राह्म-
 णाश्चेत्थमेव वृणुयात् । ततो यजमानः आचार्यो वा सुवर्णप्रतिमां
 हिमस्यतेत्यग्न्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य अग्नेरीशाने
 कलशं संस्थाप्य तत्र वा, तण्डुलपूर्णताम्रादिपात्रे एव वा तां
 प्रतिमां संस्थाप्य तत्र सवितृरूपां भुवनेश्वरीमावाह्य गाय-
 त्र्या, आकृष्णेनेति मन्त्रेण, ॐ भुवनेश्वर्यै नम इतिनामन्त्रेण च
 ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूजयेत् । भुवनेश्वरीत उत्तरे कलश-
 विधिना कलशं संस्थाप्य तत्र उक्तरित्या ब्रह्मवरुणसहिता-

दि०१॥२॥ नवग्रहानावाद्य सम्पूज्य रसाग्निमानेन रक्षामूर्तं
चाभिमन्त्र्य कलशे संस्थापयेत् । तत आचार्यो ब्रह्मोपवे-
शनादि पर्युक्षणान्तं कर्म निर्वर्य एतन्ते इत्यादिना (तारण)-
वरदनामानमर्घिं प्रतिष्ठाप्य ॐ चत्वारिं० इति ध्यात्वा ॐ अग्ने-
नयेति मन्त्रेण नाममन्त्रेण च नीराजनान्तं सम्पूज्य रेखा
जिहास्य पूजयेत् ।

ततो यजमानो देवताभिः यानपूर्वकं द्रव्यत्यागं कुर्यात् । अग्रेऽह
प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्,
अग्निम्, सोमम्, आज्येन—सवितृरूपां भुवनेश्वरीम् आज्येन
आज्याक्तैः दूर्वा-तिल-यवद्रव्यैश्च-अग्निं० स्विष्टकृतमाज्यादिद्र-
व्यैः-अग्निं, व्याधुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं,
स्वरुणश्चरितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्गान्,
स्वरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं स्वर्गानर आज्येनाहं यक्ष्ये ।
इदमाज्यम् आधाराज्यभागदेवताभ्यः, तथेदं घृतं घृताक्तं
दूर्वा-तिल-यव द्रव्यं च पृथक्पृथक्पृथक् चरशतसंरूपया सवि-
तृरूपाय भुवनेश्वर्यै, शेषं० स्विष्टकृते, इदमाज्यं महाज्या-
हृतिदेवताभ्यः सर्वमायाधिसदेवताभ्यः प्रजापतये ऽग्नये च मया
परित्यक्तं यथादेवतमस्तु ॐ तत्सन्न मम इति । एवं यजमानेन
कृते द्रव्यत्यागे आचार्यः ब्रह्मन्वारब्धः ॐ प्रजापतये स्वाहा
इति मनसा कृत्वा, ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा
ॐ सोमाय स्वाहा इति आधारावाज्यभागौ च हुत्वा अन्यैः
सह प्रधानहोमं कुर्यात् । संस्मरं प्रणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते
प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत् । (इदं प्रजापतये न ममेत्यादिकं त्यागमह-
ष्टार्थं कुर्यात् इति केचित् । यस्तुतस्तु नैव कुर्यात्, यजमानेन
पूर्वमेव त्यागस्य कृतत्वेन प्रयोजनाभावादिति द्वैतनिर्णये वा-

चस्पतिमिश्राः) । (गायत्रीमन्त्रस्य विश्वामित्रऋषिः गायत्रीछन्दः सविता देवता आज्यादिहोमे विनियोगः) । ॐ भूर्भुवः स्वः० प्रचोदयात् इति गायत्र्या आज्य-दूर्वा-तिल-यवैः १०८ प्रधानहोमानन्तरं ब्रह्मणा ऽन्वारब्धः शैपराज्यादिद्रव्यैः स्विष्टकृतं हुत्वा भूरादिव्याहृतिहोमं सर्वेप्रायश्चित्तहोमं च कुर्यात् । ततः संस्रवप्राशनम्, पवित्राभ्यां मुखमार्जनम्, पवित्रयोरग्नौ पतिपत्तिः; प्रणीताविमोकः । यजमानः पूर्णपात्रदानं कुर्यात् । अथेह अमुको ऽहं कृतस्य प्रथमरजोदर्शनशान्तिहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे । अक्रन्कर्मैतिमन्त्रपाठः । ॐ तनुषा ऽअग्नेऽसीत्यादिभिरङ्गान्यालभेत । ततः आचार्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । त्र्यायुषं कृत्वा यजमानः देशकलकीर्त्तनान्ते अमुकोऽहं ममास्याःवध्वाः मासतिथिनक्षत्रवारयोगकरणमुहूर्त्समयवस्त्रेषु यत्रकुत्रचिद्दुष्टे जातप्रथमरजोदर्शनमृचितारिष्टनिवृत्तिसकलसौभाग्यप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरपीतये कृतस्यभुवनेश्वरीशान्तिकर्मणः साद्गतासिद्ध्यै इदं सुवर्णं वह्निदैवतम्, इमां गां रुद्रदैवताम्, इमां भूमिं विष्णुदैवताम्, सोमदैवतम् इदं तिलपात्रं च तत्तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वा तथा कलशे आवाहितानामादित्यादिग्रहाणां ब्रह्मवरुणयोश्च पूजनकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा सुपूजितामिमां सौवर्णां भुवनेश्वरीप्रतिमां च आचार्यादिभ्यो होमकर्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इति संकल्पयेत् ॥ शान्तिकाध्यायपाठादिकरणे तथा शान्तिरूपाध्यायपाठकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा नवावृत्तिचण्डीपाठकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा रुद्रैरूपाध्यायपाठकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये । तथा कृतैतच्छान्तिकर्मणः न्यूनातिरि-

क्तदोषपरिहारार्थमिमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगेत्रेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो दास्ये । तथा सकलकर्मणां साद्रतासिद्धयै यथा-
संख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा क्षे-
त्रपालाय वार्षिं दत्त्वा अग्निं सपूज्य विसृजेत् । यजमानस्य गर्भा-
धानमन्त्राणामज्ञाने स रात्रौकर्तव्यगर्भाधानमन्त्रान् वक्ष्यमा-
णान् आचार्याव शिक्षित्वा “व्विजिहीथां द्यावापृथिवी”-इति
मन्त्रम्, “इन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदधामि”इति मन्त्रम्,
व्विष्णुर्योनिम्” इत्यादीन् मन्त्रान्, “यत्ते सुसीमे” इति मन्त्रं च
बध्वा नाभिदेशे हस्त स्थापयित्वा इदानीमेवापकृष्य पठि-
त्वा देवता विसृजेत् । तत आचार्यादयः कुम्भजलेन स्वस्ति-
नइत्यादिवैदिकैः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादिपौराणैश्च मन्त्रैः
सपत्नीकं यजमानमभिषिञ्चेषुः । तिलकरक्षाभूत्रबन्धनमन्त्रपा-
ठादिकं च कुर्युः । यजमानश्च घृते छायादर्शनं तद्दानं च विधाय
दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं च इष्टैः सह भुञ्जीता ॥

(नारदसंहितायाम् इन्द्राण्याः इन्द्रस्य च पूजनस्यानुक्तत्वात्
कचित् क्वचित् प्रयोगे उक्तमपि तत्पूजनादिकमस्माभिः प्रयोगे
न स्थापितम् । यद्यपि तत्र “गायत्र्या जुहुवात्”इत्येव श्रुतं न-
तु भुवनेश्वरीनामोल्लेखः तथापि चिद्रूपायास्तस्याः सकलज-
गदुत्पादकत्वरूपसवितृत्वस्य सत्त्वाद् गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्य-
त्वेन पूज्यत्वात् तन्मन्त्रकरणहोमोद्देश्यत्वमुचितम्, संस्कार-
कौस्तुभे च सवितृत्वेन भुवनेश्वर्या एव होमोद्देश्यत्वमिति स्प-
ष्टमेवोक्तम्, अतो नारदोक्तशान्तिप्रकारेऽस्माभिः भुवनेश्व-
र्येव पूज्यत्वेनोक्तेति बोध्यम् ॥ शान्तिकायुक्तप्रकारा अन्यशा-
स्त्रिनामिति नास्माभिः परिसृहीताः) ॥ इति म. र. शान्तिः ॥

अथ मुलमे रात्रौ भर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य गणेशान्
 नत्वा स्वलङ्कृतो द्विगुणानुरागः अनुरागिणीं स्वलङ्कृतां स्त्रियम्
 अभिगच्छेत् । तद्यथा-“*द्विजिहीथां द्यावापृथिवी”
 इति मन्त्रेण भार्याया ऊरु विश्लिष्टौ कृत्वा स्त्रिया
 उपस्थे प्रजननेन्द्रियं निक्षिप्य चुम्बनादिपूर्वकम् “इन्द्रि-
 येण ते रेतसा रेतऽआदधामि” इति मन्त्रं प-
 ठित्वा (अपान्याभिप्राण्यात्) विहरेत् । एवं ग्राम्य-
 धर्मान्ते +ॐद्विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि

* श० ब्रा० कां० १४ अ० ९ ब्रा० ४ कण्डिका २० । अथास्या
 ऊरु द्विहापयति ‘द्विजिहीथां द्यावापृथिवी’ इति तस्यामर्थं
 निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुपार्ष्टिधिष्णुरिति ।

‘द्विजिहीथां द्यावापृथिवी’ इत्यनेन अस्या भार्याया ऊरु सक्थि-
 नी विहापयति विश्लेषयति । द्यावापृथिवी इत्यूर्ध्वः सम्बोधनम् ।
 हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हेऊरु युवां विजिहीथां विश्लिष्टे
 भवतमित्यर्थः ।

न्तस्याम् अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य मुखेन
 मुखं सन्धाय चुम्बित्वा पूर्वोक्तेन “इन्द्रियेण ते रेतसा रेत
 आदधामि” इति मन्त्रेण (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डको-
 क्तेन) रेतः सिञ्चेत् । स्वकीयपञ्चमेन्द्रिये तदीयपञ्चमेन्द्रिया-
 द्रेतः स्वीकृत्य तत् पुत्रोत्पत्तिसमर्थं जातमिति मत्वा स्वकीयरेत-
 सा सह तस्मिन्निक्षिपेत् । तदिदम् अपाननम् । प्राणनं च तत्पूर्वकं
 रेतःसेचनम् । एवं ग्राम्यधर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति, त्रिरेना-
 मिति । एतां योनौ प्रक्षिप्यरेतस्कां भार्याम् अनुलोमां मूर्धानमा-
 रभ्य पादान्तं मन्त्रमुत्तरन् विचारं पाणिनाऽनुमार्ष्टिं विष्णुर्योनिमि-
 त्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । अन्ते नाम गृह्णाति असाविति ।

+धिष्णुः व्यापनशीलो भगवान् नारायणस्तव योनिं कल्पयतु
 पुत्रोत्पत्तिसमर्था करोतु । त्वष्टा सविता तव मम च सुतस्य रूपाणि
 अययवान् पिशतु विभागशः दर्शनयोग्यान् करोतु । प्रजापातिर्धिरा-

पिशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते १
 *गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं
 ते ऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ २ +हिर-
 ण्ययी ऽअरणी याभ्यान्नर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं
 ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ -यथा ऽग्नि-
 गर्भा पृथिवी सौरिन्द्रेण गर्भिणी । व्यायुर्दिशां यथा
 गर्भं ऽएवं गर्भं दधामि तेअमुरुदेवि ३ इत्येतैः प्रति-
 मन्त्रं शिर आरभ्य पादपर्यन्तं षोर्नां प्रक्षिप्रेतस्कां भार्या पा-
 णिना ऽनुमार्ष्टि । ततः-(ऋ. मं. अष्ट. ४ । अ. ७ व. ३३ मं. २) ।

ॐ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिच-
 क्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरु रूप ईयते युक्ताद्यस्य हरयः

डात्मा मदात्मना स्थित्वा स्वयि रेतः समासिञ्चतु प्राक्षिपतु ।
 धाता पुन. सूचात्मा ते त्वदीयङ्गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा दधा-
 तु पुष्णातु ॥ १ ॥

*हेसिनीवालि अश्वति पतसंशे वा देवि त्वं निविक्रगर्भं धार-
 रय । पृथुर्विस्तीर्णां स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तस्या. सम्बुद्धिर्हेपृथुष्टु-
 के हेमहास्तुते त्वं गर्भं धारय । अश्विनौ च देवौ सूर्याचन्द्रमसौ
 स्वकीयरश्मिमालिनौ पुष्करस्रजौ सुवर्णकमलाभरणौ तथ गर्भं
 मदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम् ॥ २ ॥

+हिरण्ययी हिरण्ययी ज्योतिर्मयी अरणी, प्राग् बभूवतुरिति-
 शेषः । याभ्यामरणिभ्यां पुराऽमृतरूपं गर्भमश्विनौ निर्मन्थ-
 ताम् निर्मथितवन्ती । तं तथाभूत गर्भं तं तव जटरे दधामहे धार-
 यामहे दशमे मासि सूतवे प्रसोतुम् । (तुमर्थेसेसे इति सूत्रेण
 सूधातोस्तवेङ्प्रत्ययः) ॥

-यथा पृथिवी अग्निगर्भा, यथा सौः इन्द्रेण सूर्येण गर्भिणी,
 यथा वायुर्दिशां गर्भः तथा ते गर्भं दधामहे अमुरुसुन्दरि इति
 भार्याया नामग्रहणम् । असाविति पत्युर्वा नामग्रहणम् ॥ ३ ॥

शता दश-इति मन्त्रं समाचारात् पठित्वा शौचं विधायाचम्य
वधूं वामत उपवेश्य बध्वा दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा
हृदयमालभेत-

ॐ अथ्यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
व्वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्-इति । ततः ता-
म्यूलचर्वणं कृत्वा शयीत इति ॥ एकस्यां रात्रौ सकृदेव
गमनमिति याज्ञवल्क्यः । तत उत्तरेऽह्नि प्रातर्नित्यकर्म स-
माप्य स्थापितदेवता गन्धाद्युपचारैः संपूज्य प्रणम्य विसृज्या-
चम्य कृतं कर्मेश्वरायार्पयेत् ॥ इति गर्भाधानप्रयोगः ॥

(इदं च गर्भाधानं प्रथमतो मलमासशुक्रास्तादावपि का-
र्यम् । द्वितीयादौ तु नेति निर्णयसिन्ध्वादौ स्पष्टम् ।
गर्भाधानसंस्कारं विना गर्भधारणे गां तन्निष्कयं वा दत्त्वा
पुंसवनादिकं कार्यम् । पारस्कराचार्येण अमन्त्रकाभिगमन-
स्यैवोपदेशात् तदनन्तरमपि हृदयालम्भमात्रस्यैव विधानात्
हरिहरपद्धतौ गदाधरपद्धतौ च तावन्मात्रमेव कर्तव्यत्वेन
निर्दिष्टम् । अर्वाचीनेषु संस्कारभास्करादिषु पारस्करगृहे
प्रक्षिप्तं शास्त्रान्तरीयं खण्डं कात्यायनपरिशिष्टत्वेनोद्धृत्य
तदुक्तेतिकर्तव्यता निर्दिष्टा । अस्माभिस्तु शतपथब्राह्मणे
प्रत्यक्षमुपदिष्टेतिकर्तव्यतैव प्रदर्शिता । प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वा-
दियमेव विद्वद्भिर्ग्राह्येति दिक् । केचित्तु गृह्यकारेण शतप-

० हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत् ते तव हृदयं मनः दिवि च-
र्तमाने चन्द्रमसि श्रितं स्थितं मनसश्चन्द्राधिष्ठितत्वात् तदहं वेद
जानीयां, तद्य मनः मां विद्यात् । एवं मिथोऽनुयस्महृदया ययं
शतं शरदो वर्षाणि पश्येमेत्यादि पूर्वपत् ॥

योक्तायाः समन्त्रिकाया अभिगमनेतिकर्तव्याया अनु-
पदेशात् समन्त्रिकायाः कुशकण्डिकाया इव समन्त्रिकाभि-
गमनेतिकर्तव्यताया अपि परित्याग एवोचितः स्मार्ते
कर्मणि । शतपथोक्ता तु आरण्यकोपदिष्टत्वादुपासकानामु-
पासनाकर्मणि नियता । तस्मात् हरिहराद्युक्तैवेतिकर्तव्यता
सुधीभिर्ग्राह्या, शाखान्तरीया तु सर्वथा न ग्राह्येत्याहुः) ॥

(२)अथ पुंसवनम् ॥

गर्भधारणतो द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः
पुंसवनेन पुनर्वसुपुष्यश्रवणहस्तादिना युक्तः तस्मिन् चन्द्रतारा-
ऽनुकूले रिक्तापर्वाणि वर्जयित्वा मूर्धभौमगुरुवारेषु गर्भिणीं सं-
स्नाप्य तत्पतिः स्वयं च स्नात्वा उभावप्युपोषितौ भूत्वा गर्भि-
णीमेवोपवास्य अहते धौते वाससी परिधाप्य मयमं(स्वास्तिवाचनं)
शान्तिपाठं कृत्वा दीपं प्रज्वलय्याचम्य प्राणानामम्य देवेभ्यः
पुष्पाञ्जलिं समर्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं
कुर्यात् । अमुकोऽहं ममास्यां भार्यायाम् उत्पत्स्यमानापत्यगर्भ-
स्य धीजगर्भसमुद्भवैतौनिघर्हण-पुंरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधिकर्म-
निरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये ।
पुंसवनकर्मणः पूर्वाह्णत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुष्पाहवाचना-
नि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजादि विधाय अस्तमये षट्पल-
स्यावरोहान् अधोभागे जायमानानङ्कुरान्, शुद्धान् अग्रपल्लवा-
न्मुकुलाकारांश्च उदकं यथा स्यात् तथा पिष्ट्वा मृक्षवस्त्रेण
निष्पीड्य तद्रसं गर्भिण्या दक्षिणनासिकायामासिञ्चति—
(हिरण्यगर्भः, अत्र्यः संभृतः इत्यनयोः क्रमेण प्रजापत्यु-
चरनारायणौ ऋषी त्रिष्टुपूछन्दः प्रजापतिपुरुषौ देवने
नासिकायां रसासंके विनिर्वाणः) ।

*ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम १

+ॐ अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ इति मन्त्राभ्याम् उदरप्राप्तिसममासिञ्चेत् ॥

स यदि "वीर्यवान् पुत्रः स्यात्" इति कामयेत तदा उदकपूर्णं शरावं भार्याया अङ्के धृत्वा गर्भाभिमन्त्रणं कुर्यात् । अनामिकाऽग्रेण गर्भाशयं स्पृशन्—(सुपर्णोऽसीति प्रजापतिकृपिः कृतिश्छन्दः गरुत्मान् देवता गर्भाभिमन्त्रणं विनियोगः) ।

*य. सं. अ. १३ मं. ४ हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भात्पुत्रः पुरुषः समवर्त्तत समभवत् अग्रे प्रथमम् । यो हिरण्यगर्भो जातो जातमाग्रे भूतस्य प्राणिजातस्य एकोऽद्वितीयः पतिरासीत् स्वामी बभूवेत्यर्थः । एवंभूतः स पृथिवीं दाधार धृतवान्, न केवलं पृथिवीम् उत अपि इमां द्याम् अन्तरिक्षम् । एवंभूताय कस्मै काय प्रजापतये देवाय हविषा हविर्विधेम दध्मः ॥

+य. सं. अ. ३१ मं. १७ यो विष्णुः अग्रे प्रथमम् अद्भ्यः जलात् पृथिव्यै च पृथिव्या अपि चकारो भिन्नक्रमः सम्भृतः समवर्त्तत उत्पन्नो ऽभवत् । जलपृथिव्योरुपादानं पञ्चभूतोपलक्षणार्थम् । कुतो निमित्तकारणात्, विश्वकर्मणः—विश्वं सर्वं कर्म यस्य तस्य रसात्—कामात् सिसृक्षारूपात् । तस्य विष्णो रूपं मूर्तिं विदधत् धारयन् त्वष्टा आवृत्त्यः अग्रे पुरतः सर्वेषाम् अपरोक्षम् इत्यर्थः य एति आगच्छति तद्रूपं मर्त्यस्य मनुष्यस्य देवत्येनैव भवति । किम्भूतम्, आजानं यावज्जीवम् । विष्णुः सृष्ट्यादौ पञ्चमहाभूतेभ्य उपादानकारणेभ्यः सिसृक्षां निमित्तकारणं प्राप्य उदपद्यत्, तदनु आवृत्त्यः तस्य विष्णोर्यद्रूपं तद् धारयन् गच्छतीति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तद्रूपं मनुष्यस्य देवत्वेन भवतीति वाक्यार्थः ॥

*ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मोऽखिवृत्ते शिरो गायत्रं
 चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ ॥ स्तोमऽआत्मा छन्दाऽस्य-
 ज्ञानि यजूऽपि नाम ॥ साम ते तनूर्वामदेव्यं, यज्ञा-
 यज्ञियं पुच्छं, धिष्ण्याः शफाः ॥ सुपर्णोऽसि ग-
 रुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ इति मन्त्रं जपति । ततो-
 दक्षिणासङ्कल्पः । अथेहामुकोऽहं कृतस्यास्य पुंसवनकर्मणः
 साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ-
 तत्सत् । तथा दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । उ-
 तोऽभिषेकमन्त्रपाठादि फारयेत् ॥ इदं स्वकालेऽकृतं चेत्
 सीमन्तेन सहैव कार्यम् । इति पुंसवनकर्म ॥

(३)अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

तच्च प्रथमगर्भे गर्भधारणप्रमृति पष्ठेऽष्टमे वा मासे दृष्यादि-
 पुंसवनयुक्ते चन्द्रे चन्द्रतारानुकूले दिवसे कार्यम् । तत्र पूर्वव-
 द्दणेशपूजनं कृत्वा प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्-अथेहामृदोऽहम् श्रम्यां

मम भार्यायां गर्भाभिवृद्धिपरिपन्थिपिशितप्रियाऽलक्ष्मीभूतरा-
 क्षसगणनिरसनक्षम-सकलसौभाग्यनिदान-महालक्ष्मीसमावेश-
 नद्वारा प्रतिगर्भं बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमे-
 श्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनारूपं कर्म करिष्ये
 इति । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पू-
 जनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य य-
 थाविधि मातृपूजवादि विधाय वहिः शालायां स्थण्डिले पञ्च-
 भूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य तदीशाने कलशाविधि-
 ना कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिन-
 वग्रहानावाह्य उक्तविधिना सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य कलशे
 संस्थाप्य अग्नेः पश्चादागत्योपविश्य स्वदक्षिणतो गर्भिणीं स्त्रिय-
 मुपवेश्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा ब्रह्मोपवेशनादिपरिस्तरणा-
 न्ते पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, मोक्षणी-
 पात्रम्, आज्यस्थाली, चरुस्थाली, संमार्जनकुशाः पञ्च, उपयम-
 नकुशास्त्रिमभृतयः, समिधस्तिस्रः, स्रुवः खादिरः, आज्यम्,
 तण्डुलाः मुद्गाः तिलाः पृथक्पृथक्, पूर्णपात्रं, कर्मोपयोगिनी द-
 क्षिणा एतानि वस्तूनि अग्रेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि उदग-
 ग्राणि स्थापयेत् । अत्र विशेषोपकल्पनीयानि-मृदुपीठम्,
 अपकट्यादियुग्मफलवती औदुम्बरसमित्, पवित्रलक्षणास्तिस्रो
 दर्भपिञ्जूल्यः, ज्येष्ठी शाली, शरैपीका अश्वत्थशङ्कुर्वा, सू-
 त्रपूर्णं सूत्रकर्त्तनसांधनं, वीणागाथिनौ चेति । ततः त्रिभिर्दभैः
 द्वे प्रच्छिद्य मोक्षणीपात्रं प्रणीतात् उत्तरतो निधाय तत्र
 दक्षिणहस्तेन त्रिः प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवि-
 त्रे मोक्षणीषु निधाय मोक्षणीपात्रं दक्षिणेन सव्ये घृ-
 त्वा मध्यमानामिकाग्रमध्यपर्वभ्यां तज्जलमुच्छाल्य प्रणी-

तोदकेन पवित्राभ्यां तज्जलं प्रोक्ष्य तेन जलेन आज्यस्थाल्यादीन् प्रत्येकं प्रोक्ष्य विशेषोपकल्पनीयानि मृदुपीठादीनि न मोक्षेत् । तण्डुलादीन् त्रिस्रिः प्रक्षाल्य आज्यस्थाल्यामाज्यमग्रावधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मणीतोदकमासिच्य तत्र पूर्वं मुद्गान् प्रक्षिप्य अग्रानारोप्य ईपत्पकेषु मुद्गेषु तिलतण्डुलान् प्रक्षिप्य अर्धश्राणे चरौ ज्वलदुल्भुकम् आज्यस्य समन्ताद्भ्रमयित्वा चरोः समन्ताद्भ्रमयेत् । उदकं स्पृष्ट्वा क्षुबं माञ्चं प्रतप्य उ. स्पृ. कुशाग्रैः उत्तानं मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैः अग्रतोमूलपर्यन्तं संमार्ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उ. स्पृ. हस्तेन संमार्ज्यं दक्षिणतोनिधाय अर्द्धश्राणेषु मुद्गेषु तिलमिश्रतण्डुलान् क्षिपेत् । एवं चरुं श्रपयित्वा आज्यं चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्नेरुत्तरतः संस्थाप्य चरुमाज्यस्य पश्चिमतो नीत्वाऽऽज्यस्योत्तरतः संस्थाप्य ततः आज्यमग्नेः पश्चान्निधाय तदुत्तरतश्चरुं निधाय आज्यमुत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्वोत्पूय पवित्रे तत्र निधाय उपयमनकुशानादाय घृताक्तास्तिस्रः समिधोऽग्नौ तूर्णान् तिष्ठन् प्रक्षिप्योपविश्य प्रोक्षणीजलेनेशानाद्युत्तरपर्यन्तमभ्युक्ष्य पवित्रे मणीतायां निधाय प्रोक्षणीपार्श्वं संस्रवधारणार्थं मणीताग्न्योर्मध्ये धारयेत् ।

ततो देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह सीमन्तहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम् आज्येन-प्रजापतिं तिलमिश्रितमुद्गस्थालीपाकेन—अग्निं स्विष्टकृतम् आज्यस्थालीपाकाभ्याम्—अग्निं, व्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणं, प्रजापतिं जाज्येन यक्ष्ये इति । ॐ एतन्ते इति प० मङ्गलनामासि मुमंतिष्ठितो चरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य चत्वारिंशति ध्यात्वा अग्नेन-

येति ॐपङ्कलनामाग्रये नम इति च पाद्यादिभिः सम्पूज्य
 आचारावाज्यभागौ च हुत्वा स्थालीपाकेनाज्यमिश्रितेन जुहोति
 ॐप्रजापतये(इति मनसा) स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ततः
 ॐअग्रये स्विष्टकृते स्वाहां इदमग्रये स्विष्टकृते न मम ।
 तत आज्येन भूरादिनवाहुति होमं कृत्वा संस्रवप्राशनादि
 पूर्णपात्रदानं च विधाय ततोमेः पश्चाद्भर्तुर्वामतो भद्रपीठोपरि
 मृदासने स्थितायाः स्त्रियाः सीमन्तकेशे अपकौदुम्बरफलयुग्म-
 वत्या समिधा, तिसृभिर्दर्भपिञ्जलीभिः, ज्येष्ठा शलल्या, शरैपी-
 कया, सूत्रपूर्णलोहकीलेन च ललाटान्तरमारभ्य द्विधा करोति ।
 तद्यथा (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दा-
 सि अग्निवायुसूर्या देवताः विनयने विनियोगः) ।

*ॐभूर्धिनयामि ॐभुवर्धिनयामि ॐस्वर्धिनयामि
 इति त्रिविनयनं कृत्वा अथ औदुम्बरादिपञ्चकं पुञ्जीकृतं तस्या
 वेण्यामावध्नाति—(अथमूर्जावत इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः
 फलिनी देवता वेणीवन्धने विनियोगः) ।

+ॐअथमूर्जावतो वृक्ष ऽऊर्जाव फलिनी भव-
 इति मन्त्रेण वध्नीयात्—वेण्यां त्रिवृत्कुर्व्यात् । अथ वीणा-
 गाथिनौ प्रेषयति “सोमराजानं गायताम्” इति । तौ च
 प्रेषितौ वीणामादाय (सोममित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री
 छन्दः सोमो देवता गाने विनियोगः) । ॐसोम ऽएव नो-

*हेस्त्रि भूरादिलोकत्रयम्, वेदत्रयम्, अग्नित्रयं, प्राणत्रयं वा तव
 सुखार्थं त्वत्सीमन्तं धिनयामि प्रापयामि ॥

+हेस्त्रि यतोऽयं वृक्षः, ऊर्जावान् इति शेषः । हलन्ताद्याप् निशा
 दिशेतिवत् । अतोऽस्य ऊर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जाव सफलशाखेव
 त्वमग्निं फलानी फलवती भव ॥

राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्रऽआसीरँस्तीरे
 तुभ्यम्*—गङ्गे इति गायतः । गर्भिणी यस्या नद्याः
 समीपे स्थिता भवति तस्याः गङ्गे, यमुने इति वा संबुद्ध्यन्तं
 नाम सैव गृह्णीयादिति हरिहरः । ततो दक्षिणासङ्कल्पः ।
 अथेहामुक्तोऽहम् अस्या भार्यायाः सीमन्तोन्नयनकर्मणः
 साहृण्यार्थम् इमां दक्षिणामाचार्यादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य
 दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा दश यथाशक्ति
 वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इत्येवं सङ्कल्प्य अभिषेकतिलकरक्षा-
 बन्धनघृतच्छायादर्शनश्यापुपमन्त्रपाठादिकं कारयेत् । ततो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ॥

इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥

(४)अथ क्रमप्राप्तं जातकर्मोच्यते ।

तत्र तावत्सुखमसवार्थं सोप्यन्तीकर्म । सोप्यन्तीं (प-
 सवशूलवतीं) मसवोन्मुखीं स्त्रियम् आद्भिरभ्युक्षति ।
 (एजत्विति मजापतिर्द्विपिः महापद्भिश्छन्दः गर्भो देवता अ-
 भ्युक्षणे विनियोगः) ।

+ॐ एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथा-

०सोमश्चन्द्र एव नोऽस्माक राजा प्रभुः, अतः इमा प्रजाः मा-
 र्पीः मानुष्यः सौम्याः न तु राक्षस्यः । 'यथा राजा तथा मजा'इति-
 स्मृतेः । हेगङ्गादिनदि तुभ्य-तव सोमरूपायास्तीरे प्रजा आसीरन्
 त्वामाश्रित्य स्थिताः । कीदृशे, अविमुक्तचक्रे अनुल्लाहितराजाशे ।
 'चक्र रथाङ्गे व्यूहे च राजाज्ञायां प्रयतन' इत्यभिधानात् ॥

+य. स. अ ८ मं. २८ दश मासा जाता यस्य स दशमास्यो
 गर्भो जरायुणा गर्भधेष्टनेन सह पञ्चतु कर्मणां चलतु । तत्र
 दृष्टान्तः—यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति घटति, यथाच स-

ऽयं व्वायुरेजति यथा समुद्र ऽएजति । एवायं दशमा-
स्यो ऽअस्रज्जरायुणा सह-इत्यभ्युक्ष्य (अत्रैत्विति प्रजाप-
तिर्ऋषिः बृहती छन्दः अग्निर्देवता अवपाते त्रिनियोगः) ।

*ॐअवैतु पृश्नि शैवलꣳ शुने जराय्वत्तवे । नै-
षमांसेन पीवरि । न कस्मिँश्चनायतमव जरायु पद्य-
ताम्-इति मन्त्रं पठेत् । एतच्च गर्भमात्रविमोक्षणे कार्यम् ॥

अथ जातकर्मप्रयोगः ।

अथ पुत्रे जाते पिता पुत्रस्य मुखमत्रलोक्य नद्यादीं, स्वर्ण-
युक्तेनोद्घृतशीतजलेन वा शीघ्रं सचैलं स्नायात् । अथेह
अमुकोऽहं पुत्रजनननिमित्तकं सचैलं स्नानं करिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य स्नात्वा शुभे नवे धाँते वाससी परिधाय प्राङ्मुख
उपविश्याचम्य दीपं प्रज्वलय्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा
इष्टदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नालच्छेदनात्पूर्वं गणेशपूजनं कु-

मुद्रः सागर एजति, एव-एवम् अयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो
जरायुणा सह अस्रत्-स्रसतां निर्गच्छतु । यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यः
कदाचिन्न भवति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते इति भाष्ये
विस्तरः ॥

*हेसोऽप्यन्ति तव जरायु पेशी अवैतु अधः पततु । किम्भूतं,
पृश्नि पिङ्गलरूपम् । "आयं गौः पृश्निः" इत्यादौ तथा व्याख्या-
नात् । पुनः किम्भूतं, शैवल-पिच्छलं जलोपचितं वा ।
किमर्थं, शुने-शुनः (पृष्ठार्थे चतुर्थी) अत्तवे भक्षणाय । अद् भक्षणे-
ऽस्मान्नुमर्थे तवेप्रत्ययः । हेपीवरि गर्भधारणेन पुष्टाङ्गे तच्च जरायु
मांसेनान्तरूपेण सह आयतं संयद्धं नैवावपद्यतां मा पततु, न
कस्मिँश्चन गर्भोपघातके निमित्ते सत्यपीति । आयत्तमिति पाठे
कस्मिँश्चन कार्ये निमित्ते आयत्तं अधीनम् । अधीनो निम्न आयत्त
इत्यभिधानात् । गर्भोपचयाधीनमित्यर्थः ॥

ननिमित्तं* नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधानेन नान्दीश्राद्धं विदध्यात् । तत्रामान्नसकल्पस्थाने युग्म-
ब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नसमर्थधान्यतश्चतुर्गुणं (चतुर्गुणधान्यला-
भसमर्थ) द्विगुणं समं वा हिरण्य ब्राह्मणाय दास्ये तद् वी-
नमो, नमो वृद्धि २ श्रियै इत्यूहः कार्यः ।

ततः पुण्याहं वाचयेत् । तद्यथा-अमुकोऽहं जात-
स्य पुत्रस्य करिष्यमाणजातकर्माख्यसंस्कारकर्माणि सक-
लमङ्गलाभिवृद्ध्यर्थं ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तदङ्गत्वेन च-
तुर्णां ब्राह्मणानां पूजन वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य वृत्वा
पुण्याहं वाचयित्वा कलशे ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह्य
सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य पुत्रस्य मेधाजननाख्यं कर्म कुर्यात् ।

तत्र सुवर्णादितैजसे पात्रे मधुघृते मेलयित्वा
केवलं घृतं वा सुरर्णान्तर्हितया ऽनामिकयाऽऽदा-
य जातं कुमारं सकृत्प्राशयति । जातस्य जिहामनुमार्ष्टीत्यर्थः ।
(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि
अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः प्राशने विनियोगः) ।

+ॐ भूस्त्वयि दधामि ॐ भुवस्त्वयि दधामि ॐ स्व-

*नैमित्तिकमथो घक्ष्य श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रज-मनि-
तत्कार्यं जातकर्मसम नरै ॥ इति निर्णयमिन्ध्वादौ मारुण्डेय
पुराणवचनेन पुत्रजनननिमित्तकस्यैव नान्दीश्राद्धस्य विधानात्,
“न सोऽप्यन्तीजातकर्मप्रापितागतकर्मसु” । इति छ दोगपरिशि-
ष्टवचनेन तत्रैव जातकर्मणि तन्निषेधाच्च न जातकर्माङ्गतया स-
ङ्कल्पनाख्ये तदुल्लेख इति बोध्यम् । तुल्यन्यायात् मातृपूजने
पुण्याहवाचने च तथैवोल्लेख समाचारादिति दिक् ॥

+हेकुमार भूरादिलोकत्रय वेदत्रय प्राणत्रय वा त्वयि त्वदधीन
दधामि स्थापयामि । मेधाजननार्थमिति शेष ॥

स्त्वयि दधामि ॐ भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामि-
इति सकृत्प्राशयेत् । इति मेधाजननम् ।

अथास्यायुष्यकरणम् । तद्यथा-जातस्य कुमारस्य नाभि-
समीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपति-(अग्निरायुष्मानित्यादी-
नामष्टानां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः लिङ्गोक्ता
देवताः आयुष्यकरणे विनियोगः) । (व्यायुषमित्य-
स्य नारायण ऋषिः उष्णिक् छन्दः शिवो देवता आयु-
ष्यकरणे विनियोगः) ।

+ ॐ अग्निरायुष्मान्तस्व वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि १ ॐ सोमऽआ-
युष्मान्तसौषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि २ ॐ ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत् तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ३ ॐ देवाऽआयुष्म-
न्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करो-
मि ४ ॐ ऋषयऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ५ ॐ पितरऽआयुष्मन्तस्ते
स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ६
ॐ षड्ऽआयुष्मान् नस दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वा-

+स प्रसिद्धोऽग्निरायुष्मान् अस्ति । कथं, वनस्पतीभिरिध्मादिभि
(छान्दसो दीर्घं) काष्ठैरिष्ट आयुष्मान् भवति । तेनाग्न्यायुषा हेकु
मारत्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दोषदीर्घायुषं करोमि-इति वाक्यार्थं
उत्तरमन्त्रेष्वपि सम्यध्यते । सोम ओषधीभिः फलपाकान्तैर्ब्रह्मादि-
भिः तदधिपत्वात् (सौषधीभिरित्यत्र सधिरार्षिः) । ब्रह्म वेदो ब्राह्म-
णैरभ्येतुभिः । देवा इन्द्रादयोऽमृतेन सुधया । ऋषयो व्रतैः
पृच्छादिभिः । पितरः स्वधाभिः श्राद्धाद्यैः । यज्ञो दक्षिणादिभिः ।
समुद्रः स्रजन्तीभिर्नदीभिः-इत्येतावान् विशेषः ॥

ऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ७ ॐ समुद्र ऽआयुष्मा-
न्तस स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि ८ इति त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् ॥ ॐ ऽव्यायुषं जम-
दग्नेः कश्यपस्य ऽव्यायुषम् । घृहेषु ऽव्यायुषं त-
न्नो ऽअस्तु ऽव्यायुषम् ॥ इति च त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् इति ॥
एतदायुष्यकरणम् ॥

अथ यदि पितुः कुमारस्य सर्वायुष्प्राप्तिकामना स्यात्तदा
दिवस्परित्येकादशभिर्मन्त्रैः कुमारं सर्वाङ्गेष्वभिमृशति—

(दिवस्परित्येकादशानां मन्त्राणां वत्सप्रीर्भालन्दनक-
पिस्त्रिप्लुच्छन्दोऽग्निर्देवता जाताभिमर्शने विनियोगः)

ॐ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरस्मद् द्वितीयं प-
रि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा ऽअजस्रमि-
न्धान ऽएनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥ विवदुमा ते ऽअग्ने

य. सं. अ. १२ मं १८-२८ अग्निः प्रथमं दिवस्परि दिवः सका-
शात् जज्ञे जातः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारम् अस्मत्परि
अस्मत्सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः । नृपु मनो यस्य सः नृमणाः
प्रजापतिः (छान्दसं णत्वम्) अजस्रम् अनुपक्षीणमग्निम् अप्सु जलेषु
अन्तर्ध्ववस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् । एवं बहुज-
न्माऽग्निः । स्वाधीः शोभना आहिताः धीर्बुद्धिर्यस्य स यज-
मानः एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् सन् जरते जीर्य-
ति । अग्नेः प्रथमं शुलोकस्योपरि सूर्यरूपेण उत्पन्नः । द्वि-
तीयवारमस्मदीयमनुष्पलोकस्योपरि प्रसिद्धवह्निरूपेण जातः । तृ-
तीयवारं समुद्रे घडयानलरूपेण जातः । त्रिष्वपि जन्मसु अग्नि
पुरोडाशादिना दीपयन् यजमानः जरते जीर्यति जरापर्यन्तं प-
रिचरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वं प्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवड-

त्रेधा त्रयाणि त्रिविद्मा ते धाम त्रिविभृता पुरुत्रा । त्रिवि-
द्मा ते नाम परमं गुहा यद् विद्मा तमुत्सं यत् ॥ १ ॥ आ-
जगन्ध ॥ २ ॥ समुद्रे त्वा नृमणा ॥ अप्सु स्वन्तर्नृचक्षा ॥ ई-
धे दिवो ॥ अग्न्युधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
वाँसमपामुपस्थे महिषा ॥ अचर्द्धन् ॥ ३ ॥ अक्रन्ददग्नि-
स्तनयन्नित्वा यौः क्षामा रेरिहृद्वीरुधः समञ्जन् ।

धानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते त्वत्संबन्धीनि
रूपाणि वयं विद्मः—विद्म जानीमः । किञ्च ते तव पुरुत्रा व-
हुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयादिषु त्रिविभृता त्रिविभृतानि धाम धा-
मानि स्थानान्यपि वयं विद्मः । किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा
गुहायां व्यवस्थितं गोप्यं नाम यदास्ति तदपि विद्मः ।
किञ्च यतः उत्सत् अर्करूपात्स्थानात् त्वमाजगन्ध धेतुतरूपे-
णागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्मः ॥ २ ॥

हे अग्ने नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानरूपेण तस्थिवाँसं वर्त-
मानं त्वा त्वामीधे दीपयाँचकार । तथा नृचक्षाः—नृषु पठत्सु चष्टे
मन्त्रान्विस्पष्ट वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्-
मध्ये विशुद्धरूपेण स्थित त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः तुलोक-
स्य ऊवन् ऊवस्थानीये तृतीये समुद्रे—वृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने
रजसि रजनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवाँसं
त्वां नृचक्षा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणाः अपा-
मुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थित त्वामयर्द्धन् ॥ ३ ॥

शौरिव मेघ इव स्तनयन् गर्जन् शब्द कुर्वाणः, क्षामा—क्षामां
क्षमाम् पृथिवीं रेरिहृत्—लेलिहत् अत्यन्तं लिहन् भूमिमतिव्या-
प्नुवन्, वीरुधः ओषधीः स्वर्कायज्वालासमूहेन व्याप्नुवन् अक्र-
न्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति । वर्तमाने लङ् । किञ्च हि यस्मात् जज्ञानः
उत्पद्यमानः सन् सद्य एव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यस्यत् विट्या-
ति विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । किञ्च अयमग्निः
रोदसीं चावापृथिव्योः अन्तः मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति
समन्तारप्रकाशते । हि ईम् इतिच्छेदः । ईम् निषातः पादपूरणे ॥ ४ ॥

सद्यो जज्ञानो वि्व हीमिद्धो ऽअख्यदा रोदसी भा-
 नुना भात्यन्तः ॥४॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां म-
 नीपाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । व्वसुः सूनुः सहसो
 ऽअप्सु राजा वि्वभात्यग्र ऽउपसामिधानः ॥५॥ वि्व-
 श्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं ऽआ रोदसी ऽअपृणा-
 जायमानः । व्वीडुश्चिदद्रिमभिनत्परायज्ञना यद्-
 भिमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥ उशिक्पावको ऽअरतिः सुमे-

श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता, रयीणां धनानां
 धरुणो धारयिता, मनीपाणां मनोऽभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणा-
 र्पयिता, सोमगोपाः-सोमं गोपायतीति सोमगोपाः यजमानकर्तृ-
 कसोमयागस्य रक्षिता, वसुः सर्वस्य निवासहेतुः, सहसः घलस्य
 मन्थनेवगरूपस्य सूनुः पुत्रः मन्थनोत्पद्यमानत्वात्, अप्सु वृष्टि-
 रूपासु राजा विशुद्रूपेण दीप्यमानः, उपसामग्रे प्रातःकाले इ-
 धानः आदित्यात्मना दीप्यमानः-एवंविधः अग्निः विभाति ॥ ५ ॥

यत्-यम् अग्निं पञ्च जनाः विप्राद्याश्चत्वारो निपादश्च अयज-
 न्त यजन्ते सोऽग्निः जायमानः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य
 विज्ञानभूतः अग्न्यात्मना, भुवनस्य भूतजातस्य गर्भः गर्भवत् अ-
 न्तरवस्थितो वाय्वात्मना, जायमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रो-
 दसी घाघापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतः तेजसा पुरयति । कि-
 ञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परापरतो गच्छन् र्घाहुं चित् दृढमपि
 (वीडुशब्दो दृढार्क्षः चिच्छब्दोऽप्यर्थः) अद्रिम् अदारणीयम् मेघम्
 अभिनत् भिनत्ति विदारयति ॥ ६ ॥

योऽग्निः मर्त्येषु मरणधर्मसु देवैः निधायि निहितः । कीदृशः,
 उशिक्-उक्ष्यते काम्यते इति उशिक् कान्तः, पावकः पावयिता,
 अरतिः दुष्टेषु प्रीतिरहितः, सुमेधाःशोभनयज्ञः, अमृतः अमरणधर्मा,
 भरिभ्रत् विभ्रत् जगद्धारयन्, शुक्लेण शोचिषा निर्मलतेजसा प्रभा-
 रू-
 पेण घाम् आकाशम् इनश्नन् व्याप्नुवन्-एवंभूतोऽग्निः अरुपम् अरोपं
 चक्षुराद्युपद्रवरहितं धूमम् उदियति उद्गमयति ॥ ७ ॥

धा मर्षेष्वाग्निरमृभो निघाधि । इयत्ति धूममस्य
 भरिभद्रुच्छ्रमेण शोचिषा धामिनक्षन् ॥ ७ ॥ दशानो
 म्रम ऽउर्व्या व्यशौद् दुर्मर्ममायुः श्रिये म्चान् । अ
 ग्निरमृतो ऽअभयदयोभिर्षदेनं गौरजनपत्सुरेताः ॥ ८ ॥
 यस्ते ऽअश कृणवद्द्रशोचे ऽपूप देव घृतवन्तमग्ने ।
 प्र तं नष प्रतर व्यवसो ऽअच्छाभि सुभ्र दयभक्त य
 विष्ट ॥ ९ ॥ आ त भज सौश्रवसेष्वग्ने ऽउक्थ ऽउक्थ ऽभा
 भज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो ऽअग्ना भवात्युज्जा-
 तेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ १० ॥ त्वामग्ने यजमाना ऽअनु

दशा । दशमान, श्रिये जनेभ्य श्रिय दातु दुमपमन
 घन्विद्धतमायु जीवन रचान चाऽऽत्तन् रुम आमरणविशेष
 उव्या महत्या दीप्या व्यधीत् विद्योतने । ताऽयमग्नि यथाभि अ
 न्नं पुराडाशप्रभृतिभि अमृताऽमृतधर्माऽभवत्, यत् यस्मात्
 कारणात् सुरता शोभन रत अग्निरूप यस्या सा सुरता र्था
 द्दुलोपवासी देवगण एतमग्निम् यजनयत् ॥ ८ ॥

इ भद्रशोच इ कल्पानर्दीप्त हे द्वय अन्न अद्य प्रतिपदि य
 पुमान् ते तव घृतवन्त घृतशुक्रमपूप पुरोडाश दृणवत् दृणोति
 करोति—हेयविष्ट युजतम त यजमान प्रतरमतिशयेन प्रष्ट
 यस्य स्थानमुत्तमलाभम् प्रनय प्रणय । अच्छाभिमुख्येन दयभक्त
 दयैः सेवित सुभ्र सुपञ्चाभिनय प्रापय ॥ ९ ॥

सौश्रवसपु शोभनशीर्तिहेतुषु यज्ञकर्मसु उक्थे उक्थे निष्केर
 त्वप्रगाथादिरूप च शस्यमान इ अन्न त्व त यजमानमाभज
 सेवस्व—कमणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थ । एष त्वया सेवितोऽय
 यजमान सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु । अग्ना अग्नेश्च
 प्रियाऽस्तु । तथा जातनोत्पन्न पुत्रण उज्जिनदत् उद्रेदम् उदय
 वृद्धिमाप्नोतु । तथा जनित्वै जनित्व्यमाणैश्च पौत्रादिभिरज्जि
 नदत् । भविष्यदर्थे औणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ १० ॥

हे अन्न त्वामनुवर्तमाना त्वा समाना यजमाना घूर्

ब्रून्विश्ववा व्वसु दधिरे व्वायर्षाणि । त्वघा सह द्रवि-
णमिच्छमाना व्व्रजं गोमन्तमुशिजो व्विववत्रुः ११ इति
एकादश ऋचः पठित्वा अस्ताव्यग्निरिति द्वादशीमृचमनुवाका-
न्तर्गतामपि न पठेत् । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं
परिशिनष्टीति पारस्करगृह्यात् ॥

अथ कुमारस्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च
ब्राह्मणान्संस्थापयेत् । पञ्चमो मध्ये नैर्ऋत्यां वा स्थाप्यः ।
“इममनुप्राणित” इति प्रैपं तान्पिता ब्रूयात् । ततः पूर्व-
दिविस्थितो विप्रः कुमारसम्मुखस्तिष्ठन् तं लक्ष्मीकृत्य *प्रा-
ण इति तारस्वरं ब्रूयात् । ततः दक्षिणदिविस्थितोऽपि तथा
तिष्ठन् *व्यान इति तथा ब्रूयात् । ततः पश्चिमदिविस्थि-
तोऽपि तथैव *अपान इति ब्रूयात् । उद्वसंस्थित *उदान
इति ब्रूयात् । मध्ममस्तूपरिष्ठादवेक्षमाणः *समान इति ब्रूया-
त् । पञ्चब्राह्मणाभावे स्वयमेव तत्रतत्र गत्वा कुमाराभिमु-
खः प्राण इत्यादि ब्रूयात् । अस्मिन्पक्षे प्रैपो न भवति ।

अथ यस्मिन्देसे कुमारो जातो भवति तं देशम् अना-

दिनानि दिनेषु सर्वदा धार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा
धिदधानि घसु घसूनि धनानि हिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति-
यथेष्टं धनं प्राप्नुयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्यया सह स्थितास्ते य-
जमानाः द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजो मेधा-
विनो विद्याकर्मसमुद्ययकारिणः गोमन्तं रविमण्डलमध्यगं देव-
पानमार्गं व्रजं विषयुः विभिदुः ॥ ११ ॥

इत्थं स्तुतोऽग्निः कुमारं दीर्घायुषं करोत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥

*भोः कुमार त्वं प्राणः हृदि सुस्थितप्राणो भव, तव सर्वाङ्गेषु
सुस्थो व्यानः, गुदे सुस्थो स्पानः, कण्ठे सुस्थ उदानः, नाभौ सुस्थः
समानः । एवमेते धायषोऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः ॥

मिरुया स्पृशन् एतं मन्त्रं पठति—(वेद ते भूमि हृदयम्
इत्यस्य मजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः भूमिर्देवता जन्मभूम्य-
भिमन्त्रणे विनियोगः) ।

ॐ ष्वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि त्रि-
तम् । ष्वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पदपेम शरदः शतं जी-
वेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् ॥ इति भू-
मिमभिमन्त्र्य कुमारं सर्वशरीरे स्पृशति—(अश्मा भवे-
त्यस्य मजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता अभिमर्शने
विनियोगः) ।

+ॐ अश्मा भव परशुर्भय हिरण्यमश्रुतं भव ।
आत्मा चै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।
(जातकर्म स्वकालेऽकृतं चेत् आयुष्यकरणादि अश्माभवेत्पेतन्म-
न्त्राभिमर्शानन्तं कालान्तरेऽपि भवति । “अनुप्राणनवात्समाभि-
मर्शानानुमन्त्रणे । कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकारणं तथा” ॥
इति वृद्धोक्तेः । संस्काररूपत्वाच्च । मेधाजननं तु न भवतीति
पूर्व (५२) निर्णीतम्) ।

*हेभूमि हेभूमे (गुणामाद्य आर्यः)ने तव-हृद्-हृदयम् अयं प्रत्यगात्मा
सूर्यो वेद । कीदृशं हृत्, दिवि घर्तमाने चन्द्रमसि धितं प्रसादरूपेण
स्थितं, यद्वा कलङ्करूपेण चन्द्रमसि धित 'तच्चन्द्रमसि न्यदधत्' इति
श्रुतेः । अहमपि तस्मै हृदय वेद । तच्च कर्तुंभूत मां विद्यादुपकर्तुं
जानातु । अतस्त्वहत्तपुत्रेण सह धर्मं पश्येम शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥

+हे कुमार त्वमदमा घञ्जपायाण इव भव । हृत्त्वप्रियत्वाभ्यां
साहृदयम् । परशुः कुठार इवापकर्तुनाशको भव । किञ्च अश्रुतम्
अक्षीणं हिरण्यं भव-यथा धात्वन्तरासभिन्नं सुवर्णं शुद्धं तथा
निर्दोषरूपं भवेत्यर्थः । यतस्त्व पुत्रनामा आत्माऽसि अतः स त्वं
धे निश्चयेन शरदः शतं जीव प्राणिहि ॥

अथास्य मातरं दृष्ट्वा पठति-(इडासीत्यस्य प्रजापतिऋषि-
रनुष्टुप्छन्दः इडा देवता अभियन्त्रणे विनियोगः) ।

*ॐ इडाऽसि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरमजीजनथाः ।
सा त्वं व्वीरवती भव याऽस्मान् व्वीरवतोऽकरत्-
इति । अथ मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छति-
(इमं स्तनमूर्जस्वन्तमित्यस्य प्रजापतिऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः
अग्निदेवता स्तनप्रदाने विनियोगः) ।

+ॐ इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरि-
रस्य मध्ये । उत्सञ्जुपस्व मधुमन्तमर्चन्त्स-
मुद्रियं सदनमाविशस्व-इति । ततो वामं स्तनं प्र-
क्षाल्य प्रयच्छति-(यस्ते स्तन इति दीर्घतमा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः
वाग्देवता स्तनदाने विनियोगः) ।

÷ॐ यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा व्वसु-

*हे व्वीरे आरब्धान्तगामिनि त्वम् इडा-मानवी यज्ञपात्री वा-
ऽसि, मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोःशोत्पन्ना चासि । यथा इडायां
पुरुवा उत्पन्ना, यथावा यज्ञपात्र्यां पुरोडाशो भवति, यथा
च मित्रावरुणयोरमस्त्यो वसिष्ठश्चोत्पन्नस्तथा त्वय्ययं पुत्र इति
भावः । यतस्त्वं व्वीरं पुत्रम् अजीजनथाः असौर्गाः अतः सा त्वं
व्वीरवती जीवत्पतिपुत्रा भव, या त्वमस्मान् व्वीरवतः जीवद्बहुपुत्रा-
नकरत् अकरोः । पुरुषव्यत्ययछान्दसः ॥

+हे अग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वम् ऊर्जस्वन्तं
विशिष्टरसयुक्तम्, अपाम् अद्भिः दुग्धैः (अपशब्देन लक्षणया दुग्ध-
मुच्यते) प्रपीनं पूर्णम् इमं स्तनं धय पिव पाथय स्तनपाने बालकं
प्रेरयेत्यर्थः । हे अर्चन् सर्षतो गमन हे कुमार मधुमन्तं मधुस्वादयु-
क्तमुत्समुत्स्यन्दन्तं मातृस्तनं ज्ञुपस्व सेवस्व । किञ्च समुद्रियं समुद्र-
मिव अश्रोभ्यं सदनं मातृशरीरं तृतः सन् आविशस्व सेवस्वेत्यर्थः ॥

÷हे सरस्वति यस्ते तव स्तनः शशयः सुत इयास्ते अन्यैरनुपमु-

विश्वः सुदत्रः । येन त्रिविद्या मुष्यसि वराह्याणि सर
स्वति तमिह धातवेऽरुः—इति ॐम्पंस्तनमिति च
द्वाभ्यां वाम मयच्छति ॥

अथ मृत्तिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाऽधोभूमौ जलपूर्णं कुम्भं
निदधाति । तं च दशदिनपर्यन्तं तत्रैव संरक्षेत् । (आपोदेवे-
ष्वित्यस्य प्रजापतिर्हृषिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः मृत्तिकायाः
शिरःप्रदेशे रक्षार्थोदककुम्भस्थापने विनिर्णयः) ।

ॐ आपो देवेषु जाग्रथ, यथा देवेषु जाग्रथ एव-
मस्यां मृत्तिकायां सप्तपुत्रिकायां जाग्रथ—इति ।

ततः मृत्तिकाद्वारदेशे वेदीं कृत्वा पञ्चभूमिंस्कारपूर्वक्रमेण
स्थापयेत् । अत्र मणीतामणयनादयो न भवन्ति । “एष एव वि-
श्विर्ग्रहः कचिद्धोम” इत्यनेन होमोपदेशे एव तस्या इति कर्मव्यता
या विधानेन अत्र च आरपनीत्यनेनाशोपदेशेन मणयनादी-
नामभावे । परिसमूहनादयस्तु भवन्त्येव । तेषां भूमिंस्कारार्थ-

सत्त्वात्, यद्य स्तन मयाभू सर्वभूतानां सुगोपादश्च, यद्य र-
क्षायाः रक्षानां रमणीयघनानां धारयिता, यद्य समुद्रिद् घनमा-
पत्, यद्य सुदत्र अ-वदानादाकषधनदाता, येन च स्तनन
विद्या विद्यानि न्यायाणि धार्याणि परजायानि यस्तूनि त्वं पु-
ष्यसि पुण्यासि—त स्तनं वात्सल्यस्य धातवे वामाय (धाधातो-
स्तथेद्ग्रन्थय) अक्षः सुद मयच्छेत्पर्यं । सरस्वत्यपुत्रहाग्मा-
नु स्तनं पञ्चगुणप्रदित्वा भूया वात्सल्यं सत्यं पुण्याविव-
ति याचना वाक्यार्थः ॥

ॐ हे माय यूयं देवेषु देवकार्येभिरमिच्छं जाग्रथ मदेकनिष्ठा इयं ।
एवं यस्तुष्टिपतिमुक्या तदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिरमाह—यथा दे-
वेषु जाग्रथ एव—तथा सप्तपुत्रिकायां सप्तपुत्रं सप्तपुत्रिणा तस्या
मस्या मृत्तिकायां प्रसद्विद्यां हिते जाग्रथोपार्थं ॥

त्वात् । स्थापितमग्निम् एतन्त इति ("प्रगल्भो जातकर्मणि" इति वचनात्) ॐ भूर्भुवः स्वरिति प्रगल्भत्वेनावाह्य ॐ प्रगल्भना-
माग्रये नम इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य होमं कुर्यात् तण्डु-
लकणमिश्रान्सर्पपान्दृष्ट्वा । (शण्डामर्का इति प्रजाप-
तिकृपिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्र-
सर्पपहोमे विनियोगः) ।

* ॐ शण्डा मर्का ऽउपवीरः शौण्डिकेय ऽउल्लुखलः ।
मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा-
इदमग्नये नम । (आलिखन्निति प्रजापतिकृपिरनुष्टुप्छन्दोऽग्नि-
र्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्रसर्पपहोमे विनियोगः) ।

+ ॐ आलिखन्ननिमिषः किंचदन्त ऽउपश्रुतिः । ह-
र्यक्षः कुम्भी शशुः पात्रपाणिर्नृमणिः । हन्त्रीमुखः स-

* शण्डाः शण्डः, मर्काः मर्कः । घचनव्यत्यय आर्षः । शृणातीति
शण्डः । मारयतीति मर्कः । उपघाते वीर उपवीरः । शौण्डिकेयः
शौण्डे कुशलः । उल्लुखलवदाश्रितघातुकत्वादुल्लुखलः । मलिम्लुचः
अतिमलिनाशयः । द्रोणासः वृक्षकोटरवघ्नासा नासिका यस्य सः ।
द्रुद्रुमागपलाशिन इत्यभिधानम् । गुण आर्षः । च्यावयतीन्द्रियाणीति
च्यवनः । अयं सर्वः इतः-सूतिकागृहहोमाग्रदशतात् नश्यतु इति
प्रत्येकमन्वयः । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति तातडादेशः ॥

+ आ समन्ताह्लिखतीत्यालिखन् तक्षन् । अनिमिषदृष्टित्वादिनि-
मिषः । अपकर्तुमुपशृणातीत्युपश्रुतिः । किंचदन्ती विद्यते यस्य सः
किंचदन्तः । अशोआदिभ्योऽच् । किंचदन्ती जनश्रुतितिरित्यभिधा-
नम् । हर्यक्षः पिङ्गालक्षः । कुम्भयति स्तम्भयतीति कुम्भी । नन्दिग्र
हीति इतिप्रत्ययः । बालं शातयतीति शशुः । पात्रपाणिः खर्परहस्तः ।
नृन्मिनोति हिनस्तीति नृमणिः । हन्त्री हिंसैव मुखे यस्य स हन्त्री-
मुखः । सर्पपवदरणः धूसर उग्रो वा । येनोपद्रुतश्च्यवतीति च्यवनः
मरुतिभ्रंशकः । अयं सर्वोऽपि बालग्रह इतो नश्यतादित्यन्वयः ॥

र्षपारुणश्च्यवने नश्यतादितः स्वाहा—इदमग्नये न मम ॥

(इदं शण्डमर्कोपवीरशौण्डिकेयोलूखलमलिम्लुचद्रोणास-
च्यवनेभ्यो न मम । इति प्रथमाहुतौ त्यागः, इदमालिखदनिमिष-
किंवदन्तोपश्रुतिहय्यक्षकुम्भिशत्रुपात्रपाणिनृमणिहन्त्रीमुखसर्षपा-
रुणच्यवनेभ्यो न मम । इति द्वितीयाहुतौ त्याग इत्यपि केचित्) ।

स चाग्निरुत्थापनपर्यन्तं दशदिनावधि यथा निर्वापितो न
भवति तथा कार्यम् । उत्थापनं च दशमादिने एव । एता आ-
हुतयो दशदिनपर्यन्तं प्रत्यहं सायंप्रातराहुतिद्वयेन चत्वारिं-
शत्संख्याका भवन्ति । खट्वाधःकुम्भधारणादि द्वारहोमान्तं च
कालान्तरे न भरति, नियतकालत्वात् । १

अथ यदि कुमारनामा बालग्रहो रोदनादिना कुमार-
मुपद्रुतं कुर्यात्तदा तदुपद्रवनिवृत्तये त धाम् मत्स्यजालेनोत्त-
रीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के निधायेमं जपेत्—(कूर्कुर इत्यादीनां
मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्तुष्टुच्छन्दः शुनको देवता जपे विनियोगः)

*ॐ कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः ।
चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेतापहर १

कूर्कुर, भवणारूपो बालग्रहः । सुकूर्कुर अतिभाषणः । कूर्कुरः
कर्कश । बालान्बध्नातीति बालबन्धन । सीसरोऽङ्गसारक ।
हेशुनक तुभ्य नमोऽस्तु । अतः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्त्व सृज एनं
कुमार विसृज । सृज विसर्गे । लपत लापन रोदकोति यावत्,
अपहर गात्रसकोचक ह्य कौटिल्ये, चेचेत् सुशुशब्द कुर्यान्नित्याम-
न्त्रणविशेषणानि ॥

*हेशुनक देवदूत तत्सत्यम-तर्किसत्य, कुमारमेववावृणीथाः
वृत्तयानसि हिसाविहारार्थं, देवाय ते तुभ्य तदेव वरमददु ।
शेषमुक्तार्थम् ॥

तत्सत्यं यत्ते देवाच्चरमदद्दुः कुमारमेव वाऽधृणीथाः ।
 चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेताप-
 हर २ *तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पि-
 ता श्यामशबलौ भ्रातरौ । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते-
 ऽअस्तु सीसरो लपेतापहर- ३ इति । जपान्ते पिता वा-
 लकमभिमृशति-(न नामयतीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः
 वायुर्देवता अभिमर्शने विनियोगः) ।

+न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति । यत्र
 वयं वयदामो यत्र चाभिमृशामसि-इति मन्त्रेणाभिमृश्य
 दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य कृतैत-
 जातकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साद्गतासिद्धयै साद्गुण्यार्थं च इमां
 दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये अतत्तमन्न
 मम । ततो भूयसीं सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । दश
 यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य सूतकान्ते
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । “पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्या दत्तमक्षयम्”
 इति (नि०सि०) व्यासोक्ते रात्रात्रपि स्नानदानादिकं भवत्येव ।
 प्रथमेऽह्नि तथा पष्ठे दाता नामोति सूतकमितिचचनात्तत्र दान-
 मतिग्रहौ न दोषायेति । ततोऽष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालच्छे-
 दनं कुर्यात् । अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि च कारयेत् ॥

इति जातकर्मप्रयोगः ॥

*किञ्च यत्ते तव सरमा देवशुनी माता, सीसरश्च देवश्वा
 पिता, श्यामशबलौ भ्रातरौ तदपि सत्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

+यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वयदामः जपामः । मन्त्रमिति शेषः ।
 यत्र च अभिमृशामसि अभिमृशामः अभितः स्पर्शनं कुर्मः—
 स कुमारो न नामयत्यङ्गानि, न रुदति, न च भूताविष्टो हृष्यति,
 न च ग्लानो भवति ॥

अथ पष्टीमहोत्सवः ।

जन्मदिनतः पष्टदिने पिता प्रातरुत्थाय शुचिं शान्तं श्री-
 तस्मार्त्तक्रियापरं सपत्नीकं ब्राह्मणं विनयेनोपसृत्य “अथ पष्टी-
 महोत्सवार्थं पुत्रामहं निमन्त्रये” इति तावुक्त्वा तथाऽस्त्विति ता-
 भ्यामुक्ते स्वगृहमागच्छेत् । तौ चोपोषितां तिष्ठेताम् । ताभ्यां
 पष्टीमहोत्सवं कारयेत् । विशिष्टदक्षिणादानाशक्तौ उपवासपूर्वक
 उत्सवः स्वयं कार्यः । ततोऽपराह्नसमये ब्राह्मणो गोमयेन का-
 ष्ठीपीठे पाश्वर्योः स्कन्दप्रद्युम्नयोः, मध्ये पष्टीदेव्याः एवं तिस्रः
 प्रतिमाः विधाय शुक्लतण्डुलैर्यवैर्वा पूरयित्वा पष्ट्याः कर्णप्रदेशे
 दूर्वापल्लवैः कुण्डले, सर्वाङ्गेषु षोडश कपर्दिका दद्यात् । ततः
 मदीपसमये पुत्रपिता स्नात्वा सन्ध्यादि विधाय पूजासामग्रीं
 सम्पाद्य द्वारसमीपमागत्य द्वारमातृपूजनं कुर्यात् । आचम्य
 अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहामुक्रमोत्रोऽमुकराशिरमुको
 ऽहम् अमुकराशेर्वालकस्य करिष्यमाणपष्टीमहोत्सवकर्मणि
 पूर्वाङ्गत्वेन द्वारमातृणां पूजनं करिष्ये इति । एतन्तइति प०
 ॐ भूर्भुवः स्वः द्वारमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुम-
 तिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ध्यानम्—कुमारी
 धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला । पद्मा चैव तु
 नाम्नोक्ताः समैता द्वारमातरः ॥ इति ध्यात्वा ॐ कुमारी-
 नमः ॐ धनदायै नमः ॐ नन्दायै नमः ॐ विपुलायै नमः
 ॐ मङ्गलायै नमः ॐ अचलायै नमः ॐ पद्मायै नमः इति नाम-
 मन्त्रैः आवाहनासनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणां
 दत्त्वा स्वस्तिवाचनं पठन् अभ्यन्तरं गच्छेत् । तत्र प्रथमं ग-
 च्छत्तसर्पसैन्धवनिम्बपत्रादित्वरिषः मूर्तिकामयीषे धूपो देयः ।

ततो गणेशं पूजयेत् । तद्यथा दीपं प्रज्वलयथाचम्य

माणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घ्यं संस्थाप्य-
पूजासङ्कल्पः । अद्यहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रः अ-
मुकराशिरमुकशर्माऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणपष्ठीमहो-
त्सवकर्मणि निर्विघ्नतामिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य दक्षिणां
दत्त्वा प्रार्थयेत्-सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।

भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥ इति ।

अथ प्रधानसङ्कल्पः-अद्यहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमु-
कगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेः बालकस्य सर्वोप-
द्रवशान्तिपूर्वकदीर्घायुरारोग्यावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
पष्ठीमहोत्सवं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयप्राप्तये गणप-
तिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण मातृः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा द-
क्षिणां दद्यात् । ततः पुष्पाहवाचनसङ्कल्पः अद्यहामुकोऽहं
जातस्य पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सवकर्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणा-
नां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य वरणं कृत्वा उ-
क्तप्रकारेण पुण्याहं वाचयित्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मव-
रुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाद्य सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा

स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदापष्ठीदेवीनां पूजनं कुर्यात् । अर्घ्यं
संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः । अद्यहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य स-
र्वोपद्रवशान्तिपूर्वकायुरारोग्यावाप्तिप्राप्तये गोमयप्रतिमयोः स्कन्दप्र-
द्युम्नयोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य एतन्त-

इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमयोः स्कन्ददेव तथा प्रदु-
युम्नदेव इहागच्छतम् इह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतमिति
प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ स्कन्दध्यानम् । मयूरवरमारूढो द्विभुजो बालरूप-
धृक् । मुद्गरं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ वराभयक-
रः साक्षाद्विभुजः शिखिवाहनः । किरीटी कुण्डली देवो-
दिव्याभरणभूषितः ॥ अथ प्रद्युम्नध्यानम्—प्रद्युम्नस्तु
चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः । चक्रं दक्षिणहस्ते ऽस्य वामहस्ते
धनुस्तथा ॥ शङ्खं च दक्षिणे दद्याद्गदा वामे प्रदापयेत् । प्रदु-
युम्नं कारयेद्देवं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ स्त्रियो चैवास्य कर्त्तव्ये
सर्वलक्षणसंयुते । इति ध्यात्वा ॐ स्कन्दाय नमः इति नाम-
मन्त्रेण (प० सं० अ० १३ मं० ५)

ॐ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसश्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्य-
नु सप्तहोत्राः—इतिवेदमन्त्रेण च स्कन्दमावाह्य ॐ प्रदु-
म्नाय नमः इतिप्रद्युम्नं चावाह्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः स्कन्द-
प्रद्युम्नाभ्या नमः इति नाममन्त्रेण च पूजयेत् । आसनम्—
पण्डुखाय नमस्तुभ्य सेनाधिपतये नमः । पुष्पासनेन देवेश
प्रसीद परमेश्वर ॥ पाद्यम्—गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णक-
लशे स्थितम् । पात्रार्थं ते मया दत्तं गृह्यतां परमेश्वर ॥

*यद्यपि स्कन्ददेवस्य एतन्मन्त्रपात्रार्थं समन्वयो नास्ति
तथापि एतन्मन्त्रघटकस्कन्दपदाद्युपस्थितिर्भवितुमर्हत्येष । ता
घतैवच वैदिकमन्त्रेण देवतास्मरणादिष्टयितोपसिद्धि । एषा च
अन्यादितात्पर्येण प्रयुक्ताऽनलादिपदघटकनलादिपदेभ्यः दमय-
न्त्यादीना मलराजाद्युपस्थितिः । एयमन्वत्राप्युहाम् ॥

माणानायम्य देवेभ्यः पुण्याञ्जलिं समर्प्य अर्घं संस्थाप्य-
पूजासङ्कल्पः । अद्यहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रः अ-
मुकराशिरमुकशर्माऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणपष्ठीमहो-
त्सवकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य दक्षिणां
दत्त्वा प्रार्थयेत्-सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।

भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥ इति ।

अथ प्रधावसङ्कल्पः-अद्यहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमु-
कगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेः बालकस्य सर्वोप-
द्रवशान्तिपूर्वकदीर्घायुरारोग्यावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
पष्ठीमहोत्सवं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये गणप-
तिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण मातृः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा द-
क्षिणां दद्यात् । ततः पुण्याहवाचनसङ्कल्पः अद्यहामुकोऽहं
जातस्य पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सवकर्मणि सर्वाभ्युदयमाप्तये ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणा-
नां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य वरणं कृत्वा उ-
क्तप्रकारेण पुण्याहं वाचयित्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मव-
रुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा

स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदापष्ठीदेवीनां पूजनं कुर्यात् । अर्घ्यं
संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः । अद्यहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य स-
र्वोपद्रवशान्तिपूर्वकायुरारोग्यावाप्तये गोमयप्रतिमयोः स्कन्दम-
द्युम्नयोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य एतन्त-

इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमयोः स्कन्ददेव तथा प्रदु-
युम्नदेव इहागच्छतम् इह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतमिति
प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ स्कन्दध्यानम् । मयूरवरमारूढो द्विभुजो चालरूप-
शृक् । मुद्गरं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ वराभयक-
रः साक्षाद्विभुजः शिखिवाहनः । किरीटी कुण्डली देवो-
दिव्याभरणभूषितः ॥ अथ प्रद्युम्नध्यानम्—प्रदुयुम्नस्तु
चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः । चक्रं दक्षिणहस्ते ऽस्य वामहस्ते
धनुस्तथा ॥ शङ्खं च दक्षिणे दद्याद्गदां वामे प्रदापयेत् । प्रदु-
युम्नं कारयेद्देवं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ स्त्रियौ चैवास्य कर्त्तव्ये
सर्वलक्षणसंयुते । इति ध्यात्वा ॐ स्कन्दाय नमः इति नाम-
मन्त्रेण (प० सं० अ० १३ मं० ५)

* ॐ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसश्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्य-
नु सप्तहोत्राः—इतिवेदमन्त्रेण च स्कन्दमावाह्य ॐ प्रदुयु-
म्नाय नमः इतिप्रदुयुम्नं चावाह्य चक्षयमाणमन्त्रैः स्कन्द-
प्रद्युम्नाभ्यां नमः इति नाममन्त्रेण च पूजयेत् । आसनम्—
पण्डुखाय नमस्तुभ्यं सेनाधिपतये नमः । पुष्पासनेन देवेश
प्रसीद परमेश्वर ॥ पाद्यम्—गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णक-
लशे स्थितम् । पाद्यार्थं ते मया दत्तं गृह्यतां परमेश्वर ॥

* यद्यपि स्कन्ददेवस्य एतन्मन्त्रयाफ्फार्थं समन्वयो नास्ति
तथापि एतन्मन्त्रघटकस्कन्दपदादुपस्थितिर्भवितुमर्हत्येव । ता-
द्यतैवच वैदिकमन्त्रेण देवतास्मरणादिष्टविशेषसिद्धिः । दृष्टा च
धर्म्यादितात्पर्येण प्रयुक्ताऽनलादिपदघटकनलादिपदेष्वः दमय-
न्त्यादीनां नलराजाद्युपस्थितिः । एषमन्वयप्राप्त्युहाम् ॥

अर्घ्यम्-पञ्चरत्नसमायुक्तं सर्पैः परिपूरितम् । पञ्चपल्लवसंयुक्त-
मर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ आचमनीयं नाममन्त्रेण । स्नानम्-
नर्मदाचन्द्रभागादिगङ्गासङ्गमजैर्जलैः । स्नापितोऽसि मया देव
प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । आचमनीयम्-गङ्गाजलं समानीतं सुवर्ण-
फलशे स्थितम् । आचमनं स्कन्ददेव प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥
वस्त्रोपवस्त्रम्-वेदसूत्रसमायुक्ते यज्ञतानसमन्विते । सर्ववर्णप्रभे
देव वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥ वस्त्राङ्गमाचमनीयं नाममन्त्रेण ॥
गन्धम्-मलयाद्रिसमुद्भूतं नानागन्धसमन्वितम् । सुरामुर-
नरानन्दं गन्धं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ अक्षताः-शुक्रांश्चातीव हृ-
द्यांश्च सुगन्धींश्च विशेषतः । अक्षतोश्च प्रयच्छामि गृहाण प-
रमेश्वर ॥ पुष्पाणि-जलजं स्थलजं चापि पुष्पं कालर्तुस-
म्भवम् । भक्त्या निवेदितं देव पुष्पं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ धूपं-
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम् ॥ घृपं गृहाण दे-
वेश त्रैलोक्यानन्ददायकम् ॥ दीपम्-सद्दर्तिघृतसंयुक्तमन्धकार-
विनाशनम् । मया निवेदितं देव गृहाण परमेश्वर ॥ नैवेद्यम्-
सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विधिधानन्दलक्षणम् । भोजनार्थं मया दत्तं
नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । आचमनीयं, भूषणार्थं द्रव्यं च समर्प्य
नाममन्त्रेण जपं कृत्वा समर्प्य-ताम्बूलम्-मण्डनं सर्वभूतानां
द्रव्यैः सौगन्धिकादिभिः । ताम्बूलं गृह्यतां देव प्रीतोऽस्माकं
भव प्रभो ॥ अन्तस्तेजो वहिस्तेज इति नीराजनं कृत्वा ध्यानम-
न्त्रेण पुष्पाञ्जलिं समर्प्य प्रार्थयेत्-तत्र प्रथमं स्कन्दप्रार्थना-

ॐ नमः कुमाराय महाप्रभाय स्कन्दाय ते स्कन्दितदानवाय ।
नवार्कविम्बद्युतये नमोऽस्तु नमोऽस्त्वमोघोद्यतशक्तिपाणये १
नमो विशालाय विचारिणेऽस्तु नमोऽस्तु ते पण्मुख कामरूपिणे ।
गुहाय गूढाभरणाय धर्त्रे नमोऽस्तु ते दानवदारणाय २

नमोऽस्तु ते ऽर्कपतिमप्रभाय नमोऽस्तु गुह्याय गुहाय तुभ्यम्
 नमोऽस्तु ते लोकभयापहाय नमोऽस्तु ते बालपराक्रमाय ३
 नमो विशालायतलोचनाय नमो विशालाय महात्रनाय ।
 नमो नमस्तेऽस्तु मनोरमाय नमो नमस्तेऽस्तु करोत्कटाय ४
 नमो मयूरोज्ज्वलवाहनाय नमो धृतोदग्रपताकिनेऽस्तु ।
 नमोऽस्तु कैयूरधराय तुभ्यं नमः प्रभावप्रणताय तुभ्यम् ५
 सेनानये पात्रकिने नमोऽस्तु क्रियापरीतामलदिव्यमूर्तये ।
 कृपामयो यज्ञ इवामलस्त्वं नमोऽस्तु पष्ठीश नमोनमस्ते ६
 एवं द्वात्रिंशन्नामभिः स्फुटं सम्प्रार्थ्य—

ॐकाण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा
 नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च-इति पन्त्रेण स्फुटोपरि
 दूर्वा समर्प्य—

प्रद्युम्नं प्रार्थयेत्—भोः प्रद्युम्न महाबाहो लक्ष्मीहृदय-
 नन्दन । कुमारं रक्ष मे भीतेः प्रद्युम्नाय नमोनमः १
 त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयवर्द्धनः । शान्तिं कुरु ग-
 दापाणे प्रद्युम्नाय नमोनमः २ इति प्रद्युम्नं सम्प्रार्थ्य—

पद्कृत्तिकाः पूजयेत् । तत्र पूजासङ्कल्पः—अथेह जातस्य पु-
 त्रस्य पष्ठीमहोत्सवे सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं दध्यक्षतपुत्रं पु पद्कृत्तिका-
 नां पूजनं करिष्ये । एतन्तइति प० ॐभूर्भुवःस्वः शिवे इहागच्छेद्
 तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा भव, ॐभू० सम्भूते इ० ॐभू० सन्नते
 इ० ॐभू० प्रीते इ० ॐभू० अनसूये इ० ॐभू० क्षमे इ० प्रति-
 ष्ठाप्य नाममन्त्रैर्गन्धादिभिः पूजनम् । ॐशिवायै नमः ॐसम्भूत्यै
 नमः ॐसन्नत्यै नमः ॐप्रीत्यै नमः-ॐअनसूयायै नमः ॐक्षमायै
 नमः इति सम्पूज्य प्रार्थयेत्—जगन्मानर्जगद्गात्रि जगदानन्द-
 कारिणि । नमस्ते देवि कल्याणि प्रसीद मम कृत्तिके । इति प्रार्थ्य

ॐकार्तिकेयाय नमः ॐकार्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
 कुमारं रक्ष मे भीतेः कार्तिकेय नमोऽस्तु ते ॥ इति कार्तिकेयं
 च प्रार्थ्य विष्णुं प्रार्थयेत्-त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयव-
 र्द्धनः । शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥ इति ।
 ॐखड्गाय नमः ॐशङ्खाय नमः ॐमन्थनाय नमः ॐवंशाय
 नमः इति खड्गाद्यायुधानि च सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात् ।
 अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये
 कृतायाः स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां पूजायाः साद्गुण्यार्थं श्री-
 स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां प्रीतये इमां सुवर्णनिष्कयिणीं दक्षिणां
 ब्राह्मणाय दास्ये । ॐतत्सत् इति ॥

अथ पृष्ठीपूजनम्—अर्थं संस्थाप्य प्राणानायम्य पूजास-
 ङ्कल्पः अद्येहामुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेर्जा-
 तस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं च गोमय-
 निर्भिमतप्रतिमायां पृष्ठीदेव्याः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति
 संकल्प्य एतन्त इति प० ॐभूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमायां पृष्ठीदे-
 वि इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा भव ॐआँहीक्रौँयँरँलँवँशँ-
 पँसँहँक्षँ हंसः सोहं पृष्ठीदेव्याः प्राणा इहागत्य सुखं चिरन्तिष्ठन्तु
 जीव इह तिष्ठतु सर्वेन्द्रियाणीह तिष्ठन्तु इति प्राणप्रतिष्ठां च विधाय
 आत्मनि देवे च न्यासं कुर्यात्-ॐपाँ हृदयाय नमः ॐपाँ
 शिरसे स्वाहा ॐपूँ शिखायै वषट् ॐपैँ कवचाय हुम् ॐपाँ
 नेत्रत्रयाय वौषट् ॐपः अस्त्राय फट् इति न्यासं विधाय
 ध्यायेत्-चतुर्भुजां महादेवीं तुङ्गपीनस्तनीं शिवाम् । मयूरवर-
 माकृढां रक्तवस्त्रधरां शुभाम् ॥ शूलशक्तिवराभीतिहस्तां
 ध्यायेन्महेश्वरीम् । प्रफुल्लपद्मवदनामर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥ स-
 र्वाङ्गभूषितां देवीं पीनोन्नतपयोधराम् । स्रवत्पीयूषवदन्तां

पीतकौशेषवाससाम् ॥ चतुर्भुजां दक्षिणेन धृतमन्यानवंशकाम् ।
नीलोत्पलं तु वामेन स्कन्दं तु दधतीं तथा ॥ अधस्थितकरा-
भ्यां तु महापृष्ठीं विचिन्तयेत् ।

आवाहनम्—आयाहि पूज्यसे देवि महापृष्ठीति विश्रुते ।

शक्तिरूपेण मे वालं रक्ष जागरवासरे ॥

ॐअम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति क-
श्चन । ससस्त्यश्चकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥
ॐपृष्ठीदेव्यै नमः इतिनाममन्त्रेण च आसनम् पाद्यञ्च समर्प्य
अर्घ्यं दद्यात् । अर्घ्यमन्त्रः—पत्रपुष्पफलाम्भोभी रत्नैश्च बहुभिर्यु-
तम् । पृष्ठि देवि मया दत्तमर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते । ततो वैदिकपूर्वोक्त-
मन्त्रेण नाममन्त्रेण च आचमनीयं स्नानं स्नानोत्तराङ्गमाचमनीयं
च समर्प्य वस्त्रम्—तन्तुमन्तानसंयुक्तं कलाकौशेयकल्पितम् । सर्वा-
ङ्गावरणं श्रेष्ठं वसनं परिधीयताम् ॥ वस्त्राङ्गमाचमनीयम् । गन्ध-
म्—कुङ्कुमं चन्दनं चैव सुगन्धं सुमनोहरम् । पृष्ठि देवि मया दत्तं
गन्धं गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥ अक्षताः—सुगन्धा अतिशुभ्राश्च तण्डुलाः
सुमनोहराः । अक्षतार्थं मया दत्ताः पृष्ठि देवि नमोऽस्तु ते ।
पुष्पाणि—चतुर्वर्णानि पुष्पाणि सुगन्धीनि विशेषतः । मया-
ऽऽनीतानि पूजार्थं गृह्णाण परमेश्वरि ॥

ॐसमख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा ।
मा मऽआयुः प्रमोषीर्मा ऽअहं तव व्वीरं त्वि-
देप तव देवि संदृशि १ ॐश्रीश्च ते लक्ष्मीश्च प-
त्न्यावहोरात्रे पाश्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्घात्त-
म् । इष्णन्निष्णाणामुम्म ऽइष्णाण सर्व्वलोकम्मऽइष्णाण २
ॐकाण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एषा
नो दूर्ध्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ३ इति मन्त्रैः दूर्वा-

समर्प्य धूपं समर्पयेत्—गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम् ।
 पष्टि देवि नमस्तुभ्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ अष्टौ दीपा-
 न्प्रज्वलय-गव्येनाज्येन संयुक्तान् वर्चा कर्पूरगर्भया । दीपा-
 न्देवि मया दत्तानिमान् गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥ ततो द्वारदेशे
 वटकाष्टकमालायुतम् अजामृतं- कर्णताडनादिना भूतादिवि-
 द्रावणाय पुनःपुनः शब्दं कारयेत् । ततो नैवेद्यम्—मोदकानि
 विचित्राणि शुकृतण्डुलकं दधि । विचित्रपकान्नयुतं तथाऽपूप-
 समन्वितम् ॥ फेणिकाघृतपूराढ्यं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । ॐ प-
 ष्ठीदेव्यै नम इति नाममन्त्रेण जपं विधाय गुह्यातीति समर्प्य
 नैवेद्याङ्गपाचनीयं करोद्दूर्जनार्थं गन्धं च समर्प्य नीराज-
 नम्—अन्तस्तेजो वहिस्तेज एकीकृत्यामितप्रभम् । आरात्ति-
 फण्डं देवि नृहाण परमेश्वरि ॥ नमस्कारः—जय देवि जगन्मा-
 तर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि महापष्टि नमो-
 ऽस्तुते ॥ ततः पुण्याणि सङ्गृह्य प्रार्थयेत्—देवानां च ऋषी-
 णां च मनुष्याणां च वत्सले । अमुं मम सुतं रक्ष पष्टि देवि
 नमोऽस्तु ते ॥ पुरा देवैः पूजिताऽसि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ।
 आवाभ्यामपि देवि त्वं पूज्यसे भक्तिपूर्वकम् ॥ देहस्य
 वालकस्यायुर्दीर्घं तुभ्यं नमोऽस्तुते ।

ततः पिता वालकस्य पष्टीदेव्याः पुरःस्थितः ।

बद्धाञ्जलिर्भक्तिनम्रो वाक्यमुच्चारयेदिदम् ॥

त्वं देवमाताऽदितिरब्धिजा त्वं गौरी त्वमेवासि धृतिः समा त्वम् ।

कीर्त्तिः समृद्धिर्भुवनस्य धात्री त्वमेव देवि प्रणतोऽस्मि तुभ्यम् ॥

यथा सर्वाणि भूतानि त्वयि स्यूतानि रक्षवत् ।

चराचराणि भूतानि त्वत्तो जातान्यनेकशः ॥

पुमान्साक्षी भवत्येष तेन सत्येन बुद्धिमान् ।

त्वं सृष्टिराद्या सृजसि प्रजास्त्वं स्थितिस्तथैनाः सकला विभर्षि ।
स्वामेव वाचा मनसाच कर्मणा समर्चयाम्यस्तु शिशुश्चिरायुः ॥

स्वस्ति मेऽस्तु गृहे नित्यं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ।

पुत्रोत्सवमहं निखं पश्येयं त्वदनुग्रहात् ॥

ततोऽर्भकस्य जननी प्रार्थयेत्तामतन्द्रिता ।

तव प्रसादात्तनयस्य वक्रं दृष्टं मया देवि नमोऽस्तु तुभ्यम् ।

सौभाग्यमारोग्यमभीष्टसिद्धिं देहि प्रजायाश्चिरजीवितञ्च ॥

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां पण्डिके नमः ॥

पण्डि देवि नमस्तुभ्यं मृतिकागृहवासिनि ।

पूजिताऽसि मया भक्त्या मवालां रक्ष मृतिकाम् ॥

अथ रुद्रान्धवाः सर्वे स्वस्तिवाक्यपुरःसरम् ।

कामयन्तोऽर्भकस्यायुः प्रार्थयेयुः सयोपितः ॥

ॐ स्वस्ति ३-जननी सर्वसौख्यानां वर्द्धनी कुलसम्पदाम् ।

साधनी सर्वसिद्धीनां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥

पिता पुनः प्रार्थयेत्-जननी सर्वभूतानां बालानां च वि-

शेषतः । नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्वतः ॥ शक्तिस्त्वं

सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी । मातृवद्रक्ष मे बालं महापण्डि

नमोऽस्तु ते ॥ रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनी । प्राणदे

वरदे देवि रक्ष बालं स्वपुत्रवत् ॥ अमुं मम कुलोत्पन्नं रक्ष

त्वं देवि बालकम् । पूजिताऽसि महाभागे चिरं जीवतु बा-

लकः ॥ रक्षोभूतपिशाचेषु डाकिनीशाकिनीषु च । मातेव रक्ष

मे बालं पन्नगश्वापदेषु च ॥ त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्मणी

च व्यवस्थिता । रुद्रशक्तिस्समाख्याता महापण्डि नमोऽस्तुते ॥

धात्री त्वं कार्तिकेयस्य स्त्रीरूपं मदनस्य च । त्वत्प्रसादा-

दविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥

ततो मातुः सकाशाब्दालकमानाय्य गोमयोदकादिभिरभ्यु-
क्ष्य सयत्रं वालकं भूमौ स्थापयित्वा हस्तेन स्पृष्ट्वा रक्षां पठेत् ।

ॐ यद्ब्रह्मं वासुदेवस्य विष्णोरमिततेजसः । भीमस्य ब्रह्मण-
श्चैव सर्वं भवतु मे सुते ॥ ततो ऽञ्जलिं बद्ध्वा प्रार्थयेत्-चन्द्रार्कयो-
र्दिगीशानां यमस्य वरुणस्य च । निक्षेपार्थं मया दत्तं ते मे रक्षन्तु
वालकम् ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा । रक्षन्तु
सर्व्वदा सर्व्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ रक्ष त्वं वसुधे देवि
सन्ध्ये च जगतः मिये । आयुष्प्रमाणं सकलं देहि देवि नमो-
ऽस्तुते ॥ अन्तरा ह्यायुपस्तस्य ये कैचित्परिपन्थिनः । वि-
द्यारोग्यस्य वित्तानां निर्द्दहस्वाचिरेण तान् ॥

अथाथर्व्ववेदोक्तां रक्षां वालकसमीपे पठेत्-कृत्यानां
परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म्यं करिष्यामि
ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो
'यक्षराक्षसाः । अभिमवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्यां घ्नन्तु तान्सदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः । विदिक्षु दिक्षु ये
चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥ पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दि-
व्या राजर्षयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्यश्च तथा सर्वे च सा-
गराः ॥ अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् रक्षन्तु वायवः ।
सोमो व्यानमपानन्तु पर्जन्यः परिरक्षतु ॥ उदानं वि-
द्युतः पान्तु समानं स्तनयिन्नवः । बलभित्ते बलं पातु
वाचं वाचस्पतिस्तथा ॥ कामं ते पान्तु गन्धर्वाः सत्य-
मिन्द्रोऽभिरक्षतु । प्रज्ञां च वरुणो राजा समुद्रो नाभि-
मण्डलम् ॥ चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते
मनः । रेतस्ते पान्त्विमा आपो रोमाण्योपधयस्तथा ॥

आकाशं ते निशा पातु देहं तव वसुन्धरा । वैश्वानरस्तव
शिरः पातु विष्णुः पराक्रमम् ॥ पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा
पातु भ्रुवौ तव । देहं देहविशेषेण तव पातु वसुन्धरा ॥
एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृता व्याधिविनाशिनी । मयैवं कृतरक्षस्त्वं
दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ब्रवीतु स्वस्ति ते ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ
तथैव च । स्वस्ति वायुस्तथा सूर्यः स्वस्ति देवा म
होरगाः ॥ नारदश्च तथा स्यस्ति कुर्वन्वायुः सदेव हि ।

इति रक्षां पठित्वा बालकं कङ्कणादिभिर्विभूष्य स्वाङ्के नि-
धाय सपत्नीकमाचार्यं बस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य दक्षिणा-
सङ्कल्पं कुर्यात्-अग्नेहेत्यादिसङ्कीर्त्तनान्ते अमुकोऽहम् अमु-
कराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये कृतायाः पष्ठी-
देव्याः पूजायाः सादृगुण्यार्थं पष्ठीदेव्याः प्रीतये इमा दक्षिणां
ब्राह्मणाय दाम्ये ॐ तत्सत् न मम । दक्षिणा दत्त्वा भूयसीं
सङ्कल्पयेत्-अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणो-
क्तफलावाप्तये अमृकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्या-
भ्युदयमाप्तये पष्ठीमहोत्सवकर्मणि कृतायाः स्कन्दमञ्जु-
मनयोः पट्टकृत्तिरानां पष्ठीदेव्याश्च पूजायाः साद्गुण्यार्थं
न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय च इमा भूयसीं दक्षिणा नाना-
नामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटन-
र्त्तकगायकेभ्यश्च विभज्य दातुमहस्तुष्टजापि ॐ तत्सत् न मम ।
भूयसीं विभज्य दत्त्वा घृतपकान्नेन ब्राह्मणांश्च तर्पयित्वा
तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् ॥

अथ कुलाचारादेशाचाराद्वा सुलभे समागते अर्द्धरात्रे
वा राहुवेधनं कुर्यात् । आचम्यार्थं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः-
अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमृकराशेः पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सव-

कर्मण उत्तराङ्गत्वेन एतस्य बालकस्य परिरक्षार्थम् आयुर्द्वये सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं च राहोर्वेधनं करिष्ये तदङ्गत्वेन धनुर्वाणयोः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हरिद्राद्रव्यपूगीफल-गौरसर्पपादिभिर्मङ्गलद्रव्यैर्दंष्ट्रां पोटालिकां विधाय गृहाधारदारुणि वध्वा वेधयेत् । एतन्त इति प० ॐ भू० पोटालिके इहागच्छेह तिष्ठेति पोटालिकां प्रतिष्ठाप्य ॐ भूर्भुवः स्वः धनुर्वाणौ इहागच्छतमिह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति धनुर्वाणौ प्रतिष्ठाप्य पूजयेत् । धनुषः पूजामन्त्रः-घृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च । त्रयीमूर्त्तिगतं दिव्यं धनुः शस्त्रं नमाम्यहम् ॥ ॐ धनुषे नमः । अथ वाणपूजामन्त्रः-काम-देवस्य ये वाणाः सफलाश्चाजुर्नस्य च । रामस्य च यथा वाणास्तथाऽस्माकं भवन्तिवह ॥ ॐ वाणाय नमः इति मन्त्राभ्यां धनुर्वाणौ सम्पूज्य बालकमङ्गे गृहीत्वा स्वस्तिवाचनं पठन् धनुर्गृहीत्वा वाणेन संयोज्य घण्टाशङ्खवादनपुरस्सरं पोटालिकां वाणेन वेधयेत् । ततो दक्षिणासङ्कल्पः-अद्ये-हेत्यादि सं० अमुकराशेः पुत्रस्य सर्वोपद्रवशान्तये कृतस्य राहुवेधनकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐ तत्सत् इति दक्षिणां दत्त्वा तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् । ततो गव्यघृतसर्पपैः सैन्धवनिम्बपत्रैश्च सूतिकागृहे धूपो देयः । मुरा ऽदिकृतिनिर्गुण्डीवचाः कुष्ठं च सर्पपाः । विल्वपत्र-मयो धूपः कुमारायुःप्रपोषकृत् ॥ ततो यवप्ररोहणं सुवासिनीनां पूजनं यजमानस्य बालकस्य च महानीराजनं च विधाय बालकं मातृहस्ते समर्पयेत् । ततो गृहद्वारि रक्षकान् अपूप-वटकमालायुक्तच्छाग-मुसलादिशस्त्रपाणीन् स्थापयेत् ॥ इति पृष्ठीमहोत्सवपूजा ॥

अथ कथा ॥

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सर-
स्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ।
पुत्रजन्मनि कन्याया उत्सवः को विधीयते । किं दानं क-
स्य पूजा च तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ २ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु पाण्डव यत्नेन सुतोत्पत्तिमहोत्सवम् । जन्मपष्ठदिने कार्पा-
पष्ठीनाम्नी त्रिशूलिनी ॥ ३ ॥ पीठेऽपराहसमये गोमयीं प्रतिमां
लिखेत् । कपर्दिकाः प्रदातव्याश्चाङ्गे चाङ्गे विशेषतः ॥ ४ ॥
कर्णयोः कुण्डले देये दूर्वापल्लवशोभिते । दिव्यवस्त्रपरीधानां
तां देवीं पूजयेत्ततः ॥ ५ ॥ अग्रे दीपाष्टकं देयं नैवेद्यवि-
विधैः युग्मैः । नालिकेरादिकं तद्देशकालोद्भवैः फलैः ॥ ६ ॥
कलशं स्थापयेत्तत्र अग्रतः पल्लवान्वितम् । द्विजन्मानं सप-
त्नीकं सदाचारसमन्वितम् ॥ ७ ॥ आहूय कारयेत्तस्यास्तयो-
र्हस्तेन पूजनम् । युक्रनण्डुलवेद्यां तु तस्योपरि समास्थिता-
म् ॥ ८ ॥ नृत्यगीतविनोदेन वाद्येन च युधिष्ठिर । रात्रौ जा-
गरणं कार्ष्यं देवग्रेण द्विजैः सह ॥ ९ ॥ बटकाष्टकपालामिर्ष-
द्धग्रीवमजायुतम् । पुनःपुनर्महाशब्दं कारयेत्कर्णताडनात् ॥ १० ॥
दाकिन्यो यातुधानाश्च भूतमेतपिशाचकाः । बालग्रहाश्च नश्य-
न्ति तच्छब्दाकर्णनाद् ध्रुवम् ॥ ११ ॥ तत्र दानानि देयानि
ग्राह्येभ्यो विशेषतः । प्रथमेऽहनि पष्ठे वा दाता नामोति
मृतकम् ॥ १२ ॥ दानमतिग्रहं तत्र श्राद्धं च क्रियते यतः ।
प्रभाते दीयते दानं नटनर्त्तकगायकान् ॥ १३ ॥ शिष्यः सभर्तृकाः
पूज्या बसालङ्करणदिभिः । अनेन विधिना यस्तु पष्ठीदेवीं
प्रपूजयेत् । आयुर्द्धिर्भवेत्तस्य संततेरपि पाण्डव ॥ १४ ॥
पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रमूर्धयोः । पितुः संवत्स-

रदिने दानं कोटिगुणं भवेत् ॥ १५ ॥

इति पष्ठीमहोत्सवपूजा कथा च ॥

(५)अथ नामकरणम् ।

तत्र पारस्करमूर्ध्नं पूर्वमेव निर्दिष्टम् । सूतकान्ते नाम कुटर्था-
दिति शङ्खः । तच्च मृतकं ब्राह्मणस्य दशाहं क्षत्रियस्य द्वाद-
शाहं वैश्यस्य पञ्चदशाहं शूद्रस्य मासम् इति वर्णक्रमः । स-
र्ववर्णानां दशाहमेव वा देशाचारात् । वर्णक्रमपक्षे आनुपूर्व्ये-
ण एकादशे, त्रयोदशे, षोडशे, एकात्रिंशत्तमे दिवसे नामकर-
णम् । सर्ववर्णानां दशाहपक्षे सर्वेषाम् एकादशे एव । प्रचेताः-
सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विद्युद्भवति । ऋतौ च न पृथ-
ग्धर्मः सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ मनुः-नामधेयं दशम्यां च
द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् । पुण्ये त्रिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गु-
णान्विते ॥ दशमे दिवसे स्नायाच्छुद्ध्यर्थं सा सवालिका-इति
सर्ववर्णसाधारणम् । असम्भवेऽष्टादशे एकोनविंशे दिने शत-
रात्रे व्युष्टे अयने सँवत्सरे गते वा नामकरणं भवति । पूर्व-
पूर्वासम्भवे सति एते व्यवस्थितविकल्पाः । तच्च नाम द्व्यक्षरं
चतुरक्षरं कवर्गादिपञ्चवर्गाद्यक्षरत्रयादि हकारादि वा अन्तर्ग-
तान्तस्थं कृत्प्रत्ययान्तमदीर्घसमाप्तिकं पुरुषस्य, त्रिपमाक्षरं तद्धि-
तप्रत्ययान्तमाकारान्तं कवर्गादिपञ्चवर्गाद्यक्षरत्रयादि हकारादि
वा अन्तर्गतान्तस्थं स्त्रीनाम कुर्यात् । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं
नक्षत्राक्षरसम्बद्धं वा नाम कर्तव्यम्, तथा शङ्खोक्तेः । कोचित्तु
मासनाम कुर्यादिति वदन्ति । सम्भवे समुच्चयं कुर्यादसम्भवे-
ऽन्यतरत्स्वेच्छया कुर्यादिति ।

अथ नामकर्मप्रयोगः ।

तत्र नामकर्मदिवसे प्रातः सवालां सूतिकां संस्नाप्य ऋ-

र्त्वा पिता पूर्वं गणेशपूजनं कुर्यात् । दीपं प्रज्वलय्य शुभा-
सनउपविश्याचम्य (स्वास्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घ्य-
संस्थाप्य प्राणानायम्य देवान्मणम्य पूजासङ्कल्पः अथेहेत्यादि-
देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमु-
कराशेः पुत्रस्य कन्याया वा करिष्यमाणनामकर्मणि* निष्क-
मणादिकर्ममुच निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधा-
नसङ्कल्पं कुर्यात् । अथेहेत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुक-
गोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् +अमुकराशेरस्य बालकस्य
आयुर्द्वि-व्यवहारमिद्वि-वीजगर्भममुर्द्धवनोनिवर्धनद्वारा श्री-
परमेश्वरप्रीतये नामकर्म, तथाऽस्य पुत्रस्य श्रीद्वि-वी-
जगर्भसमुर्द्धवनोनिवर्धनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये मूर्धावल्लो-
कनमहितनिष्क्रमणकर्म, तथाऽस्य बालकस्यायुर्द्विधनमा-
प्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये भूम्युपवेशनं शैकतन्त्रेण करिष्ये ।
करिष्यमाणनामकर्म-मूर्धावल्लोकनमहितनिष्क्रमण-भूम्युपवे-
शनकर्मणां पूर्वाह्वत्वेन मातृपूजा-नान्दीधाद्-पुण्याहवाच-
नानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वोक्तविधिना मातृपूजा-नान्दी-
धाद्-पुण्याहवाचनानि विधाय वेदीं कृत्वा तत्र पञ्चभूमेश्वर-
पूर्वकमग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशानदिग्भागे कल्पशविधिना कल्पं

* अम्काल जातकर्मणोऽह्नाये जातकर्माद्यमन्वारकर्मणि
इत्यप्युल्लेखनीयम् ।

+जातकर्मणि स्वकालेऽह्ने मस्य बालकस्य गर्भांशुश-
नजनितशोयनिषट्णायुर्मौआभिष्टुद्विर्वाजगर्भसमुर्द्धवनोनिवर्धनद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीतये जातकर्माद्यमन्वारं करिष्ये इति संकल्प्य
नामकर्मादीनां मन्त्रः कार्यः । न सोप्यन्तीजातकर्मणि पूर्वोक्तवि-
धेयात् नान्दीधाद्वादी न तद्द्वयोऽप्येव ॥

संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य
 रक्षासूत्रमभिषन्त्य स्वयं होमकर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात्-
 त् । स्वयं होमकर्तृत्वासंभवेतु आचार्यस्यापि । तत्र संकल्पः—अग्ने-
 हेत्यादि सं० अमुकराशेः पुत्रस्य करिष्यमाणशुद्ध्यर्थपञ्चगव्य-
 पानाद्गोमकर्मणि आचार्य्यब्रह्मणोः पूजनं वरणं च करिष्ये-
 इति संकल्प्य आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणंकृत्वा तथा नामकर्मा-
 धिकारसिद्धये त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इति संकल्प्य त्री-
 न्ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यो भोजनर्यासं मिष्टान्नम्, आमाम्,
 तन्निष्कृषीभूतं द्रव्यं वा संकल्प्य दत्त्वा ब्रह्मासनास्तरणादि
 पर्युक्षणान्तं कर्म समाप्य होमार्थं पानार्थं भूमोक्षणार्थं च
 पञ्चगव्यं कुर्यात् ।

अथ पञ्चगव्यविधिः ।

(पराशरस्मृ० अ० ११ । श्लो० २८—३८ ॥)

अथातः संभवक्ष्यामि पञ्चगव्यं यथाविधि । पाननार्थं द्वि-
 जातीनामिह लोके परत्रच ॥ १ ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
 दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं च पवित्रं का-
 यशोधनम् ॥ २ ॥ गोमूत्रे वरुणो देवो हव्यवाहस्तु गोम-
 ये । क्षीरे चन्द्रश्च भगवान्वायुर्दधि समाश्रितः ॥ ३ ॥
 भानुराज्ये स्थितस्नद्वज्जले हरिरुदाहृतः । दर्भे देवाः
 स्थिताः सर्वे पवित्रं तेन नित्यशः ॥ ४ ॥ मूत्रं तु नी-
 लवर्णायाः कृष्णाया गोमयं स्मृतम् । पयश्च ताम्रवर्णायाः
 श्वेताया दधि उच्यते ॥ ५ ॥ कपिलाया घृतं ग्राह्यं महापातक-
 नाशनम् । अलाभे सर्ववर्णानां कपिलैका प्रशस्यते ॥ ६ ॥
 मूत्रस्यैकपलं दद्यात्तदद्धं गोमयं स्मृतम् । क्षीरं सप्तपलं
 दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥ ७ ॥ आज्यस्यैकपल दद्यात्पलमे-

कं कुशोदकम् । सर्पिः कुशोदकं चैव पृरुद्मन्त्रैर्विधी-
यते ॥ ८ ॥

मूर्ध्वेपामलाभे सर्पिः कुशोदकं पय इति निर्णयः ।

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्या-
यस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णोति वै दग्नि ॥९॥ तेजोऽसि शुक्रमि-
त्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ।

सप्तशतं येषु दर्भा अन्विताः शुकुत्विपः । एतै
गृहीत्वा होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ १० ॥ इरावती इदं
विविष्णुर्मानस्तोके च शवती । गायत्री प्रजापतेन त्वैता आहुतय
स्मृताः ॥ ११ ॥ आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु । उ
दुधृत्य प्रणवेनैव त्रिः पिवेत्प्रणवेन तु ॥ १२ ॥ यद्यदस्थिगत
पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् । ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं तच्चदग्निरि-
वेन्धनम् ॥ १३ ॥ पालाशेनाथ पर्णेन स्वर्णपात्रेण वा पुनः ।
रौप्यपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वै पिवेत्* ॥ १४ ॥

अथ पञ्चगव्याभिमन्त्रणम्—ॐ भू, तत्सवितुरित्यादि क्रिया
गायत्र्या गोमूत्रं गृहीत्वा बरुणं ध्यायन्—

ताम्रपात्रे पलाशपत्रपुटे वा स्थापयेत् ।

ॐ गन्धद्वारा दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये त्रियम्—इति
गोमयं सप्तशतं अग्निं ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

+ॐ आप्यायस्य समेतु ते विश्वतः सोमं व्यु-

* प्राचीनपद्धतिपुस्तकलघुसारणाथ श्लोका उल्लिखि-
ता । पराशरस्मृतं प्रमाणतयाप-यासस्तु प्रायः समानार्थकत्वात्
इति यावयम् ।

+य स अ १२ म ११२ ।

हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् शृण्व्य वीर्यं सर्वभूतोत्पत्ति

ष्ण्यम् । भवा व्वाजस्य सङ्गथे ॥ इति दुग्धं संगृह्य सोमं
ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐदाधिक्रावणो ऽअकारिपं जिष्णोरइवस्य व्वा-
जिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्रण आयूँपि ता-
रिपत् ॥ इति दधि संगृह्य वायुं ध्यायंस्तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐतेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं
देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि—इति घृतं संगृह्य रविं
ध्यायँस्तत्रैव स्थापयेत् ।

*ॐदेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्षाहुर्भ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम्—इति कुशोदकं संगृह्य हरिं ध्यायँ-
स्तत्रैव स्थापयेत् । +ॐआपोहिष्ठेति तिसृभिरालोड्य ॐका-

एद्वीजं ते तव समेतु समागच्छतु, तेन च धीर्येण त्वमाप्या-
यस्व सर्वतो वर्द्धस्व । किञ्च वाजस्याश्रस्य संगथे सङ्गमने निमित्तं
भव । अन्नमस्मान्नु सङ्गमयेत्यर्थः ॥

* देवस्यत्वेति व्याख्यातः प्रथमभागे २३८ पृष्ठे ।

+ य. सं. अ. ११ मं. ५०

हे आपः यूयमेव मयोभुयः सुखस्य भाषयिष्यः स्थ भवथ ।
तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मान् ऊर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं
व्धातन धत्त स्थापयत । तप्तनप्तनयनाञ्चेति तनयादेशः ।
यथा धयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथा
ऽस्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय अस्मान् व्धातन । अस्मान् ब्रह्मलाक्षात्का-
रयोग्यान् कुरुतेति भावः ॥

य. सं. अ. ११ मं ५१

हे आपः वः युष्मार्कं यः शिवतमः शान्ततमो-रसो ऽस्ति
इह अस्मिन् कर्मणि अस्मिन् लोके वा स्थिताशोऽस्मान् तस्य
रसस्य भाजयत, भागिनः कुरुत-तं रसं पाययतेति भावः ।

रेण कुशत्रयं साग्रं समूलं गृहीत्वा पुनरोङ्कारेण तद् गृही-
त्वा जुहुयात् । इति पञ्चगव्यविधिः

अथ द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अथेह पञ्चगव्यपानाद्
होमकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्
आज्येन—विविष्णुं, विवष्णु, रुद्रम्, अपः, सवितारं, प्रजापतिं
पञ्चगव्येन—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ,
अग्निं, च्वरुणः सवितारं विवष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः
स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निं^७ सिष्टकृतं चाज्येनाह यक्ष्ये इति ।
(आचार्यस्य कर्तृत्वे त्यागमपि यजमानः स्वयं पूर्वमेव कुर्यात्—
तद्यथा आघाराज्यभागदेवताभ्य इदमाज्यम्—विविष्णवे, विवष्णवे,
रुद्राय, अद्भ्यः, सवित्रे, प्रजापतये च इदं पञ्चगव्यं—महाग्याह
तिदेवताभ्यः, सर्वमायश्चित्तदेवताभ्यः, प्रजापतये, अग्नये सिष्ट
कृते च इदमाज्यं मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु) ।

तत्र दृष्टान्त उशतीर्मातर इव । यश कान्तौ इत्यस्माच्छ
सृप्रत्ययान्ताद्गुमितश्चेति ङीप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
उशत्य कामयमाना प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वर्कायस्त-परस
बाल पाययन्ति तद्वत् ॥

य. स. अ ११ म ५२

हे आप वो शुष्मत्सम्बन्धिनस्तस्मै—तस्य, पृष्ठपर्यं चतुर्था ।
अरम्—अलम् पर्याप्ति, लकारस्य रेफ छान्दस घय गमाम
गच्छेम । पर्याप्तिर्नाम रसविषयवैकृत्यम्, सदा तृतिर्था । यस्य
क्षयाय—क्षयस्य, पूर्वघञ्चतुर्था निघासस्य जगतामाधारभूतस्य
आहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूष प्रह्लादिस्तम्भपर्य-त
जगत् जिन्वथ तप्यथ । किञ्च नोऽस्मान् तत्र भोक्त्वत्वेन ज-
नयधोत्पादयत । तद्रसभोक्त्वनस्मान् कुर्यतेति आजानदेशत्य-
माशास्यतइति भाषः ॥

ततः ऋविधिनामानमग्निम् एतन्त इति ॐ भूर्भुवः स्वः विधि-
नामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य
ॐ तदेवाग्निरिति ध्यात्वा ॐ विधिनामाग्नये नम इति ना-
ममन्त्रेण आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्-ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये नम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय
नम । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये नम । ॐ सोमाय
स्वाहा इदं सोमाय नम-इत्याघारावाज्यभागौ च हुत्वा
अन्वारम्भं त्यक्त्या सप्ताधिकहरितदर्भतरुणैः पञ्चगव्यहोमं
कुर्यात् । तत्र मन्त्राः-(इरावतीधेनुमती इत्यस्य वसिष्ठऋषि-
स्त्रिष्टुच्छन्दःविष्णुर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

+ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी म-

*पारस्कराचार्येण नामकर्मणि होमानुपदेशात् कतमोऽग्नि-
प्रांष्ट इत्याकाङ्क्षाया अभायेन "नाम्नि वै पार्थिवो नाम" इति नोप-
तिष्ठते । किन्तु शुद्धार्थपञ्चगव्यधानार्थं क्रियमाणे होमे ऽग्न्याका-
ङ्क्षायां "प्रायश्चित्ते विधिश्चैव" इत्युपतिष्ठते । तस्मात् अत्र विधि-
नामाग्नेरेवावाहनं पूजनं चोचितम् । पार्थिवाग्नेरुल्लेखस्तु भ्रमादेवे-
ति सुधियो विभावयन्तु ॥

+य. सं. अ. ५ मं. १६

हे रोदसी चावापृथिव्यौ युवाम् ईदृद्यौ भूतम् अभूतम्
अभवतम् । अडभायः छान्दसः । किम्भूते युवाम्, इरावती-
इरावत्यौ अश्वत्थ्यौ, धेनुमती बहुधेनुयुक्ते, सूयवसिनी सुष्ठु य-
वसानि अभ्यवहार्याणि वस्तूनि विद्यन्ते ययोस्ते सूयवसिनी
सुयवसिन्यौ । छान्दसो दीर्घः । तथा मनवे दशस्या-मनुते
जानातीति मनुयंजमानस्तस्मै दशस्या दाज्यो यज्ञसाधनानाम् ।
दाशु दाने । दाशतस्ते दशस्या । असुन् प्रत्ययः, उपधाह्रस्वः,
शौचिभक्तेर्यादेशश्च । एवं चावापृथिवी सप्तार्यं विष्णुमाह-

नवे दशस्या । व्यस्कम्ना रोदसी विष्णवेते दा-
धर्थ्यं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा-इदं विष्णवे न मम ।
(इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णु-
देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

*ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमं त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पा७सुरे स्वाहा-इदं विष्णवे न मम ।
(मानस्तोके इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिर्जगती छन्दः रुद्रो देवता प-
ञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

+ॐ मा नस्तोके तनये मा न ऽआयुषि मा नो

हे विष्णो एते रोदसी त्व व्यस्कम्ना विभज्य स्तम्भितवान्
असि । किञ्च पृथिवीं मयूखे स्ततेजारूपे नानाजीवै वरा
हाद्यनेकायतारवां अभितो दाधर्थ्यं सर्वतो धारितयानसि ।
तस्मै विष्णवे स्वाहा हविर्दत्तम् ॥

*य स अ ५ म १५

विष्णु त्रिविक्रमाद्यतारं कृत्वा इदं विद्म विचक्रमे विभज्य
क्रमते स्म । तदेवाह-त्रेधा पदं निदधे । मूमाद्येकं पदम्, अन्तरिक्षे
द्वितीयं, दिवि तृतीयमिति क्रमादाग्निवायुसुयरूपणेत्यर्थः । पास-
घो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत् पासुरं तस्मिन् पासुरे
अस्य विष्णो पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं, विद्वमिति शेषः ।
यद्वा अस्य विष्णो पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैतारण्यस्य
रूपं समूढम् अन्तर्हितमज्ञातमरुतात्मभिः, पासुरे इव । लुप्तोपमानमा
पासुले रजस्वलं प्रदेते निहितं पदं यथा न ज्ञायत तद्वत् ।
स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥

+य स अ १६ म १६

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे, तनये पीत्रे मा रारिष्य मा
हिंसी । न आयुषि जीवनं मा हिंसी । ना गोषु धेनुषु मा
हिंसी । नो ऽश्वेषु तुरोगेषु मा हिंसी । भामिनं प्रोधयुतान् न
अस्माकं पीरान् भृत्यान् मा धर्षी । यतो यय सदमित्सदैव

गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषः । मा नो व्वीरान्कद्रु
भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमिषवा ह्वामहे-
स्वाहा-इदं रुद्राय न मम । उदकस्पर्शः ।

(शन्नोदेवीरित्यस्य दध्यह्वाथर्वण ऋषिर्गायत्री छन्दः
आपो देवताः पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ शन्नो देवीरभिष्टय ऽआपो भवन्तु पीतये । शं-
य्योरभि स्रवन्तु नः-स्वाहा-इदमद्भयो न मम ।

(तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता
देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ॐ भूर्भुवः स्वः तत् ० गायत्र्या
स्वाहान्तया इदं सवित्रे न मम ।

(प्रजापतेन त्वेसस्य हिरण्यगर्भऋषिस्त्रिण्डुच्छन्दः प्रजाप-
तिर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विवश्वा रूपाणि परि-
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्तु व्वघं
स्याम पतयो रयीणां-स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । इति
पञ्चगव्यहोमं विधाय ब्रह्मणा ऽन्वारब्ध आज्येन भूराद्या नवा-
हुतीर्हुत्वा पञ्चगव्यमिश्राज्येन स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्रवप्रा-
शनादिपूर्णपात्रदानान्तं कर्म समापयेत् । ततः अघेह पञ्चग-
व्यपानाद्गहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां पुरोहिताय
ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति संकल्प्य दक्षिणां दद्यात् ।

ततः हुतशेषं पञ्चगव्यं सूतिकायै दद्यात् प्रसवशृहं च प्रोक्षे-
त् । सा च ब्राह्मतीर्थेन त्रिः प्राश्नाति । अत्राचारात् स्रुवं गन्धा-

त्वा त्वां हविष्मन्तः हवियुक्ता ह्वामहे यागाय आह्वयामः । त्वदे-
कशरणा घयमिति भावः ॥

प्रजापत इति व्याख्यातः प्र. भा. पृ. २२७

क्षतपुष्पद्रव्यादिभिः सम्पूज्य ब्रह्मा द्युवेणान्वारम्भं कृत्वा-
सूतिकां भर्तुः समीपमानयति । सा च बालकमङ्गे गृहीत्वाऽग्निं
प्रदाक्षिणीकृत्य भर्तुर्नामत* उपविशेत् गणेशाय नवग्रहेभ्यश्च
पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत् ।

जन्मकाले जातकर्म अकृतं चेत् “आशीचोपरमे कार्यम्”
इति संस्कार प्र. विष्णुधर्मोत्तरवचनात्, “कालातीतानि कृत्वैव
विद्भ्यादुत्तराणि तु” इत्युक्तेश्च इदानीमेव जातकर्म कार्य-
म् । तच्च आयुष्यकरणादिकम् अशुभाभवेत्येतन्मन्त्राभिमर्शनान्तं
(२१३-२१९) पूर्वोक्तं कार्यम् । आयुष्यकरणानुपाणनमात्रं
वा कार्यम् ।

ततो दैवज्ञोपहिते सुलग्ने समागते नव्यवस्त्रे कुङ्कुमपिष्टातकेन
कुम्भदेवतासंबद्धं प्रथमं नाम, कृष्ण-अनन्त-अच्युत-चक्रधर-वै-
कुण्ठ-जनार्दन-उपेन्द्र-यज्ञपुरुष-वासुदेव-हरि-योगीश-पुण्ड-
रीकाक्ष-एतदन्यतमं मार्गशीर्षादिक्रमेण द्वितीयं मासनाम, अव-
कहडचक्रानुसारेण तृतीयं नाक्षत्रनाम, घोषवदादीतिगृहसूत्रा-
नुसारेण इकारवर्गनृतीयचतुर्थपञ्चमादि यरलवमध्यं चतुरक्षरं कु-
दन्तं चतुर्थं व्यावहारिकं नाम, स्वभीत्यनुसारेण पञ्चमं नाम
एवं पञ्च नामानि बालकस्य लिखित्वा एतन्ते० ॐ भूर्भुवःस्वः
बालकनामानि सुप्रतिष्ठितानि भवन्स्विति प्रतिष्ठाप्य लग्नदान-
संरूपं कुट्यात्-अद्येहेसादिसं० अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्म-
लग्नाद्यत्रकुरस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां शुभानां
शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलोपशान्त्यर्थम् इमां सुवर्ण-
निष्क्रयिणीं दक्षिणां दैवज्ञाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति । दक्षिणां
दत्त्वा सुनवांशे समागते लिखितनामकं तन्नव्यवस्त्रं सद्रव्यशङ्के

* “उत्तरतभायतनादि स्त्री” इति औत्सर्गिकोपदेशात् ।

वेष्टयित्वा तेन बालस्य दक्षिणकर्णे पञ्चग्रोपपुरःसरम् अमुकश-
 र्म्माऽसि दीर्घायुर्भवेति क्रमेण नामानि श्रावयेत् । शर्मान्तं
 ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य गुप्तान्तं वैश्यस्य दासान्तं शूद्रस्य
 नाम कुर्यात् । ततो नामकरणदक्षिणासङ्कल्पः-अद्येहेत्यादि
 सं० अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साहुण्या-
 र्थम् इमां सुवर्णदक्षिणाम् आचार्याय तुभ्यमहं सम्पददे इति
 संकल्प्य नामकर्मदक्षिणां दद्यात् । अद्येहेत्यादिसं० अमुकराशे-
 र्बालकस्य वैजिकगार्भिकदुरितोपशान्तये व्यवहारसिद्धये च
 कृतस्य नामकरणकर्मणः न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थम् इमां-
 भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये अतत्सन् ॥ तथा कृतस्य
 नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साहुण्यार्थं दश, यथासंख्या-
 कान् वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य अग्निं संपूज्य
 श्यायुपादि कृत्वाऽग्निं विसर्जयेत् ॥

(३) अथ निष्क्रमणम् ।

तच्च पारस्करेण चतुर्थमासे विहितमपि शिष्टाः
 व्यवहारसौकर्यार्थं समाचारात् “द्वादशेऽहनि राजेन्द्र
 शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्” इति भविष्योत्तरवचनाच्च अ-
 पकृष्य नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । अतस्तस्मिन्नेव दिने
 निष्क्रमणं कुर्यात् । *तत्र विशेषः अद्येहेत्यादि सं० अमुक-
 राशेरमुकगर्भणोऽस्य बालकस्य करिष्यमाणनिष्क्रमणकर्मणि
 सर्वारिष्टनिवृत्तये जले दिगीशानां दिशां चन्द्रस्य अर्कस्य वासु-

* “चतुर्थमासे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । दिगीशानां
 दिशांचैव तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥ पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च
 कारयेत् । इति सं० प्र० विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वाह्नत्वेन चन्द्रादीनां पूजो-
 केरादौ तेषां पूजनं कार्यम् ।

सूर्यावलोकनसहितानिष्क्रमणसंस्कारप्रयोगः । २४९

देवस्य गगनस्य च पूर्वाङ्गत्वेन पूजनं करिष्ये । अँएतन्ते०
 अँभूर्भुवःस्वः जले दिगीशादिदेवा गगनपर्यन्ताः आगच्छ-
 न्तु- तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु एवं प्रतिष्ठाप्ये अँदि-
 गीशेभ्यो नमः अँदिग्भ्यो नमः अँचन्द्राय मनः अँअर्का-
 य नमः अँवासुदेवाय नमः अँगगनाय नमः इति नाममन्त्रैः
 ध्यात्वाऽऽवाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य च प्रार्थयेत्-चन्द्रार्क-
 योर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दक्षि ते
 मे रक्षन्तु बालकम् ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
 रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः (विष्णुषः) ॥ इति सम्प्रार्थ्य
 (शाकुन्तसूक्ते अपि निष्क्रमणकाले पठेत् ॥ शाकुन्ते शकुन्त-
 देवताके । प्रदक्षिणिदभिष्टणीत कारव इत्याद्येकम् । कनि-
 क्रदज्जनुषं प्रनुवाण इत्यादि द्वितीयम् । ऋक्शाखायामेते प्र-
 सिद्धे) । अथ शङ्खत्रयानादपूर्वकं (स्वास्तिवाचन) शान्तिपा-
 ठपूर्वकं मातुरङ्गे स्थितं बालकं वहिरानीय आदित्यं पूज-
 येत् । तद्यथा-आचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य रक्तचन्दनेन ताम्रपात्रे
 सूर्यं लिखित्वा अँएतं ते, इति प्रतिष्ठाप्य पूजासङ्कल्पः-
 अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्ण्य अमुकराशेः बालकस्य वैजिकगा-
 भिकदुरितोपशान्तये आदित्यस्य पूजनं करिष्ये । ध्यानम्-

ध्वेयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ २

इति ध्यात्वा-

अँअः कृष्णेन रजसा व्यर्तमानो निवेशयन्नमृत-
 म्मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो षाति

सुवनानि पश्यन्-इति वेदमन्त्रेण ॐ आदित्याय नमः
 इति नाममन्त्रेण च आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य
 ॐ नमोऽस्तु सूर्यायेति, एहि सूर्यसहस्राशो इति च अर्घ्यं
 दत्त्वा बालकं सूर्यं प्रदर्शयेत्-(तच्चक्षुरिति दध्यङ्कार्यवर्ण
 ऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरजङ्गिक्)छन्दः सूर्यो देवता सूर्यो-
 दीक्षणे षिनियोगः)

ॐ तच्चक्षुर्देवाहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्येम
 शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः
 शतं प्रत्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
 भूधश्च शरदः शतात्-इति मन्त्रेण बालकं सूर्यं प्रदर्श्य
 सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात् ॥ अथेह कृतस्य निष्क्रमणारूपस्य
 संस्कारकर्मणः साद्रतासिद्ध्यर्थं दश, यथासंख्याकान् वा
 ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति ब्राह्मणभोजनसंकल्पं च कुर्यात् ॥

इति सूर्यर्षावलोकनसहितं निष्क्रमणम् ॥

अथ भूम्युपवेशनम् ।

इदमपि "पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तस्युपवेशयेत्" इति वि-
 ष्णुधर्मोत्तरवचनेन पञ्चममासे विहितमपि नामकर्मदिवसे एवा-
 चरन्ति । गोमयेन मुलिस्तापां भूमौ मृदा मण्डलं कृत्वा आच-
 म्यार्घ्यं संस्थाप्य अथेह भूम्युपवेशनकर्मणि पूर्वाङ्गत्वेन भूम्यादीनां
 पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ एतंत इति प्रतिष्ठाप्य ॐ पृथिव्यै
 नमः ॐ वाराहायः नमः ॐ कुलदेवतायै नमः इति नाममन्त्रैर्भूमौ
 पृथिवीं वाराहं कुलदेवतां च गन्धाद्युपचारैः स-
 म्पूज्य "रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगते शुभे । आ-
 युष्ममाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अर्चिरादायुपस्तस्य
 ये.केचित् परिपन्थिनः । जीवितारोग्याविचेषु निर्दहस्वाचिरेण

तान् ॥ धारिष्यपशेषभूतानां मातस्त्वमाधिका ह्यसि । अजरा
चांपमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥ त्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चा-
श्रेयो ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
इति भूमिं संपार्थ्य शङ्खचण्डानादपूर्वकं बालकं भूमायुपवेशयेत् ।
आचाराद्ब्रह्मणोऽपि पादस्थापनं कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा तेन बालेन
देवब्राह्मणान् प्रणमय्य तैराशीर्वादादिभिरभिनन्दितं प्रदक्षि-
णमार्गेण गृहाभ्यन्तर्णयेत् ॥

अथ जीवमातृणां पूजनम्—आचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पूजासंकल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्यादि संकीर्ण्य अमुकराशेरमुकना-
म्नः पुत्रस्य नामकर्मादिकर्मणामुत्तराङ्गत्वेन भित्तौ पट्टे वा
लिखितानां कल्याण्यादिजीवमातृणां पूजनं करिष्ये । ॐ एतं
ते० ॐ भूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातरः इहांगच्छन्तु इह
तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ध्यायेत्—क-
ल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा । जया च
विजया चैव वरदाभयपाणयः ॥ इति ध्यात्वा ॐ क-
ल्याण्यै नमः ॐ मङ्गलायै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ पुण्या-
यै नमः ॐ पुण्यमुख्यै नमः ॐ जयायै नमः ॐ विजया-
यै नमः इति नाममन्त्रैरावाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य गुह-
सर्पिभ्यां वसोर्धाराः पातयेत्—अद्येहामुकोऽहं जीवमातृणां
प्रीतये गुहसर्पिभ्यां वसोर्धाराः पातयिष्ये ।

ॐ व्वसोः पवित्रमसि शतधारं व्वसोः पवि-
त्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा साविता पुनातु व्व-
सोः पवित्रेण शतधारेण सुप्त्वा कामधुक्षः—इति म-
न्त्रेण भित्तौ पट्टे वा वसोर्धाराः पातयित्वा प्रार्थयेत्—

ब्रह्मणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया

कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी ।

वाराही घनघोरघर्घरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा

चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ इति ।

दक्षिणा-अग्नेहामुकोहम् अमुकराशेर्वालकस्य नामकर्माद्यु-
त्तराङ्गजीवमातृकापूजनकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां
ब्राह्मणाय दास्ये ॥ अथ भूयसी दक्षिणा-अग्नेहेत्याद्युच्चा-
र्यम् अमुकोऽहम् अमुकराशेरमुकनाम्नोऽस्य वालकस्य दीर्घा-
युरारोग्यावाप्ति-बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्व-
रप्रीत्यर्थं कृतानां नामकरण-मूर्त्यावलोकनसहितनिष्क्रमण-
भूम्युपवेशन-जीवमातृकापूजनकर्मणां साद्गुण्यार्थं, कलशे
आवाहितानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणां पूजायाः
साद्गुण्यार्थं च, इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्तकगायकेभ्यो वि-
भज्य दास्ये ॐ तत्सत् । दक्षिणां दत्त्वा आचारान्महानी-
राजनादि कारयित्वा अभिषेकतिलकरक्षावन्धनमन्त्रपाठादि-
कारयेत् । आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।
ब्राह्मणान् स्वेष्टवन्धुवर्गादींश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ॥

(नामकरणं च यदि केनचित्प्रतिवद्धम् एकादशे द्वा-
दशे वा दिवसे न जातं, तदा अस्तादिदोषवर्जिते का-
ले एव कार्यम् । स्मृतिकाशुद्धिस्तु होमपूर्वकपञ्चगव्यप्रा-
शनेन नामकर्मानुष्ठानं विनाऽपि भवितुमर्हत्येव । नहि शु-
द्ध्यर्थपञ्चगव्यप्राशनस्य नामकर्मप्रयोज्यत्वम्, येन तद्दिना
तदनुष्ठानं न स्यात् । अत एव वालकमरणेऽपि शुद्ध्यर्थं
त्तत्प्राशनं तदङ्गभूतो होमश्चानुष्ठीयते एव शिष्टैरिति दिक् ॥ ना-
मकर्मात्तरमपि स्मृतिकायाः पुत्रप्रसवे विंशतिरात्रपर्यन्तं दै-

वपिव्यकर्मसु नाधिकारः, कन्यामसवे तु मासम् । प्रस-
वदिनमारभ्य दिनगणनेति शङ्करभट्टादयः । एकादशदिन-
मारभ्येति कमलाकरः । तत्रायः पर्वतीयादिषु प्रचलति,
द्वितीयो महाराष्ट्रादिष्विति बोध्यम्) ॥

इति नामकरण-सूर्य्यावलोकनसहितनिष्क्रमण-भूम्यु-
पवेशनप्रयोगः ।

आचारप्राप्तं नद्यादौ जलपूजनं च गुरुशुक्रास्तचैत्रपौ-
षाधिमासांस्त्यक्त्वा शुभचन्द्रगुरुवारेषु अरिक्तायां तिथौ श्र-
वणपुष्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधासु मासान्ते विहितमपि पर्व-
तीया नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । अन्ये तु द्वितीयादि-
मासे एवाचरन्ति । जलपूजनप्रकारश्च चतुर्थोक्तमान्ते (१७८)
उपदिष्टस्तत एवावगन्तव्यः ॥

अथ शिशोर्नवीनपर्यङ्कारोहणम् ।

तद्यथा-नामकर्मदिवसे, षोडशे, द्वात्रिंशे, अन्यस्मिन्
शुभदिने वा मृदुशुभक्षिप्रनक्षत्रे कुलदेवतां संपूज्य हरिं
स्मरन्त्यः सुवासिन्यः कुलयोषितः गीतवाद्यपुरःसरं स्वलंकृतं
शिशुं नूतने पर्यङ्के, कण्डोले (हाला डलिया इति वा मसिद्धे
वंशपात्रे), दोलायां वा प्राक्शिरसं न्यस्येयुः ॥

अथ दुरधपानम् ।

एकत्रिंशे दिनेऽन्यस्मिन् वा शुभे दिने कुलदेवतापूजान्ते
शङ्खेन गोक्षीरं माताऽन्या वा सुभगा घालकं पाययेदिति ॥

(७)अथान्नप्राशनम् ।

षष्ठेऽष्टमे दशमे द्वादशे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा पुरुषस्था-
न्नप्राशनं कुर्यात्—स्त्रीणां तु पञ्चमे मसमे नवमे एका-

शे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा। तच्च ज्योतिःशास्त्रोक्ते १।४।
३।८।९।११।१२।१४।३०। तिथीः, रविर्भौमशनि-
रारान्, मेघशुक्रमीनं जामित्रलग्नाष्टमष्टहलवर्गं 'लग्नं च
वर्जयित्वा उत्तरात्रये रोहिण्यां श्रवणादित्रये स्वाती पुन-
र्वसोः हस्ताश्रितपुष्येषु मृगरेवतीचित्रानुराधामु च चन्द्रतारानु-
कूले दिवसे दशमभावशुद्धे लग्ने कुर्यात् ।

बालकस्य पिता अन्नप्राशनादिनात् पूर्वम् अतृतीयेऽप-
ष्टेऽनवमे दिवसे विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या(९३) गणेशं संपूज्य
सोहालिकापाकादिसर्वारम्भं कुर्यात् । तस्मिन्नेव दिने वा-
लकस्य हस्ते कङ्कणवन्धं च कारयेत् । कङ्कणौषधयश्च
तत्रैव (९९) द्रष्टव्याः ।

अथाक्षप्राशनादिना कर्त्ता कृतनित्यक्रियः शुचिः शुभवासाः
मथमं गणेशं पूजयेत्-स्वासने उपविश्याचम्य (स्वस्तिवाचनं)
शान्तिपठं कृत्वा दीपं प्रज्वलयत्याचम्यार्घ्यं संस्थाप्य पूजा-
संकल्पः-अद्यहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकश-
र्माऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य करिष्यमाणान्नप्राशनक-
र्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये ।
पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य प्रधानसंकल्पः-अद्यहेत्याद्युच्चार्य
अमुकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य बालकस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्य-
न्नाद्यन्नह्रवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिवीजगर्भममुद्भवैनो-
निवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरमीतये अन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये ।
तत्पूर्वाङ्गत्वेन ग.स. गौट्यादिषोडशमाहृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं
पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधिना मा-
तृपूजनं-नान्दीश्राद्धं-पुण्याहवाचनानि विधाय होमार्थं वेदीं
कृत्वा तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य,

स्वस्य कर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । असामर्थ्यादिना स्वस्य अकर्तृत्वे आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् । अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य अन्नप्राशनाद्ब्रह्मोमकर्मणि आचार्यब्रह्मणोः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा,

वेद्या ईशाने कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्या-
दिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य,

अग्नेर्दक्षिणतस्त्रिभिः कुशैर्ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्राग्नेः पूर्वमा-
गेण ब्रह्माणमुपवेश्य अग्नेरुत्तरत आसनद्वयं कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं
वामहस्ते कृत्वा उदकेन पूरयित्वा दक्षैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य
पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने निदध्यात्ततः पूर्वपश्चिमयो-
रुत्तराग्नेः, दक्षिणोत्तरयोः पूर्वाग्नेः कुशैः परिस्तरणं कृत्वा त्रीणि कुश-
तरुणानि, द्वे पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थालीं, चरुस्थालीं,
संमार्जनकुशान्, उपयमनकुशान्, समिधः, स्तुवम्, आज्यं, तण्डु-
लान्, पूर्णपात्रं, दक्षिणाम् एतानि वस्तूनि प्राक्संस्थानि उदग-
ग्राणि अग्नेरुत्तरतः संस्थापयेत् ।

विशेषोपकल्पनीयानि—उद्धरणपात्रं सौवर्णं राजतं वा,
मधुरादिसर्वरसान्, सर्वघ्नं, मधु, घृतं, सुवर्णं च; शास्त्रं, शस्त्रं,
लेखनीं, वस्त्रं, रजतं, सुवर्णं, भाण्डानि च ।

ततस्त्रिभिः द्वे प्रच्छिद्य प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतात् उत्तरतो
निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पृथ पवित्रे
प्रोक्षण्यां निधाय तत्पात्रं वामे कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनो-
च्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य प्रोक्षण्युदकेन आज्यस्थालिपादीनि
दक्षिणान्तानि प्रत्येकं प्रोक्षेत्, नतु विशेषोपकल्पनीयानि उद्ध-
रणपात्रादीनि । ततः आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिप्य चरुस्थाल्यां

प्रणीतोदकमासिच्य त्रिः प्रक्षालितास्तण्डुलास्तत्र प्रक्षिप्य युगप-
दमावारोपयेत्-आज्यं ब्रह्मा, चरुं स्वयमाचार्यो वा ऽऽज्यो-
त्तरतः । ज्वलदुल्बुकम् उभयोः समन्ताद्भ्रमयेत् । उदकस्पर्शः ।
स्त्रुवमधोमुखं प्रतप्य उ.स्प. कुशाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं, कुशमूलैर-
ग्रतो मूलपर्यन्तं समाज्यं अभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उ. स्प. द-
क्षिणतः कुशेषु निदध्यात् । आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नी-
त्वोत्तरतः संस्थाप्य चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नी-
त्वोत्तरतः संस्थाप्याज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीया-
ज्यस्योत्तरतो निधाय पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय प्रोक्षणीचोत्पूय
उपयमनकुशान् वामकरे कृत्वा तिष्ठन् घृताक्ताः समिधस्त्व-
ष्णीमग्नौ प्रक्षिप्य प्रोक्षण्युदकेन ईशानाद्युत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्य
पवित्रे प्रणीतांयां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्रवधारणार्थं प्रणीता-
ग्नयोर्मध्ये निधाय द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्-

अद्येहामुकोऽहम् पुत्रस्यान्नप्राशनर्होमकर्म्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजाप-
तिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, वाचं, वाचं वाजं च आज्येन-प्राणम्,
अपानं, चक्षुः, श्रोत्रं च चरुणा-शेषेणाज्यचरुणा स्विष्टकृतम्-
अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं
सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणं,
प्रजापतिं च आज्येन यक्ष्ये । (आचार्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यं
प्रजापत्यादिदेवताभ्यः, इदं चरुद्रव्यं प्राणादिदेवताभ्यः,
इदं चर्वाज्यं स्विष्टकृते, इदमाज्यमग्न्यादिदेवताभ्यो मया
परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम इति स्मरणं च यजमानः
पूर्वमेव विदध्यात्) ।

ततः शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य ॐ एतन्ते० ॐ भूर्भु-
वःस्वः शुचिनामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो

भवेति प्रतिष्ठाप्य ॐ तदेवाग्निरित्यादिना ध्यात्वा ॐ युचिनामा-
प्रये नम इति नाममन्त्रेणावाहनादि नीराजनान्तं सम्पूज्य
ॐ कराल्यै नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहितायै
नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्मरागायै नमः
इति जिह्वाः संपूज्य ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ रुद्राय
नमः इति रेखाश्च संपूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वा-
रुगो जुहुयात्-

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न ममे-
ति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा-इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये
स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सो-
माय न मम । अन्वारम्भं त्यक्त्वा ततो द्वे आज्याहुती जुहो-
ति-(देवीव्वाचमिति भार्गवऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दो वाग्देवता
आज्यहोमे विनियोगः)

ॐ देवीं व्वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः
पशवो व्वदन्ति । सा नो मन्त्रेषुमूर्जे दुहाना
धेनुवर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा-इदं व्वाचे न मम ।
(व्वाजो न इति देवा ऋषयस्त्रिष्टुच्छन्दः अन्नं देवता आ-
ज्यहोमे विनियोगः)

ॐ देवीं-व्वाचमिति पुनः पठित्वा—

ॐ देवीं द्योतमानां वाचं देवाः प्राणादिवायवोऽजनयन्त उत्पा-
दितवन्तः, ततस्तां वाच वैश्वर्यायसां विश्वरूपां नानारूपाः
पशवो मनुष्यादयो वदन्ति, “पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतेः । सा
वाक् अस्मानुपेतु । किं भूता, नः अस्माकं मन्त्रा हर्षकरी, इषमघमूर्जे
रस च दुहाना पूर्यमाणा (दुह प्रपूरणे) सर्वार्थदत्त्वाच्चिनु,
सुष्टु मन्त्रैः स्तुता सुष्टुता (च) ।

+ॐवाजो नो ऽअथ प्रसुचाति दानं वाजो देवाँ १॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्व्ववीर जजान विश्वा ऽआशा वाजपतिर्जये-
यम्-स्वाहा-इदं वाचे वाजाय च न मम । ततः स्तुत्रेण चरुमभिघार्य्य आज्यप्लुतेन स्थालीपाकेन जुहोति—(प्राणे-
नेत्यादीनां चतुर्णां प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः अन्नं देवता होमे विनियोगः)

÷ॐप्राणेनान्नमशीय स्वाहा-इदं प्राणाय न मम! ॐअपा-
नेन गन्धानशीय स्वाहा-इदमपानाय न मम । ॐच-
क्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा-इदं चक्षुषे न मम । ॐश्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा-इदं श्रोत्राय न मम । तत आज्य-
चरुभ्यां ब्रह्मणाऽन्वारव्यो जुहुयात्-ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । तत आज्येन अन्वारव्य एव भूराद्या नवाहुतीर्जुहुयात्-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः, गायत्र्यु-
ष्णिगतुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः)
ॐभूः स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐभुवः स्वाहा-इदं वां-
यवे न मम । ॐस्वः स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । (त्वष्ट्रो

+य. सं. अ १८ मं. ३३। अथ अस्मिन्दिने वाजः-अन्नम् अन्नाधि-
ष्टात्री देवता नः अस्मान् प्रसुचाति प्रेरयतु दानं दानार्थम् ।
वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयात यथास्थानं क-
ल्पयतु । वाजो हि-वाजश्च मा मां सर्व्ववीरं पुत्रपौत्रादियुतं ज-
जान जनयतु करोतु-इत्यर्थः । ततोऽह वाजपतिः समृद्धानः
सन् विदधा आशाः सर्वा दिशो जपेयम् ॥

÷हे अग्ने प्राणेन वायुना त्यत्प्रसादाद्दहमन्नमशीयादनानि,
स्यादा-सुदुतमस्तु । एवमुत्तराणि योज्यानि ॥

ऽअग्ने, स त्वं नो ऽअग्ने इत्यनयोः वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः
अग्नीवरुणो देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नो ऽअग्ने ववरुणस्य त्विद्वान् देवस्य हेडो
ऽअवधासिसिष्टाः । यजिष्ठो ववाहितमः शोशुचा
नो त्विद्ववा द्वेषाँसि प्रमुमुग्धस्मत्-स्वाहा-इद-
मग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वन्नो ऽअग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या
ऽउपसो वव्युष्टौ । अवयक्ष्व नो ववरुण-रराणो
ववीहि सृडीऋ-सुहवो न ऽएधि-स्वाहा-इदमग्नी-
वरुणाभ्यां न मम ।

(अयाश्वाग्ने इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निदे-
वता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाश्वाग्ने ह्यनभि शस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया
ऽअसि । अया नो यज्ञं ववहास्यया नो धेहि
भेपजँस्वाहा-इदमग्नये न मम ।

(येतेशतम इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ववरुणः स-
विता त्विष्णुर्विश्वे (देवाः) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्व-
प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
त्वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत
त्विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं
ववरुणाय सवित्रे त्विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः
स्वर्केभ्यश्च न मम ।

(उदुत्तमम् इत्यस्य शुतःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ववरुणो देव-

ता सर्वमायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ उद्भुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं विव मध्यमं अथा-
 य । अथा ववघमादिन्य व्रते तवानागसो ऽअदिनये स्या-
 म-स्वाहा-इदं ववरुणाय न मम । ॐ अग्नये प्रजापतये स्वा-
 हा-इदमग्नये प्रजापतये न मम । ततः संस्रवपाशनम्, पवित्रप्र-
 तिपत्तिः, प्रणीताविमोकः, ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । तत्र सङ्कल्पः-
 अघेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नपाशनाङ्ग-
 होमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं
 ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे । ब्रह्मा गृहीत्वा अक्रन्कर्मैति मन्त्रा-
 शिपं दद्यात् ।

ततः सुलग्ने समागते लग्नदानसङ्कल्पः—अघेहेत्याद्यु-
 च्चार्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नपाशनलग्नाद्यवकुत्र-
 स्थितानाम् आदिस्पादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टफलोपशा-
 न्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये इदं सुवर्णं तन्निष्कपद-
 क्षिणां वा ज्योतिर्विंदे ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् । दक्षिणा-
 न्दत्त्वा सर्वान् रसान् सर्वमन्नं मध्वाज्यसहितम् एकस्मिन् सुव-
 र्णादिपात्रे कृत्वा सुवर्णान्तर्हितया ऽनामिकया मातुः स्वस्य वा
 उत्सङ्गे स्थितं स्वलंकृतं प्राङ्मुखं बालकं देवतापुरतो हन्तेति
 मन्त्रेण प्राशयेत्—“हन्तकारं मनुष्या” इति श्रुतेः । ततस्तूर्ण्णां पञ्च-
 वारं प्राशयेत् । समन्त्रकं प्राशनं विधाय “पञ्चकृत्वस्तूर्ण्णां प्रा-
 शयेत्” इति जपन्तस्मरणात् । कन्यां तु तूर्ण्णामिव प्राश-
 येत् । ततो मत्स्याधारजलाशयोद्भूतजलेन त्रिवारं मुखं
 शोधयेत् । ततो माता बालकं पुस्तकादिवस्तुमध्ये स्वा-
 द्वादुत्सृजेत् । तदा स बालको वस्त्रशस्त्रलेखनीपुस्तकादिषु यत्
 मयमं गृह्णाति तेन तस्य जीविका भवेदिति ज्ञातव्यम् ।

ततो दक्षिणामङ्कलः—अद्येहामुक्तोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य सहोमान्नप्राशनकर्म्मणः साङ्गफलमाप्त्यर्थं साहृण्यार्थं चेमां दक्षिणाम् आचाट्याय अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये । तथेमां भूयसीं दक्षिणा नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः अन्येभ्यो नटनर्त्तकगायकदीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये । तथा यथोपपन्नेनाग्नेन दश, यथासंख्याकान् वा ब्राह्मणोश्च तर्पयिष्ये ॐतत्सत् इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अग्न्यादीन्संपूज्य विस्तृज्य रक्षावन्धनघृतच्छायाज्यायुपकरणभिषेकतिलकमन्त्रपाठादिकारयित्वा जीविमातृपूजनं महानीराजनं च कृत्वा ईश्वरार्पणं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टवन्धुसहितः स्वयं भुञ्जीत ।

(गर्भाधानादीनि अन्नप्राशनान्तानि विहितमासादिकाले कथं चिन्न जातानि चेत् अस्तादिदोषवर्जिते काले एव कार्याणि । विहितमासादावपि सति सम्भवे दोषा वर्ज्या एवेति सिद्धान्तः) ॥

इत्यन्नप्राशनपयोगः ॥

अथ अब्दपूर्तिकृत्यम् ।

तत्र प्रतिवर्षं जन्मदिवसे कार्यम् । “सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः” ॥ इति सं० प्र० ब्रह्मपुराणवचनात् । जन्मदिवसशब्देन च जन्मतिथिर्गृह्यते । “घ्नद्रूपे जन्मतिथिर्वदि स्यात् कुर्याच्चदा जन्मभसंयुतां च । असङ्गता तेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह यत्रात्” ॥ इति संस्कारप्रकाशे देवीपुराणात् ।

(इदं च यदि जन्ममासो ऽसंक्रान्तस्तदा शुद्धमासे एव

कार्यम् । यस्याधिकमासे जन्म तस्यापि सत्यपि तन्मासाधिक्ये शुद्धमासे एव, मलमासस्य शुभकर्मानर्हत्वात् । तत्र यदि अधिकशुक्ले जन्म तदा न संशयः । शुक्लस्य गौणमुख्यचान्द्रयोरेकत्वात् । यदि अधिककृष्णे जन्म यथा वैशाखस्याधिक्ये अधिकवैशाखकृष्णे जन्म तदा तस्याद्पूर्तिकृत्यं प्रतिवर्षं किं "गौणचान्द्रवैशाखकृष्णे अर्थात् चैत्रपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्, अथवा मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णे अर्थात् वैशाखपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्" इति संशये मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यमिति सर्वनिश्चयमिद्वान्तः । अधिकमासस्य शुक्लादिमुख्यचान्द्रेणैव संभवात् । तद्विषये कृष्णादिचान्द्राश्रयणस्याशक्यत्वात् इति ।

एवम् आब्दिकश्राद्धमपि मलमासकृष्णमरणे तन्मासीयपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यम् । उल्लेखश्च तस्य गौणचान्द्रेण ज्येष्ठत्वेऽपि तस्य मुख्यचान्द्रानुसारेण वैशाखत्वेनैव कार्यः । विस्तरस्तु कृष्णभट्टकृतायां निर्णयसिन्धुटीकायां श्राद्धमकरणान्तर्गते आब्दिकश्राद्धमकरणे, वाचस्पतिमिश्रकृते द्वैतनिर्णये, नरहरिमिश्रकृते द्वैतनिर्णये, विनायकशास्त्र्यादिकृते चैत्राभिमासनिर्णये च द्रष्टव्यः । अधिकवैशाखादिकृष्णमृतस्य चैत्रादिपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ विन्ध्योत्तरवासिना केपा चिद् गौडदाक्षिणात्यानामाब्दिकानुष्ठानं तु भ्रममूलरूपेवेति कृतबुद्ध्य एव विदांकुर्वन्तु इत्यलम्) ॥

इदं च उपनयनात्पूर्वं बालस्य पिता कुर्यात्-तत्र ममेत्यस्य स्थाने मम बालस्येत्वेन संकल्पे उल्लेखः कर्तव्यः । अनन्तरं स्वयमेव कुर्यात् ।

तत्रैवं प्रयोगः ।

कर्ता सुगन्धतैलाभ्यक्तः सर्वोपधियुतशंनोदेवीरित्यभिमन्त्रितगलपूर्णसुपूजितकलशोदकेन स्नात्वा सन्ध्यादि नित्यकर्मविधाय दीपं प्रज्वलय्याचम्य जन्मदिने शनिभौमवासरसत्त्वे तत्सूचिताशुभपरिहाराय “अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्” इति परिभाषितं किञ्चित् धान्यं ब्रह्मणाय दत्त्वा नवीनवस्त्रधारणं कुर्यात्—(परिधास्यैइत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिछन्दो वासो-देवता वस्त्रपरिधाने विनियोगः) ।

ॐपरिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुस्तुची राघस्पोषमभिसंब्दयषिष्ये—इति नवं धौतम् अघोवस्त्रं परिधाय उत्तरीयधारणं कुर्यात्—(यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिछन्दः लिङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐयशसा मा व्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा ऽविन्दव्यशो मा प्रतिपद्यताम्—इति । तत आचम्य यथाविभवमलंकृतो निम्ब-गुग्गुलु-सिद्धार्थ-दूर्वा-गोरोचनान्वितां पोटलिकां कृत्वा ॐएतन्तइति पाठित्वा ॐभूर्भुवःस्वः पोटलिके सुप्रतिष्ठिता वरदा भवेति प्रतिष्ठाप्य दक्षिणहस्ते बन्धयेत् । ततः शान्तिपाठपूर्वकं गणेशं सम्पूज्य सति संभवे मातृपूजनं कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य अर्घं संस्थाप्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अघेहेत्यादिसं० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुरुशर्माऽहं ममायुरारोग्याभिवृद्धये वर्षद्विकर्म करिष्ये तद्द्वत्वेन दध्यक्षतपुञ्जेषु कुलदेवतादीनां गुर्वादीनां चावाहनपूर्वकं पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ताम्रस्पात्रे नूतनं श्वेतवस्त्रं प्रसाध्य

दध्यक्षतैः कुलदेवतादीन् उत्तरवृद्ध्या स्थापयेत्-ॐ भूर्भुवःस्वः
 कुलदेवते इहागच्छ (पूजार्थं त्वाम् आवाहयामि) इत्यावाह्य इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । आवाहनस्थाप-
 नयार्भेदश्च प्रथमभागे (१९४) द्रष्टव्यः । १ ॐ भूर्भुवःस्वः
 स्वनक्षत्रेश अमुक इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २ ॐ भूर्भुवःस्वः
 मकृतिपुरुपात्मकमातापितरौ इहागच्छतम् पू० युवामा० इह
 तिष्ठतम् ३ ॐ भू० प्रजापते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४
 ॐ भूः० भानो इहा० पू० इह तिष्ठ ५ ॐ भूः० विम्लेश इहा०
 पू० इह तिष्ठ ६ ॐ भूः० मार्कण्डेय इहा० पू० इह तिष्ठ ७
 ॐ भूः० वले इहा० पू० इह तिष्ठ ८ ॐ भूः० व्यास इहा०
 पू० इह तिष्ठ ९ ॐ भूः० जामदग्न्य, इहा० पू० इ० ति०
 १० ॐ भूः० अश्वत्थामन् इहा० पू० इह तिष्ठ ११ ॐ भूः०
 कृपाचार्य्य इहा० पू० इह तिष्ठ १२ ॐ भूः० महाद इहा० पू०
 इह तिष्ठ १३ ॐ भूः० हनुमन् इहा० पू० इह तिष्ठ १४ ॐ भूः०
 विभीषण इहा० पू० इह तिष्ठ १५ ॐ भूर्भुवःस्वः पृष्ठीदेवि
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६ ॐ भू० गुरव इहागच्छत पू० यु-
 प्माना० इह तिष्ठत १ ॐ भू० देवता इहागच्छत पू० युप्माना०
 इह तिष्ठत २ ॐ भू० अग्ने इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३ ॐ भू०
 विमाः इहागच्छत पू० युप्माना० इहतिष्ठत ४ ॐ भू० पितर
 इहागच्छत पू० युप्माना० इह तिष्ठत ५ ॐ भू० पञ्चभूतानि
 इहागच्छत पू० युप्मा० इह तिष्ठत ६ ॐ भू० नवग्रहा इहागच्छत
 पू० युप्मा० इहतिष्ठत ७ ॐ० काल इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ८
 ॐ भू० कलियुग इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ९ ॐ भू० संवत्सर-
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १० ॐ भू० मास इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ११ ॐ भू० पक्ष इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १२ ॐ भू० जन्म-

तिथे. इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १३ ॐभू० अमुकजन्मनक्षत्र इहाग-
 च्छ पू० इह तिष्ठ १४ ॐभू० अमुकजन्मराशे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 १५ ॐभू० शिवे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६ ॐभू० संभूते
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १७ ॐभीते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १८ ॐ
 भू० सत्सते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १९ ॐभू० अनसूये. इहागच्छ पू०
 इह तिष्ठ २० क्षमे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २१ ॐभू० विघ्नवाते
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २२ ॐभू० भद्रे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 २३ ॐइन्द्र इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २४ ॐभू० अग्ने
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २५ ॐभू० यम इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 २६ ॐभू० निर्ऋते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २७ ॐभू० वरुण
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २८ ॐभू० वायो इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ २९ ॐभू० धनद इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३०
 ॐभू० ईशान इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३१ ॐभू० अ-
 नन्त इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३२ ॐभू० ब्रह्मन् इहा-
 गच्छ पू० इह तिष्ठ ३३ ॐभू० कार्तिकेय इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ३४ ॐभू० जन्मदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३५
 ॐभू० स्यामदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३६ ॐभू० मत्स्य-
 देवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३७ ॐभू० वासुदेव इहागच्छ
 पू० इह तिष्ठ ३८ ॐभू० क्षेत्रपाल इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ३९ ॐभू० पृथिवि पू० इह तिष्ठ ४० ॐभू० आप इहाग-
 च्छत पू० युष्मानां इह तिष्ठत ४१ ॐभू० तेजः इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ४२ ॐभू० वायो इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४३ ॐभू० आ-
 काश इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४४ ॐभू० ब्राह्मण इहा-
 गच्छ पू० इह तिष्ठ ४५ इत्यावाह* ॐएतन्तइति ॐभूर्भु-

वःस्वः कुलदेवतादिदेवताः गुर्वादिदेवताश्च इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ॐ वरदाभय पाणय इति सर्वेषां ध्यानम् ।

मार्कण्डेयध्याने विशेषः— ॐ द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतः सदा ॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पूजनम्— ॐ कुलदेवतायै नमः ॐ जन्म-नक्षत्रेशाय अमुकाय नमः ॐ प्रकृतिपुरुषात्मकमातापितृभ्यां नमः ॐ प्रजापतये नमः ॐ भानवे नमः ॐ विघ्नेशाय नमः ॐ मार्कण्डेयाय नमः ॐ बलये नमः ॐ व्यासाय नमः ॐ जाम-दग्न्यरामाय नमः ॐ अश्व-धाम्ने नमः ॐ कृपाचार्याय नमः ॐ प्रह्लादाय नमः ॐ हनूमते नमः ॐ त्रिभीषणाय ॐ पृथी-देव्यै नमः १६ ॐ गुरुभ्यो नमः ॐ देवताभ्यो नमः ॐ अग्नये नमः ॐ विमेभ्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः ॐ पशुभूतेभ्यो नमः ॐ नवग्रहेभ्यो नमः ॐ कालाय नमः ॐ कलियुगाय नमः ॐ अमुक संवत्सराय नमः ॐ अमुकमासाय नमः ॐ अमुरुपक्षाय नमः ॐ अमुरुजन्मतिथये नमः ॐ अमुरुजन्मनक्षत्राय नमः ॐ अमुक-जन्मराशये नमः ॐ शिवायै नमः ॐ संभूसै नमः ॐ प्रीत्यै नमः ॐ सन्नत्यै नमः ॐ अनमूयायै नमः ॐ क्षमायै नमः ॐ विघ्नवत्यै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ अग्नये नमः ॐ पमाय नमः ॐ निर्ऋतये नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ धनदाय नमः ॐ ईशानाय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ कार्तिकेयाय नमः ॐ जन्मदेवतायै नमः ॐ स्थानदेवतायै नमः ॐ प्रत्यक्षदेवतायै नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ क्षत्रपालाय नमः ॐ पृथिव्यै नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ तेजसे नमः ॐ वायवे या । "प्राञ्च्युदञ्चि वा कर्माणि" इति श्राव्यायनपरिभाषासूत्रात् ।

अब्दपूर्ति कृत्यम् । (जन्मानिष्टपुत्सवप्रयोगः) । २६७

नमः ॐ आकाशाय नमः ॐ ब्रह्मणाय नमः ४५ इति नाम-
मन्त्रैः आवाहनासनपाद्यार्घ्यस्नानाचमनीयवस्त्रगन्धाक्षतपुष्पधूप-
दीपनैवेद्यताम्बूलफलभूषणादिभिः सम्पूज्य नाममन्त्रेण जपं
विधाय नीराजनं कृत्वा ब्रह्मापुरारिरिति नवग्रहेभ्यः पुष्पा-
ञ्जलिं समर्प्य—मार्कण्डेयाय पुष्पाञ्जलिं त्रिवारं वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण समर्पयेत्—आयुष्मद् महाभाग सोमवंशसमुद्भव । महा-
तपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥ इति । ततः—

मार्कण्डेयं प्रार्थयेत्—मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव १ चिरजीवी यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्विचवैश्चैव श्रिया
युक्तश्च सर्वदा २ मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजी-
वन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ३ चिर-
जीवी यथा त्वं तु मुनीनां पवर द्विज । कुरुष्व मुनि-
शार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ॥ ४ ॥

ततः पृष्ठीं प्रार्थयेत्—जय देवि जगन्मातर्जगदानन्द-
कारिणि । प्रसीद मम कल्याणि महापति नमोऽस्तु ते १ रूपं
देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं
देहि सर्वान्कामोश्च देहिमे २ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावरा-
णि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ३
इति, मन्त्रहीनमिति च सम्प्रार्थ्य ततोऽर्धाञ्जलिना मार्कण्डेयाय
निवेदितं पयः मन्त्रेण पञ्चवारं विवेत्—तत्र मन्त्रः—सतिलं गुड-
सन्मिश्रमञ्जलयर्द्धमितं पयः । मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिवा-
म्पायुर्विवृद्धये ॥ इति पीत्वा मुखं प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणासं-
कल्पः । अद्यहेत्यादि सं० अमुकराशिगुक्कशर्माऽइम् आयुरा-
रोग्याभिवृद्धये कृतायाः कुलदेवतादीनां गुर्वादीनाम् आदित्या-

दिनवग्रहाणां च पूजायाः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां कर्मोपदेशकाय कुलपुरोहिताय श्रीगुरवे अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये* ॐ तत्सन्न मम । तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणांश्च तर्पयिष्ये इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा यथासम्भवं तिलपात्रदानम्, अनिष्टग्रहदानं, तण्डुलदानम्, तुलादानं च कृत्वा अभिषेकतिलकपन्त्रपाठादिकं कारयित्वा घृतच्छायां विधाय आवाहितदेवता विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत । खण्डनं नखकेशानां मैथुाध्वगमौ तथा । आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् इति मं० प्र० स्कन्दपुराणे । जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या ॥ इति जन्मतिथ्युत्सवप्रयोगः ॥

(८)अथ कर्णवेधः ॥

(“अथ कर्णवेधो व्वर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्त्वा प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति, सव्यं व्वक्षपन्तीवेदेतिच । अथ भिन्ध्यात् । ततो ब्राह्मणभोजनम्”—इति गृह्यपरिशिष्टखण्डेन यद्यपि कर्णवेधः तृतीयपञ्चमान्यतरवर्षे एव प्राप्नोति तथापि “अयुःसंवत्सरे प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधाः” इति सं. प्र. राजमार्तण्डवचनात् अयुग्मवर्षे कार्यः । तत्रापि व्रतवन्धात्पूर्वमेव कार्यः । “कृतचूडेऽग्रते वाले कर्णवेधो विधीयते” इति व्यासवचनात् । “उपनीत्या सहैववा” इति पक्षे चौलस्योपनयनसहभावित्वात्कर्णवेधस्य च तत्प्राग्भावित्वा-

* सर्वकर्मसु कर्मोदशकं कुलपुराहित, गुरुच दक्षिणादिभिरर्चयेत् । “तथोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्यते गुरुयश्च नरेस्तत्राफला क्रिया” ॥ इति संस्कारप्रकाशे पद्मपुराणात् ।

कृतचूडत्वं न नियतम् । अतएव व्यासस्मृतौ नवमत्वेन निर्दिष्टोऽपि सः अत्राष्टमत्वेन निर्दिष्टः । चौलानुष्ठानस्य उपनयनेन सहैव पर्वतीयसमाचारसिद्धत्वात् । संस्कारप्रकाशे द्वादशदिवसादिरूपाः पष्टादिमासरूपाश्चास्य काला उक्ताः ।)

(यद्यप्ययं बहुषु स्मृतिषु षोडशसंस्कारेषु न परिगणित-
स्तथापि “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । ना-
मक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥ १ ॥ कर्णवेधो व्र-
तादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्वाहो वि-
वाहाग्निपरिग्रहः ॥ २ ॥ त्रेताग्निमंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश-
स्मृताः । नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः
॥ ३ ॥ विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश” । इति
व्यासस्मृतौ षोडशसु परिगणनात् तदन्तर्गतत्वेन शिष्टैः परि-
गृह्यते । व्रतादेश उपनयनम् ।

अत्र वेदारम्भादीनां षण्णां कर्मणां श्रौतस्मार्तपुरुषार्थाग्निहोत्रा-
दिकर्मानुष्ठानमयोजकत्वेन संस्कारत्वम् । पापनिवृत्तिपूर्वकाति-
शयविशेषरूपसंस्काराधायकत्वरूपं पुरुषसंस्कारकर्मत्वं तु गर्भा-
धानादीनां व्रतवन्धान्तानां दशानामेव । तत्र गर्भाधानस्य क्षेत्र-
संस्कारद्वारा, पुंसवनसीमन्तयोः क्षेत्रसंस्कारद्वारा गर्भसंस्कार
द्वारा वा, जातकर्मादीनां चौलान्तानां षण्णां शरीरसंस्कारद्वारा ।
उपनयनस्य तु साक्षादतिशयविशेषाधायकत्वम् । अत एव उपन-
यनस्य प्राधान्यम् । स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्योपनयनस्थानीय-
त्वात्तस्यैव मुख्यसंस्कारत्वम् । अत एव “अष्टौ संस्कारकर्मा-
णि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्” इति वचने वि-
वाहादीनामनुष्ठेय संस्कारकर्मत्वेन । तत्र कर्णवेधस्य पूर्वज्ञाने-
क्तत्वान्नवानामुपन्यासः । शिष्टपरिग्रहाद्यास्माभिरुपन्यस्तस्तत्र ।

अत एव दशसंस्कारकर्मपद्धतिरिति अभियुक्तानां प्रवादः । अत एव विवाहादिविधिषु न द्वितीयाश्रवणं पुरुषे । अध्ययनमपि “स्वाध्यायोऽधेतव्य” इतिविधिप्रयुक्तमेव नाध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न तत्रत्यया “वेदमध्यापयेदेनम्” इति द्वितीयया पुरुषसंस्कारकर्मत्वशङ्कावकाशः । अत एव विरक्तस्य न विवादानुष्ठानम् । तदभावाच्च नोत्तरकर्मसु तदधिकारः । “जायमानो वै ब्राह्मण” इत्यस्य गृहस्थो जायमान इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । समावर्तनं तु कलौ नौष्टिकब्रह्मचर्यानिषेधादावश्यकम् । तस्मादुपनयनान्तानि दशैव पुरुषसंस्कारकर्माणि, अध्ययनादीनि तु पुरुषार्थानि, पुरुषार्थकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वाच्च संस्कारेषु परिगण्यन्ते इति दिक्) ।

अथ कर्णवेधप्रयोगः ।

तत्र चन्द्रतारानुकूले शुभदिने कर्णवेधोक्तनक्षत्रे पिता प्रातरुत्थाय स्वकीयं प्रातः कृत्यं निर्वर्त्य गणेशपूजनं कुर्यात् । दीपं मज्जल्यपाचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा प्राणानायम्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासंकल्पः । अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य करिष्यमाणकर्णवेधकर्मणि निर्विघ्नताप्राप्तये श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये । उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्याद्युच्चार्य-अमुरुगोत्रः अमुरराशिरमुरुशर्माऽहम् अमुरराशेः पुत्रस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणपुष्ट्यायुःश्रीशुद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कर्णवेधाख्यं कर्म करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौट्यादिषोडशमातृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सकल्प्य उक्तविधिना मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह

रक्षामूत्रमभिमन्त्र्य जले केशवादिदेवानां विष्णुधर्मोत्तरोक्तं
 पूजनं कुर्यात्-तत्र संकल्पः-अद्यहेत्यादिसं० अमुकराशेः मम
 पुत्रस्य कर्णवेधकर्मणि कलशे ब्रह्मवरुणसाहितानाम् आदित्या-
 दिनवग्रहाणां जले केशवादिदेवानां च पूर्वाह्णत्वेन पूजनं करिष्ये
 इति संकल्प्य एतन्ते इति ॐ भूर्भुवःस्वः कलशे ब्रह्मवरुणसाहिता
 आदित्यादिनवग्रहाः जले केशवादिदेवा सुमतिष्ठिता वरदा
 भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य नवग्रहान् नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः पूज-
 यित्वा-ॐ केशवाय नमः ॐ हराय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ चन्द्राय
 नमः ॐ सूर्याय नमः ॐ दिगीशेभ्यो नमः ॐ नासत्याभ्यां नमः
 ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ ब्राह्मणेभ्यो नमः ॐ गवे नमः ॐ गुरुभ्यो
 नमः इति नाममन्त्रैर्धानावाहनासनपाशाधर्मस्नाचमनवस्त्रग-
 न्धाक्षतपुष्पधूपेदीपनैवेद्यफलताम्बूलभूषणादिभिः सम्पूज्य जपं
 विधाय समप्य नीराज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ततः स्वेष्टदेवं भिषग्वरं
 ब्राह्मणान् सौचिकं च नमस्कृत्य मातुरुत्सङ्गस्थिस्य भूषणवस्त्रा-
 दिभिरलंकृतस्य बालकस्य, प्रत्यङ्मुखस्य गुडमोदकादि भोजनार्थं
 दत्त्वा 'अद्यहेत्यादिसं० अमुकराशेरस्य मम बालकस्य कर्णवेध-
 लग्नायत्रकुत्रस्थानस्थितदुष्टग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थं ग्रहाणां
 पीतये इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति लग्नदानं वि-
 धाय ततो दैवज्ञबोधिते शुभे लग्ने पिता सौचिकोऽन्यो वा सु-
 वर्णसूच्या क्षत्रियस्य, रजतसूच्या विप्रवैश्ययोः, आयस्या
 सूच्या शूद्रस्य अष्टाङ्गुलया द्विगुणमूत्रसंलग्नया पुरुषस्य पूर्वं
 दक्षिणं कर्णम् अभिमन्त्र्य वेधयेत्-तत्रमन्त्रः-(भद्रं कर्णेभिरिति
 प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता दक्षिणकर्णाभि-
 मन्त्रणे विनियोगः) ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष-

भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशे-
महि देवहितं यदायुः ॥ अथ वामकर्णाभिमन्त्रणम् (वक्ष्य-
न्तीवेदेति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वामकर्णा-
भिमन्त्रणे विनियोगः) ।

* ॐ वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
परिपृश्यजाना । योपेव शिङ्गे विवतता ऽधिधन्वन्
ज्या ऽह्यं समने पारयन्ती-इत्यभिमन्त्र्य कर्णो अलक्तक-
रसेनाङ्कयित्वा विधेयत् । स्त्रियास्तु वामं पूर्वं विध्वा दक्षिणं
विधयेदमन्त्रकम् । स्त्रीणां नासावामभागे वेधोऽपि कर्तव्यः । “क-
न्याया घ्राणवेधः स्यात् सद्वारे विपमेऽब्दके । आधयामे सिते-
पक्षे मैत्रक्षिप्रोत्तराचरे” ॥ इति संस्कारगणपती वचनात् ।
ततः दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यान्-अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य
मम बालकस्य कर्णवेधकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं
चेमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम । तथा
यथोपपन्नेनान्नेन दश, यथासङ्ख्याकान्वा ब्राह्मणोश्च तर्पयिष्ये
इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अभिपेकतिलकरक्षावन्धनघृत-
च्छायामन्त्रपाठादि कारयित्वा जीवमानृपूजनं महानीराजनं च

* य. सं. २९।४० वक्ष्यन्ती इव इत् आगनीगन्ति इति पदच्छेदः ।
इत् पादपूरणार्थः । इयं ज्या धन्वन् धनुषि अधिवितता उपरि वि-
स्तारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं करोति, वक्ष्यन्ती वक्तुमिच्छन्ती
योपेव कामिर्नाथ । कीदृशी ज्या. समने सद्दामे पारयन्ती सद्दामादु-
त्तारयन्ती विजयं कुर्वन्ती कर्णमागनीगन्ति योऋः कर्णं प्रति अत्यर्थ-
मागच्छति, प्रिय सखायमिष्टं मित्रं बाणरूप परिपृश्यजाना आलि-
ङ्गयन्ती । अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति इयमपि
तथेति उत्प्रेक्ष्यते ॥ विजयार्थं ज्यायाः कर्णागमनमिति कर्णस्य
स्तुतिर्व्यज्यते इति कर्णाभिमन्त्रणमनेनोचिनमिति बोध्यम् ॥

कुर्यात् ॥ आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।
इति कर्णवैधप्रयोगः ॥

अथाक्षरस्वीकारविद्यारम्भौ ॥

बालकस्य पञ्चमवर्षे कुम्भादित्यविवर्जिते उदगपने शु-
क्लपक्षे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने अक्षरस्वीकारं विद्यारम्भं च
कारयेत् । तत्प्रकारमाह संस्कारप्रकाशे—

मार्कण्डेयः—“अभ्यङ्गस्नानपूर्वन्तु गन्धाद्यैश्च विभूषितः ।
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य तण्डुलोपरि पूजयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं
देवीं चैव सरस्वतीम् । स्वविद्यामूत्रकारांश्च स्वविद्याश्च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना च जुहुयाद् घृतम् । दक्षिणाभि-
र्द्विजाग्रथाणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥ माद्मुखो गुरुरासीनो
वरुणाशामुखं शिशुम् ॥ अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्र-
पूजितम् ॥ इति । स्वविद्याशब्देन स्वस्याध्येयाश्चत्वारो वेदाः
पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रेत्येतदुपाङ्गचतुष्टयसहिताः शि-
क्षादिपङ्क्तिसहिता वैद्यशास्त्रादिचतुरूपवेदसहिता अष्टादश-
विद्यात्वेन प्रसिद्धा गृह्यन्ते । वैशेषिकस्य न्याये, वेदान्तस्य
मीमांसायां, साङ्ख्य्यादीनां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः । तत्तत्प्रवर्तका
आचार्याश्च सूत्रकारशब्देनोच्यन्ते ।

अथ प्रयोगः—

दीपं प्रज्वलय्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा
अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य उक्तविविधिना गणेशं सम्पूज्य
प्रधानसंकल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः
मम पुत्रस्य सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ-
म् अक्षरारम्भं विद्यारम्भं च कारिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिस-

हितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचना-
 नि विधाय कलशं संस्थाप्य तत्र ग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षा-
 सूत्रं च कल्पयित्वा वेदिकायां ताम्रपीठे वा नवं शुक्लं धौ-
 तं वस्त्रं समास्तीर्य दध्यक्षतपुञ्जेषु गणेशहय्यादीन्देवा-
 नावाहयेत् । तत्र सङ्कल्पः—अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य
 मम बालकस्य अक्षरस्वीकारविद्यारम्भकर्मणोः पूर्वाङ्गत्वे-
 न दध्यक्षतपुञ्जेषु गणेशहय्यादिदेवानां, वेदादिप्रवर्तकानां
 ब्रह्मादीनामाचार्याणां, वेदादिविद्यानां च आवाहनपूर्वकं
 पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूर्भुवः स्वः गणेश इहागच्छ
 पूजार्थं त्वाम् आवाहयामि इत्यावाह्य इह तिष्ठेति स्वदक्षिणतः
 स्वाभिमुखं स्थापयेत् १ गणेशदक्षिणपार्श्वे ॐ भूर्भुवः स्वः विष्णो
 इहा. २ तद्दक्षिणपार्श्वे ॐ भू० लक्ष्मि इहा. ३ तद्. ॐ भू० देवि
 इहा. ४ तद्. ॐ भू० सरस्वति इहागच्छ ५ द्वितीयपङ्क्तौ गणेशा-
 त्पूर्वे ॐ भू० ब्रह्मन् इहा. ६ ब्रह्मद० ॐ भू० व्यास इहा. ७
 तद्. ॐ भू० गौतम इ. ८ तद्. ॐ भू० जैमिने इ. ९ तद्. ॐ भू०
 मनो इ. १० तद्. ॐ भू० पाणिने इ. ११ तद्. ॐ भू०
 कात्यायन इ. १२ तद्. ॐ भू० पतञ्जले इहा० १३ तद्. ॐ भू०
 यास्क इहागच्छ. १४ तद्. ॐ भू० पिङ्गल इ. १५ तद्. ॐ भू०
 गर्ग इ. १६ तृतीयपङ्क्तौ ब्रह्मणः पूर्वे ॐ भू० कणाद इ. १७
 तद्. ॐ भू० कपिल इ. १८ तद्. ॐ भू० वाल्मीके इ. १९
 तद्. ॐ भू० वामन इ. २० तद्. ॐ भू० धन्वन्तरे इ. २१
 तद्. ॐ भू० कृशाश्व इ. २२ तद्. ॐ भू० भरत इ. २३ तद्. ॐ भू०
 विश्वकर्मन् इ. २४ तद्. ॐ भू० वृहस्पते इहागच्छ०
 २५ तद्. ॐ भू० नकुल इहागच्छ० २६ तद्. ॐ भू० गो-

भिल इहागच्छ० २७ चतुर्थपङ्क्ती कणादात्पूर्वे ॐभू० वेदाः इहा-
 गच्छन्तु पूजार्थं युष्मानावाहयामि इह तिष्ठन्तु २८ तद् ० ॐभू०
 पुराणानि इहागच्छन्तु पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु २९ तद् ० ॐभू०
 न्याय इ. ३० तद् ० ॐभू० यीर्षामे इ. ३१ तद् ० ॐभू० घर्म
 शास्त्र इहा. ३२ तद् ० ॐभू० शिषे इ. ३३ तद् ० ॐभू० कल्प इ. ३४
 तद् ० ॐभू० व्याकरण इहा. ३५ तद् ० ॐभू० निरुक्त इ. ३६
 तद् ० ॐभू० छन्दांसि इहागच्छन्तु. पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु ३७
 तद् ० ॐभू० ज्योतिष इ. ३८ पञ्चमपङ्क्ती वेदेभ्यः पूर्वे ॐभू० वैशे-
 पिक इहा० ३९ तद् ० ॐभू० वेदान्त इ. ४० तद् ० ॐभू० सांख्य-
 इ. ४१ तद् ० ॐभू० पातञ्जल इ. ४२ तद् ० ॐभू० काव्य इ. ४३
 तद् ० ॐभू० अलङ्कार इ. ४४ तद् ० ॐभू० वैद्यशास्त्र इ. ४५ तद् ०
 ॐभू० धनुर्वेद इ. ४६ तद् ० ॐभू० गान्धर्ववेद इ. ४७ तद् ०
 ॐभू० शिल्पशास्त्र इ. ४८ तद् ० ॐभू० उपालकाप्य इहा. ४९
 तद् ० ॐभू० +शालिहोत्र इहा. ५० तद् ० ॐभू० +शैविक
 इ. ५१ इतिसम्बुद्ध्यन्तनाममन्त्रैः क्रमेणावाह्य ॐएतन्तइति
 ॐभूर्भुवःस्वः गणेशादिशैविकान्ता देवताः सुमतिष्ठिता वरदा
 भवन्तु इति प्रतिष्ठापयेत् ।

• पालकाप्यं गजशास्त्रम् । गजलक्षणप्रस्ताये "तदुक्त पाल-
 काप्ये" इति षड्गुणस्थलेषु वीरमिश्रोदये लक्षणप्रकाशे अभिधा-
 नात् । तत्रप्रथमक आचार्यो पृथ्वस्वतिरिति तत्रैव स्पष्टम् ॥

+ शालिहोत्रमश्वशास्त्रम् । अश्वलक्षणप्रकरणे "तदुक्त शा-
 लिहोत्रे" इति तत्रैवाभिधानात् । तत्रप्रथमक आचार्यो नकुलः
 इत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥

+ शैविकं मन्त्रशास्त्रम्, तत्रप्रथमक आचार्यो गोभिल
 इत्यभियुक्ताः ॥

अथ सरस्वत्यावाहने विशेषः—भूमौ गोचर्ममात्रं विलिप्य पा-
लाशदण्डोद्धृतां मृदमानीय सैरुतं स्थण्डिलं निर्माय तस्पोपरि
तया मृदा पञ्चकोणं षट्कोणं वा सरस्वतीयन्त्रं निर्माय
तस्मिन्सरस्वतीमावाहयेत् ॐ भूर्भुवः स्वः भुवनमातः सर्ववा-
ङ्मपरूपे सरस्वति इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इत्यावाह्य
ॐ एतन्ते० ॐ भूर्भुवः स्वः अस्यां मृन्मयमूर्तौ सरस्वति सुप्रति-
ष्ठिता वरदा भव इति प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ ध्यानम्—तत्रपूर्वं गणेशध्यानम्—धृतपाशाङ्कुशकल्पल-
तासुरदश्रु वीजपूरयुतः । शशिशरुलकलिनमौलिस्त्रिलोचनो
ऽरुणवपुश्च गजवदनः ॥ भास्वरभृषणदीप्तो वृहदुदरः पद्मवि-
ष्टरोल्लसितः । ध्येयोऽनायतदोःपदसरतिरुहः सदा मनुजैः ॥१॥

अथ विष्णोर्ध्यानम्—

उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शङ्खं गदां पद्मजं
चक्रं विभ्रतमिन्दिरावसुप्रतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराङ्गदहारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो—
दीप्त विश्वधरं स्ववक्षसि लसच्छ्रीवत्सचिह्नं भजे ॥ २ ॥

अथ लक्ष्मीध्यानम् ।

कान्त्या काञ्चनसन्निभा हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः
हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिन्धुमाना श्रियम् ।
विभ्राणां वरमञ्जयुग्ममभय हस्तैः किरिटीज्ज्वलां
क्षौमावदनितम्बाविम्बललितां वन्देऽरविन्दास्थिताम् ॥ ३ ॥

अथ देवीध्यानम् ।

अध्वारुढा मृगेन्द्रं सजलजलधरश्यामला हस्तपद्मैः
शूलं बाण कृपाणं त्वरिजलजगदाचापवाणान्वहन्तीम् ।

चन्द्रोत्तंसां त्रिनेत्रां चतसृभिरभितः खेटकं विभ्रतीभिः
कन्याभिः सेव्यमानां प्रतिभटभयदां शूलिनीं भावयामि॥४॥

अथ सरस्वतीध्यानम् ।

अङ्कोन्मुक्तशशाङ्ककोटिसदृशीमापीनतुङ्गस्तनीं
चन्द्राद्भाङ्कितशेखरां मधुमदामालोलनेत्रप्रयाम् ।
विभ्राणामनिशं वरं जपवतीं त्रिधां कपालं करै-
राद्यां यौवनगर्वितां लिपितसुं वागीश्वरीमाश्रये ॥ ५ ॥

इति ध्यात्वा ॐ वरदाभयपाणय इति सर्वेषां ध्यानम् ।
ततश्चतुर्ध्वजैर्नाममन्त्रैः सर्वेषां पूजनम् ॐ गणेशाय नमः ॐ-
विष्णवे नमः ॐ लक्ष्म्यै, ॐ देव्यै, ॐ सरस्वत्यै, ॐ ब्रह्मणे,
ॐ व्यासाय, ॐ गौतमाय, ॐ जैमिनये, ॐ मनवे, ॐ पाणिन-
ये, ॐ कात्यायनाय, ॐ पतञ्जलये, ॐ वास्काय, ॐ पिङ्गलाय,
ॐ गर्गाय, ॐ कणादाय, ॐ कपिलाय, ॐ वाल्मीकये, ॐ वाम-
नाय, ॐ धन्वन्तरये, ॐ कृशाश्रवाय, ॐ भरताय, ॐ विश्व-
कर्मणे, ॐ बृहस्पतये नमः ॐ नकुलाय नमः ॐ गोभिला-
य नमः ॐ वेदेभ्यः, ॐ पुराणेभ्यः, ॐ न्यायाय, ॐ मीमां-
सायै, ॐ धर्मशास्त्राय, ॐ शिक्षायै, ॐ कल्पाय, ॐ व्याकर-
णाय, ॐ निरुक्ताय, ॐ छन्दोभ्यो नमः ॐ ज्योतिषाय नमः
ॐ वैशेषिकाय नमः ॐ वेदान्ताय, ॐ सांख्याय, ॐ काव्याय,
ॐ अलङ्काराय, ॐ वैद्यशास्त्राय, ॐ धनुर्वेदाय, ॐ गान्धर्ववेदा-
य, ॐ शिल्पशास्त्राय, ॐ पालकाप्याय, ॐ शालिहोत्राय, ॐ इयै-
निकाय नमः इति नाममन्त्रैः-

ॐ गणानान्त्वा, ॐ तद्विष्णोः, ॐ श्रीश्रुते, ॐ सरस्व-
ती योन्धां गर्भमन्तरत्रिवभ्याम्पत्नी सुकृतं विभर्ति ।

अपांरसेन व्वरुणो न साम्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नप्सुरा-
जा—(य.मं.अ.१९,९४)इतिवैदिकमन्त्रैश्च सर्वेषाम् आसनपाद्या-
स्नानाचमनवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलनाम्यु-
लभूपणनीराजनान्तं पूजनं विधाय नाममन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
ॐ सर्ववाङ्मयरूपिण्यै श्रीरस्वत्यै नम इति सरस्वत्यै पुष्पाञ्जलिं
समर्प्य नमस्कारप्रदक्षिणाः कुर्यात् ॥ ततः सति संभवे-

(विद्यां पञ्चभूतंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य आचार्य-
ब्रह्मणोर्विरणं कृत्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म समा-
प्य द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अथेहामुकराशेरस्य वाल-
स्याक्षरारम्भविद्यारम्भहोमकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
इन्द्रम्, अग्निम्, सोमम्, गणेशम्, विष्णुं, लक्ष्मीं, देवीं, सरस्वतीं,
ब्रह्माणं, व्यासं, गौतमं जैमिनिं, मनुं, पाणिनिं, कात्यायनं, पतञ्ज-
लिं, यास्कं, पित्रलं, गर्गं, कणादं, कपिलं, वाल्मीकिं, वामनं,
घन्वन्तरिं, कृशाश्वं, भरतं, विश्वकर्माणं, वृहस्पतिं, नकुलं, गो-
भिलं, वेदान, पुराणानि, न्यायं, मीमासां, धर्मशास्त्रं, शिक्षां,
कल्पं, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्योतिषं, वैशेषिकं, वेदान्तं,
सांख्यं, पातञ्जलं, काव्यम्, अलंकारं, वैद्यशास्त्रं, धनुर्वेदं,
गान्धर्ववेदं, नीलपशास्त्रं, पालकाप्यं, शालिहोत्रं, श्यैनिकम्,
अग्निं, व्वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निम्
व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः
स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यं आधाराज्यभागदेवता-
भ्यो गणेशादिदेवताभ्यो महाव्याहृतिदेवताभ्यः सर्वमायश्चि-
त्तदेवताभ्यः प्रजापतये अग्नेस्विष्टकृते च मया परित्यक्तं-
यथादैवतमस्तु न मम इति यजमानः पूर्वमेव त्पागं कुर्यात्) ।

ॐ एतन्ते० ॐ भृशुवःस्वः पुष्टिवर्द्धननामाग्ने सुप्रतिष्ठितो
 वरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ तदेवाग्निरिति ध्यात्वा
 ॐ पुष्टिवर्द्धननामाग्ने नमः इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजना-
 न्तं सम्पूज्य जिह्वापूजनं रेखापूजनं च कृत्वा ॐ प्रजापतये
 स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वा-
 हा-इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम ।
 ॐ सोमाय स्वाहा-इदसोमाय न मम-इत्याधारावाज्यभागौ-
 च कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात्-ॐ गणेशाय स्वाहा इत्यादि
 श्यैनिकान्तं चतुर्थ्यन्तस्वाहान्तमन्त्रैरेकैकामाज्याहुतिं कृत्वा
 ततो भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्रवमा-
 शनादिपुर्णपात्रदानान्तं विधाय होमदक्षिणां संकल्पयेत् । अघे-
 हासुकराशेः पुत्रस्य अक्षरारम्भविद्यारम्भकर्मणोः एतद्धोमक-
 र्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणाम् आचार्यार्याय दास्ये इति सं०
 दत्त्वा) धार्त्री वस्त्रभूषणादिभिः सन्तोष्य आचार्यं वस्त्रालं-
 कारादिभिः सम्पूज्य लग्नदानं कुर्यात्-अघेहासुकराशेः पुत्र-
 स्वाक्षरस्वीकारविद्यारम्भलमायत्रकुत्रस्थानस्थितानां ग्रहाणां
 शुभानां शुफलानिश्चयमाप्तये दुष्टानां दुष्टफलनिवारणार्थम् इमां
 दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति लग्नदानं विधाय ब्राह्मणान्
 सन्तोष्य अभ्यङ्गस्नानपूर्वकवस्त्रगुग्णधालंकारादिभिर्भूषितं घा-
 लकं गणेशादिदेवान् मणमस्य माहमुखो गुरुः पश्चिमा-
 भिमुखं घालकं मणयपूर्वकं—

अक्षरस्वीकारं कारयेत् । तत्र मथर्मं गुरुनमस्कारः ॐ-
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाअनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन
 तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ततः पालाशदण्डोद्भूतशुभधूलिसंयुते
 भूषणैः पञ्चकोणं षड्कोणं वा सरस्वतीयन्त्रं विलिख्य तत्र

सरस्वतीं प्रणमेत् ॐ सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपि-
 णि । विश्ववन्द्ये विशालाक्षि विद्यान्देहि नमोऽस्तु ते ॥ इति
 प्रणम्य गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलादिभिः सम्पूजयेत् । ततो गुरुः
 सुवर्णशलाकया रौप्यशलाकया वा अकारादिक्षकारान्तान्वर्णान्
 लिखित्वा संपूज्य ग्राहयेत्—यथा ॐ नमः सिद्धं अआ ईई उऊ
 ऋऋ लृलृ एऐ ओऔं अंअः कखगघङ् चछजझञ टठडढण पफ-
 वभम यरलवशपसह स इति । पुनः प्राङ्मुखं कृत्वा अक्षराणि
 त्रिवारं वाचयित्वा विद्यारम्भं कारयेत् वागर्थाविवेति । एवं
 पिता पाठयित्वा गुरुं दक्षिणादिभिः सन्तोष्य प्रणम्य भूपतीं
 संकल्पयेत्—अघेहामुकराशेर्वालकस्य अक्षरस्वीकारविद्यारम्भ-
 कर्मणोरद्भत्वेन अक्षतपुञ्जेषु गणेशादिदेवानां पूजनस्य हो-
 मकर्मणश्च साद्गुण्यार्थं साङ्गफलमाप्त्यर्थं चेमां दक्षिणां
 नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम ।
 तथा यथोपपन्नान्नेन ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य द-
 क्षिणां दत्त्वा अग्निम् मातृः ग्रहान् गणेशादिदेवांश्च विसृज्य रक्षा-
 वन्धनत्रयायुपकरणभिर्पेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा ब्राह्म-
 णान्भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा यथामुखं विहरेत् ॥

इत्यक्षरस्वीकारविद्यारम्भौ ॥

अथ “तृतीये पञ्चमे वा ऽपि चौलकर्म प्रशस्यते । प्राग्वाऽसमे-
सप्तमे वा सशोपनयनेन वा” ॥ इति आश्वलायनवचनमाश्रित्य, “सा-
वित्रीग्रहणादूर्ध्वं तद्दिने वा चतुर्थके । तृतीये द्वादशे वाऽपि
वत्सरे व्रतमुत्सृजेत्” ॥ इति (सं. भा.) वचनमाश्रित्य च-

चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनाख्यकर्मणां सह-
प्रयोगो लिख्यते ॥

तत्र चौलोपनयनादिनात्पूर्वं तृतीयपट्टनवमदिनानि वर्जयि-
त्वा चन्द्रतारानुकूले शुभदिने माणवकस्य पित्रादिः सर्वार-
म्भं कुर्यात् । तद्यथा-विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (१३)
माणवकं संस्नाप्य सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादो दीपं
प्रञ्ज्वलत्याचम्य स्वदक्षिणतः परिहितधौतवाससं माणवकमु-
पवेश्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घ्यं संस्थाप्य
प्राणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् ।
तत्र सङ्कल्पः अग्नेह् अमुकशर्माऽहम् अमुरुराशेरमुकशर्मणो ऽस्य
माणवकस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनाख्यकर्म-
णां सर्वसामग्रीसंपादनकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धिशरा श्रीपर-
मेश्वरमीत्यर्थं यथालब्धोपचारैः श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य आचारात्तिस्रो वस्त्रखण्डपोटलि-
काः कृत्वा चुल्लीदर्वीरुटाहेषु एकैकां बध्वा विशृङ्गचुल्ली-
स्थताम्ररुटाइके शक्तश्राणिकफीणिपुंरुंध्रीद्वारा पिष्टातकस्व-

च कुर्यात् । केचित् कङ्कणबन्धनमपि बटुहस्ते तन्मातृहस्ते
च अस्मिन्नेव दिने कुर्वन्ति । पूर्वाङ्गदिवसे त्वन्ये । क-

ऋणौषधयश्च दूर्वा-यवाङ्कुरोशीर-चूतपल्लव-हरिद्राद्वय-सर्पप-
मयू-रपक्ष-सर्पत्वचः ।

ततः तस्मिन्नेव दिने माणवकहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घा दशह-
स्तविशालां शाला कुर्यात् । स्थलसङ्कोचे षोडशहस्तां द्वादशहस्तां
दशहस्तां वा कुर्यात् ।

तत्राग्नेयादिचतुर्षु कोणेषु अवटपूर्वं स्तम्भनिखननादयः शा-
लाकर्म्मोक्तरीत्या (पा. गृ. कां. ३ कं. ५) कर्तव्याः । भूमि-
शोधनादिप्रकारः ग्रहस्थापनवेदिग्रहहोमवेदिनिर्माणप्रका-
रश्च प्रथमभागे (१८५) द्रष्टव्यः । शालामध्ये वटुहस्तेन
हस्तमितं ब्यङ्गुलोच्छ्रायमङ्गुलमात्रोच्छ्रायं वा स्थण्डिलचतुष्टयं
दक्षिणोपक्रममुदवसंस्थं कुर्यात् ।

ततः चूडाकर्माद्यहात्पूर्वाद्दे माणवकस्य पित्रादिः माणक-
कं सर्वारम्भोक्तरीत्या संस्नाप्य कृताभ्यङ्गस्नानः शुभासने
प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य दीपं प्र-
ज्वलत्याचम्य* शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशादीन्

*अत्र माणवकस्य पित्रादिः उपनयनात् पूर्वदिने कृतमङ्गलस्नानः कृतश्री-
तवस्त्रपरिधानश्च माणवकं कृतमङ्गलस्नानं स्वदक्षिणतः उपवेश्य आच-
म्य प्राणानायम्य अर्घ्यं संस्थाप्य तिलयवकुशजलान्यादाय देशकाला
संकीर्त्य अमुकोऽहमस्य कुमारस्य गर्भाधानादिसंस्काराणा यथा-
विधि स्वस्वफाले अकृतानां कालातिपत्तिदोषपरिहारेण उपन-
यनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रति संस्कारं कृच्छ्रात्म-
कप्रायश्चित्तमित्येवमेतावत्कृच्छ्रप्रायश्चित्तम् अमुरुप्रत्याम्नायेना-
हं करिष्ये—इति संकल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य देयद्रव्यं च संप्रोक्ष्य
सम्पूज्य कुशजलसहितं द्रव्यं गृहीत्या पूर्ववत् देशकालादि उल्लि-
ख्य 'ममास्य कुमारस्य' इत्यादि 'श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे' इत्यन्तं चोल्लिख्य
पतावत्प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूता इमा गा रुद्रवेचताकाः, त-

प्रणम्य पुण्याञ्जलिं तेषु समर्प्य श्रीगणेशं पूजयेत् । तत्र
सङ्कल्पः अप्रेह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्यकुमारस्य
श्वः करिष्यमाणचूडोपनयननेदारम्भसमावर्तनारुयकर्मसु अ-
द्यकरिष्यमाणग्रहयागकर्मणि च निर्विघ्नतासिद्ध्यै श्रीमहागणपतेः

त्रिफलयभूतानि इमानि सुरार्णखण्डानि रजतखण्डानि वा अमु-
ककदैवतानि अमुकनामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समददे इति “यज्ञसा-
धनभूनाथा.” इतिमन्त्रमुच्चार्य दद्यात् । क्षानप्रतिष्ठार्थं किञ्चिद्रजत
ताम्रखण्डं वा दद्यात् ॥

मम सकलपापक्षयपूर्वकमस्य कुमारस्योपनयनेऽधिकारमि-
द्विद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं प्रत्याम्नायद्वारा-
ऽहं करिष्ये इति सकल्प्य ब्राह्मण सम्पूज्य देवद्रव्यं च समौ-
ह्यै सपूज्य कुशादिकं गृहीत्वा पूर्णत्वं सकल्प्य कुलपुरोहिताय
दद्यात् ।

एव माणवकोऽपि कामचारादिदोषपरिहारेण स्वस्योपनेयत्वा-
धिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं प्रत्याम्नायद्वारा कुर्यात् ।

माणवकस्य पिता सति सभवे ऽयुतगायत्रीजपं च उपनयना-
धिकारसिद्धये स्वयं कुर्यात् ।

स्वस्याशक्तौ ब्राह्मणेन कारयेत् ।

संस्काराणां कालानिपत्तिदोषपरिहारार्थम् अनादिष्टहोमं च
प्रहोमात् पूर्वमव चतुर्थीकर्मप्रयागट्रिप्यण्युत्तरेत्या कुर्यात्(१७३) ।

गौणकालसद्भावे एव प्रायश्चित्तं कृत्वा लुप्तकर्मणामनुष्ठानम्,
तद्वन्तरे तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमात्रमेव । तदाह सस्कारप्रकारे भृगुः,
गर्माद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां
नैपनायनिकस्य तु ॥ श्रौतस्मार्ताधिकारो स्यात्प्रोपनायनिक विना ।
इति ॥ संस्काराणां गौणकालश्च स्वकालादुत्तर उत्तरसंस्कारात्
पूर्वकालः । एव चोपनयनकाले चौलकर्णवेधयोरेवानुष्ठानमाय-
श्यकम्, अन्येषां तायत्पर्यन्तमकृतानां तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमा-
त्रमिति योष्यम् ॥

पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विधिवत्संपूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

तद्यथा. अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य धीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणवलायुर्वर्चोभियाऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यै इयः उपनयनसंस्कारात्प्राक् चौलसंस्कारं करिष्ये. तथा अस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाद्यधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यर्थं वेदारम्भात्प्रागुपनयनसंस्कारं करिष्ये. तथा अस्य कुमारस्य श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यै वेदारम्भसंस्कारं करिष्ये । तथाऽस्य गृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यर्थं समावर्त्तनसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य. अत्रैव ग्रहयागप्रयोगोक्तरीत्या ग्रहयागसंकल्पं च कृत्वा करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन तन्त्रेण मातृपूजाभ्युदधिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य तानि क्रमेण कुर्यात् ।

तत्र मातृपूजने अर्थं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पः अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्याष्टिपोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि तद्विधायनान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्र कर्मपात्रं संस्थाप्य प्रतिज्ञासंकल्पः—अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनारूपकर्मणां ग्रहयागकर्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपणां नान्दीमुखानाम् अमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना-

ममुकामुकदेवानां वसुहृदादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् अमु-
कगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामु-
कदेवानां सपत्नीकानां वसुहृदादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां
सत्यवसुसंज्ञकविश्वदेवपूर्वकं सङ्क्षिप्तसङ्कल्पविधिना आमानेन
आभ्युदयिकश्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, यथाविधि तद्विधाय

ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयेत्, तत्र सङ्कल्पः अथेह अमुक-
शर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवे-
दारम्भसमावर्तनाख्यकर्मणां ग्रहयागकर्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये, तत्रै ब्राह्मणानां पूजनं वरणं च क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य चतुराँश्चतुरां द्विजान्संपूज्य तेषां वरणं च
विधाय, तांस्तथा वाचायित्वा प्रथमभागोक्तरीत्या (१८९)

ग्रहयागं कुर्यात् ; तत्र ग्रहपूजनान्ते रक्षामृत्रम् “पादाङ्गुष्ठं
समाहृष्ट्य केशानां च नरर्षभ । रक्षामृत्रं प्रकर्तव्यं सर्वत्र
शुभकर्मणि ॥ इति स्कन्दपुराणीपवचनसिद्धं रक्षाविधानोक्त-
प्रकारेणाभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत् । कर्मान्ते दक्षिण-
हस्ते बन्धयेत् ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने समाचारात् रात्रौ केशाधिवासनं
कुर्यात् । तत्रादौ गेणशपूजनं, तत्र सङ्कल्पः अथेह अमुकशर्मा-
ऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणकेशाधिवासन-
कर्मणि निर्विघ्नतासिद्धयै श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य विधिवत्संपूज्य, केशानधिवासयेत् । तत्र स-
ङ्कल्पः अथेह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य
श्वःकरिष्यमाणचूडाकर्मसिद्धौ अथ रात्रौ केशानामधि-
वासनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, नव्यपीतवस्त्रस्य द्वादश त्र-
ण्डानि विधाय तेषु गन्धासतहरितदूर्वासिद्रार्यैहरिद्रा

दि प्राक्षिप्य त्रिगुणितेन सूत्रेण द्वादश पोटलिका बध्वा गणाधिपं नमस्कृत्पेत्यादिमन्त्रैस्ता अभिमन्त्र्य एकया पोटलिकया पूर्वं दृढतरं कुमारस्य शिखां बध्वा तत एकैकया एकैकां जुटिकामित्येवं माणवकस्य शिरोदाक्षिण-भागे, पश्चाद्भागं, वायवभागे च क्रमेण तिस्रस्तिस्रो जुटिकाः कृत्वा तिस्राभिस्तिस्राभिर्जुटिकाभिरेकैकं गोदानं संपाद्य आचारादेकां क्षुरं एकां कर्तरे च बध्वा एतन्तइति प्रतिष्ठाप्य. शिरस्यान्केशान्पीतोष्णीपादिना सुदृढं बध्वा सयत्रं स्थापयेत् ।

ततस्ताम्रपात्रे आनडुहमद्रवमपर्युषितं गोमयं, गव्यं नवनीतं घृतं दधि वा, त्रिगुणसितसूत्रवेष्टितं सुप्रतिष्ठितं ताम्रपरिष्कृतं तिग्मधारं लोहक्षुरं, ज्येष्ठी अखण्डा शलली, कुशपत्रत्रयनिर्मितानि त्रिगुणासितसूत्रवेष्टितानि नव कुशतरुणत्रिकाणि च स्थापयेत् । तत आचारादाक्षिणादानं, तत्र सङ्कल्पः अघेह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्मासिद्धयै कृतस्यास्य केशाधिवासनकर्मणः साङ्गतासिद्धयै इमां दाक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दातुमुत्सृजामि इति सङ्कल्प्य तेभ्यो दद्यात् ।

अथ चौलप्रयोगः ।

ततः कुमारस्य पिता प्रातरुत्थाय स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य शङ्खतुर्यमङ्गल्यशब्दपुरःसरं पश्चिमद्वारेण शालां कुमारमादाय प्रविश्य. तत्र स्थण्डिले पञ्चभूमंस्कारान्कृत्वा तत्र सभ्यनामक्रमेण संस्थाप्य. गणेशं मातृः कलशे वेद्यां चा-वाहितदेवता गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य समाचारात् कर्मोपदेशादिसहायतार्थमाचार्यस्य वरणं कुर्यात् । तत्र संकल्पः-अ-घेहामुकोऽहमस्य माणवकस्य फरिष्यमाणचौलोपनयनवेदारम्भ-समावर्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणायाचार्यस्य पूजनपूर्वकं वरणं

करिष्ये इति संकल्प्य एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपृगीफलयज्ञोपवीतद्रव्य-
वासाऽलंकरणैः पुत्रस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमाव-
र्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणाय स्वामह वृणे इति वृत्वा 'वृतोऽस्मि'
इति तेनोक्ते आचार्यस्त्विति प्रार्थयेत् । अंग्रह अमुकोऽहं कुमारस्य
करिष्यमाणचूडाकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन्प्राक्षणाभोजयिष्ये. भो-
जनपर्याप्तं मिष्टान्नं तन्निष्कयद्रव्यं वा दाक्ष्ये इति संकल्प्य ते-
भ्यः हृद्य भोजनं तन्निष्कयद्रव्यं वा दत्त्वा माणवकस्य पित्रा-
दिः स्वस्थैव होमादिमर्वकृत्वे केवलं ब्रह्मणा वरणं वि-
धाय तस्मै दक्षिणतः असन दत्त्वा तत्र तमग्नेः पूर्वमार्गेणो-
पवेशयेत् । ततस्तस्यादूरं कुमारस्य माता सुखोष्णजलेन
कुमारं संस्नाप्य तस्मै अदत्तं वाससी परिधाप्य तमङ्के
आदाय अग्नेः पश्चिमतः कर्मकर्तुर्ग्रामभागे उपविशति ।

ततः कर्त्ता प्रणीताम्रणादिपूर्णपात्रास्तादनान्तं कर्म कृत्वा
ततस्ताम्रस्य कुण्डिकाद्वयं, कोष्णं शीतलं च जलम्, अधिवासित-
वस्तूनि (आनहुहगोमय-गव्यनवनीताग्रन्यतमपिण्ड-क्षुर-शकली-
नवसंख्याककुशतरुणत्रिकाणि), अनुच्छिन्नमखण्डं कांस्यपात्रं, पटु-
नापितश्च इमानि उपकल्प्य पवित्रकरण्यादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा

द्रव्यदेवताभिधानं कुर्यात् । अंग्रहेत्यादिर्सं० अमुकोऽहम्
अमुकराशे. पुत्रस्य चूडाङ्गहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
इन्द्रम्, अग्निं सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ,
अग्निं, ववरुण-सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्का-
न्, ववरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकृत्वे यज्ञमानः पूर्वमेव त्यागम् "इदमाज्यं
प्रजापत्यादिदेवताभ्यो मया परित्यक्तं यथाद्वैतमस्तु न मम"
इति कुर्यात्) ।

ॐ एतन्तइति ॐ भूर्भुवःस्वः सभ्यनामाप्ते सुप्रति-
ष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरिति चत्वारिंश-
त्काशति च ध्यानावाहनासनपाद्यादिनिराजनान्तं सम्पूज्य
रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं जान्वाच्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजा-
पतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय
न मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ सो-
माय स्वाहा—इदं सोमाय न मम । इत्याधारावाज्यभागौ
च कृत्वा भूरादिहोमं कुर्यात् ।

(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दाभि
अग्निवायुसूर्या देवताः चूडाङ्गहोमे विनियोगः) । ॐ भूः
स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे न
मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । (त्वन्नो अप्रइति वाम-
देवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वन्नो ऽअग्ने व्वरुणस्य त्विद्वान्देवस्य हेडो ऽअव-
षासिसीष्ठाः । यजिष्ठो ब्वहितमः शोशुचानो त्वि-
श्रवा द्वेषाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (सत्त्वन्नइति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ
देवते चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ।

ॐ स त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या
ऽउपसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुगं रराणो व्वी-
हि मृडीकं सुहवो न ऽएधि—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (अपाश्चाग्नेइति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नि-
देवता चूडाहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यनाभिशस्तिपाश्च सत्यमिस्वमया

ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो घेहि भेषजं
स्वाहा-इदमनये न मम । (यितेशतमिति वामदेवकृपिस्रि-
ष्टुच्छन्दो व्वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च
देवताः चूडाहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
व्वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअय सवितोत विष्णु-
र्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं व्वरुणाय स-
वित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवैभ्यो) मरुतः स्वर्केभ्यश्च न मम ।
(उदुत्तममिति शुनःशेषकृपिस्रिष्टुच्छन्दः व्वरुणो देवता चूडाहां-
मे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं व्वि मध्यमं
अथाय । अथा व्वपमादित्य व्व्रते तयानागसो ऽअदि-
तये स्याम-स्वाहा-इदं व्वरुणाय न मम ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये-
स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । इत्यमाज्याहुति-
होमं संस्रवप्राशनं मार्जन-पवित्रप्रतिपत्ति-प्रणीताग्निमोकाँश्च वि-
धाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तत्र संकल्पः अघं ह अमुकशर्मा-
ऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्माहोमशर्मणः साहता-
सिद्ध्यै इदं पूर्णपात्रं सदक्षिणं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे ॐ तत्सन् न
मम इति तस्मै दद्यात् । ततो देवज्ञरोधिते शुभे लग्ने लग्नदानं
कुर्यात् । तत्र संकल्पः-अघेहामुकोऽहमस्य कुमारस्य चूडाकर्मल-
भाद् दुष्टानाममुकप्रहाणां दुष्टदोषोपशान्त्यै इदं सुवर्णमग्निदेवतं
सत्प्रत्याम्नायीभूतमन्यदैवतमन्यद् द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये-
ॐ तत्सन्न मम इति संकल्पं विधाय ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः उपकल्पितपात्रे शीतास्वप्नु उष्णा अप आसिञ्चनि

वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लिङ्गोक्ता देवता उष्णोदकासेके विनियोगः) ।

ॐ उष्णेन व्याप्य उदकेनेच्छदिते केशान्वप-इति । तत्र तूर्णीं नवनीतपिण्डं, घृतपिण्डं, दधिपिण्डं वा प्रक्षिपेत् । तज्जलमादाय उर्द्धमुखः पिता स्ववामभागे स्थिताया मातुर्दक्षिणभागे स्थितस्य प्राङ्मुखस्य कुमारस्य पूर्वं मूलभागे दक्षिणगोदानाथः स्थितामेकां जुष्टिकामार्द्रीकरोति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(सवित्रेति प्रजापतिऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवता उन्दने, विनियोगः)

+ ॐ सवित्रा प्रसूतां दैव्यां आप उन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे-इति । ततस्त्र्येष्या (त्रिषु स्थानेषु एतया कर्पुरया) शल्लया तूर्णीं केशान्मध्ये विनीय (विरलान्कृत्वा) ऊर्ध्वमूलानि शिरोऽग्राणि त्रीणि कुशतरुणात्पन्तर्द्धधाति-वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(ओपधे इत्यस्य प्रजापतिऋषिर्व्यजुश्छन्द ओपधिर्देवता कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

+ ॐ ओपधे त्रायस्व (स्वधिते मैन हिंसीः) इति । ततः सकुशतरुणान्केशान्वामकरे गृहीत्वा दक्षिणकरेण क्षुरं गृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(शिवोनामेत्यस्य प्रजापतिऋषिः

* हे वायो हे अग्निने ऽखण्डित एहि आगच्छ, आगत्य चोष्णेन जलेन सहितेनेतरोदकेन केशार्द्रिकरणद्वारा केशान्वप छिन्धि ॥

+ हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता उत्पादिता दैव्या विधि भया आपः ते तव तनूं चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु क्लृदयन्तु तव दीर्घायुत्वाय चिरकालं निर्दुष्टजीवनाय, वर्चसे प्रतापाय पेश्वर्याय वा ॥

+ य. सं. अ ४ कं. १ ख. ४ ओपधे त्रायस्वेत्येतावानेव अन्तर्धानं मन्त्र इति संस्कारनृसिंहादयः । युक्तं त्वेतत्, लिङ्गानुरूपत्वात् । हे ओपधे ओपधिदेवते त्वम इमं कुमारं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष ॥ (हे स्वधिते क्षुर एनं कुमारं मा हिंसीः) ॥

यजुश्छन्दः धुरो देवता लौहधुरग्रहणे विनियोगः)

*ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसीः-इति । ततस्ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षु-
रमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निदधाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-
(निवर्तयामीत्यस्य प्रजापतिऋषिः यजुश्छन्दः धुरो देवता केशेषु
धुरनिधाने विनियोगः) ।

+ॐ निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषा-
य सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय-इति । ततः सकेशानि कुश-
तरुणानि-धुरेण प्रच्छिनत्ति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(येनावपदित्य-
स्य आलम्बायन ऋषिः पाङ्क्तिश्छन्दः सविता देवता केशच्छेदने
विनियोगः) ।

*ॐ येनाथपत्सविता धुरेण सोमस्य राज्ञो दवरुण-

*हे धुर यत् त्वं शिवो नामासि महलनामा भवसि, ते तव
स्वधितिः शतकोटिः पिता, अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । जन्यजनकयो-
रुभयोरप्युत्तमत्वं नमस्कारे प्रयोजकम् । अत एव नतं मा मां मा
हिंसीः मा पिताशय ॥

+हे धुर आयुषे, अन्नाद्यायान्नादनाय, प्रजननाय नमोऽस्तु, राय-
स्पोषाय धनस्य पुष्ट्य, सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यमजनाय, सुवी-
र्यायेन्द्रियपाटवाय च निवर्तयामि मुण्डनार्थं केशस्त्वां संच्छ्रजामि ।
सायः प्रपूर्वो वपतिः संसर्गे वसते उत्तरत्र छेदनोपदेशात् ॥

÷धुरप्रतिनिधिना कर्तरेण सौर्याय छेदनमिति समदायः ।

*ॐ हे ब्रह्माणो ब्राह्मणाः येन कारणेन धुरेण वा विद्वान्
सर्वज्ञः सविता मूर्धः राज्ञः सोमस्य धरुणस्य च शिरोऽथ-
पत् राजसूयदीक्षायां अमुण्डयत् तेन कारणेन धुरेण वा
ऽस्य कुमारस्येदं शिरो मूर्धं वपत् मुण्डयन् । यथाऽयं कुमार
आयुष्मान् जरदष्टिर्वृद्धश्च गुणतोऽसत् भवत् विध्यत्येवशाब्दसः ।
आयुष्यमिति बहुसमतपाठे आयुषं हितमिति शिरोविशेषणम् ॥

स्य त्विद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्यवपतेदमस्यायुष्यं ज-
रदष्टिर्व्यथाऽसत्-इति । ततश्छिन्नानि सकेशानि कुशतरुणानि
पिता प्रागग्राणि शिशुमातृहस्ते निदधाति । सा च प्रागग्राण्यान-
डुहे वामभागे स्थापितस्य कांस्यपात्रस्योपरि स्थापिते गोमय-
पिण्डे निदधाति । प्रागग्रत्वनियमोऽयं प्रथमजुटिकायामेव ।
छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः । एवमेव इतरजुटिकाद्वयस्यापि
प्रत्येकं पूर्वोक्तरीत्या आर्द्रीकरणं, शलल्या पृथकरणं, कुशतरुण-
त्रिकान्तर्धानं, क्षुरग्रहणं, जुटिकायां क्षुरसंलग्नीकरणं, सके-
शकुशतरुणत्रिकप्रच्छेदनम्, आंनडुहगोमयपिण्डनिधानं च मन्त्र-
रहितं कुर्यात् । छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः सर्वत्र बोध्यः ।

अथ पश्चिमगोदाने एकस्या दक्षिणभागस्थिताया जुटिका-
याः-‘सचित्रा प्रसूता’इति मन्त्रेण उन्दनं, तूष्णीं विनयनम्,
‘ओषधे त्राघंस्व’ इति मन्त्रेण कुशतरुणान्तर्धानं च कुर्यात् ।
क्षुरस्तु मन्त्रेण गृहीतत्वान्न पुनर्मन्त्रसंस्कारमर्हति । द्रव्याभेदात् ।
“एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्”इति कात्यायनपरिभाषा-
सूत्रात् । क्षुरनिधानं च पूर्वोक्त-निवर्तयामीति मन्त्रेण कुर्यात् ।

छेदने मन्त्रविशेषः—(श्यायुषमित्यस्य नारायणकृपिह-
ष्णिक्छन्दो ऽग्निर्देवता केशच्छेदने विनियोगः) ।

ॐ श्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य श्यायुषम् । यद्दे-
घेषु श्यायुषन्तन्नो ऽअस्तु श्यायुषम् ॥ इति छित्वा पूर्ववद्गो-
मयपिण्डे निदधात् । जलस्पर्शः । एवम् इतरयोः पश्चिमगोदान-
स्थजुटिकयोः प्रत्येकम् उन्दनं, विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानम्,
क्षुरादानं, क्षुरनिधानं, छेदनं, गोमयपिण्डे प्रासनं च तूष्णीं
कुर्यात् । जलस्पर्शः ।

अथोत्तरगोदाने ऽपि एकस्या ऊर्ध्वस्थिताया जुटिकायाः—
'सवित्रा प्रसूता' इति उन्दनं, शल्लया तूष्णीं विनयनम्,
'ओषधे त्रायस्व'—इति कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं तूष्णीं,
'निवर्तयामि' इति क्षुरानिधानं च पूर्ववत्कुर्यात् ।

छेदने तु मन्त्रविशेषः—(यनेति वामदेवः श्रौषिष्यजुश्छन्दः
क्षुरो देवता केशच्छेदने विनियोगः) ।

*ॐ येन भूरिश्चरा दिवञ्ज्योक्च पश्चाद्धि सू-
र्यम् । तेन ते व्यवामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवना-
य सुश्लोक्याय स्वस्तये—इति मन्त्रेण छिन्ना गोमय-
प्रासनम्पूर्ववत् । जलस्पर्शः ।

एवम् इतरूपोत्तरगोदानस्य जुटिकूपयोः प्रत्येकम् उन्दनं,
विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं, क्षुरानिधानं, छेदनं,
गोमयपिण्डप्रासनं च तूष्णीं कुर्यात् ॥ जलस्पर्शः ॥

अथ शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरभ्रमणं सकृन्मन्त्रेण द्वि-
स्तूष्णीम् । तत्र मन्त्रः—(यन्क्षुरेणेति वामदेवः श्रौषिष्यजुश्छन्दः क्षु-
रो देवता क्षुरपरिहरणे विनियोगः)

+ॐ यत्क्षुरेण मञ्जयता सुपेशसा व्यप्रां वा व्यपति

*हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा भूरिश्चराः ३७-
हुचराः सूर्यरश्मयः (सुडागम आर्यः) दिवं शुलोकं पश्चादनन्त-
रं सूर्ये विस्वं च ज्योक् आकल्पे द्याप्नुवन्तीति शेषः तेन ब्र-
ह्मणा ते तव जीवातवे धर्माद्यर्थं जीवातुर्जीवनौषधमित्यभिधानात्,
जीवनाय प्राणनाय, सुश्लोक्याय शोभनयशसे श्लोको यशसि पद्ये
चेत्यभिधानात्, स्वस्तये मङ्गलाय च व्यवामि—शिर इति शेषः ॥

+हे क्षुर यत् यस्माद्वप्रा घपनसाधनेन क्षुरेण श्वया नापितः
केशान्वपति—कीदृशेन—मञ्जयता एतं कुमारं संस्कुर्वता, सुपेशसा
शोभयता वाशब्दः चार्थे, अतोऽस्य केशानेष छिद्यि मुण्डय । शिरः

केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः-इति मन्त्रेण सकृद्धमयित्वा द्विस्तूर्णीं भ्रमयेत् । अथोन्दनशेषेण जलेन सर्वं शिर आर्द्रीकृत्य सुखवपनार्थं नापिताय क्षुरं प्रयच्छति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(अक्षण्वन्नित्यस्य वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरप्रदाने विनियोगः) ।

*ॐ अक्षण्वन् परिवप-इति । परिवपाभीति नापितो वदेत् । अथ नापितः प्राङ्मुखस्य कुमारस्य शिखादि, शिखान्तं प्राक्संस्थम् उदकसंस्थं वा यथाकुलाचारं शिखावर्जं केशानां वपनं कृत्वा ततः सकेशं गोमयपिण्डं पल्वले गोष्ठे उदकान्ते वा निधापयेत् । मातृपीठोत्थापनसमये एव पल्वलादिषु निधापनमिति समाचारः । मातृपीठाद्युत्थापनं च चूडादिवसाच्चतुर्थदिने, तस्मिन्नेव च दिने जलपूजनमिति शिष्टाः । ततः पर्युत्तशिरसं गुस्नातं पुष्पमालादिभिश्चालङ्कृतं माणवकम् पित्रादिसमीपमानीय अग्नेः पश्चादवस्थापयेत् । अथ पिता स्वाचार्याय वरं ददाति कुमारस्याचार्याभावात् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकराशिरमुकनान्नः पुत्रस्य चूडाकर्मणः साङ्गफलमाप्तये साङ्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णम् अग्निदैवतम् आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐ तत्सन्नममेति सङ्कल्प्य दद्यात् । आचार्यश्च मन्त्राशिपं दद्यात् ॥ अद्येहामुकोऽहमस्य कुमारस्य चूडाकर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थं दश, यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य सभ्याग्निं संपूज्य विसृजेत् ।

आयुश्च मा प्रमोषीः माहिंसीः । मुप स्नेये प्रशब्दयोगाद्धिसार्थः । केशान्ते तु मुखमिति मन्त्रान्ते घाच्यं, घत्तेतिपाठे नापित इत्यर्थः । घप्येति पाठे आडः प्रश्लेषेण मुण्डयित्वा आघपति गोमयपिण्डे प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

* हे नापित त्वम् अक्षण्वन् क्षतमकुर्वन् परिवप । यद्वा हेअक्ष-

इति चूडाकर्मप्रयोगः ॥

(१०)अथोपनयनप्रयोगः ।

तत्रोपनेता पूर्वाह्नादिनेऽकृतप्रायश्चित्तश्चेत् स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये प्रथमं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पः—अग्नेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नाय—गोत्रय—निष्कृयीभूतानि सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये । तथोपनेयोऽपि प्रायश्चित्तसङ्कल्पं कुर्यात् अग्नेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नाय—गोत्रय—निष्कृयीभूतानि सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सव ममेति दद्यात् ।

अथाचार्यः पिता (क्षत्रियवैश्ययोराचार्यत्वेन वृत्तोऽन्यो ब्राह्मणः पुरोहितादिः) उपनयनवेदीसमीपमागत्य—कटिसूत्रम्, नवीनं कौपीनं* वासः, प्रावरणवासः, मौञ्ज्यादिरूपा मंखला, संस्कृतं यज्ञोपवीतम्, अजिनं चतुरङ्गुलविस्तीर्णं त्र्यङ्गुलविस्तीर्णं वा—सति सम्भवे अष्टचत्वारिंशदङ्गुलदीर्घम्—अखण्डं त्रिखण्डं वा—त्रिखण्डपक्षे चतुर्विंशत्यङ्गुल एकः खण्डः अष्टाङ्गुलो द्वितीयः षोडशाङ्गुलस्तृतीयः त्रिभिः स्यूतैरष्टचत्वारिंशदङ्गुलं परिमण्डलं

पद्यन् हे पटुनेत्र । अस्थिदधिसकथ्यक्षणात्मनडित्यनद् । अक्षण्यन्तः कर्णवन्त इत्यादौ दर्शनात् ॥

* "वाससी ते स्वगुरवे मेघाजननकर्माणि । दद्यात्ता-
घत्प्रभृतयेव कौपीनेन प्रथतेयत्" इत्यादयलायनचचनात् कौपीनमे-
वाधोयस्त्रं ब्रह्मचारिणः । तावत् प्रभृति कौपीनेनैव प्रथतेयेदित्य-
न्वयः । "कौपीनं काटिसूत्रं च यतेः स्याद्ब्रह्मचारिणः । प्राह्यं
नैव गृहस्थस्य श्रौते स्मार्ते च कर्माणि" ॥ इति स्मृत्ययंनारवचनात् ॥

सम्पद्यते, पालाशादिरूपो दण्डः, भिक्षापात्रं च इमानि स्वनिकटे
 आनाय्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं समुद्भवनामानमग्निं संस्थाप्य
 अहेद्येत्यादिसं० अमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्र-
 स्य उपनयनारूपकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयिष्ये-
 इति, भोजनपर्याप्तं मिष्टं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दास्ये इति वा संकल्प्य
 ब्राह्मणाभोजयित्वा मिष्टं निष्क्रयं वा दत्त्वा कुमारं च पर्याया-
 दि भोजयेत् । अथ मुण्डितशिरसं कुमारं मङ्गलद्रव्यैः स्नापयि-
 त्वा यथासंभवं सौवर्णाद्यलंकारैः पुष्पमालादिभिश्चालङ्कृत्य
 वेद-गीत-वाद्य-घोषपुरस्सरं प्रदक्षिणमग्निं परिक्रममाणम् आ-
 चार्य्यसमीपमानयन्त्याचार्य्यपुरुषाः ।

अथाचार्य्यो माणवकं स्वस्य दक्षिणतोऽग्नेः पश्चात् उदङ्-
 मुखम् उपवेश्य “ब्रह्मचार्य्यमागाम्” इति ब्रूहि इति प्रेषयति । ततः
 “ब्रह्मचार्य्यमागाम्” इति माणवको वदेत् । पुनराचार्य्यः “ब्रह्म-
 चार्य्यसानि” इति ब्रूहि इति प्रेषयति । माणवकोऽपि “ब्रह्म-
 चार्य्यसानि” इति प्रतिब्रूयात् । अथाचार्य्यो माणवकं कटिमूत्रं
 तृष्णीं धारयित्वा शणादिरूपं कार्पासं वा कौपीनं वासः परि-
 धापयति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(येनेन्द्रायेत्याङ्गिरा ऋषिर्वृहती छन्दो
 बृहस्पतिर्देवता वासःपरिधापने विनियोगः ।)

*ॐ येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्य्यदधादमृतम् ।
 तेन त्वा परिधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय वलाय व्वर्चसे-

*हे कुमार येन विधिना इन्द्राय बृहस्पतिर्देवगुरुर्वासः
 पर्य्यदधात् परिधापितवान् तेन विधिना त्वा त्वाम् अमृतम-
 हतं वासः परिधामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच्
 ज्ञेयः ॥ किमर्थमत आह आयुषइत्यादि । दीर्घायुत्वाय चिरजी-
 पनाय, वलाय देहशक्तये, वर्चसे इन्द्रियशक्तये ऐश्वर्याय वा ॥

इति । आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः । तेन त्वा परिदधामीति मन्त्र-
लिङ्गात् । अथ द्विराचमनं, “वासो विपरिधापच” इति वचनात् ।
तद्य द्विवारं तालुस्पर्शगामिजलप्राशनमात्रम् । न तु त्रिराट्त्तह-
दयस्पर्शगामिजलप्राशनस्य द्विरावृत्तिः । अद्यापि गाषत्र्युपदे-
शाभावेन शूद्रसमत्वात् । “शूद्रेण हि समस्तीवद्यावद्वेदे न
योजितः” इति वचनात् । उक्तहेतौरेव तदप्यमन्त्रकम् ।

अथ मेखलां वध्नीति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(इयंदुरुक्तमिति वाम-
देवक्रपिस्त्रिष्टुच्छन्दो मेखला देवता मेखलान्धने विनियोगः) ।

*ॐ इयं दुरुक्तं परिधाधमाना चवर्णम्पवित्रम्पुनती
मऽआगात् । प्राणापानाभ्याम्यलमादधाना स्वमा देवी
सुभगा मेखलेयम्—इति मन्त्रं पठतो माणवकस्य कटि-
प्रदेशे मेखलां त्रिरावेष्ट्य प्रवरसहस्रयुगा ग्रन्थीन्करोति ।
(माणवकस्यैव मन्त्रपाठः, मऽआगादिति मन्त्रलिङ्गात्—इति ह-
रिहरादयः । गदाधरस्तु वन्धनरूपपदार्थकर्तृत्वेन तदङ्गमन्त्रपा-
ठोऽपि आचार्यस्यैव, लिङ्गं तु लक्षणपोषपादनीयमि-
त्याह । अत्राद्यपस एव गोभिलवृद्धसंमतः । तत्र मेख-
लाश्च “मौञ्जी रशना घ्राक्षणस्य, धनुर्व्या राजन्यस्य, मूर्ध्नी
वैश्यस्य” इति क्रमेण सूत्रोक्ता ग्राह्याः ।)

अथावसरे मणत्रपूर्वया गायत्र्या शिखारन्ध्रं कुर्यात् ।

*इयमिति इदंशब्द आद्यन्तर्पोषीफपालंकारार्थः । इयं मेखला
शाम आगात् आगच्छतु । कौटिलि-दुरुक्तम् उपलक्षणत्वात् कामचा-
रकामपाद्कामभक्षदिक द्वाव परिधाधमाना विनादायन्ती, पवित्रं
वर्णं घ्राक्षणत्यादिकं पुनती सारुप्येती, मे मम प्राणापानाभ्यां वन्धं
सामर्प्यमादधाना, स्वसेय सशक्तिता, देवी द्योतमाना, सुभगा
सौभाग्यदा(च) ॥

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च” इति वचनात् । यद्य-
प्यत्र यज्ञोपवीताजिनधारणे सूत्रकारेण नोपात्ते तथापि “विभृ-
यादण्डकौपीनोपवीताजिनमेखलाः” इति व्यासवचनात्ते कार्ये ।
अत्रसराकाह्यायामौचित्यान्मेखलावन्धनानन्तरम् ब्राह्मणाय य-
ज्ञोपवीतं दत्त्वा एकं यज्ञोपवीतं धारयेत् । “उपवीतं वटोरेकं द्वे
तथेतरयोः स्मृते” इति सं० प्र० भृगुवचनात् ।

(अथ प्रसङ्गात् ससंस्कारो यज्ञोपवीतनिर्माणप्रकारः
छन्दोगपरिशिष्टाद्युक्तः । तत्र सति संभवे ब्राह्मणेन, सधवया
ब्राह्मण्या वा निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । तदसंभवे ब्राह्मणीभिर्वि-
धवाभिः फन्धाभिश्च निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । संहतचतुरश्रु-
लिमूलेषु पणवत्या सूत्रमावेष्ट्य तत्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वट्टं
वलितं कृत्वा पुनरधोवृत्तं त्रिगुणीकृतं तत्सूत्रं नवतन्तुकं सम्प-
द्यते । तन्निरावेष्ट्य दृढग्रन्थि कुर्यात् । ग्रन्थिसम्पादनमन्त्रो
यथा—*ॐ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ।
तेनाग्नेनाप्यायस्व—इति (नारायणोपनिषदि उक्तः) । सिद्धे
मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति न्यायेन सम्पादिते ग्रन्थौ स्पृष्ट्वा पाठ
एव । एवं सिद्धं यज्ञोपवीतं कलशाद्युपरि ॐ भूर्भुवः स्वरोम् इति
संस्थाप्य ॐ यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामीति वदेत् । एतन्तइति-
प्रतिष्ठाप्य ॐ ॐ कारदैवत्याय प्रथमतन्तवे नमः ॐ अ-

* हे हृदयवर्तिन् अहंकार त्वं वायुरूपाणामिन्द्रियरूपाणां च
प्राणानां ग्रन्थिरसि परस्परमविश्लेषाय ग्रथनहेतुरसि । तादृ-
शस्त्वं रुद्र. देवतारूपः अन्तक. दुःखस्य विनाशको भूत्वा मा
मां विश मच्छरीरे प्रविष्टो भव । तेन मद्भुक्तेनाग्नेनाप्याय-
स्व मामभिवर्धय । उपवीतग्रन्थौ अहंकाररूपत्वाध्यासान्म-
न्त्रार्थसमन्वयः ॥

मिदैवत्याय द्वितीयतन्त्रवे नमः ॐ भग(नाग)दैवत्याय
 तृतीयतन्त्रवे नमः ॐ सोमदैवत्याय चतुर्थतन्त्रवे नमः
 ॐ पितृदैवत्याय पञ्चमतन्त्रवे नमः ॐ प्रजापतिदैवत्याय
 षष्ठतन्त्रवे नमः ॐ वायुदैवत्याय सप्तमतन्त्रवे नमः
 ॐ सूर्यदैवत्यायाष्टमतन्त्रवे, नमः ॐ सर्वादैवत्याय
 नवमतन्त्रवे नमः इति तन्त्रुदेवताः सम्पूज्य ग्रन्थित्रयाधिपान्
 हरिब्रह्मेश्वरान्सम्पूजयेत्-ॐ हरये नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ ईश्व-
 राय नमः ॐ यज्ञोपवीताकारस्थाधिपाय परब्रह्मणे नम इति च
 सम्पूज्य तदादाय ॐ आकृष्णेनेतिमन्त्रेण आदित्यं प्रदर्श-
 येत् । पुनः कलशोपरि संस्थाप्य अनामिकाया स्पृशन् अष्टोत्तर-
 शतकृत्वः मणवं, सकृद्वायवीं च जपेत् । ततः प्राणानाय-
 म्य ऋग्वक्त्रमन्त्रं जपन्दक्षिणहस्तेन स्पृशेत् । ततो दशकृत्वः
 सावित्र्या आपोहिष्टेत्यादिभिश्चाऽभिमन्त्रिताभिरद्भिः मिञ्चेत् ।

एवं संस्कृतं यज्ञोपवीतं धारयेत् शाखान्तरीयवक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण-(यज्ञोपवीतमिति परनेष्टी ऋषिः त्रिष्टुच्छन्दः लिङ्गोक्ता
 देवता श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानसिद्धये यज्ञोपवीतपरिधाने विनि-
 योगः) (यज्ञोपवीतमसीति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः यज्ञोपवीतं
 देवता यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः) ।

*ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यन्सहजं पुरस्ता-

*हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्रम् अहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चाम धारयामि ।
 पुरुषव्यत्यय भार्गवः । किंभूत-यज्ञोपवीतं यज्ञाय कर्मानुष्ठानार्थमुपवीतं
 रचितं, परमं पवित्रं तत्साधनत्वात्, प्रजापतेर्यन्सहजं पुरस्तात्सह-
 जम् आदौ प्रजापतिना धृतमित्यर्थं, आयुषे हितमायुष्यम्, अ-
 न्यं मुष्यं, शुभ्रं शुद्धम्, ईदृशं धृतं यज्ञोपवीतं तेजो यत् चा-
 स्तु तत्साधनं भूयादित्यर्थः । हेब्रह्मसूत्रं त्वं यज्ञोपवीतमसि अ-
 तस्त्वं त्वा यज्ञोपवीतेन रूपेणाहमुपनहामि यन्नामि । अहं यन्धनं
 दिवादिः ॥

त् । आयुष्यमग्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु
तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपन-
ह्यामि-एवं मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य
वामासोपरि निदध्यात् । अत्र आचमनद्वयं माणवकस्य पूर्ववत् ।
ततः प्रदाक्षिणमग्निं परीत्य ब्राह्मणादिः माणवकोऽग्नेः पश्चात्स्थित्वा
आचमनं कृत्वा स्वस्ववर्णोक्तम् ऐणेयादि+ चर्म वहिलोम यज्ञो-
पवीतवत्परिदध्यात् बक्ष्यमाणमन्त्रेण-(मित्रस्य चक्षुरिति धामदे-
वऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दः अजिनं देवता अजिनधारणे विनियोगः)

* ॐ मित्रस्य चक्षुर्द्रुणं यलीयस्तेजोयशस्वि स्थ-
विरं समृद्धम् । अनाहनस्यं वृषसनं जयिष्णु परीदं
व्वाज्यजिनं दधेऽहम्-इति मन्त्रेण ऐणेयं ब्राह्मणः, रौरवं
सत्रियः, मेपचर्म वैश्यः परिदध्यात् । अथाचार्यः पादादिकेश-
ललाट-घ्राणप्रमाणं तत्तद्वर्णोक्तं पालाशवैल्वौदुम्बरजातं दण्डं
तत्तद्वर्णाय माणवकाय तूर्णो प्रपच्छति । स च बक्ष्यमाणमन्त्रे-
णादत्ते (योमेदण्डइति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः दण्डो देवता
दण्डग्रहणे विनियोगः) ।

÷ ॐ यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्या-

* हे आचार्य वाजी अश्वान् अहमिमजिनमैणेयं परिदधे
धारयामि । कौटुशं-मित्रस्य देवस्य चक्षुस्तत्स्थानीयं, यलीयो
बलवत्तरं, धरुणं धारक, तेजोयशस्वि उभयसाधनं, स्थविरं
वृद्धं, समृद्धमृद्धिसाधनम्, अनाहनस्यम् अनाहनसे दितम् अना-
हनस्यम् । आहना इत्युग्रनाम । अनुग्रम् अतिमृद्धित्यर्थः । आहनम्-
शब्दाश्रय-पूर्वाद्धितार्थे ष्यञ् । वसनमाच्छादनं, जयिष्णु जय-
साधनं राक्षो मुनेश्च ॥ +योग्याजिनाभाधे कापांसं परिदध्यात् ।

÷ हे आचार्य यो दण्डः मे मर्त्यं परापतत् आभिमुष्येनागतः
कस्मात्कुप्रेत्यतआह-वैहायसोऽधिभूम्याम्-आकाशादुत्तमभूमौ प-

म् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय-
इति मतिगृह्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणोच्छ्रयति (उच्छ्रयस्वेति प्रजापति-
र्ऋषिर्यजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डोच्छ्रयणे विनियोगः)

* ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाहःहस
ऽआऽस्य यज्ञस्योद्वचः-इति ।

अथाचार्योऽङ्गिः स्वमञ्जलिमापूर्य्य तेन माणवकाञ्ज-
लिमापूरयति वक्ष्यमाणमन्त्रैः (आपोहिष्टेत्यादितिष्ठणां सिन्धुदीप
ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवताः माणवकाञ्जलिपूरणे विनियोग)

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभु मस्ता न ऽऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे १ यो घः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मानरः २ त-
स्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आ-
पो जनघथा च नः ३ इति ।

अथाचार्यो माणवकं मति सूर्य्यमुदीक्षस्वेति प्रैष द-
दाति । माणवकः सूर्य्यमुदीक्षमाणोऽञ्जलिस्थं जल सूर्य्याय
प्रक्षिप्पोर्ध्वाद्गुरादित्यमुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(तच्चक्षुरिति
दध्यद्द्वयर्ध्वेणऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरजग्निक्)छन्दः सूर्य्यो
देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोग)

ॐ तच्चक्षुर्ध्वहितम्पुरस्ताच्छुभमुचरत् । पश्येम श-

रापतम् । छान्दसात्वाद्वृद्धि । त दण्डमहमायुषे निर्दोषजीवनाय,
ब्रह्मण वेदप्रदणाय, ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोः कर्पतेजसे पुनरादद॥

* हे वनस्पते वृक्षाद्ययद्य दण्ड उच्छ्रयस्य उन्नतो भय । ऊर्ध्वो
भूत्वा मा माम अहस पापात् अस्य अनुष्ठायमानस्य यज्ञस्य उद्वच
उत्तमाया समाप्ति गताया ऋच आ समाप्तिपर्यन्त पाहि रक्ष ॥
य स म ष क १० ख इ

रदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्प-
त्रयाम शरदः शतमदीनाः स्पाम शरदः शतम्भूयश्च
शरदः शतात्—इति । अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणां सो-
परि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयमालभते वक्ष्यमाणमन्त्रे-
ण—(ममव्रतेन इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता
हृदयालम्भने विनियोगः) ।

ॐ मम व्रते ते हृदयन्दधामि मम चित्तमनुचित्तं
ते ऽअस्तु । मम व्वाचमेकमना जुषस्व बृहस्प-
तिष्ठा नियुनक्तु मह्यम्—इति ।

अथाचार्यो माणवकस्य साङ्गुष्टं* दक्षिणहस्तं गृहीत्वा “को-
नामासि” इत्याह । अमुकशर्माऽहं भोः इति ब्रह्मचारी प्रत्याह ।
पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति “कस्य ब्रह्मचार्यसि” इति ।
भवतः इति माणवको वदेत् । माणवकेन भवत इत्युच्यमाने—
(इन्द्रस्येति प्रजापति ऋषिर्यजुर्लिङ्गोक्ता देवता पाठे विनियोगः) ।

+ ॐ इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्य भिराचार्यस्तवाहमाचार्यं
स्तव अमुकशर्मन्—इति बटुनामान्तमुक्त्वा अथैनं भूतेभ्यः
परिददाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्रजापतयेत्वेति प्रजापतिर्ऋषिः
पद्यजृषि लिङ्गोक्ता देवताः रक्षणे विनियोगः) ।

÷ ॐ प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा

* साङ्गुष्टमित्येव युक्तः पाठः । आश्वलायनगृह्ये, हिरण्यके-
शिशुगृह्ये, गोभिलगृह्ये, शौतकस्मृतौ, हरिहरभाष्ये च तथैवोल्लेखात् ॥
निरङ्गुष्टमिति पाठो लेखकप्रमादात् ॥

+ हे कुमार त्वमिन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि भग्निराचार्यस्तवास्ति अह-
मपि तथाचार्योऽस्मि असावमुकशर्मन् इति कुमारनामग्रहणम् ॥

÷ हे कुमार अरिष्ट्यै रक्षायै त्वा त्वां प्रजापतये परिददामि ।

सवित्रे परिददाम्पद्भ्यस्त्वौपथीभ्यः परिददामि
 व्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामि त्विश्वेभ्यस्त्वा भू-
 तेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददा-
 म्यरिष्ट्यै—इति ।

अथ कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं परीत्य आचार्यस्योत्तरत-
 उपविशति । अथाचार्यो ब्रह्मोपवेशनादि वरासादनान्तं कृत्वा
 भिक्षापात्रमुपकल्प्य पवित्रकरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा
 द्रव्यदेवताभिधानं करोति । अघेहामुकोऽहम् अस्य वटोरुपनय-
 नकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं,
 व्यायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणश्च सवितारं
 त्विष्णुं त्विश्वान्(देवान्)मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं,
 स्विष्टकृतञ्चाज्येन यक्ष्ये ।

(पित्रादेरन्यस्य वृतस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः
 “एतद्धोमद्रव्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं अंतत्सद्यथादै-
 वतमस्तु न मम”इति त्यागमपि पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ततः समुद्भवनामानमग्निम् अँएतन्त इति अँभूर्भुवः स्वःसमु-
 द्भवनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य ततोऽग्नेःपूजनम्
 अघेहामुकोऽहम् उपनयनकर्माद्ब्रह्मोमकर्मणि समुद्भवनामाग्नेः
 पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य अँचत्वारिंशद्वा इति ध्यात्वा अग्निं-
 प्रज्वलितमित्पादिना गन्धादिभिः समूज्य रेखापूजनं जिह्वापूज-
 नं च कृत्वा आधाराद्याश्चतुर्दशाहुतीः ब्रह्मणाऽन्वारब्धे जुहुयात्—

अँप्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम इति मन-
 सा, अँइन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय न मम । अँअग्नेये स्वाहा—

एतन्मन्त्रेणैव योऽन्यम् । विश्वेभ्यो भूतेभ्यः पृथिव्यादिपञ्चमूतेभ्यः,
 सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यर्पानरुत्तयम् ॥

इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सोमाय न मम—इत्याधारावाज्यभागौ च हुत्वा (व्याहृतीनां प्रजापतिकृ-
पिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुमूर्या देवताः उ-
पनयनहोमे विनियोगः) ॐ भूः स्वाहा-इदमग्नये न मम ।
ॐ भुवः स्वाहा-इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा-इदं
सूर्याय न मम । त्वं नोऽअग्ने, सत्त्वं नोऽअग्ने इत्पनयोर्वा-
मदेव ऋपिस्रिष्टुच्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते उपनयनहोमे
विनियोगः) ।

ॐ त्वं नोऽअग्ने व्वरुणस्य विवशान्देवस्य हेडो
ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वहितमः शोशुचा-
नो विवश्वा द्वेषां॑सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इद-
मग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअ-
स्याऽउपसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुणं रराणो
व्वीहि मृडीकं सुहवो नऽएधि-स्वाहा-इदमग्नीव-
रुणाभ्यां न मम । (अयाश्चाग्नेइति वामदेव ऋपिस्रिष्टुच्छ-
न्दः अग्निर्देवता उपनयनहोमे विनियोगः)

ॐ अयाश्चाग्ने ऋनभिशस्तिपाश्च सत्यमित् त्वम-
याऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्पया नो धेहि भे-
षजं॑ स्वाहा-इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेव-
ऋपिस्रिष्टुच्छन्दो व्वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) म-
रुतः स्वर्काश्च देवताः उपनयनहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पा-
शा विवतता महान्तः । तेभिर्नोऽअय सवितोत
विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं

व्वरुणाय सवित्रे विवष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्वाः
स्वर्केभ्यश्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषत्रयपिस्विष्टुष्टन्दः
व्वरुणो देवता उपनयनहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदद्याधमं ष्वि मध्यमं
अथाय । अथा व्वयमादित्य व्वते तवानागसो ऽअदि-
तये स्याम-स्वाहा-इदं व्वरुणाय न मम ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्न-
ये स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

इत्थमाज्याहुतिहोमं संस्रवप्राशनं मार्जन-पवित्रप्रतिपत्ति-
प्रणीताविमोक्षांश्च विधाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तत्र संकल्पः-
अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुरुशर्मणोऽस्य कुमारस्य उपनयना-
होमकर्मणः सादृगुण्वार्यम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं
ससुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्पददे इति दद्यात् ।

अथाचार्यो बह्वं शिक्षयति—यथा “ब्रह्मचार्यसि” इ-
त्याचार्यो वदेत् । “असानि” इति वदुः । “अपोऽशान”
इत्याचार्यः । “अशनानि” इति वदुः । “कर्म कुरु”
इत्याचार्यः । “करवाणि” इति वदुः । “मा दिवा सुपु-
थाः” इत्याचार्यः । “न स्वपानि” इति वदुः । “व्याचं यच्छ”
इत्याचार्यः । “यच्छानि” इति वदुः । “समिधमाधेहि” इत्या-
चार्यः । “आदधानि” इति वदुः । पुनः “अपोऽशान” इत्या-
चार्यः । “अशनानि” इति वदुः । (मैपा व्याख्याताः ७१-७२)

अथ दैवज्ञयोधिते दीक्षालग्रे लग्नदानं कुर्यात्—अद्ये-
हामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य सान्वित्रीग्रहणलग्नात् अमुक-
स्थानस्थितैः अमुकग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा शुभफलमाप्तये

ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयीभूतं द्रव्यं वा दैवज्ञाय
अन्यत्राह्मणेभ्यश्च दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति ।

(अत्र ताम्रादिपात्रस्थिततण्डुलेषु सुवर्णरजतान्यतरशलाक-
या गणेशं, कुलदेवतां, प्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्र्यक्षराणि च लि-
खित्वा तत्पूजनं संस्कारगणपत्यादायुक्तम् । गदाधरनृसिंहा-
दिभिर्नोक्तम् । नचास्मद्देशेषु प्रचलति) ।

अथास्मै दक्षिणकर्णे पूर्वाभिमुखो गुरुः विश्वामित्रदृष्टां गा-
यत्रीछन्दस्कां सवितृदैवतां तत्सवितुरिति ऋचं प्रणवव्याहृतिपू-
र्विकामुपादेशेदुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय, पुष्पमालादि-
भिर्गुरुमभ्यर्च्य श्रीफलादिकं समर्प्य “अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहं
भो अभिवादये” इत्युक्त्वा कर्णो-स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां
गुरोः पादौ गृहीत्वा कृतशिरोनमनाय, गुरुं समीक्षमा-
णाय स्वयं गुरुणाच समीक्षिताय । दक्षिणतस्तिष्ठत
आसीनाय वा इति पक्षान्तरम् । (प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिः देवी
गायत्री छन्दः परमात्मा देवता । व्याहृतीनां प्रजापतिऋषिः
गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः । तत्सवि-
तुरिति विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता सर्वेषां
माणवकोपदेशने विनियोगः) इत्यार्षादिकं स्मृत्वा शङ्खादि-
रचे जायमाने वाससाऽऽच्छादनं कृत्वा (आश्वला० स्मृ०)
प्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं प्रथमं पच्छो ब्रूयात् । तद्यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यम्—इति प्रथमं पादं
श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् । ततः, भर्गो देवस्य धीम-
हि—इति द्वितीयं पादं श्रावयित्वा तमपि यथाशक्ति वाचयेत् ।
ततः, धियो यो नः प्रचोदयात्—इति तृतीयं पादं श्राव-
यित्वा यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततो द्वितीयवारम्—ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि—इति अर्धर्चं श्रावयित्वा यथाशक्ति
वाचयित्वा, धियो यो नः प्रचोदयात्—इति द्वितीयमर्धर्चं
श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततः तृतीयवारम् ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्—
इति सर्वा गायत्रीं श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् * इति ।

सत्रियाय बृहस्पतिदृष्टां त्रिष्टुच्छन्दस्कां सवितृदेवतां देवस-
वितरित्यादिकामृचं व्रूयात् (य. सं. १।१) । यथा ॐ देव सवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतं नः पुनातु व्वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु—
इति । वैश्याय श्यावाश्वदृष्टां जगतीछन्दस्कां सवितृदेवतां विश्वा
रूपाणीति ऋचं (य. सं. १२।३) व्रूयात् । ॐ विवश्वा रूपा-
णि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
विव नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुपसो विव-
राजति—इति । सर्वेभ्यो वा गायत्रीच्छन्दस्कामेव पूर्वो-
क्तामुपदिशेदिति पक्षान्तरम् ।

ततो ब्रह्मचारी स्वाचाट्याय समाचारात् अस्मिन्नवसरे
गुरुदक्षिणां दद्यात् । अघेह अमुकराशिरमुकशर्मा अमुकवर्मा

* अत्र प्रथमं पादमात्रम्, द्वितीयवारम् अर्धर्चमात्र, तृतीय-
वारं सर्वा सावित्रीमुपादेशेत्—इत्युल्लेखस्तु “पञ्चोऽर्धर्चश” इति
गृह्यसूत्रस्थवीप्सार्थकशस्त्रत्ययविरोधात्, तदीयसर्वभाष्यविरो-
धात्, त्रिवारं गायत्रीमुपादेशेत् इत्यक्षरस्वारस्यविरोधात्, हि-
रण्यकेशिगृहे स्पष्ट त्रिवार सपूर्णगायत्रीपाठविरोधात्, सकल-
शिष्टाचारविरोधाच्चासङ्गत एवेति बोध्यम् ॥

अमुकगुप्तो वा अहं कृतैतद्गायत्रीग्रहणकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं
सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेण। चार्याय तुभ्यमहं सम्पददे इति सङ्कल्प्य
गुरोः पादयोः प्रणिपत्य समर्पयेत् । गुरुरप्याशीर्भिराभिनन्दयेत् ।

ऋततो ब्रह्मचारी कालोपस्थितां मध्याह्नसन्ध्यामुपासीत ।
यावद्देवोपदेशो न तावत्सन्ध्यादिकं न च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वे कर्म समाचरेत् ॥ इति जै. वचनात् ।

अथ उपनयनाग्री समिदाधानं कुर्यात् । तत्रोपयुक्तानि वस्तू-
न्यासादयेत्—इन्धनं काष्ठरूपं गोमयपिण्डरूपं वा मधुक्षणार्थं पञ्चधा
विभक्तम्, पर्युक्षणार्थमुदकम्, समिधस्त्रिः, संधुक्षणपर्युक्षणार्थं
पुनरिन्धनव्यारिणी । ततो ब्रह्मचारी अग्नेः पश्चादुपनिश्य प्रथमतो
ऽग्निं वक्ष्यमाणैः पञ्चभिर्भन्त्रैः पाणिना परिसमूहति (सन्धुक्षयति)
(अग्नेसुश्रवइत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिः पञ्च यजूंषि अग्नि-
देवता परिसमूहने विनियोगः) ।

+ॐ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुरु इत्येकं काष्ठं गोम-

* गायत्र्युपदेशानन्तरमपि अधीत्यानिराकरणं (पारस्करगृह्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चदश्यां कण्डिकायामन्ते उपदिष्टं) कर्तव्यत्वेन
ऋचिर्पुस्तके निर्दिष्टम् । तदत्रानावश्यकमित्यथो लिख्यते ।

अधीत्यानिराकरणं कारयेत् । यथा—अथातोऽधीत्याधीत्यानिराक-
रणम्—प्रतीकम्मे द्विचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्याम्भूरि
शुश्रुवे, मा त्वस्हार्षीः श्रुतम्मायि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि, ब्रह्मणः
प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरासि शान्तिरस्यनिराकरणमसि,
ब्रह्मकोशम्मे दिवश, व्याचा त्वा पिदधामि व्याचा त्वा पि-
दधामि, स्वरकरणरुण्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्म-
यि भवतु, आप्यायन्तु मेऽङ्गानि द्वाक् प्राणश्चक्षु श्रोत्रं यशो
बल, यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐ । इति षड्
धाचयेत् । एतदधीत्यानिराकरणं नाम ॥

+हे अग्ने हे सुश्रवः शोभमकीर्त्तं मा मां सुश्रवमं सुकीर्त्तिं कुरु ।

यपिण्डं वाऽग्नौ प्रक्षिप्य, ॐ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा
ऽअसि २ इति द्वितीयम्, ॐ एवमां सुश्रवःसौश्रवसं
कुरु ३ इति तृतीयम्, ॐ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा
ऽअसि ४ इति चतुर्थम्, ॐ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य नि-
धिपो भूयासम् ५ इति पञ्चमं प्रक्षिपेत् । इत्यग्निं परिसमुह्य तत
उपकल्पितोदकेन प्रदक्षिणमग्निम् ईशानायुत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्यो-
त्थाप्य अप्रथ इति श्लेषभाषणमन्त्रेणाग्नौ समिधमादधाति ।

(अग्नयइति प्रजापतिर्मुपिराकृतिश्छन्दः समिधेवता समि-
दाधाने विनिषोगः) । घृताक्तामेकां समिधं गृहीत्वा—

ॐ अग्नये समिधमाहाप्यं बृहते जातवेदसे । यथा त्व-
मग्ने समिधा समिद्धसऽएवमहमायुषामेधया वर्चसा
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममा-
चाप्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्प्यशस्वी ते-
जस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहा—इत्यनेन

किञ्च हे सुश्रवोऽग्ने यथा येन प्रकारेण त्वं सुश्रवा असि एवं गुणा-
धानेन मां सुश्रवःसौश्रवसं सुश्रवस्तु सुकीर्त्तिषु मध्ये सौश्रवसं
उत्तमकीर्त्तिं कुरु । स्वार्थेऽण् । अपि च हे धाने यथा देवानां यज्ञस्य
विष्णोर्यां निधिपा असि तद्भागरक्षोऽसि एवमहमपि मनुष्याणां
वेदस्य मनुजैरधीयमानस्य वेदस्य निधिपो रक्षको भूयासम् ॥

हे देवाः इमां समिधमभ्ये तदयंम् आहाप्यम् आहृतधानस्मि ।
किंभूताय गृहते पूर्णाय जातवेदसे जातधनाय । वेद इति धनताम । हे
ऽग्ने यथा समिधा जातावेकवचनम् समिध्यसे क्षीतो भवसि, एव-
महमायुरादिना समिन्धे दीप्ये । न केवलमहमेव किन्तु ममाचार्यो-
जावपुत्रोऽस्तु अहं तत्प्रसादान्मेधावी अनिराकरिष्णुर्गुरुपादिष्टे-
दाद्यविस्मरणशीलो ब्रह्मवर्चसी याजनादिप्रभावयुक्तश्च भूयासम् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥

अग्नौ आदध्यात् । अनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां तृतीयां च समिधम् आदध्यात् । ततस्तूष्णीमुपविश्य पूर्ववत् अग्नेसुश्रव इत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः इन्धनप्रक्षेपेण परिसमूहनम्, उपकल्पिताभिरद्भिः प्रदक्षिणं पर्युक्षणं च विधाय तूष्णीं हस्तौ प्रतप्य बक्ष्यमाणैः मुखं विमार्ष्टिं (ललाटादि चिबुकान्तं प्रोज्छति) यथा (तनूपाऽअग्नेइत्यादीनां बृहद्देवा ऋषयः यजुश्छन्दोऽग्निर्देवता मुखविमार्जने विनियोगः) ।

ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ॐ आयुर्द्वाऽअग्नेऽस्यायुर्मं देहि २ ॐ वृष्योदा ऽअग्ने ऽसि वृष्यो मे देहि ३ ॐ अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्मऽआपृण ४ * ॐ मेधां मे देवः सविता-आदधातु ५ ॐ मेधां देवी सरस्वती-आदधातु ६ ॐ मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ७ इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाच्चिबुकपर्यन्तं मुखं प्रोज्छति । (अङ्गानीत्यादीनां प्रजापतिर्य. लिं. अङ्गाप्यायने) ।

+ ॐ अङ्गानि च मऽआप्यायन्ताम्-इति बाहुभ्यां शिरस आपादं सर्वाङ्गमालभ्य जपति । ॐ व्वाक्च मऽआप्यायन्ताम्-इति मुखम् । ॐ प्राणश्च मऽआप्यायताम्-इति नासिकारन्ध्रे युगपत् । ॐ चक्षुश्च मऽआप्यायताम्-इति नेत्रे युगपत् । ॐ श्रोत्रं च मऽआप्यायताम्-इति दक्षिणवामे श्रोत्रे

* देवो दीप्यमानः सविता सूर्यो मे मेधाम्-आदधात्विति विपरिणम्य योजनीयम् । तथा देवी सरस्वती मे मह्य मेधामादधातु । देवौ पुष्करस्त्रजौ सुरर्णकमलमालिनौ मे मह्यं मेधां धारणबुद्धिमाधत्ताम् । एतानि सप्त कर्माणि ।

+ मे ममाङ्गानि करचरणदीन्याप्यायन्तां सुखं तिष्ठन्तु । घाह्मआप्यायता प्राणो म आप्यायतामितिक्रियाविपरिणामेन पणमन्त्रा बन्धतेत्याः ॥

क्रमेण मन्त्रावृत्त्या । ॐ षशो बलं च मऽआप्पायताम्
इति वाहू परस्परव्यत्यासेन । बाहोर्वलाधिष्ठानत्वात् । अद्वाल-
म्भनिमित्तक उदकस्पर्शः । ततः स्रुवमूले अग्नेर्भस्म ऐशान्या
गृहीत्वा दक्षिणानामिक्रिया ललाटादिषु तेन भस्मना त्र्यायुषं
तिलकं कुरुते—(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दोऽग्निर्दे-
वता त्र्यायुषकरणे विनियोगः) ।

ॐ त्र्यायुषं मदग्नेः—इति ललाटे । ॐ रुद्रेष्वस्य त्र्यायु-
षम्—इति ग्रीवायाम् । ॐ षष्टेवेषु त्र्यायुषम्—इति दक्षिणांसे ।
ॐ तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि ।

अथान्यभिवादनम्—अग्ने स्वाभिवादये अमुकगोत्रो ऽमुक-
प्रवरो यजुर्वेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं भोः इति ।
ततो गुरुम् “अभिवादये अमुकगोत्रो ऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गता-
ऽमुकशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं भोः” इति वाक्यमुक्त्वा
कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादं वापेन वामं गृहीत्वा
शिरसाऽभिवादयेत् । अभिवादितो गुरुश्च “आयुष्मान्भव सौम्या-
मुकशर्मन्” इत्याशिषं दद्यात् । इति गुरुवन्दनं विधाय अथा-
न्यान्यभिवादयेत् । ते च विद्यावपस्तपोवृद्धा अभिवाद्याः ।

तत्र स्मृतयः—

ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहामिति भुवन् ।

मातुलाथ पितृव्याथ श्वधुरास्तत्त्रिपस्तपा ।

प्रत्युत्थायाभिवाद्याः स्युर्ज्येष्ठभ्रातर एव च ॥

गुरुर्माता स्तन्यदात्री पित्रादित्रयमेव च ।

अन्नदाता भयत्राता मन्त्रविद्योपदेशकः ॥

एते नित्याऽभिवाद्याः स्युः सपत्नीकाः शुभार्थिना ।

विषोष्य तूपसद्वाद्या ज्ञातिसम्बन्धिर्यापितः ॥

विमोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेवच ॥

अथाभिवादनानर्हाः—

उदक्थां सूतिकां नारीं भर्तृर्णीं गर्भघातिनीम् ।

पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ॥

नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाऽभिवादयेत् ॥

जपयज्ञस्थलस्थं च समिन्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।

शूद्राभिवादाने तु त्रिरात्रेण । इत्यभिवादनम् ॥

अत्रावसरे नव्यपीतवस्त्रनिर्मिताववियुक्तां स्यूतौ दाक्षिणांसे
निधाय कुक्षिपृष्ठकदेशवलम्बितौ कृत्वा दण्डं गृहीत्वा ब्रह्मचारी
भिक्षार्थं गच्छेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—(अ.१।श्लो.२९।३०)

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ इति ।

सूत्रं च—“भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत, भवन्मध्यां
जन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः, तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः, षट् द्वादशा-
परिमिता वा, मातरं प्रथमामेक” इति ।

तत्र पूर्वं मातरम् “भवति भिक्षां देहि मातः” इति
ब्राह्मणो याचेत । “भिक्षां भवति देहि मातः” इति

राजन्यः । “देहि भिक्षां भवति मातः” इति वैश्यः । अन्यां प्रति भिक्षणे मातः इति न वाच्यम् । पुरुषं प्रति भिक्षणे “भवन् भिक्षां देहि” इति वाच्यम् । तत्र “भवान् भिक्षां ददातु” इत्येवं प्रयोगोऽपि केषांचित् । माता तण्डुलान् सफलान् सोहालिकादि-पक्वान्नसहितान् सुवर्णादिधातुपात्रे वंशपात्रे वा निधाय भिक्षां दद्यात् । सति सम्भवे रत्नादिभिक्षां च दद्यात् । “सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत्” इति संस्कारप्रकाशे शौनकवचनात् । ब्रह्मचारी दत्तां भिक्षां ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य आचार्य्याय निवेदयेत् । भोगुरो इयं भिक्षा मया लब्धा इति निवेद्य आचार्य्यानुज्ञया आत्मभोजनार्थं स्वीकुर्यात् । भिक्षालब्धं द्रव्यादिकं पित्रादिः ब्राह्मणेभ्यो विभज्य समर्पयतीति पर्वतीय-समाचारः । इति भिक्षाचरणम् ॥

अत्रावसरे केचित् मध्याह्नसंध्यां कारयन्ति ॥

अनाश्रमस्थितिप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्राथम्येऽपि चित्तापेक्षया ब्रह्मचर्यव्रतलोपप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्राथम्येऽपि चित्तस्य गुरुत्वात् यथाविधिभिक्षाचरणादिनियमानामद्यत्वे एकस्मिन्नपि दिने दुःशक्तत्वं मन्यमानैरभियुक्तैः “सावित्रीग्रहणादूर्ध्वं तद्दिने वा चतुर्थके । तृतीये द्वादशे वाऽपि वत्सरे व्रतमुत्सृजेत्” ॥ इति संस्कारभास्करोक्तकारिकावचनाश्रयणेन प्रथितस्य “उपनयनदिने एव वेदारम्भपूर्वकं समावर्तनम्” इति पक्षस्याश्रयेण समावर्तनस्यानुष्ठास्यमानत्वात्कालापकर्षं कृत्वा ब्रह्मचारी सायंसन्ध्यामुपास्य उपनयनाप्रायेण पूर्ववत्समिदाधानं कृत्वा अभिवादनं कुर्यात् ।

ततो होमदक्षिणा-अग्नेहामुकोऽहम् अमुकराग्रेः पुत्रस्यो-पनयनाद्गोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं सुवर्णं वररूपेण

आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे ॐ तत्सत् इति कर्मोपदेशकाया-
चार्यायै दत्त्वा आशिषं प्रतिगृह्णीयात् ।

(पञ्चाशन्मेखलाविधौ इति यज्ञपाठार्थपरिशिष्टवचनात्) अद्येह
कृमस्पास्य पुत्रस्योपनयनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं पञ्चाशतं
पथाशक्तिं वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य समुद्भ-
वनामानमग्निं सम्पूज्य विसृजेत् ॥

अक्षारालवणाशनादयो नियमास्त्रिरात्रमनुष्ठेयाः, दण्डधा-
रणादयो यावद्ब्रतमनुष्ठेयाश्च सूत्रव्याख्यावसरे उपात्ता व्या-
ख्याताश्च तत्रैवेति तत एवावगन्तव्याः (७८) । उपनयनदिने
समावर्तनपक्षे बहवोऽनुपयुक्ता इति नात्र पुनः प्रदर्श्यन्ते ।
केचन अनृतवर्जनादय आवश्यका अपि पिष्टपेषणभिया नोपा-
त्तास्तत उद्धृत्य श्रावणीयाः ॥

इत्युपनयनम् ॥

(११) अध वेदारम्भः ॥

अध्ययनारम्भस्तु प्रथमं स्ववेदस्यैव कार्य्यः ।

तदाह संस्कारप्रकाशे वसिष्ठः—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कार्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ।

एवमध्ययनं कुर्वन् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

सपरिवृंहणः साङ्गः । यो वेद इति यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।

वेदशब्देन स्वशाखामात्रम् ।

वेदारम्भस्तुपनयनानन्तरं कार्यः । तत्र योगियाज्ञवल्क्यः—
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचाराँश्च शिक्षयेन् इति ॥

अथ प्रयोगः ।

आचार्यो वेदारम्भवेदीसमीपगत्योपविश्याचम्य गणेश
दीन् नमस्कृत्य पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं विधाय अर्घ्यं सं-
स्थाप्य ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
अग्नेहेत्यादि सं. अमुकाराशेरस्य वटोः यजुर्वेदादिक्रमेण वेदारम्भं
करिष्ये इति प्रतिज्ञाय द्रव्यदेवताभिधानं करोति—अग्नेह अस्य-
वटोः वेदारम्भकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सो-
मम्, अन्तरिक्षं, वायुं, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, पृथिवीम्, अग्निम्, ब्रह्मा-
णं, छन्दाँसि, दिवं, सूर्यं, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, दिशः, चन्द्रमणं,
ब्रह्माणं छन्दाँसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, मदस-
स्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अप्रीवरुणीं,
अग्निवरुणीं, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्)
मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, स्वितृकृतं चाग्नेनाहं यक्ष्ये ।

(वृत्तस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः “इदमाग्यं तन-
हेवतायै मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मय इति न्यागं
पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ॐ एतन्तइत्यादि प० ॐ भूर्भुवः स्वः हरिनामाग्ने सृष्ट-
तिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य अयाग्नेः पूजनम् ।
अग्नेहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुरारागम्य वटोः वेद ॥
रम्भहोमकर्मणि हरिनामाग्नेः पूजनं करिष्ये इति मन्त्रेण गुरु-
तद्देवाग्निरिति मन्त्रेण नाममन्त्रेण च ध्यानावाहनामनन्तरं ततो-
दिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेतोपूजनं त्रिहापूजनं च ॥

ब्रह्मचारिणमग्नेः पथात् स्वस्योत्तरतः समुपवेश्य दक्षिणं
जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा—
इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा—
इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम ।
ॐ सोमाय स्वाहा—इदं सोमाय न मम ॥

अन्वारम्भं त्यक्त्वा अथ यजुर्वेदाहुतयः—ॐ अन्त-
रिक्षाय स्वाहा—इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे
स्वाहा—इदं वायवे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—
इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो
न मम ॥

अथ ऋग्वेदाहुतयः—ॐ पृथिव्यै स्वाहा—इदं पृथिव्यै न
मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—
इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दो-
भ्यो न मम ॥

अथ सामवेदाहुतयः—ॐ दिवे स्वाहा—इदं दिवे न मम ।
ॐ सूर्याय स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—इदं
ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथथर्ववेदाहुतयः—ॐ दिग्भ्यः स्वाहा—इदं दिग्भ्यो न
मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा—इदं चन्द्रमसे न मम । ॐ ब्रह्मणे
स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं
छन्दोभ्यो न मम ॥

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः—ॐ प्रजापतये स्वा-
हा—इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा—
इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा—इदं
ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा—इदं श्रद्धायै न मम ।

ॐ मेधायै स्वाहा—इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा—
इदं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा—इदं
मनुमतये न मम* ॥ ब्रह्मणाऽन्वारब्धः—(व्याहृतीनां प्रजा-
पतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अप्रिवायुसूर्या
देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ भूः स्वाहा—इदमप्रये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं
व्वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । (त्वं नो-
ऽअग्ने, सत्वं नो अग्ने इत्यनयोर्वाग्मदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नी-
वरुणौ देवते वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नो ऽअग्ने व्वरुणस्य विव्रान्देवस्य हेष्टो
ऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो व्वाहितमः शोशुचानो
विवश्वा द्वेषाँसि प्रमुमुग्धयस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरु-
णाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअ-
स्या ऽउपसो व्व्युष्टौ । अवघक्ष्व नो व्वरुणं रराणो
व्वीहि मृडीकं सुहवो न ऽएधि—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (अयाश्चाग्ने इति वाग्मदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अ-
ग्निर्देवता वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाश्चाग्ने ह्यनभिश्शस्तिपाश्च सत्यमित् त्वम-
या ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो घेहि भे-

* प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयः तन्त्रेणैव होतव्या, ननु प्रति-
वेदं पृथक्पृथगिति सूत्रव्याख्यायां निरूपितम् (८५) । एतासां सप्ता-
हुतीनां प्रतिवेदं पृथगुल्लेखस्तु उपाकरणसूत्रस्थसकलभाष्यविरोधात्
संस्कारनृत्तिहादिसकलपद्धतिविरोधात् प्राचीनलिखितपद्धतिविरो-
धाद्यासंगत एवेति घोष्यम् ॥

पृजं स्याहा-इदमग्नये न मम । (युतेशतमिति वामदेवक्र-
पिस्रिष्टुच्छन्दो ववरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः
स्वर्काश्च देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञिधाः पाशा
वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत वि-
ष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं ववरु-
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्य-
श्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषक्रुपिस्रिष्टुच्छन्दः ववरुणो
देवता वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यम-
ं श्रधाय । अथा ववयमादित्य व्रते तवानागसो
ऽअदितये स्याम—स्वाहा—इदं ववरुणाय न मम ।
ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । संस्रवप्राशनम्,
मुखमार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः । ब्रह्मणे पूर्णपात्र-
दानम् । तत्र सङ्कल्पः—अघेहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य
वेदारम्भाङ्गहोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूरणार्थं च इदं
पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्पददे इति दद्यात् । ब्रह्माच
अक्रन्कर्मैति मन्त्राशियं दद्यात् ।

अथ ब्रह्मचारी—

“आदौ गणपतिं चेष्ट्वा संपूज्य च सरस्वतीम् ।
गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्याः सर्वाः समारभेत्” ॥

इति संस्कारप्रकाशे सङ्ग्रहवचनात्,

“प्राशनादिविमोकान्ते कृत्वा विघ्नेशपूजनम् ।
सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वाविद्यां पूजयेत्ततः” ॥

इति कारिकावचनाच्च प्रथमं गणेशादीन् पूजयेत् ॥
 तद्यथा अद्यहामुक्तोऽहम् वेदारम्भकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन गणेशा-
 दीनाम् आवाहनस्थापनपूजनानि करिष्ये इति स. ताम्रस्था-
 ल्यादौ दध्यक्षतान्गृहीत्वा उत्तरवृद्ध्या स्थापयेत्—ॐ भूर्भुवः स्वः
 गणेश इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इह तिष्ठ । ॐ भूर्भुवः स्वः
 विष्णो इहा० ॐ भूर्भुवः स्वः सरस्वति इहा० ॐ भूर्भुवः स्वः
 लक्ष्मि इहा० ॐ भूर्भुवः स्व. स्वाविद्ये इहा० एत-तइतिप्रतिष्ठाप्य
 नाममन्त्रेण ध्यानादिनीराजनान्त सम्पूज्य गुरु च गन्धपुष्पादि-
 भिरभ्यर्च्य पूर्ववत्पादोपसङ्ग्रहणं कुर्यात् । गुरुश्च ततो ब्रह्मचारिणं
 यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तद्यथा अग्रेरुत्तरता ब्रह्मचारिण-
 मुदङ्मुख माङ्मुख वा प्राग्ग्रेषु कुशेषूपवेश्य स्मार्त्ताचमन-
 प्राणायाम ब्रह्माञ्जलिं च कारयित्वा मणवमहाव्याहृतिपूर्वा-
 गायत्रीं पाठयित्वा स्ववेदारम्भं कुर्यात् ।

तत्र (ॐ इषेत्वादिस्वप्नब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीपुरुषस्य वाजस-
 नेयकस्य यजुर्वेदाग्नायस्य विवस्वान्क्रुपिर्गायत्र्यादीनि सर्वा-
 णिच्छन्दासि सर्वाणि यजूषिः लिङ्गाक्ता देवता स्वाध्याया-
 ध्ययने विनियोगः) ॐ हरि ॐ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्स. ॐ इषे
 त्वोर्जं त्वां व्यापयस्थ देवो वं सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठ-
 तमाय कर्मणः ऽआप्यायध्वमघ्न्याऽइन्द्राय भागम्
 प्रजावतीरनमीषा ऽअयक्ष्मा मावंस्ते न ऽईशान्माघ-
 शंसो ध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौ स्यात् यहीर्यर्जमानस्य
 पशून्पाहि १ वसो. पवित्रम् इति स्वल्पारम्भं कारयित्वा
 अध्यायादीन्मूयात् ।

ॐ कृष्णोऽसि. २ ॐ सामिधाऽग्निम्. ३
 ॐ एदम. ४ ॐ अग्नेस्तनूः. ५ ॐ देवस्य त्वा. ६
 ॐ वाचस्पतये. ७ ॐ उपयामगृहीतोऽसि ८ ॐ
 देव सवितः. ९ ॐ अपोदेवाः १० ॐ युञ्जानः प्रथमम्.
 ११ ॐ ईशानोरुक्चमः. १२ ॐ मयि गृह्णामि. १३ ॐ
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः. १४ ॐ अग्ने जातान्. १५
 ॐ नमस्ते. १६ ॐ अश्मन्नुज्जम्. १७ ॐ व्याजश्च.
 १८ ॐ स्वाक्षीन्त्वा. १९ ॐ क्षत्रस्य योनिः. २०
 ॐ इमम्मे. २१ ॐ तेजोऽसि. २२ ॐ हिरण्यगर्भः सम्.
 २३ ॐ अश्वस्तूपरः. २४ ॐ शादन्दाद्भिः. २५ ॐ अ-
 ग्निश्च. २६ ॐ समास्त्वा. २७ ॐ होता यक्षत् २८
 ॐ समिद्धोऽअञ्जन्. २९ ॐ देव सवितः. ३० ॐ स-
 हस्रशीर्षा पुरुषः. ३१ ॐ तदेव. ३२ ॐ अस्याज-
 रासः. ३३ ॐ यज्जाग्रतः ३४ ॐ अपेतः । जलस्पर्शः
 विष्णोर्वा स्मरणम् ३५ । ॐ ऋचं वाचमं. ३६ ॐ देव-
 स्य त्वा. ३७ ॐ देवस्य त्वा. ३८ ॐ स्वाहा प्राणे-
 भ्यः ३९ ॐ ईशावांस्यम् ४०

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । यो-
 ऽसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् ॐ तन्म्रह्मम् ४०

ॐ व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्रा-

इ तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति तन्नदप ऽउपस्पृशत्वमेध्यो
 वै पुरुषो यदन्तं वदति तेन पूतिरन्तरतो मे-
 द्या वा ऽआपो मेद्व्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति
 पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति
 तस्माद्वा ऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥ सोऽग्निमेवाभी-
 क्षमाणो व्रतमुपैति ।

ॐ प्राश्नीपुत्रादासुरिद्यासिनः। प्राश्नीपुत्र ऽआसुरा-
 यणादासुरायणऽआसुरेरासुरिर्ष्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य-
 ऽउद्दालकाद्दुद्दालकोऽरुणादरुण ऽउपवेशेरुपवेशिःकुश्रेः,
 कुश्रिर्वाजश्रवसो, वाजश्रवा जिह्वावतो वाद्ध्योगा-
 जिह्वावान्वाद्ध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो
 हरितात्कश्यपाद्दरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपा-
 च्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्निधुरेः, कश्यपो नैधुरिर्वा-
 चो, वागम्भिण्या, ऽअम्भिण्यादित्याद्, आदित्यानी-
 मानि शुक्लानि यजूंषि व्याजसनेयेन याज्ञवल्क्ये-
 नाख्यायन्ते २ इत्येवं यजुर्वेदारम्भं परिसमापयेत् ।

(अथ ऋग्भेदादिमन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिर्गायत्री छन्दो-

० इदं पूर्वान्वयि । प्राश्नीपुत्र आसुरायणादिपारम्भ्य आ-
 समाप्ति प्रथमान्तयोष्य शिष्य, पञ्चम्यन्तयोष्य आचार्य । पि
 पां लेभे इत्यप्याहार्यम् । तथा च प्राश्नीपुत्र आसुरायणाद्विषां
 लेभे इत्यादिर्याक्यार्थं । एष सर्वत्र यशोक्तेषु द्यापयान शेषम् ॥

ऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः)

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्—इति ऋग्वेदारम्भः ।

(अथ सामवेदादिमन्त्रस्य गौतम ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्दे-
वता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ॐ अन्नं आपो हि वीतये-
गृणानो ह्येदातये । निहोता सत्सि धीहिपि ॥ इति
सामवेदारम्भः ।

(शभोदेवीरिति अथर्ववेदादिमन्त्रस्य दध्यह्नाधर्वणऋषि-
र्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ॐ शन्नो
देवीरभिष्टेषऽआपो भवन्तु पीतये । शंपोरभिस्त्रवन्तु
नः—इत्यथर्ववेदारम्भः ॥ पुनः पूर्ववत् प्रणवमहाव्याहृतिपूर्वि-
कां गायत्रीं पठित्वा “ॐ विरामोऽस्तु” इति वदन्तं गुरुं शिष्यः
पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं प्रणम्य विरमेत् ॥ ततः—

अधीत्यानिराकरणमन्त्रान्पठेत् । ॐ अथातोऽधीत्याधीत्यानि-
राकरणम् । प्रतीकस्मे विचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्यां
भूरि शुश्रुवे, मा त्वं हार्षीच्छुतम्मयि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि,
ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरसि शान्तिरस्पनि-
राकरणमसि, ब्रह्मकोशस्मे विवश, व्वाचा त्वा पिदधामि व्वाचा
त्वा पिदधामि, स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणो-
च्चारणशक्तिर्मर्षि भवतु, आप्पायन्तु मेऽङ्गानि व्वाक्प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रं यशो बलं, यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु
ॐ इति । (पार. गृ. ३।१.५)

अथाचारात् अस्मिन्नवसरे बटुं पाठार्थं वाराणसीं प्र-
स्थापयन्ति ।

अथ अध्ययननियमाः । आचार्य्येणाहृतोऽधीयीत । आचार्य्येणाहृत उत्थाय प्रतिवचनं दद्यात् । श्रयानं चेदाह्वयति तदाऽऽसीनः । आसीनं चेत्तिष्ठन् । तिष्ठन्तं चेदभिमुखं गच्छन् । अभिमुखमागच्छन्तं चेदभिधावन् । गुरुमेवं वर्त्तमानो ऽध्येता ब्रह्मभूषाय कल्पते इति ॥

अथ दक्षिणासङ्कल्पः । अथेहामुकोऽहम् अगुकशर्मणो वटोः वेदारम्भकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं साद्गुण्यार्थं च इदं सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणाचार्याय कर्पोपदेशकाय तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात् । आचार्य्यश्चाशिपं दद्यात् ॥ ततः पित्रादिः दशयथाशक्ति वा द्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्पं कृत्वा हरिनामानमग्निं संपूज्य विसृजेत् ॥

॥ इति वेदारम्भविधिः ॥

(१२) अथ समावर्तनम् ।

तत्र विधिस्तु वेदारम्भवत्कार्य्यः । “एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु” इति पारस्करवचनात् । अथ स्नास्यन् वररूपेण गवादिकमाचार्याय दद्यात् । “गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया” इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तत्र सङ्कल्पः—अथेहामुकोऽहं स्नानाधिकारासिद्ध्ये इमां गां, गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णं रजतं वा आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति संकल्प्य गुरवे वरं दत्त्वा “भो गुरो अहं स्नास्यामि” इति सम्प्रार्थ्य “स्नाहि” इति लब्धानुज्ञः वक्ष्यमाणविधिना स्नायात् । अत्र स्नानादौ ब्रह्मचार्य्येवाधिकारी, स्नायादिति कर्त्रर्थकलकारश्रवणात् ॥

अथाचार्य्यः समावर्तनवेदीसमीपमागत्य प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणत उदङ्मुखं ब्रह्मचारिणमुपवेश्य गणेशादीन् मण्डप

वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्यात् ।
अद्येह अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य वटोः स्नातकत्वसिद्धये
समावर्त्तनकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्मोपवेशनादिपूर्ण-
पात्रासादनान्ते-

विशेषोपकल्पनीयानि-इन्धनं पञ्चधा विभक्तम्, पर्युक्षणार्थ-
मुदकं, समिधस्तिस्रः, पुनरिन्धनम् पञ्चधा विभक्तम् पर्युक्षणार्थ-
मुदकं च, हरिताः कुशाः स्नानाधिकरणभूताः, सर्वोपधिमिश्रि-
ततीर्थवारिपूर्णा अष्टौ कुम्भा दक्षिणोपक्रमा उदकसंस्थाः, सहस्र-
धारा, सूर्योपस्थानार्थं वस्त्रम्, भोजनार्थं दधि, क्षौरार्थं नापितः
स्नानार्थं शीतं वारि, औदुम्बरं दन्तधावनम्, उत्सादनीयद्रव्यम्,
स्नानार्थम् उष्णमुदकम्, चन्दनम्, अहते वाससी, यज्ञोपवीतं,
पुष्पमाला, शिरोवेष्टनम्, कञ्चुकादीनि परिधानवस्त्राणि, कर्णवे-
ष्टकौ, अञ्जनम्, दर्पणः, छत्रम्, उपानही, वैणवो दण्डश्चेति ।

ततः पवित्रच्छेदनादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा द्रव्य-
देवताभिधानं कुर्यात्-अद्येह अस्य वटोः समावर्त्तनकर्मणा-
ऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अन्तरिक्षं,
व्यायुं, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, पृथिवीम्, अग्निं, ब्रह्माणं, छन्दा-
ँसि, दिवं, सूर्यम्, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, दिशः, चन्द्रमसं, ब्र-
ह्माणं, छन्दाँसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां,
सदसस्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, व्यायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ,
अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्(देवान्)
मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणम्, प्रजापतिं, सिवष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(पित्रादेरन्यस्य वृत्तस्यााचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः
“इदमाज्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम”
इति त्यागं पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ततः ऋराजपुत्रनामानमग्निम् ॐ एतन्तइत्यादि प० ॐ भूर्भु-
वः स्वः राजपुत्रनामाग्ने सुपतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य
ॐ तदेवाग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्नाममन्त्रेण च ध्यानावाहनपाद्यादि-
नीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं
जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारम्भो जुहुयात्-ॐ मजापतये स्वाहा-
इदं मजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा-इदमि-
न्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सो-
माय स्वाहा-इदं सोमाय न मम । इति आधारावाज्य-
भागौ च हुत्वा अन्वारम्भं त्यक्त्वा वेदारम्भवत्प्रधानाहुती-
र्जुहुयात् ॥

तत्र पूर्वं यजुर्वेदाहुतयः-ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा-इदं
मन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा-इदं वायवे न
मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः
स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ ऋग्वेदाहुतयः-ॐ पृथिव्यै स्वाहा-इदं पृथिव्यै न
मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ब्रह्मणे स्वाहा-इदं
ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ सामवेदाहुतयः-ॐ दिवे स्वाहा-इदं दिवे न मम ।
ॐ सूर्याय स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । ब्रह्मणे

*“व्रतमध्ये हरिर्नाम व्रतान्ते राजपुत्रकः”—इति लिखितपर्व-
तीयपद्धतिपुस्तकस्थकारिकावचनमाश्रित्य वेदारम्भे हरिर्नामा-
ग्निः, समावर्तने च राजपुत्रनामाग्निः निर्दिष्टः । गृह्यासप्रहादी
तु अयमर्थो न दृश्यते । तन्मते वेदारम्भे समुद्भवनामाग्निः,
“व्रतादेशे समुद्भव” इति चचनात् । समावर्तने तु वैश्वानरः ।
“वैश्वानरो विसर्गो तु” इति तत्र पाठान् ॥

स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ॥

अथाथर्ववेदाहुतयः—ॐ दिग्भ्यः स्वाहा—इदं दिग्भ्यो न मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा—इदं चन्द्रमसे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः—ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा—इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा—इदम् ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा—इदं श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा—इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा—इदं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा—इदम् अनुमतये न मम ।

इत्थं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धः—(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । (त्वं नोऽअग्ने, सत्त्वं नोऽअग्ने इत्यनयोर्वाग्देव ऋषिस्त्रिष्टुछन्दः अग्नीवरुणौ देवते समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नोऽअग्ने ववरुणस्य त्विवहान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो व्वहितमः शोशुचानो व्विश्वा द्वेषाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउपसो व्व्युष्टौ । अवगक्ष्व नो व्वरुणं रराणो

वशीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि-स्वाहा—इदमग्नीव-
वहणाभ्यां न मम । (अथाश्राप्ते इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुच्छ-
न्दः अग्निदेवता समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐअथाश्राप्ते ह्यनभिःशस्तिपाश्च सत्यमित् न्वम-
या ऽअसि । अथा नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भे-
पृजं स्वाहा—इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेवऋ-
षिस्त्रिष्टुच्छन्दो व्वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः
स्वर्काश्च देवताः समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐये ते शनं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
चितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत वि-
ष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुत- स्वर्काः स्वाहा—इदं व्वरु-
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्य-
श्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दः व्वरुणो
देवता समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐउदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाचमं विव मध्य-
मं अयाय । अथा व्वयमादित्य व्व्रते तवानागसो
ऽअदितये स्याम—स्वाहा—इदं व्वरुणाय न मम । ॐप्र-
जापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम । ॐअग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहा—इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । संस्रवमाशनम्, सुख-
मार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् ।
तत्र सङ्कल्पः—अघेहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य वटोः
समावर्चनाङ्गहोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूरणार्थं च इदं
पूर्णपात्रं समुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे इति संकल्प्य दद्यात् ।
अक्रन्कर्मैतिमन्त्रपाठः ।

ततो ब्रह्मचारी पूर्ववद्गुरुमभिवाद्य अग्रेसुश्रवइत्यादिमन्त्रैः

अग्निपरिसमूहनं कुर्यात् । (अग्नेसुश्रवइत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिर्ब्रजुश्छन्दोऽग्निर्देवता परिसमूहने विनियोगः) ।

ॐअग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु १ इत्येकं काष्ठं गोमयपिण्डं वाऽग्नीं प्रक्षिप्य, ॐयथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवाऽअसि २ इति द्वितीयम्, ॐएवं मां सुश्रवःसौश्रवसं कुरु ३ इति तृतीयम्, ॐयथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिषाऽअसि ४ इति चतुर्थम्, ॐएवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिषो भूयासम् ५ इति पञ्चमं प्रक्षिपेत् । ततः प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय घृताक्ताम् एकां समिधमादाय तिष्ठन् (अग्ने समिधमिति प्रजापतिर्ऋषिराकृतिश्छन्दः समिधेवता समिदाधाने विनियोगः ।)

ॐअग्ने समिधमाहायं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धमऽएवमहमायुषा मेधया वर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्षशास्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्धस्वन्नादो भूयासंस्वाहा इति मन्त्रेण अग्नीं आदध्यात् । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां च समिधम् आधाय उपविश्य—

अग्नेसुश्रवइत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः पूर्ववत्परिसमूहनं पर्युक्षणं च विधाय तूर्णां पाणीं प्रतप्य मुखं विमार्ष्टिं वक्ष्यमाणमन्त्रैः (तनूराऽअग्ने इत्यादीनां मन्त्राणां बृहदेवा ऋषयः ब्रजुश्छन्दः अग्निर्देवता मूलमोञ्छने विनियोगः ।)

ॐतनूपाऽअग्नेऽसि तन्यं मे पाहि १ ॐआयुर्दाऽअग्नेऽस्यायुर्मं देहि २ ॐवृषर्षोदाऽअग्नेऽसि वृषर्षो मे देहि ३ ॐअग्ने यन्मे तन्याऽऊनं तन्मऽआपृण ४

ॐमेघाम्ने देवः साविता-आदधातु ५ ॐमेघां देवी
सरस्वती-आदधातु ६ ॐमेघामश्विनौ देवावाधत्ता
पुष्करस्रजौ ७ इति सप्तभिर्मन्त्रैः मतिमन्त्रं ललाटाचिबुकप-
र्यन्तं मुखं प्रोञ्जति । ततः (अङ्गानतीत्यादीनां प्रजापतिर्कृषि-
र्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवताः अङ्गाप्यायने विनि-
योगः) इत्येवमप्यादिकं स्मृत्वा ॐअङ्गानि च मऽआप्या-
यन्ताम्-इति शिरस आपादमङ्गान्पालभ्य जपेत् । ॐव्वाक्च
मऽआप्यायताम्-इति मुखम् । ॐप्राणश्च मऽआप्यायता-
म्-इति नासिकारन्ध्रे युगपत् । ॐचक्षुश्च मऽआप्यायताम्-
इति चक्षुषी युगपत् । ॐश्रोत्रं च मऽआप्यायताम्-इति
दक्षिणवामे श्रोत्रे मन्त्रावृत्त्या क्रमेण । ॐपृथो बलञ्च मऽआ-
प्यायताम्-इति परस्परव्यत्यासेन बाहू । तत उदरस्पर्शः ।
अथानामिरुयाऽग्नेर्भस्म गृहीत्वा त्र्यायुषाणि कुरुते वक्ष्यमाण-
मन्त्रैः—(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दः अग्निर्देवता
त्र्यायुषकरणे विनियोगः) ।

ॐत्र्यायुषश्चमदग्नेः-इति ललाटे । ॐकश्यपस्य त्र्या-
युषम्-इति ग्रीवायाम् । ॐपृथ्वेपु त्र्यायुषम्-इति द-
क्षिणासि । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम्-इति हृदि ।
अथान्यभिवादनं व्यत्यस्तपाणिभ्यां कार्यम् । “अमुकगो-
त्रोऽमुकेत्येतावत्-प्रवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुक-
शर्मा अहं भो अग्ने त्वामभिवादये” इत्यग्निमभिवाद्य ततः
व्यत्यस्तपाणिभ्याम् कर्णौ स्पृष्ट्वा अमुकगोत्रइत्यादि पूर्ववदाभि-
वादनवाक्यमुक्त्वा भो गुरो त्वामभिवादये इति गुरुमभिवा-
दयेत् । गुरुश्च आयुष्मान्भव सौम्यामुकशर्मश्च इत्याशिषं

दद्यात् ॥ अत्रैव क्वचित्पुस्तके पूर्णाहुतिहोमो निर्दिष्टः । अस्मा-
भिस्तु स्नातकस्य नियमश्रावणान्ते निर्देक्ष्यते ।

अथ परितः कटादिनाऽऽच्छादितस्य स्थलस्यैकदेशे-
ऽग्नेरुत्तरतः दक्षिणोत्तरायतानामात्रादिपल्लवमुखानां ताम्रा-
दिमयानामनुपहतानाम् उदकसंस्थानां जलपूर्णानां कुम्भानां
पुरस्तात् प्रागग्रान् हरितान् कुशानास्तीर्य तेषु उदङ्मुखः
स्थितो ब्रह्मचारी “प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माणि भवन्ति” इति
न्यायात् दक्षिणस्य प्रथमत्वं परिकल्प्य प्रथमादुदकुम्भादप
आदत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण । येऽऽस्वन्तरिति प्रजापतिर्ऋषिर्पि-
जुश्छन्दः आपो देवताः अपामादाने विनियोगः)

*ॐयेऽऽस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्यऽउपगोह्यो मयूखो
मनोहाऽस्खलो विवरुजस्तनूदूपिरिन्द्रियहा तान्विज-

*हे ऽग्नयः ये भवन्तो ऽऽस्वन्तः प्रविष्टाः प्रकृतेषूदकुम्भेषु स्थि-
ताः जलमध्ये कारणत्वेन स्थिता इत्यर्थः । अग्नेराप इतिश्रुतेः ।
तत्र ये गोह्यादयोऽत्यमङ्गलाः सन्ति तान्विजहामि प्रक्षिपामि नि-
रस्यामीत्यर्थः । यश्च रोचनः सुमङ्गलस्तमेन जलेन सह इह क-
र्मणि गृह्णामि । गृह्णति संवृणोति प्राणिन इति गोह्यः । ऊदुपधाया
गोह इत्यूकाराभावश्छान्दसः । गुह सवरणे । तथा उपगोह्योऽङ्गताप-
नः । मयून्विकृतमुखान्कृतवोखयतीति मयूखः । तुरङ्गवदनो मयुरित्य-
भिधानम् । यद्वा सूर्यमयूखवत्संतापकवान्मयूरः । मनस उत्सा-
हं हन्तीति मनोहा । अस्खलः अस्खलनः अप्रतिकार्यः । विवि-
धं रुजतीति विरुजः । तनूः शरीराद्यवान्दूपयतीति तनूदूपिः ।
तनूदूपिः, तनूदुपुरिति वा क्वचित्पाठः । तत्र दुप वैकृत्ये ऽस्मादौ-
णादिक इप्रत्ययः उप्रत्ययो वा । इन्द्रियाणि हन्तीतीन्द्रियहा ।
एतानमङ्गलानष्टी निरस्य मङ्गलं रोचनं गृह्णामीति तात्पर्यार्थः ।

गोह्यादयोऽग्नयो हाष्टावमेध्यास्त्वशुभाद्यहाः ।

शुभरुद्रोचनस्त्वेको मेध्या दीप्तिकरः परः ॥ इति श्रद्धमनुस्मृतेः ॥

हामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि—इति मन्त्रेण प्रथमोदक-
कुम्भादक्षिणचुलुकेन अपो गृहीत्वा आत्मानमभिपिञ्चति वक्ष्य-
माणमन्त्रेण—(तेनेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपो देवताः
अभिपेचने विनियोगः)

*ॐ तेन मामभिपिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्र-
ह्मवर्चसाय—इति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोदककुम्भात् पूर्ववत् येऽप्स्वन्तरिति ज-
लादानम् । अभिपेचने तु मन्त्रविशेषः—(येनेति प्रजापतिर्ऋ-
षिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः अभिपेचने विनियोगः)

+ॐ येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुराम् । ये-
नाक्षयावभ्यपिञ्चतां यद्वां तदश्विना यशः—इति ॥ २ ॥

अथ तृतीयोदककुम्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववदपो
गृहीत्वा (आपोहिष्टेत्यादितिष्ठणां सिन्धुद्वीप ऋषिर्गायत्री छन्द
आपो देवताः अभिपेचने विनियोगः)

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऽज्जै दधानन ।
महे रणाय चक्षसे—इत्यभिपिञ्चेत् ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थकुम्भा-
त् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववज्जलमादाय—

*तेन रोचनाधिष्ठितेन महलजलेनाहं मामात्मानमभिपिञ्चामि ।
किमर्थमत आह—श्रियै संपत्त्यर्थं, यशसे कीर्त्यै, ब्रह्मणे वेदार्थ-
ज्ञानार्थं, ब्रह्मवर्चसाय तद्वीर्यवत्साय च ॥

+हे अश्विनौ येन जलेन जलप्रभावेन भवन्तौ सुराणां श्रियं संपदम्
अकृणुताम् अकुरुताम् । (विकरणव्यत्यय आर्षः) । श्रियास्तोयत
उत्पद्यतात् । येन च सुराम् अमृतम् अवमृशतां युवां प्रापतुः, येन च
अक्षयौ उपमन्योरीक्षिणी अभ्यपिञ्चताम् अभिपिञ्चवन्तौ, यच्च जलं यां
युवयोः तत् प्रसिद्धम् यशः यशोरूपं, तेन मामभिपिञ्चामात्स्वनुपपन्नः ॥

ॐ षो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः-इति अभिपिञ्चेत् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमकु-
म्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववज्जलमादाय—

ॐ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः-इति शिरोऽभिपिञ्चेत् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठात् ६ सप्तमात् ७ अष्टमाच्च ८ उदककुम्भात्
क्रमेण येऽप्स्वन्तरिति मन्त्रेणापो गृहीत्वा तूर्णो शिरोऽभि-
पेचनं कुर्यात् ।

ततोऽभिपेकावाशिष्टेन जलेन समाचारात् सहस्रधारां
शिरसि धृत्वा स्नायात् ।

अथ पूर्वधृतां मेखलां बटुः वक्ष्यमाणमन्त्रं पठन् स्वयमेव
शिरोमार्गेण निस्सारयेत्-(उदुत्तममिति शुनःशेषकृपिस्त्रिष्टु-
च्छन्दः वरुणो देवता मेखलान्मोके विनियोगः)

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं द्विव मध्य-
मं श्रधाय । अथा ववयमादित्य व्रते तवानागसो
ऽअदितये स्याम—इति शिरोमार्गेण मेखलामुन्मुच्य, दण्डं
निधायेति सूत्रात् साहचर्याच्च उदगग्रं दण्डमजिनं च तूर्णो
निधाय उपकल्पिमन्थद्वामस्तूर्णो परिधाय द्विराचम्य आदित्य-
मुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रैः-(उद्यन्भ्राजभृष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिः
शकरी छन्दः आदिन्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः)

* ॐ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्याव-

* हे सूर्य यथा इन्द्रः प्रातर्यावभिः प्रातःसवने गमनशीलैर्मरु-
द्भिर्देवविशेषैः सेवितस्तिष्ठति, तथा भवान् प्रातः प्रातः काले उद्यन्
उद्यं गच्छन् यावभिः गमनशीलैर्मरुद्भ्यादिसप्तगणैः (या प्रावणे-
ऽस्मात् कनिष्) सेवितः अस्यात् तिष्ठति । व्यत्यय आर्षः ।

भिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा याव-
भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मा ग-
मय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं याव-
भिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविद-
न्मागमय-इति मन्त्रैः ऊर्ध्वबाहुः सूर्योपस्थानं कुर्यात् ।

ततो दधि तदभावे तिलान् दक्षिणहस्तमभ्यगतसोमतीर्थेन प्राश्य *जटालोमनखानि संहृत्य वपननिमित्तकं शीतलोदकेन

किंभूतो भवान्, भ्राजभृष्णु भ्राजभरणशील । भ्राजृ दीप्तौ-
अस्मादच् । भ्राज विमर्त्तीति भ्राजभृष्णु । डुभृञ् धारणेऽस्मा-
त्ष्णुव । किञ्च यतस्त्व प्रातःसवने दश गा सनोति
ददातीति दशसनिरसि । षणु दाने क्रिप्रत्यय । अतो मा
मपि दशसनिं दशगोदक्षिणादातारं कुरु । अलिङ्गे गौ सर्वश्रेति
कात्यायनेन परिभाषितत्वात्सर्पेयानुक्तौ गाव प्रत्यतव्या । कि-
ञ्च हे आविदन् आसमन्तान्वेत्तीति वा विन्दतीतिवेति विप्रह । हे
सर्वज्ञ मा मा गमय प्रापय । सर्वज्ञत्वमिति शेष । किञ्च दिवाया-
वभिर्माध्यन्दिनसवनानुगामिभिर्मरुद्भि सह माध्यन्दिने सवने
इन्द्रो यथा ऽस्थात् तिष्ठति तथा भवानपि मध्याह्ने उद्यन् ऊ-
र्ध्वं यन् अस्थात्तिष्ठति । यतस्त्व तत्र शतसनिरसि अतो मामपि
शतसनिं कुर्वित्थादि पूर्ववत् । एव सायथावभिस्तृतीयसव-
नानुयायिभिर्मरुद्भि सहेत्याद्यपि व्याख्येयम् ॥

* इदं द्वादशवार्षिकादिवनान्ते समावर्तनपक्षे । उपनयन-
दिने एव समावर्तनानुष्ठाने तु केशमुण्डनस्य पूर्वं जातत्वेन मु-
खलोम्नामनुद्गमेन क्वचित् उद्गमेऽपि केशान्तसंस्कारस्यापि स-
मावर्तनसंस्कारात्पूर्वमनुष्ठेयत्वेन तद्दिने एव पूर्वं मुखलोम्नामपि
वपनस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् केशश्मश्रुवपनं निवर्तते ।
एवमेव चौलसंस्कारे मुण्डनस्य जातत्वेन उपनयनेऽपि मुण्डन-
मिवर्तते । नखकर्तनमात्रं समावर्तने कार्यमित्येकः पक्षः रामाण्डा-

स्नात्वा आचम्य ततः ब्राह्मणः द्वादशाङ्गुलदीर्घेण, क्षत्रियो दशाङ्गुलेन, वैश्योऽष्टाङ्गुलेन कनिष्ठिकाऽग्रस्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनं वक्ष्यमाणमन्त्रेण कुर्यात्-(अन्नाद्यायेत्याथर्वणऋषि-रनुष्टुप्छन्दः सोमो देवता दन्तधावने विनियोगः)

*ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजाऽयमाग-
मत् । स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन च-इति ।
तत आचम्य सुगन्धिद्रव्ययुक्तेन कटुतैलयुक्तयवादिचूर्णेन शरी-
रोद्वर्तनं कृत्वा तप्तोदकेन सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनु-
लेपनं गृहीत्वा अनुलेपनेन हस्तावुपलिप्य नासिकयोर्मुखस्य
चोपगृहीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्राणापानाविति प्रजापतिर्ऋषिर्पि-
जुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता चन्दनोपसंग्रहणे विनियोगः)

+ॐ प्राणापानौ मे तर्पय-इति नासिकायाम् । ॐ चक्षुर्मे
तर्पय-इति चक्षुषोः । ॐ श्रोत्रं मे तर्पय-इति श्रोत्रयोः । ततः
अपसव्यं विधाय पाणी प्रक्षाल्य तदवनेजनं दक्षिणाभिमुखः
पितृतीर्थेन दक्षिणस्यां दिशि निपिञ्चेत् वक्ष्यमाणमन्त्रेण—

रादिसंमतः । प्रयोजनाभावेऽपि स्पर्शसंस्कारमात्रं क्षुरेण कार्यमेवे-
त्यपरः उपेन्द्रादिसंमतः वृद्धसंमतश्च । इदं च पक्षद्वयं मिताक्षराटीका-
यां(३७पृ.) बालमष्टेन प्रदर्शितम् इत्यधिकं तत एवाचगन्तव्यम् ॥

*हे दन्ताः यूयम् अन्नाद्याय अन्नभक्षणाय व्यूहध्वम् आत्मशुद्ध्यर्थम्
एकपङ्क्तिनिविष्टा भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्दः काष्ठरूपेणागमत्
अतः स एव मे मुखं प्रमाक्ष्यते शोधयिष्यति यशसा कीर्त्या, भगेन
भाग्येन च । च-द्वयं मिथः समुच्ये । दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वा-
दुभयफलसम्बन्धः ॥

+सो अनुलेपनाधिदेवते मे प्राणापानौ घायु गन्धेन तर्पय प्रीण-
य । तृप प्रीणने । एवं चक्षुर्मे इत्यादौ चक्षुस्तर्पणं रूपेण, श्रोत्रतर्पणं
सच्छब्दध्वनेनेति द्रष्टव्यम् ॥

(पितर इति प्रजापत्यशिवसरस्वत्य ऋषयो यजुश्छन्दः पितरो देवताः निषेचने वि०)

*ॐपितरः शुन्धध्वम्-इति पाण्योरवनेजनजल भू-
मौ निषिञ्चेत् । पित्र्यत्वात्सव्येनोदरुस्पर्शः ॥ ततोऽनुले-
पानन्तरं केशवादिनामभिर्द्वादश तिलकान्धारयेत् । यथा
ॐकेशवाय नमः ललाटे १ ॐनारायणाय नमः उदरे २
ॐमाधवाय नमः हृदये ३ ॐगोविन्दाय नमः कण्ठकूपके ४
ॐविष्णवे नमः दक्षिणकुक्षौ ५ ॐमधुसूदनाय नमः दक्षि-
णबाहौ ६ ॐत्रिविक्रमाय नमः कर्णमूलयोः ७ ॐवाम-
नाय नमः वामकुक्षौ ८ ॐश्रीधराय नमः वामबाहौ ९
ॐपद्मनाभाय नमः पृष्ठदेशे १० ॐदामोदराय नमः क-
कुदि ११ ॐवासुदेवाय नमः मूर्द्धनि १२ इति । ललाटे वं-
शपत्राकृतिकं मध्यशून्यं धारयेदिति च । एवं तिलकान् धृ-
त्वा वक्ष्यमाणमन्त्रं जपेत् । (सुचक्षा इति प्रजापतिर्ऋषिः यजु-
श्छन्दः सविता देवता जपे विनियोगः)

+ॐसुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां भृयासः सुवर्चा
सुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भृयासम्-इति ॥

*अस्य मन्त्रस्य स्वार्द्धी त्वा इति (१९) अध्याये पितृभ्य
स्वधायिभ्य इति (३६) कण्ठिकाया सप्तमखण्डरूपत्वात् तस्या-
ध्यायस्य च सौत्रामणीभ्यङ्गत्वात् सौत्रामणीमन्त्राणां च "प्रजाप-
तेरार्यमदिवनो सरस्वत्याश्च" इति सर्वानुक्रमसुत्रेण प्रजापत्यदिवस
रस्वत्यृषिकत्वबोधनात्, तथैव महीधरभाष्ये उक्तत्वाच्च इन्द्रोहेष
ऋषिप्रदर्शकवाक्ये प्रामादिक इति बोध्यम् । हे पितर शुन्धध्व पा
णिप्रक्षालनजलेन शुद्धा यूय भवतेति मन्त्रार्थः ॥

+ हे सवित अहमक्षीभ्याम् ईदन्तत्त्व छान्दस नेत्रगोलकाभ्यां

अथोपकल्पितमहत्तं वासः परिधत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण (परि-
धास्यै इत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो वासो देवता अधोवस्त्रपरि-
धाने विनियोगः)

*ॐ परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदाष्टिर-
स्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोपमभिसं-
व्याधिष्ये-इति । ततो द्विराचम्य द्वितीययज्ञोपवीतधारणं कुर्यात् ।

ब्रह्मचारिण एकं तु स्नातस्य द्वे बहूनि वेति वचनात् ।
अत्र केचित् नूतनं यज्ञोपवीतद्वयं धारयित्वा पूर्वधृतं यज्ञोपवीतं
त्याज्यमिति वदन्ति । अन्वेतु भङ्गादिरूपत्यागनिमित्ताभावान्पूर्-
वधृतं न त्याज्यम् । तेन एकमेवापरं यज्ञोपवीतं धार्यमित्याहुः ।

अथोत्तरीयम् (यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो लिङ्गो-
क्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः)

+ॐ यशसा मा ध्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।

छत्रा सुचक्षाः साधु चष्टे इति सुचक्षा सुदर्शनो, भूयासमित्युत्तरे-
णान्वयः, मुखेन सुवर्चा. सुतेजाः भूयास, कर्णाभ्या सुश्रुत्सुश्रव
णो भूयासम् ॥

* हे यत्र त्वाम् अह यत्परिधास्यै ऐकारश्छान्दस परि-
धास्ये, तत्र यशो धास्यै यशो धारयामि । यद्वा परिधास्यै अने-
कवस्त्रपरिधानाय, यशोधास्यै कीर्त्याधानाय, इधाम् धारणे
श्रीणादिकः सिप्रत्य. । धासिमिय प्रभरेत्यादौ तथा दर्शना
त् । दीर्घायुत्वाय निर्दुष्टजीवनाय च त्वां सव्ययिष्ये इत्यन्वय ।
कीदृशोऽह, वासोदेयतानुग्रहेण जरदष्टि-जरन्ती अष्टिस्तनुयस्य
स. आयुस्परिपाकवान्, पुरूची पुरुमिर्बहुभि. पुत्रधनादिभिः उचः
सयोगोऽस्येति पुरूची । उच समराये । किम्भूत वास, रायस्पोप
धनस्य पुष्टिकरम् । किञ्च त्वत्सम्बन्धेनाह शत शरदो जीवामि ॥

+हे यत्र धावापृथिवी धावाभूमी यशसा युक्तौ मा माम् अथि

यशोभगश्च माऽचिन्दयशो मा प्रतिपद्यताम्—इति ।
एक एव वासश्चेत्तदा पूर्वोत्तरवर्गेणाच्छादयेत् ।

ततः द्विराचम्य मालारूपाः सुमनसो गृह्णाति वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण—(याऽआहरदिति भरद्वाजकृपिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो
देवताः पुष्पमालाग्रहणे विनियोगः)

*ॐयाऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामाये-
न्द्रियाय । ताऽअह प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च—इति ।
अथाश्रद्धांते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(यद्यशोऽप्सरसामिति भरद्वाजकृ-
पिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवताः पुष्पमालावन्दने विनियोगः)

+ॐयद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार त्विपुलं पृथु । तेन

न्दत् विन्दतां प्राप्नुताम्।विद्वल् लाभे । तथा इन्द्रावृहस्पती अपि यश
सा युक्तौ मां विन्दता, भगः सूर्यश्च यशसा युक्तोऽचिन्दत् विन्दतु ।
एवमेतैः सपादित यशो मा मां प्रतिपद्यता, मा सदाऽऽप्तोत्वित्यथ ।
अविददिति पाठे नुमभाव आर्षे ॥

उत्तरीयमाविकादिकमपि ग्राह्य, न तु परिधानीयम् । “आविक
प्रसर चैव परिधाने परित्यजेत् । शस्त प्राघटणे प्रोक्त स्पर्शदोषा न
हि द्वयोः” ॥ इति लक्ष्मणश्रलायनस्मृतिवचनात् (१ । १९) । “नङ्ग-
कौशेयकेवल” इति नन्दपण्डितकृतपराशरस्मृतिटीकायां भृगुव-
चनाच्च । “परिधेय सदा वासः कार्पास सदश सितम् । श्याम वा
कुतप वाऽपि न कौशेय कदाचन” इति तत्रैव जातूकर्णवचनाच्च ॥

*जमदग्निर्कृपि या सुमनस पुष्पाणि श्रद्धायै धर्मादरार्थे,
मेधायै धारणाशक्तये, कामाय अमिलावपूर्तये, इन्द्राय तत्पाटवाय
च आहरत् आददे ता सुमनस यशसा च भगन च निमित्तेनाह
प्रतिगृह्णामि । चद्वय मिथ समुष्ये ॥

+इ सुमनस इन्द्राऽप्सरसामुर्वद्यादीनां कुसुमावबन्धनेन
यद्यशोऽतिसौन्दर्यं सर्वजनप्रियत्वं वा चकार तेन यशसा निमि-
त्तभूतेन प्रथितास्तन्तुना स्यूता युष्मानावभ्रामि । तद्यशो मयि

संग्रथिताः सुमनसऽआवभ्रामि यशो मपि—इति । अपो-
ष्णीपेण शिरो वेष्टयते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(युवासुवासा इति वि-
श्वामित्रऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दः(उष्णीपं)शिरो देवता शिरोवेष्टने वि०)

*ॐ युवा सुवासाः परिवीतऽआगात्सऽउ श्रेयान्
भवति जायमानः । तन्धीरासः कवयऽउन्नयन्ति
स्वाधयो मनसा देवयन्तः—इति । ततोऽन्यान्यपि क-
ञ्चुकादीनि वासांसि समाचारात् परिधाय कर्णवेष्टकौ परिधते
वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(अलंकरणमिति प्रजापतिऋषिः यजुश्छन्दः
अलंकरणं दैवतम् अलंकरणे विनियोगः)

+ॐ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयान्—इति कुण्डलं
दक्षिणकर्णे परिधाय अनेनैव मन्त्रेण वामकर्णे दधाति । अथाक्षिणी
अङ्गनेनाङ्गे वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(वृत्रस्येति प्रजापतिऋषिर्यजुश्छन्दः
अङ्गनं देवता अक्षयङ्गने वि०)

÷ॐ वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्हाऽअसि चक्षुर्मै
देहि—इत्यनेन दक्षिणं संस्कृत्य अनेनैव वामं संस्करेतीति

विषये सदा, अस्त्विति शेषः । कीदृशं, विपुलं-विशालं, पृथु-
सन्ततं दीर्घम् ॥

*यौति गुणानेकीकरोतीति युवा यु मिश्रणे, सुवासाःशोभनवस्त्रं,
परिवीतः उष्णीपेण शिरसि वेष्टितः अयं स्नातक आगतः । स उ- स
एव पद्मगुणविशिष्टः सन् श्रेयान् भवति । तम् एनं स्नातकम् धीरा-
सः धीराः कवयः क्रान्तदर्शिनः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः विद्वांसः
मनसा चित्तेन देवयन्तः देवान् कामयमानाः उन्नयन्ति उत्कर्षं
गमयन्ति ॥

+हेकुण्डलदैवत त्वमलङ्करणम् अलंक्रियते येनेत्यलङ्करणमसि-
अतस्त्वां धारयतो मम भूयो धनु वारंवारं वाऽलङ्करणं भूयात् ॥

÷य. सं. अ. ४ कं. ३ य. २ हे अङ्गन त्वं वृत्रस्यासुरस्य

हरिहरादयः । वामं पूर्वं दक्षिण पश्चात् बृहचश्रुत्यनुरोधादिति गदाधरः । तत आत्मानमादर्शं वक्ष्यमाणमन्त्रेण प्रेक्षते—
(रोचिष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिर्बृहस्पतिश्छन्दः आदर्शो देवता आदर्शं मुखप्रेक्षणे विनियोगः) ।

*ॐ रोचिष्णुरसि । ततश्छत्र प्रतिगृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (बृहस्पतश्छदिरिति गौतमऋषि आर्ची बृहती छन्दः छत्र देवता छत्रग्रहणे वि०)

+ॐ बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि ते-
जसो यशसो माऽन्तर्द्धेहि—इति ॥ तत उपानहौ युगपत्प्रति-
मुञ्चते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(प्रतिष्ठ स्थ इति विश्वामित्रऋषिर्विरा-
द्वन्दो लिङ्गोक्ता देवता उपानत्प्रतिमोके वि०)

—ॐ प्रतिष्ठे स्थो विश्वरतो मा पातम्—इति ॥ ततो
वैणव दण्डमादत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(विश्वामित्र इति याज्ञव-
ल्क्यऋषिर्बृहस्पतिश्छन्दो दण्डो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः)—

कनीनकोऽसि नम्रमध्यगतमण्डलरूपाऽसि । चक्षुदां आस क-
नानिकारूपस्वास्व दृष्टिप्रदोऽसि, अतो मे मह्य चक्षुर्दहि सम्यग्
दृष्टिपात्रव प्रयच्छ ॥

*हे आदर्श त्व रोचिष्णु प्रकाशनशील असि ॥

+हे छत्र त्व बृहस्पतेर्देवगुरो छदिर्घमादिनिवर्त्तकोऽसि अत
कारणात्पाप्मनो निषिद्धाचरणात् मामन्तर्द्धेहि व्यवहित कुरु ।
तेजसो यशसश्च सकाशात्तु मा अन्तर्द्धेहि । मा-शब्दो ऽत्र निषेधार्थः ।
तेजायशोभ्या युक्त मा कुर्वित्यर्थः ॥

—हे उपानहौ युवा प्रतिष्ठे प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठे स्थिति-
हेतू स्थ भवथ अतो विश्वत सर्वस्माद्दृष्टिकण्टकादे मा मां
पात रक्षतम् ॥

*ॐ विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिवाहि सर्वतः-
इति ।

अत्र मातृपूजनादि पूर्णपात्रदानान्तम् आचार्यस्य कृत्यम्, अष्टकलशाभिषेकादि दण्डग्रहणान्तं ब्रह्मचारिणः बटोः कृत्यम् । वासश्छत्रीपानदण्डव्यतिरिक्तानि दन्तधावनादीनि मन्त्रवन्ति सदा कुर्यात्, वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव मन्त्रवन्ति धारयेत् । तत आचार्यं सम्पूज्य वरं दद्यात् । गौर्ब्राह्मणस्य-
वर उच्यते । तत्र संकल्पः अग्नेहामुकोऽहं मम स्नातकं त्वसिद्धये कृतस्य समावर्त्तनकर्मणः साङ्गतामिद्ध्यर्थं साहुण्यार्थं च इमां गां गोनिष्कृषीभूतं सुवर्णं रजतं वा वररूपेण आचार्याय तुभ्यं संपददे ॐ तत्सत् इति दद्यात् ।

तत आचार्यमुखात् स्नातको नियमान् शृणुयात् । तत्रार्थं सूत्रं—(पारस्करगृह्यकां० २ कं० ७)

स्नातस्य यमान्बक्ष्यामः—इति ॥ १ ॥

स्पष्टार्थम् ॥

कामादितरः ॥ २ ॥

कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्रोऽपि यमेषु अधिक्रियते ॥

नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्नच गच्छेत् ॥ ३ ॥

नृत्यं तालाद्यनुकार्यङ्गविक्षेपः । गीतं तालोपनिबद्धपद्-
द्वादिस्वराविशेषरागध्वनिः । वादित्रं तालाद्यनुकारि ततादि-

ॐ वैणवदण्ड त्वं विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो राक्षसादि-
प्रजाभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि रक्ष । उपभ्रमानीया-
भायभ्यान्दम ॥

भेदेन चतुर्विधम् । एतानि स्वयं न कुर्यात् । नृत्यादि अन्यैः
प्रयुक्तं द्रष्टुं श्रोतुं च न च गच्छेत् ॥

क्षेमे रात्रौ ग्रामान्तरं न गच्छेन्नच धावेत् ॥ ४ ॥

क्षेमे राजादिभयराहित्ये सति रात्रौ ग्रामान्तरं न ग-
च्छेत्, न च धावेत् ॥

उदपानावेक्षण-वृक्षारोहण-फलप्रपतन-सन्धिस-
र्पण-धिघृतस्नान-विषमलङ्घन-शुक्तवदन-संध्यादित्य-
प्रेक्षण-भिक्षणानि न कुर्यात् ॥ ५ ॥

अस्यार्थः । उदपानं कृपादि तस्य उपरिष्ठात्स्थित्वा कौतुकादि-
ना अधोमुखो भूत्वा अवेक्षणं दर्शनं न कुर्यात् । वृक्षारोहणं वृ-
क्षोपरि गमनम् । फलप्रपतनं वृथा ऽपक्वफलोत्पटनम् । संधि-
सर्पणं-संधिः कुद्गरं जीर्णद्वारं वा तेन सर्पणं गमनं न कुर्यात् ।
यद्वा संधौ संध्यामनुपास्य मर्पणमध्वगमनं न कुर्यात् । अथवा
अनुरक्तयोः—पुत्रजनकयोः, मित्रयोः, दंपत्योः, भ्रात्रोर्वा ऐक्यं
संधिः । तत्र भेदाय मध्ये गमनं न कार्यम् । विवृतस्नानं नेत्र-
स्नानम् । विषमलङ्घनं गर्त्तादिर्लङ्घनम् । शुक्तं लज्जाकरामङ्गलं,
करदुःखकरेति त्रिविधं निष्ठुरवाक्यम्, तस्य वदनं मापणम् ।
सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं तिसृषु संध्यासु आदित्यावलोकनम् । तदुक्तम्—
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कथंचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतमिति ॥

भिक्षणं सिद्धान्नयाचनम् । एतानि क्षेमे सति न कुर्यात् ॥

व्यर्षत्यप्रावृतो व्रजेत् ॥ ६ ॥

देवे इन्द्रे वर्षति सति अप्रावृतः अनाच्छादितः सन्
(अयमिति मृगापतिर्ऋषिर्जगती छन्दः वज्रो देवता वृष्टिजपे
विनियोगः)

ॐ अग्रमे वज्रः पाप्मानमपहनत्-इमं मन्त्रं पठन् व्रजेत् गच्छेत् ॥

अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ७ ॥

अप्सु जलेषु आत्मानं प्रतिविम्बितं मुखं न पश्येत् । एतच्च तैलादिष्वप्युपलक्षणम् । घृते तु छायादर्शनं कर्तव्यमेव ॥

अजातलोम्नीं विवपुःसीं पण्डं च नोपहसेत् ॥ ८ ॥

अजातलोम्नीं भ्रूनेत्रादिस्थाने रोमरहितां, विपुंसीं पुरुषचिह्नशमश्रुादियुक्तां स्त्रियं नोपहसेत्, न च गच्छेत् । पण्डं नपुंसकं च नोपहसेत् । दोषाधिन्यायेत् ॥

गर्भिणीं विजन्येति घृयात्, सकुलमिति नकुलं, भगालमिति कपालं, मणिधनुरितिन्द्रधनुः ॥ ९ ॥

गर्भिणीं स्त्रियं विजन्या इत्येवं घृयात् वदेत् । नकुलं पशुविशेषं सकुलमिति घृयात् । कपालं कर्परं मनुष्यादिशिरः भगालमिति घृयात् । इन्द्रधनुः मणिधनुरिति घृयात् ॥

गां घयन्तीं परस्मै नाचक्षति ॥ १० ॥

स्ववत्सं पाययन्तीं गां "गौस्ते पाययति वत्सम्" इति परस्मै तत्स्वामिने नाचक्षति न वदेत् ॥

उर्वरायामनन्तार्हितायां भ्रुमावुत्सर्पैस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ११ ॥

उर्वरायां सस्यवत्यां, तृणैरनन्तार्हितायां च भूमौ, उत्सर्पन् उत्पुवमानः सन्, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन् मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । एतच्च फालकृष्टभूमि-मार्ग-जीर्णदेवायतन-भाणिगर्त्तादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥

स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १२ ॥

यत्रं विना पतितेन अयक्षियेन काष्ठशकलेन गुदं प्रमृजीत

प्रोञ्जेत् ! एतच्च लोष्टादीनामप्युपलक्षणम् ॥

विकृतं व्वासो नाच्छादयति ॥ १३ ॥

विकृतं स्मृतिशिष्टाचाराभ्या विरुद्धं नीलगादिरक्तं वासो न परिदधीतेत्यर्थः । पालाशादिपुष्परक्तं वासस्तु परिदध्यादेव ॥

दृढव्रतो वधत्रः स्यात् ॥ १४ ॥

दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य सः, असमाप्तकर्मा न स्यादित्यर्थः । वधात् घातात् आत्मानं त्रायते इति वधत्रः । स च शृङ्गिनास्त्रिदंष्ट्रिभ्यः सम्भवति । तेभ्यो रक्षां कुर्वीतेत्यर्थः ॥

सर्व्वत आत्मानं गोपायेत् सर्व्वेषां मित्रमिव ॥ १५ ॥

आत्मानं सर्व्वतो रक्षेत् । सर्व्वेषां स्वेषां परेषां वा मित्रमिव भूयात् । मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् ॥

इति साधारणशिक्षानियमाः ॥

अथ समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्रनियमाः ।

(कं० ८) तिस्रो रात्राव्व्रतं चरेत् ॥ १ ॥

समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्रं वक्ष्यमाणं व्रतं कुर्यात् ।

अमाशंसाद्यमृन्मयपाणी ॥ २ ॥

भवेत् । मांसं न भक्षयेत् । मृन्मयेन पात्रेण जलं न पिबेत् । एतच्चालाबुतुम्ब्यादीनामुपलक्षणम् ॥

स्त्रीशूद्रशकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसंभाषा-
च तैः ॥ ३ ॥

स्त्री नारी, शूद्रश्चतुर्थो वर्णः, शवो मृतकः, कृष्णशकुनिः
काकः, श्वा कुक्कुरः । एतेषां दर्शनं भाषणं च त्रिरात्रं वर्जयेत् ॥

शकृष्णशूद्रमृतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥

शकृष्णं मृताशौचानं, शूद्राशं भोज्यान्नस्यापि नापितादेवर-

वर्णस्यान्नं, सूतकान्नं जाताशौचान्नं च नाद्यात् ॥

मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् सूर्याचा-
त्मानं नान्तर्दधीत ॥ ५ ॥

आतपे घर्मे मूत्रादि न कुर्यात् । छत्रवस्त्रादिना सूर्यात्
आत्मानं शरीरं न गोपायेत् ॥

तप्तेनोदकार्थान्कुर्व्वीत ॥ ६ ॥

शौचादीन् तप्तजलेन कुर्यादित्यर्थः ॥

अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥

दीपादि प्रज्वलय्य रात्रौ भोजनं कुर्यान्नान्धकारे इत्यर्थः ॥

सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥

अथवा सत्यवदनमेव नियमं कुर्यात् । अनृतं मिथ्या-
भाषणं न कुर्यात् । एवं शिक्षयित्वा एतान्नियमान्करिष्यामीति
वदुमवधार्य—

आचार्यः एनं वटुं स्वपादयोः पातयित्वा पूर्णाहुतिं जु-
हुयात्—समाचारात्, “विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्म-
णि । गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्” ॥ इति
पूर्वोक्तनिषेधस्य समावर्तनेऽभावाच्च । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अ-
मुक्तोऽहम् अस्य पुत्रस्य समावर्तनकर्मणः न्यूनातिरिक्तदोष-
परिहारार्थं सर्वाभ्युदयप्राप्तये च मृदनामात्रां पूर्णाहुतिर्होमं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य मृडाभिं गन्वाशुपचारैः अभ्यर्च्य स्रु-
चि स्रुवेण द्वादशकृत्वः स्थात्प्या आज्यं मृहीत्वा तत्र
घृताक्तं रक्तवस्त्रखण्डावृतं सुपूजितं सुभूषितं नारिकेलादिफ-
लं निधाय अयोमुखेन स्रुवेण पिधाय उत्थाय तिष्ठन्-
समिद्धेऽप्रौ यवप्रमितधारया मूर्धानं दिवइति मन्त्रेण प्रथमभा-

गोक्तेन (१.७९) जुहुयात् । स्रुगभावे घृतपूर्णेन स्रुगुक्तविशेषणविशिष्टेन स्रुवेण उपविश्य जुहुयात् ।

(अत्रेतिकर्तव्यतामाह संग्रहकारः—“एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् । घृतेनापूर्य स्रुगर्तमूर्ध्ववक्त्रस्रुचि स्रुवम् ॥ निषायाधोमुखं, न्यस्येत्स्रुवाग्रे कुसुमाक्षतम् । पश्चाद्दामपुरो-दक्षकराभ्यां शङ्खधारया ॥ गृहीत्वा स्रुवस्रुवौ मन्त्री स्रुवा-ग्रन्यस्तलोचनः । ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥ स्थिरधीर्जुहुयादग्नौ यवप्रमितधारया । पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व-कर्मप्रपूरणी” ॥ इति । विधानपारिजाते आश्वलायनः—आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्स्रुवम् । तथा चाज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुरिति) ।

ततः स्नातकस्य पित्रादिः चौलादिसमावर्तनान्तकर्मणां परि-पूर्यर्थं गोदानं कुर्यात् । आचार्यं सम्पूज्य देयद्रव्यं संमोक्ष्य सं-पूज्य संकल्प्य कर्मोपदेशकायाचार्याय दद्यात् । तत उत्तराङ्ग-त्वेन राजपुत्रनामाग्नेः पूजनं विधाय उत्तराङ्गत्वेन नवग्रहादीनां पूजनं कुर्यात् । स्नातकेन सह ग्रहवेदीसमीपमागत्य आसने उप-विश्याचम्य सङ्कल्पं कुर्यात्—ॐ विष्णुः ३ अग्नेहेत्यादि सं० अमु-कोऽहम् अमुकस्य यतोः कृतानां चूडोपनयनवेदारम्भसमा-वर्तनकर्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन सगणाधिपमातृणां ब्रह्मवरुणाधि-देवतादिसहितादित्यादिनवग्रहाणां च पूजनं करिष्ये इति । ततः ॐ गणपतये नमः ॐ मातृभ्यो नमः ॐ आदित्याय नमः इत्यादिनाममन्त्रैः ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ब्रह्मागुरारि-रिति संप्राथम्यं प्रतिपादानसंकल्पं कुर्यात्—अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशोः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तन-

कर्मणां ग्रहयागस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमाः सृष्ट-
जिताः सौवर्णीः आदित्यादिनवग्रहप्रतिमाः वस्त्रच्छन्नाः आचा-
र्यादिब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् । कृतैतत्प्रतिमादान-
प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं द्रव्यं च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इति
संकल्प्य प्रतिमाः दत्त्वा जापकादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् । ततो
भूयसीं संकल्पयेत्—अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः
पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मणां न्यूनातिरिक्तप-
रिहारार्थं साद्गुण्यार्थं च इमां भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये
इति सं० दद्यात् । ततः समावर्तनकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्-
गुण्यार्थं च यथोपपन्नेन सिद्धान्नेन दश यथासंख्यकान् वा ब्राह्म-
णान्भोजयिष्ये इति संकल्प्य राजपुत्रनामाग्निं विसृज्य मातृणां
नवग्रहादीनां च विसर्जनं कुर्यात्—

* ॐ उस्त्रावेतं धूर्पाही युज्येधामनश्रू ऽअवीरहणौ
ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥
यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम् । इष्टकामसमृद्ध्यर्थं
पुनरागमनाय च ॥ गच्छगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ सुरेश्वर ॥ इति ।

* घसत्यनयोर्जगदिति उस्त्री जगदधिष्ठानभूतौ हे प्रकृतिपुरु-
षौ पतम्—पुनर्यज्ञे वितते सति आगच्छतम्, युज्येथां—युक्तौ च
भवतम् । युवयोर्योगं विना कर्मप्रचारासम्भवात् । कीदृशौ युवां, धू-
र्पाही—कर्मधुरं घोटु शक्तौ, अमनश्रू—अश्रुरदितौ सोत्साही, अवी-
रहणौ—वीराणां कर्मणि सोत्साहानां हननं नाशमकुर्याणौ, ब्रह्मचो-
दनौ—ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य कर्मणि प्रेरकौ च । इदानीं गृहान् स्वस्व-
रूपं गच्छतम् । युष्मत्प्रसादात् यजमानस्य स्वस्ति कल्याणं
भयतु । य. सं. अ. ४ मं. ३३ ।

अथ कर्मसर्वाङ्गपूर्वैः ॐपश्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐअच्युताय नमः ३ । प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ ॐविष्णवे नमः ३ । ॐकायेन वाचेति ईश्वरार्पणं कुर्यात् ।

ततः घृते छायां स्नातकं दर्शयित्वा अभिषेकतिलकरसावन्धनमन्त्रपाठादि कारयेत् । ततः वहिःशालातः शिविकादियानेन स्वास्तिवाचन—शङ्खचण्डादिशब्दपुरःसरं पिष्टातकस्वस्तिकाङ्कितगोधूमशङ्खुल्यलंकृतथुचिवस्त्राच्छन्नाध्वना गृहं प्रविश्य “कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गला ऽचला । पद्मा चैव समाख्याताः समैता द्वारमातरः” ॥ इत्युक्त्वा मातृः देवगृहद्वारि संपूज्य दध्यादिमङ्गलद्रव्यहस्ताभ्यो भगिनीभ्यो रजतादिद्रव्यं दत्त्वा तद्धस्तेन अक्षिणी अक्षयित्वा जीवमातृणां पूजनं कुर्यात् । तद्यथा आसने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य ॐमुमुक्षुश्चेत्यादि पठित्वा अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासंकल्पः— अद्येहेसादि सं अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन गृहप्रवेशकर्मणि सर्वाभ्युदयप्राप्तये भिर्यालिखितानां कल्याण्यादिसप्तजीवमातृणां यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति । ॐएतन्त-इत्यादि ५० ॐभूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातर इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुमतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य—

ध्यानम्—कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।

जया च विजया चैव समैता जीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य चसोर्धाराः पातयित्वा घृद्धाणीकमलेन्दुसौम्यवदनेति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासंकल्पः—

अघेहामुकोऽहं चौलादिकर्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन कृतस्य जी-
वमातृणां पूजनकर्मणः सादृष्यार्थम् इमां दाक्षिणां ब्राह्मणाय-
दास्ये अंतस्तत् इति दद्यात् । तत आचारात् भगिन्यादिभिर्वटोः
महानीराजनं तिलकादि च कार्थ्यम् । ततोऽशीतिं यथाशक्ति वा
ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टवन्धुभिः सह भुञ्जीत । यथासुखं विहरेत् ॥

ततश्चतुर्थेऽहनि माता बटुना सुवासिनीभिश्च सह शङ्खचण्डा-
दिशब्दपुरःसरं मातृपीठादि चौलकंशांश्च गृहीत्वा जलाशयं गत्वा
जलाशयनिकटे संस्थाप्य जलाशयनिकटवर्तिनि कुड्ये मत्स्या-
दिमातृलेखयित्वा नमोऽन्तैः मत्स्यै कूर्म्यै वाराह्यै कुक्कुट्यै
दर्दुर्यै जलक्यै सोमायै इति चतुर्थ्यन्तनाममन्त्रैः गन्धाद्यु-
पचारैः पूजयित्वा जलं प्राश्य मुक्तवन्धनाः पूर्वनिर्मितिपोटलि-
काः जलाशयतटे निधाय ब्राह्मणादिद्वारा मातृफलकं क्षालयित्वा
नर्तकादिभ्यो मोदकादि दस्वा जलकुम्भहस्तानग्रतः कृत्वा श-
ङ्खादिशब्दपुरःसरं गृहं प्रविश्य ताम्रकटाहपाचितं मिष्टान्नं गृह-
वर्तिभिः स्वजनैः सह भुक्त्वा यथासुखं विहरेत् ॥

इति चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनप्रयोगः ॥

(१३)अथ केशान्तः । (गोदानम्)

अयं च “पोडशवर्षस्य केशान्तः” इति पारस्करगृह्य-
सूत्रात्सप्तदशे वर्षे, कालापकर्षं कृत्वा ततः पूर्वं वा श्मश्रूद्गमान-
न्तरं कार्यः । यद्यप्ययं द्वादशवार्षिकादिग्रतानुष्ठानानन्तरं स-
मावर्त्तनपक्षे समावर्त्तनात्पूर्वमेव प्राप्तस्तथापि पञ्चवार्षिकादि-
ग्रतानुष्ठानानन्तरं समावर्त्तनपक्षे तदुत्तरमेव प्राप्नोतीति समा-
वर्त्तनपूर्वकालिकत्वस्यास्मिन्ननियमात् श्मश्रूद्गमनात् पूर्वं मा-

धान्येन श्मश्रुसंस्काररूपस्यास्यानुचितत्वादुपनयनदिने समा-
वर्तनानुष्ठाने कालापकर्षं कृत्वा समावर्तनाद् पूर्वमस्याननु-
ष्ठेयत्वान्न तैः सहास्य तन्त्रेण प्रयोग उपदिष्टः ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र चन्द्रतारानुकूले चौलोक्तशुभदिने संस्कार्यस्य पित्रादिः
केशान्तं कुर्यात् । तद्यथा—विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (९३)
संस्कार्यं संस्थाप्य पित्रादिः सुम्नातो दीपं प्रज्वलय्याचम्य
प्राणानायम्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य शान्तिपाठं (स्वस्ति-
वाचनं) कृत्वा अर्घ्यं संस्थाप्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य पूर्वो-
क्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अमुको-
ऽहममुकशर्मणोऽस्य पुत्रस्य संस्कारातिशयाधानद्वारा श्रीपरमे-
श्वरमीत्यर्थं केशान्ताख्यसंस्कारं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन
मातृपूजाऽऽभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति मङ्कल्प्य
तानि क्रमेण कृत्वा सति सम्भवे प्रथमभागोक्तरीत्या (१८९)
ग्रहयागं कृत्वा अन्यथा कलशे ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिग्रहपूजनं
कृत्वा रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत् । समाचारात्
चौलात्पूर्वरात्रौ क्रियमाणं केशाधिवासनं तत्र न कर्तव्यम् ।
श्मश्रूणां जुष्टिकाबन्धनयोग्यत्वाभावात् । ततः संस्कार्यस्य
पिता स्यण्डिले पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा सूर्यनामाग्निं संस्थाप्य
श्रीन् ब्राह्मणान् मिष्टान्नेन तर्पयित्वा आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृ-
त्वा दक्षिणतो ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्र तमग्नेः पू-
र्यमार्गेशोपवेशयेत् । नात्र संस्कार्यस्य मातुरूपस्ये उपवेशनं,
वालयाभावेनायुक्तत्वात् इति शृङ्खटचौ नारायणः । ततः
कर्ता प्रणीतामण्यनादि पूर्णपात्रदानान्तं चौलवत् (२८७)

कुर्यात् । तत्र चूडापदस्थाने केशान्तेत्यूहः कार्यः । सूर्य-
नामकाग्निश्चात्र प्रतिष्ठापनीयः । ततो लग्नदानं विधायो-
पकल्पितपात्रे शीतास्वप्सु उष्णा अप आसिञ्चति वक्ष्यमाणम-
न्त्रेण (उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लिङ्गोक्ता देवता
उष्णोदकासेके विनियोगः) ।

ॐ उष्णेन व्याय ऽउदकेनेद्यदिते केशश्मश्रु व्वप-
इति । उष्णोदकामिश्रिते शीतोदके उपकल्पितं घृतापिण्डं तूर्णान्
प्रास्यति । तत उदकमादाय दक्षिणगोदानसमीपश्मश्रु वक्ष्यमाण-
मन्त्रेणोत्ति—

(सवित्रेति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवताः
उन्दने विनियोगः) ।

ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु ते तनूम् ।
दीर्घायुत्वाय व्वर्चसे—इति । ततस्त्र्येष्या शलल्या तूर्णान्
श्मश्रु विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति—

(ओषधे इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्द ओषधिर्देवता
कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

ॐ ओषधे त्रायस्व-इति मन्त्रेण । ततस्ताम्रपरिष्कृत-
मायसक्षुरमादत्ते—(शिवो नामेति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः
क्षुरो देवता क्षुरग्रहणे विनियोगः)—

ॐ शिवो नामासि स्वाधितिस्ते पिता नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसीः—इत्यनेन मन्त्रेण । ततो दर्भतरुणा-
न्तर्दितेषु क्षुरं सँल्लग्नं करोति—(निवर्तयामीति प्रजापतिर्ऋषिः
यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरनिधाने विनियोगः) ।

ॐ निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पो-
षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय—इति मन्त्रेण । ततश्छिनत्ति—

(येनावपत् इति आलम्बीयनक्रापः पीङ्गुशब्दः सविता देवता इमश्रुच्छेदने विनियोगः)।

ॐ येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो व्यरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्यपत्तेदमस्यायुष्पं जरदष्टिर्षथाऽसत्—इत्यनेन मन्त्रेण सश्मश्रूणि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य उत्तरतो ध्रियमाणे गोमयपिण्डे मास्य उदकस्पर्शं कृत्वा ततस्तास्मिन्नेव दक्षिणश्मश्रूणि एवमेवोन्दनादि वारद्वयं तूर्णार्थं कर्म कर्तव्यम् । अत्र पश्चिमगोदानाभावात् मध्यत्वसाम्यात् श्मश्रुमध्ये अधरोष्ठादधःस्थे सर्वमुन्दनादि कर्म कुर्यात् । श्मश्रुच्छेदने मन्त्रविशेषः—(व्यायुषमिति नारायणक्रापिरुष्णिगू छन्दः अग्निर्देवता श्मश्रुच्छेदने विनियोगः)

ॐ व्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य व्यायुषम् । गृहेवेषु व्यायुषं तन्नो ऽअस्तु व्यायुषम्—इति । ततः पूर्ववत् तूर्णार्थं पुनर्वारद्वयं कर्म कुर्यात् । तत उत्तरगोदानसमीपदशश्रूणि पूर्ववदुन्दनादि कर्तव्यम् । छेदने मन्त्रविशेषः—(येनेति वामदेवः ऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता श्मश्रुच्छेदने विनियोगः)

ॐ येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्यम् । तेन ते व्यपापि ब्रह्मणा जीवातये जीवनाय सुश्लोषघाघ स्वस्तये—इति । अत्रापि वारद्वयं तूर्णार्थं पूर्ववदुन्दनादि । ततः त्रिः क्षुरेण शिरः मदक्षिणं समुखं परिहरेत् । तत्र प्रथमवारं परिहरणे मन्त्रः—(यत्क्षुरेणेति वामदेवः ऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता परिहरणे विनियोगः) ।

ॐ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा व्यप्रा धा व्यपति केषाश्मश्रु च्छिन्धि, शिरोमुखं मा ऽस्यायुः प्रमोषीः—

इति । ततस्तेनैवांशुकेन सर्वत्र आर्द्राकरणम् । नापिताय क्षुरदानम्-
 (अक्षवन्निति वामदेवक्रुपिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता नापिताय
 क्षुरदाने विनिषोगः) ॐ अक्षवन् परिषप-इत्यनेन मन्त्रेण ।
 स नापित उदङ्मुखस्थितस्य प्राङ्मुखस्थितस्य वा मुण्डनं करो-
 ति । सकेशं गोमयपिण्डमनुगुप्तगोष्ठे निधाय पित्रादिः स्वाचार्याय
 कुमाराचार्याय वा गोरूपं वरं दद्यात् । ततो ब्राह्मणेभ्यो भूपर्षी
 दक्षिणां दत्त्वा दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति
 संकल्प्य अग्निं देवांश्च विसृज्य कर्मसम्पूर्णतां वाचयित्वा
 यस्यस्मृत्पेत्युक्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य ब्राह्मणद्वारा अभिषेकतिलक-
 मन्त्रपाठादि कारयेत् ।

(केशानाम् अन्तः समीपस्थितः श्मश्रुभाग इति व्युत्पत्त्या
 केशान्तशब्देन श्मश्रुणामभिधानात् श्मश्रुसंस्कार एव केशान्त-
 शब्देन प्रतिपाद्यते । अत एवाश्वलायनेनापि “श्मश्रुणीहोन्दति”
 इति श्मश्रुणां संस्कार एवात्रोपदिष्टः । संस्कारगणपतिना चाय-
 मेवाहृतः । उष्णोदकासेकमन्त्रे केशपदोपादानं तु नापित-
 कर्तृकवपनसाधारण्येन तस्योपयोगित्वाद्बोधयम् । एवमन्यत्रापि ।
 श्मश्रुशब्देन च मुखजानि लोमान्यभिधीयन्ते इति देवयाज्ञिकः ।
 तस्मादत्र केशानां क्षुरेण समन्त्रकसंस्कारो न । तत्संस्कार-
 स्य पूर्वं जातत्वाच्चेति दिक्) ॥ इति केशान्तः ॥

विवाहप्रयोगस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । स्मार्तधानश्रौताधानयोः
 प्रयोगौ अन्यतोऽवगन्तव्यौ इत्युपरम्यते ॥

वेदाश्वनवभूवर्षे वैशाखे धवले दले ।

त्रयोदश्यां शनौ पूर्तिं गतः संस्कारदीपकः ॥

इति श्रीनित्यानन्दपर्वतीयविरचितः संस्कारदीपकः ॥

गुरुः शरणम् ॥

मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः	मूलपुरुषः
कन्या वरः	कन्या पिता वरः	कन्या पितामहः पिता वरः	कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	कन्या बृद्धप्रपिताः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	मूलपुरुषः बृद्धतरप्रपिताः बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
पिता कन्या	पिता वरः कन्या	पितामहः पिता वरः कन्या	पिता कन्या प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	बृद्धतरप्रपिताः बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः	मूलपुरुषः बृद्धतरप्रपिताः बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
पितामहः पिता कन्या	पिता वरः कन्या	पितामहः पिता वरः कन्या	पितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः कन्या	पितामहः बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः कन्या	मूलपुरुषः बृद्धतरप्रपितामहः बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

३	माता कन्या	वर	माता कन्या	पिता वर	माता कन्या	पिता वर	माता कन्या	पिता वर	माता कन्या	पिता वर	मृत्यु	वृद्धतरप्रपिता वृ प्रपिता प्रपितामह पितामह पिता वर
	मातामह माता कन्या	वर	पितामाता वर	पितामह पिता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मृत्यु	वृद्धतरप्रपिता वृ प्रपिता प्रापितामह पितामह पिता वर
	मातामह माता कन्या	वर	पितामाता वर	पितामह पिता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मातामाता कन्या	पितामाता वर	मृत्यु	वृद्धतरप्रपिता वृ तरप्रपिता वृ प्रपिता प्रपितामह पितामह पिता वर

५	म० मातामहीपिता वरः	मातामहीपि. मातामही माता कन्या	म० पिता वरः	मातामहीपि. मातामही माता कन्या	म० प्रपिता. पितामहः पितामाता वरः कन्या	म० वृद्धप्र. पितामहः पितामहः पिता वरः	म० मातामहीपि. वृद्धप्रपिता. मपितामहः पितामहः पिता वरः
	म० पितामहमाता वरः	पितामहः पिता कन्या	म० पिता वरः	पितामहः पिता कन्या	म० प्रपिताम.मा. पितामहः पिता वरः	म० वृद्धप्रपि. प्रपिताम. पितामहः पिता वरः	म० वृद्धतत्रपि. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः
	म० पितामहीमाता वरः	पितामही पिता कन्या	म० पिताम.मा. पितामहः पिता कन्या	पितामहः पिता कन्या	म० प्रपिताम.मा. पितामहः पिता वरः	म० वृद्धप्रपि. प्रपिताम. पितामहः पिता वरः	म० वृद्धतत्रपि. वृद्धप्रपिता. प्रपितामहः पितामहः पिता वरः

७	मातामह माता कन्या	पितामही पिता वर	मातामह माता कन्या	म० पितामहमाता पितामह पिता वर	मातामह माता कन्या	म० पितामहीमाता पितामही पिता वर	मातामह माता कन्या	म० पितामहीपिता पितामही पिता वर
	पितामही पिता कन्या	पितामही पिता वर	पितामही पिता कन्या	म० पितामहमाता पितामह पिता वर	पितामही पिता कन्या	म० पितामहीमाता पितामही पिता वर	पितामही पिता कन्या	म० पितामहीपिता पितामही पिता वर
	मातामही माता कन्या	पितामही पिता वर	मातामही माता कन्या	म० पितामहमाता पितामह पिता वर	मातामही माता कन्या	म० पितामहीमाता पितामही पिता वर	मातामही माता कन्या	म० पितामहीपिता पितामही पिता वर
	प्रमातामह मातामह माता कन्या	पितामही पिता वर	प्रमातामह मातामह माता कन्या	म० पितामहमाता पितामह पिता वर	प्रमातामह मातामह माता कन्या	म० पितामहीमाता पितामही पिता वर	प्रमातामह मातामह माता कन्या	म० पितामहपिता पितामह पिता वर

१० पितामहः पिता कन्या	मू० पितामही पिता वर-कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता कन्या वरः	मू० पितामहीमाता पितामही पिता कन्या वर	मू० पितामहः पितामही पिता वरः
प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामही पिता वरः कन्या	मू० पितामहमाता पितामहः पिता वर कन्या	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वर कन्या	मू० पितामहः पितामही पिता वरः
द्वुद्भ्रप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामही पिता वर-कन्या	मू० पितामहमाता द्वुद्भ्रप्रपितामहः पितामहः पिता वर-पिता कन्या	मू० पितामहीमाता द्वुद्भ्रप्रपितामहः पितामही पिता वर-पिता कन्या	मू० पितामहः पितामही पिता वरः

११	शुद्धतरप्रपि शुद्धप्रपितामह प्रपितामहः पितामह पिता कन्या	मू०	पितामही पिता वर	शुद्धतरप्रपि शुद्धप्रपितामह प्रपितामह पितामह पिता कन्या	मू०	पितामहीमाता पितामही पिता वर पितामह प्रपितामह वर पितामह पिता कन्या	मू०	पितामहीपिता पितामही पिता वर
	कन्या	मू०	माता वर	कन्या माता वर	मू०	मातामहा माता वर	मू०	प्रमातामह मातामह माता वर
	कन्या	मू०	मातामहमाता पितामह पिता वर	शुद्धतरप्रपि शुद्धप्रापतामह प्रपितामह पितामह पिता कन्या	मू०	पितामहीमाता पितामही पिता वर पितामह प्रपितामह वर पितामह पिता कन्या	मू०	पितामहीपिता पितामही पिता वर
	कन्या	मू०	मातामह माता वर	कन्या	मू०	मातामहा माता वर	मू०	प्रमातामह मातामह माता वर
	कन्या	मू०	मातामहमाता पितामह माता वर	कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वर	मू०	प्रमातामह मातामह माता वर

१२ पिता कन्या	मू० माता पिता वरः कन्या	मू० मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० मातामही पिता माता कन्या वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पिता कन्या	मू० मातामही पिता मातामही कन्या माता वरः	मू० मातामहमाता पिता मातामहः कन्या माता वरः	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	
पितामहः पिता कन्या	मू० माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू० मातामहः पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० मातामही पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू० मातामही पिता पितामहः मातामही पिता माता कन्या वरः	मू० मातामहमाता पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	

१२ पिता कन्या	मू० मातापिता वरः कन्या	मू० मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० मातामही पिता माता कन्या वरः	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पिता कन्या	मू० मातामहीपिता पिता मातामही कन्या माता वरः	मू० मातामहमाता पिता मातामह कन्या माता वरः	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	
पितामहः पिता कन्या	मू० मातापितामहः वरः पिता कन्या	मू० मातामहः पितामहः मातापिता वर कन्या	मू० मातामही पितामहः मातापिता वरः कन्या	मू० प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहीपितापितामहः मातामहीपिता माता कन्या वरः	मू० मातामहमातापितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू० मातामहीमाता मातामही माता वरः	

१५	माता कन्या	मू० मातामह माता वर	माता कन्या	मू० मातामही माता वर	माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामहा माता वर	माता कन्या	मू० मातामही माता वर	मू० प्रमातामह मातामह माता वर
	मातामह माता कन्या	मू० माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मू० प्रमातामह मातामह माता वर
	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मू० प्रमातामह मातामह माता वर
	पितामही पिता कन्या	मू० माता वर	पितामही पिता कन्या	मू० मातामह माता वर	पितामह पिता कन्या	मू० मातामह माता वर	पितामह पिता कन्या	मू० पितामही पिता कन्या	मू० प्रमातामह मातामह माता वर

मू०
मातामहीपिता मातामहमा.
मातामही मातामहः
माता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता माना
पितामहः वरः
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता मातामहमा.
पितामहः मातामहः
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहीमाता माता
पितामही वरः
पिता माता
कन्या वरः

मू०
मातामहीपिता मातामहीपिता
मातामही मातामही
माता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता मातामहः
पितामहः माता
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता मातामहीपिता
पितामहः मातामही
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहीमाता मातामहः
पितामही माता
पिता वरः
कन्या वरः

मू०
मातामहीपिता मातामहीमाता
मातामही मातामही
माता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता मातामही
पितामहः माता
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता मातामहीमाता
पितामहः मातामही
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहीमाता मातामही
पितामही माता
पिता वरः
कन्या वरः

मू०
पितामहमाता प्रमातामहः
पितामहः मातामहः
पिता माता
कन्या वरः

मू०
पितामहीमाता प्रमातामहः
पितामहः मातामहः
पिता माता
कन्या वरः

